Kungsholmen intill 1700-talets början

Studier i en stadsdels förhistoria, uppkomst och tidigaste utveckling

av

Lars Wikström

Stockholm 1975

Kungsholmen intill 1700-talets början

Studier i en stadsdels förhistoria, uppkomst och tidigaste utveckling

Akademisk avhandling
som med vederbörligt tillstånd av
Humanistiska Fakulteten vid Stockholms Universitet
för vinnande av filosofie doktorsexamen
framlägges till offentlig granskning i hörsal 8, hus D,
Frescati, lördagen den 31 maj 1975 kl. 10.00

av

LARS WIKSTRÖM
Fil. lic.

LARS WIKSTRÖM

Kungsholmen intill 1700-talets början

Monografier
utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 36

Kungsholmen intill 1700-talets början

Studier i en stadsdels förhistoria, uppkomst och tidigaste utveckling

AV

LARS WIKSTRÖM

Stockholm 1975

Omslagsbild:
detalj ur Adam Perelles panorama över Stockholm
från Kungsholmen 1669

UNIV.
LEIDEN
BIBL.

Copyright Lars Wikström

Almqvist & Wiksell
Uppsala 1975

Till minnet av

min mor

INNEHÅLL

FÖRORD IX

I. DET MEDELTIDA KUNGSHOLMEN 1
1. Geologiska och topografiska förhållanden 1
2. Ortnamnet Liderne – Lederne – (Grå)Munkelederne – Munklägret 4
3. Liderneområdena vid Stockholm 8
Byar inom den sydostligaste delen av Solna socken 10 – Unnarör 10 – Husarne 11 – Vädla 11 – Medelby 12 – Kaknäs 12 – Östra Liderne 13 – Västra Liderne, Lidarnö 27

II. FRÅN KRONOGÅRD TILL FÖRSTAD 46
1. Indragningen av kloster- och kyrkogodsen 46
2. Den kungliga ladugården och tegelbruket 51
3. Utarrendering och kungligt »luftslott» 58
4. Begynnande kommunal exploatering. Inkorporering och stadsplan 64

III. NÄRINGAR, BOSÄTTNING OCH BEFOLKNINGSFÖRHÅLLANDEN UNDER 1600-TALETS SENARE DEL . . 77
1. Manufakturer 77
2. Hantverkspolitik och hantverkare 92
3. Frimästare 102
4. Malmgårdar och borgerlig bebyggelse 135
5. Befolkningsförhållanden 149

IV. KYRKAN OCH FÖRSAMLINGEN 159
1. Kungsholmens ecklesiastika ställning och församlingens uppkomst 159
2. Interimskyrkor och kyrkobygge 162
3. Församlingens styrelse och förvaltning 171
4. Prästerskapet och skolväsendet 187

TILLBAKABLICK 209

BILAGOR

I. Kronologisk förteckning över varianter på ortnamnet Liderne – Lederne – Lidarnö och -lägret tiden 1288–1595 217

II. Medeltida byar norr om Stockholm 219

Teckenförklaringar 220

III. Släktförbindelser mellan Björn Näfs Färla-ätt, Algotssönernas ätt, Tyrgils Klemenssons Färla-ätt och Ofrad Lekssons ätt 221

IV. Översikt av släktförbindelser mellan Aspenäs-, Hammersta-, Lillie- och Gumsehuvudätterna samt Ofrad Lekssons ätt och Tyrgils Klemenssons Färla-ätt 222

V. Gustav I:s släktförbindelser med Sture- och Eka-ätterna, Ofrad Lekssons ätt samt ätten Bonde 223

VI. Bebyggelsen på nedre Kungsholmen under 1600-talets senare del 224

a. Adliga gårdar, manufakturer och borgerlig bebyggelse på 1650- och 1660-talen 224

Teckenförklaringar 225

b. Adliga gårdar, borgerlig bebyggelse och manufakturverksamhet under 1600-talets tre sista decennier 226

Teckenförklaringar 227

VII. Sammanställning av församlingens sexmän (deputerade, föreståndare) 1676–1679 och 1688–1709, tolvmän 1679 och kyrkovärdar 1676–1705 228

FÖRKORTNINGAR 230

NOTER

Kapitel I 232

Kapitel II 253

Kapitel III 262

Kapitel IV 276

KÄLLOR OCH LITTERATUR 289

SUMMARY 303

ILLUSTRATIONSFÖRTECKNING 307

FÖRORD

Föreliggande arbete tecknar de förutsättningar, ur vilka Kungsholmen – den yngsta och folkfattigaste av innerstadens stadsdelar – utvecklats från 1300-talets början fram till stormaktstidens avslutning. Avhandlingens begränsning i rum och tid har i vissa fall möjliggjort ett intensivstudium av en del tidigare mindre uppmärksammade frågor, t. ex. ägarförhållandena före 1400-talets donationer till Gråbrödraklostret och frimästerskapsexperimentet på 1670- och 1680-talen.

Den tämligen stora förvirring som rått beträffande den grundläggande frågan om lokaliseringen av det medeltida begreppet *Liderne,* har nödvändiggjort en systematisk genomarbetning av det medeltida material, som rör *hela* Lidernekomplexet. Detta arbete, som jag upplevt som något absolut ofrånkomligt för att kunna i grova drag geografiskt bestämma de olika beläggen på Lidernenamnet, har medfört att inledningskapitlet fått en viss slagsida: behandlingen av det nordostliga Liderneområdet, nuvarande Norra Djurgården, har fått ett utrymme som kan synas oproportionerligt. Det har dock synts mig önskvärt och gagnande för vidare lokalhistorisk forskning att i görligaste mån sammanföra allt material om Liderneområdena vid Stockholm, något som hittills ej skett, för att härefter kunna ägna en koncentrerad uppmärksamhet åt Kungsholmsliderne.

Det medeltida Kungsholmens egenskap av frälsejord, sammanhållen inom några sinsemellan mer eller mindre befryndade högfrälseätter, har medfört stundom utförliga genealogiska utvikningar. Dessa har framstått som nödvändiga för förståelsen av de tämligen komplicerade ägar- och arvsförhållanden, vilka vid 1400-talets början resulterat i en stark koncentration av Lidernejord hos den släktkrets, som genom frikostiga donationer överförde större delen av holmen i Gråbrödraklostrets ägo.

1672 års frimästerskapsförordning, dess förutsättningar, genomfö-

rande och slutresultat liksom hantverkspolitiken har ägnats stor uppmärksamhet. Detta hantverksexperiment var något för tiden enastående och har i viss utsträckning uppmärksammats av tidigare forskning, varvid dock företeelsen vanligen behandlats som ett mycket kortlivat hantverkshistoriskt kuriosum utan betydelse. Uppföljningen av frimästerskapsfrågan och av en del enskilda frimästaröden har dock givit till resultat att de fria hantverksförhållandena på Kungsholmen och frimästerskapsförordningen varit levande realiteter för de berörda parterna – frimästarna själva, skråämbetena och stadens magistrat – under ca tjugo års tid. 1672 års frimästerskap synes ha haft större inneboende livskraft än det under betydligt gynnsammare förhållanden verksamma och lokalmässigt obundna frimästerskap, som existerade under den tidiga frihetstiden.

Från och med äldre nysvensk tid (1520-talets mitt) har i citat stavningen genomgående normaliserats. Beträffande källmaterialet och källförhållandena hänvisas till den löpande framställningen och till notapparaten.

★

Avhandlingen har rönt hedern att intagas i serien Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning. Till Stockholms kommuns handbokskommitté framför jag ett vördsamt tack. I detta tack innesluter jag även kommitténs sekreterare, min nuvarande chef fil. dr *Carl-Fredrik Corin,* som bistått mig med många goda råd och anvisningar under arbetets gång och som svarat för åtskilliga detaljer i samband med bokens färdigställande.

Mina historiska studier har från begynnelsen bedrivits under professor *Folke Lindbergs* stimulerande och entusiasmerande ledning. Jag har haft förmånen att med honom få diskutera åtskilliga problem, speciellt inom hantverkshistorien, där jag kunnat dra nytta av hans stora lärdom. Det är mig också angeläget att till honom få rikta ett varmt tack för all personlig välvilja och omtanke, som han visat mig under en lång följd av år.

Folke Lindbergs efterträdare professor *Ingrid Hammarström* har läst avhandlingen i manusform. Under hennes ledighet innevarande läsår har professuren uppehållits av docent *Birgitta Fritz,* som tagit del av avhandlingen i såväl manus som korrektur och därvid utövat en välgörande positiv kritik och sökt underlätta mitt arbete. Jag tackar dem båda för all hjälp.

Till forna och nuvarande kolleger vid Stockholms stadsarkiv, vilka alltid stått redo för givande diskussioner och när möjligheterna så medgivit försett mig med åtskillig »kungsholmiana», riktas ett varmt tack. Här vill jag framför allt nämna landsarkivarie *Werner Pursche,* 1:e arkivarierna *Viking Rendahl* och *Ulla Johanson* samt fil. lic. *Peter Parsons.* Min chef, stadsarkivarien fil. dr *Sven Olsson* har på allt sätt understött och uppmuntrat mig i mitt avhandlingsarbete.

Fil. kand. *Börje Westlund,* som är sysselsatt med en undersökning av Kungsholmens gatunamn, har tagit del av avhandlingens ortnamnshistoriska avsnitt och gjort flera värdefulla påpekanden.

De som bilagor ingående kartorna har renritats och textats av fru *Ann Blomqvist.* Översättningen av sammanfattningen till engelska har utförts av forskningsassistent *Michael Metcalf,* M.A. *Almqvist & Wiksell Tryckeri AB* har utfört ett utomordentligt arbete under en synnerligen besvärande tidspress. Jag tackar dem alla.

Till sist – ett innerligt tack till *min hustru* för allt stöd och all praktisk hjälp under gångna års arbete.

Stockholm i april 1975.

Lars Wikström

KAPITEL I

DET MEDELTIDA KUNGSHOLMEN

1. Geologiska och topografiska förhållanden

Stockholms berggrund utgöres till allra största delen av den s. k. stockholmsgraniten, som även dominerar området omedelbart norr om staden. Stockholmsgraniten har sannolikt varit eruptiv till sin natur och ursprungligen förekommit i nedsmält tillstånd. Efter det eruptiva stadiet kom området under långa tidsrymder att ligga över vattenytan, varefter en landsänkning följde, då småsten och sand bands samman och kom att bilda sammanhängande sandstenskomplex.[1]

I samband med en inträdande landhöjning uppstod väldiga sprickssystem, löpande från väster till öster, längs hela Hjälmare–Mälaredalen. Den största längdsprickan löper rakt genom Stockholmsområdet och är i själva verket en förutsättning för Mälarens utlopp i havet och därmed även en förutsättning för Stockholms uppkomst. Förutom de väst–östliga längdsprickorna uppstod även tvärsprickor i huvudsakligen nordvästlig riktning, sprickor som i stor utsträckning varit avgörande för uppkomsten av de flesta av Mälarens öar, vikar och sund.

Under äldre stenålder inträffade en ny landsänkning, som lade de lägst liggande områdena under vatten och som bl. a. resulterade i avsättning av den s. k. östersjöleran, det sist tillkomna naturliga bidraget till Stockholmslandskapets topografi. De talrika dalgångarnas lerhaltiga jord är inte annat än sedan 1100-talets mitt stigande sjöbotten. Leran kom att bli av stor betydelse för jordbruket i Stockholmsregionen: så gott som all odlingsbar mark runt Stockholm täckes med lager av denna feta, stenfria lera. Som ett ypperligt råmaterial för tegelbränning skapade leravlagringen synnerligen goda förutsättningar för uppkomsten av tegelbruk runt staden.

Förekomsten av den långsträckta rullstensås, som från norr till söder skär genom Stockholm, kom i hög grad att bli avgörande för bosättning och bebyggelse. Åsen erbjöd en fast och jämn mark, som

väl lämpade sig för byggnadsverksamhet. Den äldsta stadskärnan mellan Väster- och Österlånggatorna ligger på krönet av en oval, väl avrundad utlöpare av Stockholmsåsen. Även samfärdslederna norr- och söderut blev beroende av åsens sträckning, då det föll sig bekvämast att färdas längs det relativt jämna åskrönet. Hela det stockholmska gatusystemet—med undantag för Kungsholmen och Östermalm—kom att utvecklas under ett starkt hänsynstagande till den mäktiga åsen.

Stockholmsåsens läge är sannolikt ett resultat av de tidigare omtalade, preglaciala sprickbildningarna i nordvästlig riktning. Glaciärälvarna, som förde med sig rullsten och grus, har följt de stora sprickorna.

De längsgående, väst–östliga sprickbildningarna har skapat stora dalgångar, som är av stort intresse för denna framställning av Kungsholmens utveckling. En sådan längdspricka uppfylles av Karlbergskanalen, Barnhusviken och Klara sjö, en annan bildar en dalgång från Hornsberg till Rålambshov, därmed uppdelande västra Kungsholmen i två markanta bergsformationer. Mellan Kronobergsparken och Kungsklippan löper en kraftig spricksänka, som möjligen kan utgöra en fortsättning av det spricksystem, vilket tillsammans med andra spricklinjer är bestämmande för Södertörnsblockets nordkant.

Kungsholmens berggrund består av två bergarter: stockholmsgraniten och den något yngre sandstenen. Granitkomplexet täcker öns västliga del, medan sandstenen behärskar området från ungefär nuvarande Landstingshuset i söder till S:t Eriks sjukhus i norr och Stadshuset i öster.

Stockholmsgranitens förhärskande topografiska kännemärke är de kraftigt rundade bergskullarna. Med undantag för Södermalm torde inget område inom innerstaden så präglas av berget som Kungsholmen: från Rålambshov i sydost till Kristineberg i väster, från Hornsberg i nordväst till korsningen av Pontonjär- och Pilgatorna i sydost och till den tämligen isolerade Kungsklippan i öster sträcker sig massiva bergsformationer, som endast på några få ställen brytes av dalgångar.

De mäktiga kungsholmska höjdpartierna har från den första bebyggelsetiden erbjudit invånarna stora och många gånger oöverstigliga svårigheter. Kungsholmens äldsta kända namn, *Liderne*, med betydelse av backar, bergssluttningar, är också helt topografiskt betingat.

Den naturliga stockholmska topografien har under århundradenas lopp utsatts för många kraftiga ingrepp från inbyggarnas sida, och

även om naturförhållandena ända in i vår tid stundom varit övermäktiga, har dock människohänder under drygt ett halvt årtusende på ett genomgripande sätt lyckats omdana Stockholms ursprungliga utseende. För Kungsholmens vidkommande, liksom för staden i övrigt, har förhållandet mellan land och vatten under tidernas lopp undergått stora förändringar. Den mänskliga idogheten har här fått god hjälp av den pågående landhöjningen, som beräknats till ca 0,44 cm/år sedan omkring 1050. De Stockholm genomlöpande spricklinjerna bildade sänkor, som snart förvandlades till sjöar. Enligt Erik Granlund var under järnålderns blomstringstid den tidigare omtalade stora längdsprickan Hornsberg–Rålambshov helt vattenfylld, dvs. en Mälarefjärd som delade nuvarande Kungsholmen i två öar. Denna fjärd var enligt samme författare uppgrundad vid vikingatidens slut.[2] Ännu år 1733, när stadsingenjören Petrus Tillæus utgav sin stora »General Charta öfwer Stockholm», kan vi omedelbart sydväst och nordväst om Rålambshov iakttaga några smärre vattensamlingar och dammar, och i våra dagar anses grundförhållandena från Rålambshovsbukten upp till korsningen av Stiernhielmsvägen och Lindhagensgatan vara av sådan beskaffenhet, att vid husbyggande grundförstärkning genom pålning måste företagas.[3] Inom den markanta sprickbildningen mellan Kronobergsparken och Kungsklippan finns på Tillæi karta några dammar som lämningar av tidigare befintliga vattensamlingar. Från år 1754 finns ett vittnesbörd om att man ca 40 år tidigare, dvs. i slutet av Karl XII:s regering, i korsningen av Bergsgatan och Trädgårdsgatan (nuvarande Scheelegatan) fiskat rudor.[4] Även denna spricksänka bedömes nu ha sådana grundförhållanden, att pålning är nödvändig.[5]

Den kungsholmska strandlinjen har i stort sett endast förändrats på sydsidan, där området från Stadshusbron längs Norr Mälarstrand till Rålambshovsbukten fr. o. m. 1600-talets mitt genom utfyllnad och pålning successivt erövrats från Mälaren. På Tillæi karta går strandlinjen längs Norr Mälarstrand grovt räknat 100 m norr om den nuvarande, och vid Rålambshovsbukten ligger den i linje med nuvarande Fridhemsgatan. Att utvidgningen så gott som uteslutande skett söderut måste ses mot bakgrunden av att Kungsholmsstränderna – på något undantag när – från Rålambshov i sydväst till Kungsklippan i nordost kantas av imponerande bergshöjder, som i det längsta har vägrat att låta sig tämjas.

Vattenområdet mellan nedre Klara och Kungsholmen var långt

fram i tiden så vidsträckt, att det avskräckte från tätare besök på Kungsholmssidan. Mot 1500-talets slut hade dock uppgrundningen mellan den västra Klarastranden och den mitt i Klara sjö liggande Blekholmen hunnit så långt, att en broförbindelse med Kungsholmen ansågs vara möjlig.[6] Ännu omkring år 1700 var Blekholmen, enligt Rosenfelts karta, en ö, medan Tillæus drygt 30 år senare utmärker den som landfast med Norrmalm. Det enda som i våra dagar antyder Blekholmens forna läge är en liten höjning i marken omedelbart öster om Kungsbron.

Även ett annat område har införlivats med fasta landet, nämligen den lilla ö, som fram till 1688 kallades Vantmakeriholmen och därefter Glasbruksholmen. Den låg omedelbart väster om nuvarande Ragnar Östbergs plan och införlivades 1835 genom utfyllning med Kungsholmslandet.[7]

Av vad ovan sagts om de topografiska förhållandena torde det stå fullt klart, att 1630- och 1640-talens febrila bemödanden att förse huvudstaden med en stramt geometrisk stadsplan vad Kungsholmen beträffar i det stora hela var dömda att misslyckas. Den första bebyggelsen koncentrerades till en smal sträng längs Hantverkargatan, där de naturliga hindren var minst märkbara. Det blev en kamp mellan högtflygande stadsplaneideal och en i bokstavlig mening »bergfast» verklighet. Höjdformationerna utgjorde ofta oöverkomliga hinder ur gatuläggningssynpunkt, och man blev tvungen att lämna dem utanför stadsplanen. Även inom det stadsplanelagda sydostliga området längs Hantverkargatan kan man på av varandra oberoende kartor observera en mängd vidsträckta, kvartersindelade områden, som under långa tider varit helt oförändrade och som till stora delar utgjorts av tobaks- och kökträdgårdsland eller av totalt outnyttjad mark.

Som helhet kan man alltså säga, att »regularitetssträvandena» vid 1600-talets mitt var mycket litet framgångsrika visavi Kungsholmen. Viljan fanns, men kraften förslog ej. Kungsholmen var ännu och skulle ända in i vår tid till viss del förbli något av en jungfrulig vildmark.

2. Ortnamnet Liderne–Lederne–(Grå)Munkelederne–Munklägret

Den under större delen av 1600-talet gängse, något kuriösa benämningen på Kungsholmen, Munklägret, har tidigt varit föremål för

undran, spekulationer och tydningsförsök. I sin »Relation om Kongsholmen» (1689) anser f.d. myntinspektoren och kungsholmsbon Anders Biörn, att då holmen under katolsk tid legat i händerna på munkarna, som här haft »sine fiskeställe och nothus, såsom ock för en del dess grifter och lägerställen . . . där av besynnerligen skall denne holmen bleven kallat Munke Lägret». Biörn har även låtit sig berättas, att man vid anläggningen och utbyggnaden av garverierna längs Kungsholmens sydöstra strand påträffat en mängd likkistor och människoben. »Ingen tvivel», anser Anders Biörn, »utan det varit de avsomnade munkars, som sina lägerställen där hava haft . . . Sålunda som denne holmen intet haver varet av någon annan hävdat, för desse lägerställen skull vorden egenteligen kallad Munkelägret.»[8]

Biörn har bemödat sig att tolka och förklara det i hans tid vanliga ortnamnet utan att äga någon kännedom om dess historiska förutsättningar och den etymologiska omstöpningsprocess namnet genomgått. Utifrån hans utgångspunkt blir förklaringen plausibel: i namnet Munklägret syftar den första leden på holmens ägare, Gråbrödraklostret, ett historiskt faktum, som det måhända funnits muntliga traditioner om ännu vid 1600-talets slut; att förklara den senare leden, -lägret, är svårare. Biörn griper ivrigt efter möjligheten att transvertera -lägret till lägerstad, viloplats. De »arkeologiska» fynd han rapporterar bekräftar för honom definitivt riktigheten i hans påstående.

När skolmästaren på Kungsholmen, Olof Justinus Gjöding, drygt sextio år senare publicerade sitt »Kongsholms-Minne», stod han bättre rustad att ge sig i kast med ortnamnsfrågan. Genom kyrkoherde Olof Celsius hade han fått tillgång till excerpter ur Palmsköldska samlingen i Uppsala, och han hade begagnat sig av kyrkans arkivalier, speciellt kyrkoherde Jonas Gallerius' avskrifter av äldre handlingar med anknytning till Kungsholmen.[9]

Gjöding är sålunda väl förtrogen med de medeltida benämningarna Liderne, Lederne, Lidarnö och de senare varianterna Munkliderne, Munklederne, Munkledernö. Han relaterar kyrkoherde Gallerius' helt riktiga slutsats, att Munkliderne förvanskats, »förvänts», till Munklägret. Till denna ståndpunkt ansluter han sig själv till viss del: »ombytes dess namn Lidarne, Ledharne, till Munke-lidarne, Munkeledharnö; och sedan alldeles till Munke-lägret.»[10] Tyvärr fortsätter han inte på den inslagna vägen utan återfaller till Biörns uppfattning

om Munklägret som ett namn för munkarnas lägerställen. Detta styrker han med uppgifter om ytterligare fynd av människoben på olika håll på Kungsholmen.[11] Mer i förbigående kommer Gjöding in på en teori om ortnamnet Lidernes–Ledernes härledning från den gamla ledungsorganisationen.[12]

Ett språkligt sammanhang mellan å ena sidan Liderne–Lederne och ledungen å den andra är dock med hänsyn till ljudlagarna helt otänkbart.[13] En helt annan sak är, att hela Liderneområdet, således både Kungsholmen och nordöstra delen av Djurgårdslandet, möjligen hört till Attundalands rod, där Solna socken, till vilken de båda områdena av ålder hörde, oftast nämnes såsom tillhörande Danderyds skeppslag.[14]

Namnformen Lidarnö har, påpekar Gjöding vidare, av J. G. Rüdling sammanblandats med det längre mot nordväst i Mälaren belägna Arnö, »där Archi-Biskoparna i Upsala, fordom haft ett ansenligt slott».[15]

Den sannolikaste härledningen av ortnamnet Liderne är den som utgår från det fsv. substantivet *liþ*, isl. *hlíð* (f.), med betydelse av backe, bergssluttning, 'lid', således ett terrängbeskrivande namn.[16] För Kungsholmslidernes dominanta bergskaraktär har redogjorts i det föregående; den nordöstra delen av Lidernekomplexet, som via Ålkistan begränsas av Brunnsviken i väster och Lilla Värtan i öster, är även den i hög grad uppfylld av bergshöjder, t. ex. vid Ålkistan, det kraftiga Oxberget norr om Husarviken, Stora och Lilla Lappkärrsberget och nuvarande Fiskartorpsbacken. Studiet av terrängförhållandena på hela Liderneområdet ger således vid handen, att det är välgrundat att tala om »bergssluttningar» och »backar».

Övergången ī>e i Liderne–Lederne anser Hjalmar Lindroth vara tänkbar, endast om man förutsätter en äldre slutledsbetoning med mycket tidig omkastning. En betydligt sannolikare förklaring har Jöran Sahlgren givit genom att påvisa, att en lång vokal i första ledet kan kortas utan att man måste förutsätta betoning av sista ledet, ett förhållande som han kallar ordlängdsbalans.[17] Utvecklingen från långt ī i Liderne till e har sannolikt skett sålunda: ī kortas till i enligt ordlängdsbalansen, varefter det korta i-ljudet sänkes till e.

I samband med föreliggande undersökning har antecknats ca 70 olika varianter på ortnamnet Liderne, Lederne, Lidarnö, och -lägret för tiden 1288–1595.[18] Formerna på i är de enda förekommande fram till och med 1351 (7 fall); härefter har påträffats 15 varianter på i

mellan 1370–1494 och 10 e-varianter mellan 1390–1498. Fr. o. m. 1500-talets början inträder en kraftig övervikt för e-formerna: mellan 1518–1595 finnes 41 e-former (varav 2 varianter på -läger) mot 6 i-former under tiden 1503–1572.

En intressant form av ortnamnet är *Lidarnö,* som i det insamlade materialet belagts vid 7 tillfällen 1443–1481, i ett fall även med e-varianten Ledernö. Om vi här bortser från ett tidigt tolkningsförslag, sådant som den tidigare berörda identifikationen och analogibildningen mellan Arnö och Lidarnö (Rüdling; jfr ovan s. 6), har ortnamnsformen Lidarnö mig veterligen icke behandlats i litteraturen. Det kan därför vara lämpligt att något antyda den sannolika uppkomsten och utvecklingen av denna form.

Vad som först frapperar är, att i det excerperade materialet namnet f. f. g. förekommer så sent som 1443 och att i 6 fall av 7 den äldre, långa ī-formen användes och detta just vid den tid då, enligt vad som visats ovan, de sänkta formerna på e börjar arbeta sig fram till dominans. I detta fall skulle Sahlgrens ordlängdsbalansteori – vilken av upphovsmannen visserligen ej direkt applicerats på Liderne men på en rad andra namn, som genomgått en liknande ljudutveckling – kunna tillämpas med större berättigande, då förändringarna i främsta rummet inträffar i sammansatta ord.

Hur har då denna namnform med ö-ändelse uppstått? Den sannolikaste förklaringen torde ligga i en folketymologi i anslutning till det mönster, som bildats av de många önamnen på *-ö* och möjligen i en anknytning till det existerande namnet (Biskops)*Arnö.* Kungsholmen var helt enkelt »den backiga ön», »Lid-ön». Ett sent belägg för att Kungsholmens egenskap av ö synes ha varit det primära vid denna namngivning finnes i en fogderäkenskap från 1572, där det talas om »Munke(lidar)önn eller Munklidaren».[19] Genom namnet Lidarnö – en gång uppkommet – kunde man också tänkas få någon ordning på det vidsträckta och diffusa liderneområdet. Lidarnö kan ha betecknat Kungsholmslandet, medan Liderne möjligen blivit en sammanfattande benämning på området nordost om huvudstaden.[20] Man kan i detta sammanhang endast beklaga, att Lidarnönamnet inte slog igenom i större utsträckning; det skulle ha besparat samtiden många förväxlingar och eftervärlden en mängd svårbemästrade topografiska problem.

Utvecklingen av ortnamnet från Liderne till Munklägret skall här avslutningsvis skisseras. Sedan namnformerna Liderne, Lederne, Li-

darnö och Ledernö varit allenarådande under 1200-, 1300- och 1400-talen, dyker 1531 formen »Mwnche Lederne» upp.[21] Förleden »munke-» hänger samman med att större delen av Kungsholmen under 1400-talets lopp övergått i Gråbrödraklostrets ägo. Under samma århundrade hade Svartbrödraklostret genom donation fått en egendom på det nordost om staden, på Djurgårdslandet, liggande Liderneområdet, där även Helgeandshuset sedan 1300-talet ägde stora jordområden. Svartbrödernas egendom kallas 1538 och 1540 »Swarte Munche Lederne» resp. »Swarte Muncke Closters Läderne», medan »Helgansledernet» (1550) är en ofta i 1500-talskällorna förekommande benämning på Helgeandshusets godskomplex på Norra Djurgården.[22]

Den alltsedan 1500-talets början helt dominerande, »slappade» e-varianten *Lederne* började vartefter att uppfattas som en korrupt, bestämd form av ett neutrum sing., som man i enlighet med denna uppfattning »korrigerade» till *Ledernet.* En stympad form av denna benämning, Munke*ledre* (-lädre), kan beläggas år 1542. Härifrån är endast ett kort steg till Munk*ledret* (-lädret). Härmed är den folketymologiska förvandlingsprocessen framme vid sin sista etapp: såsom varande i total avsaknad av begriplighet omstöpes Munk*ledret* till den något mer acceptabla formen *Munklägret,* belagd första gången i här genomgånget källmaterial år 1558.[23] Munklägret blev så småningom allt intill 1672 det gängse namnet på Kungsholmen.

3. Liderneområdena vid Stockholm

Av föregående ortnamnshistoriska avsnitt har framgått, att det under medeltiden fanns *två* från varandra helt separerade områden, som gick under namnet Liderne med förtydligande varianter som Östra Liderne, Yttre Liderne och Lidarnö. Liderne har i litteraturen ofta uppfattats antingen som en beteckning *uteslutande* för Kungsholmen eller också som ett samlingsnamn för *hela* området norr om det egentliga Stockholm. Johan Elers har i sitt arbete Stockholm begått en del misstag i fråga om lokaliseringen och inkluderat Norrmalm i Liderne-komplexet, men det är ändå anmärkningsvärt, att han observerat, att

Liderne måste ha avsett ett större begrepp än enbart Kungsholmen, K. H. Karlsson har hänfört hela Lidernekomplexet enbart till Kungsholmen, medan C. G. Styffe uttryckt sig något försiktigare: ». . . den största delen af stadens närmaste omgifning på norra sidan med Norra Djurgården ända till Stocksund, Kungsholmen inberäknad . . .» Den senare delen av Styffes identifikation torde vara oantastlig, medan det däremot i källmaterialet helt saknas belägg för att området omedelbart norr om staden, vad som senare utvecklades till Norrmalm, inräknats i begreppet Liderne. Samma förhållande gäller för nuvarande nedre Östermalm.

I Frans de Bruns Holmiana et alia genomgås och kommenteras visst diplomatariskt material rörande Liderne. Här sammanblandas dock synnerligen grovt Östra och Västra Liderne: Ugglaskyl på Djurgårdslandet göres t. ex. identiskt med Nedre Liderne på Kungsholmen; »Stockasund» vid Ålkistan blir—ehuru författaren ej helt utesluter nuvarande Stocksundstrakten—liktydigt med Norrströms gamla namn Stocksund genom ett föga övertygande resonemang om strömförhållandena vid Stockholm.

Först norr om de från Lilla Värtan djupt inskurna vikarna—Husarviken, Uggleviken och Laduviken—och väster om S:ta Klaras område—dvs. nuvarande Kungsholmen—kan vi spåra den bygd, som benämndes Östra eller Yttre Liderne resp. Liderne, Lidarnö.[24]

Förvirringen på detta område består även i våra dagar. Jägerstad förlägger sålunda, som tidigare påpekats, utan att tveka det mycket oklara namnet »Liduhafn» (1348) till Kungsholmen: ett namn på -lid- i närheten av Stockholm associeras genast med Kungsholmen. Även i Svenska ortnamnsarkivets medeltidsregister finns flera exempel på att namn, som bevisligen hör till Östra eller Yttre Liderne, redovisas som Kungsholmen.[25] Gunnar Bolin och Nils Ahnlund är de som i senare tid mest betonat dualismen i namnskicket och—ehuru i förbigående—strävat efter att göra boskillnad mellan de båda Liderneområdena vid Stockholm.[26] Bolin har i detta sammanhang framhållit önskvärdheten av en »lokalhistorisk–topografisk behandling med sammanförande i största möjliga mån av det spridda och svårtillgängliga materialet». Om här ett försök skall vågas att kartlägga den ungefärliga belägenheten och omfattningen av det medeltida begreppet Liderne, så sker det under uttryckligt betonande av källmaterialets ofta obefintliga eller vaga lägesangivelser och i medvetande om att mycket måste bli av rent hypotetisk natur.

Byar inom den sydostligaste delen av Solna socken. Unnarör, Husarne, Vädla, Medelby, Kaknäs och Liderne[27]

Lidernebegreppet har, som framgått av det föregående, i litteraturen kännetecknats och kännetecknas fortfarande i viss utsträckning av stor oklarhet när det gäller inplaceringen av olika lokaliteter. Begreppsförvirringen på detta fält har känts mycket besvärande. För att klarare kunna avgränsa det område, som närmast är föremål för intresset, Västra Liderne, Kungsholmslandet, har det varit nödvändigt att tämligen ingående behandla *hela* Lidernebegreppet–tillika med de i den sydostligaste delen av Solna socken belägna byarna–, att systematiskt gå igenom allt material, som rör Liderne överhuvud, för att härefter kunna känna sig på någotsånär fast mark vad gäller möjligheten att behandla det sållade materialet ur renodlad Kungsholmsaspekt.

Grundmaterialet är de bevarade donations-, bytes- och köpehandlingarna som här i stort sett behandlats i kronologisk ordning och som sammanarbetats med notiser från Stockholms stadsböcker från 1400- och 1500-talen, annaler och krönikor, landskapshandlingar, kopieböcker, regestsamlingar, Gustav I:s registratur och kartmaterial från 1600-talets förra del.

En av de äldsta byarna inom Solna socken var *Unnarör,* sannolikt omfattande all jord från Ålkistan i norr till det dåvarande sammanflödet av Husar- och Ugglevikarna i söder och med västgränsen vid Brunnsviken. Ortnamnet har tolkats som en sammansättning av en genitiv av mansnamnet Unne och »rör» i betydelsen röse, gravröse, således »Unnes gravröse».[28] Drotsen Bo Jonsson (Grip) är en av de äldsta kända jordägarna i denna by, där han ägt minst fyra markland, sannolikt en avrundning västerut av hans godskomplex på Lidingö. I ett bytesbrev den 12 mars 1384 fick Bo Jonssons avlägsne frände Finvid Finvidsson (Frössviksätten) alla hans egendomar på Lidingö och »i Vnnarör fyra markland jordh oc eet næs som hetir Myklaholm innan Solnö sokn och i Solnö skiplagh».[29] Finvid efterlämnade inga barn vid sin död omkring 1390, och egendomarna på Lidingö och i Unnarör har troligen genom arv övergått till hans systersöner Nils Jönsson och Bengt Jönsson (Oxenstierna).[30]

Av Nils Jönssons nyförvärv i Unnarör hade Helgeandshuset i

Stockholm länge disponerat ett öresland, som det den 22 april 1432 erhöll med full äganderätt.[31] Året därpå, den 13 november 1433, gjorde Nils Jönsson ett byte med Klara kloster och lämnade då tre markland ». . . i Unnaröra by uppa færman liggiandes . . . i væstra och nörra stadhenom i bynom och eth nääs liggendes nordhan näst hwsarnom, som hether Mycklaholm, oc eth bærg östan oppa liggiandes, som hether Oxabærgh, huilkit näss oc bærgh Vnnaröra by af gamblom alder tillighat haffwer . . .»[32] Ortuppgiften är här av stor betydelse när det gäller att fastställa Unnarörs omfattning och desto viktigare, som byn sammanföll med Östra eller Yttre Liderne, vilket skall framgå av det följande.[33]

Unnarörs namn har med tiden sannolikt utträngts av benämningen på Helgeandshusets och – på ett senare stadium – Svartbrödraklostrets godskomplex *Liderne.* Det gamla bynamnet klingar ut i den stockholmska tänkebokens skildring av »slaget vid Vädla» samma dag detta utkämpades, den 17 augusti 1517: »Item samma dagh slox mj herre med sine resenere med the juther och rigsins fiender vid Vndero och dreff them aff, och drunkne mykit och mykit wort slaghet på marken. Sit Deo laus.»[34]

Sydost om Unnarör låg *Husarne,* som i stort var identiskt med det nuvarande Hjorthagen, som ännu på 1820-talet gick under namnet Husarhagen. Husarne ingick i Magnus Ladulås' stora donation till Klara kloster 1288 och omnämnes 1433 i ett bytesbrev mellan klostret och herr Nils Jönsson (Oxenstierna) på Djursholm. I brevet omtalas näset »Mycklaholm» norr om »hwsarnom» och Oxberget mot öster. Oxbergets namn har bevarats till våra dagar. Berget kröner udden vid Husarvikens och Lilla Värtans sammanlopp. Näset »Mycklaholm» låg sannolikt på eller i närheten av udden vid Husarvikens östra del och sammanflödet med Laduviken. Husarnes nordgräns kan med tämligen stor säkerhet sägas ha utgjorts av Husarviken.[35] Namnet Husarne förekommer ofta i 1500-talsmaterialet och har varit i bruk ännu på 1620-talet. Under slutet av 1500-talet sorterade Husarne under Gamla ladugården, Vädla.[36]

Bynamnet *Vädla* synes indikera belägenhet intill ett vadställe. Namnet har åtminstone sedan 1430-talet förknippats med den avelsgård, som före 1438 anlagts av kronan, den s. k. Gamla ladugården. Belägenheten av denna gård – i verksamhet ännu på 1600-talet – vid nuvarande Nobelparken är ställd över all diskussion. Om *byn* Vädlas läge råder enighet i stort: nuvarande Östermalm och större delen av

Ladugårdsgärde intill Hjorthagsområdet i norr. Någon för Vädla by tänkbar gravbacke kan ej påvisas vid denna lokalisering.[37]

Namnet Vädla omtalas sannolikt för första gången i en testamentarisk disposition av drotsen Mats Kettilmundsson på 1320-talet. År 1362 förklarade drotsen Nils Turesson (Bielke), att han var skyldig Klara kloster 600 mark för flera gods, däribland »gardenom Wädla». Om han avled före andra betalningsterminens utgång, skulla alla godsen återgå till klostret utom just Vädla, som han skänkt till Växjö domkyrka. Klara kloster har således tidigare ägt Vädla, men om tidpunkten eller sättet för dess fång vet vi ingenting. Måhända kan Vädla, ehuru onämnt, ha inkluderats i den nordliga grannbyn Husarne, som sannolikt tillhört kronan, när denna by 1288 av Magnus Ladulås lades under Klara kloster.[38]

Växjöstiftets fång av gården Vädla har sannolikt betingats av nödvändigheten att ordna en acceptabel bostad för biskopen, vid denna tid Thomas Johannis (Malstaätten), vid de ofta återkommande besöken i Stockholm. Det var desto angelägnare, som marsken Tyrgils Knutsson någon gång mellan 1290 och 1303 till förmån för stockholmsborgarna utfärdat förbud för det andliga och världsliga frälset att förvärva fastigheter i Staden eller på malmarna. Biskop Thomas Johannis har av allt att döma ägnat synnerligen ringa intresse åt sitt stift. I diplomatariskt material mellan 1362 och 1375 finnes endast *ett* brev, utfärdat i Växjö, i vilket Thomas förekommer (1375 11/11). Tiden juli 1364–augusti 1366 nämnes han fyra gånger i brev, som utfärdats i Stockholm. Vi kommer i det följande att möta ännu ett exempel på prelaternas månhet om att ha sina uppehållsorter inom bekvämt räckhåll vid besöken i Stockholm.[39]

Herr Nils Turesson kunde endast fullgöra hälften av sina förpliktelser mot Klara kloster. Han var en av det oppositionella högfrälsets ledare i striden mot Magnus Eriksson och stupade under belägringen av Åbohus 1364. Avvecklandet av hans omfattande egendomsaffärer omhänderhades av systersonen Erik Karlsson (örnfot) och brorsönerna Sten Bengtsson och Sten Stensson (Bielke).[40] Den 10 juli 1381 utfärdade Erik Karlsson ett brev, vari bekräftades Nils Turessons bestämmelse om att flera gårdar–utom Vädla–skulle återgå till klostret vid ogulden köpeskilling. Drygt två år senare, den 17 oktober 1383, har Erik Karlsson på okänt sätt lyckats återlösa Vädla från Växjöstiftet och överlämnar nu även denna gård till klostret.[41]

Öster om gården Vädla låg två byar, *Medelby* och *Kaknäs,* vilkas

centra legat omkring nuvarande Borgen resp. Kaknäs skjutbana. 1354 hade jord i Medelby tilldömts biskop Hemming i Åbo för att tjäna som residens vid besöken i Stockholm. Kaknäs har efter denna tidpunkt kommit i Åbostiftets ägo. Såväl Medelby som Kaknäs har sannolikt under 1400-talets första decennier assimilerats med det intilliggande Vädla. 1435 hävdade Åbostiftet sin äganderätt till byarna, och biskop Sigge i Skara vittnade, att egendomarna tillhört biskop Björn i Åbo, som flera gånger residerat där. 1438 bekräftades Åbostiftets äganderätt till byarna, som nyligen lagts till Vädlagårdens ägor, till vilka de dock även framdeles skulle räknas, då deras belägenhet bedömdes som »laglika widh for: da ladhugardh Wædla». Åbostiftet hölls skadeslöst med två gårdar i Finland.[42]

Vädla, som tillförts Medelby och Kaknäs, har möjligen mellan åren 1396 och 1409 och med säkerhet före 1438 övergått från Klara kloster till kronan, som här anlade en avelsgård. Redan från början synes dess produktion ha haft inriktning på animalier. Efter festligheterna i samband med Kristoffers av Bajern regeringstillträde och ankomst till Stockholm på hösten 1441 uppges ladugårdens återstod av djurbeståndet vara 100 oxar och 200 får. 1452 lades även Valmundsön, Södra Djurgården, under Vädla gård sedan Karl Knutsson genomfört ett byte med Klara kloster. Efter reformationstidens indragning av klostergodsen påbörjade Gustav I en reorganisation av Stockholms slottsladugårdar. Härvid kom Vädla eller *Gamla ladugården,* som den fr. o. m. vasatiden kallades, att utgöra en produktionsenhet—småningom utökad med stora områden i norra delen av Östra Liderne—med tyngdpunkten lagd på boskapsbeståndet.[43]

Det i sig nog så besvärliga Lidernеproblemet kompliceras ytterligare vad Östra Liderne beträffar av att dess område sammanföll med Unnarörs och av att båda benämningarna åtminstone någon tid har använts parallellt. Att som Axel Klockhoff förklara detta dubbla namnskick med att det skulle röra sig om *två* byar, Liderne och Unnarör, är ogörligt, då jord som år 1433 säges ha legat i Unnarör 41 år senare hänföres till Liderne.[44]Byn Unnarörs ägor tycks ha varit tämligen skarpt fixerade till området norr om Husar- och Ugglevikarna, medan Lidernes gränser i söder varit mer diffusa. Bertil Hedenstierna anser—till synes på mycket goda grunder—att Liderne avsåg ett mer vidsträckt begrepp och att namnförändringen till Lidernes fördel kan ha haft sin orsak i att byn Unnarörs nedlagts, sedan

Klara kloster 1433 kommit i besittning av hela tre markland på dess område. En sådan förklaring tycks stämma rätt väl överens med klostrets begynnande nedgång och ekonomiska besvärligheter efter den svåra brand, som 1446 hade hemsökt detsamma. En annan förklaring till de båda ortnamnen kan vara, att en *gård* Liderne på byn Unnarörs mark genom systematiskt förvärv utökats till ett väl samlat godskomplex, som blivit så dominerande, att dess namn helt överflyglat det gamla byanamnet.[45]

I augusti 1297 utfärdade Skarabiskopen Brynjolf ett intyg om att herr Dan Jonsson, broder till den avlidne Strängnäsbiskopen Anund Jonsson, i Brynjolfs och många förnäma mäns närvaro gått Strängnäs domkyrka till mötes i en godsaffär. Detta skedde, då herr Dan vistades på Liderne (»lidærnum constitutus»), vid den tid sommarexpeditionen mot karelerna utsändes, då konungens råd ånyo var samlat i Stockholm och då konung Magnus' jordfästning ägde rum (1292).[46]

Herr Dan Jonsson har alltså befunnit sig på Liderne tillsammans med Skarabiskopen och många förnäma män (»multorum discretorum»), konungens råd har denna gång samlats i Stockholm (man hade nyligen avhållit ett rådsmöte i Örebro), Magnus Ladulås' likbegängelse har celebrerats, och den mot karelerna sammandragna ledungsflottan har vid samma tid utsänts. Begivenheter som dessa motiverade mer än väl att rådet samlades. Härtill kommer, som Kjell Kumlien påpekat, att de för hela riket så betydelsefulla handelsprivilegierna för Lübeck utfärdades den 22 juli 1292.[47]

Dessa omständigheter vid ledungsflottans avsändande överensstämmer rätt väl med vad som meddelas i konung Magnus Erikssons bytesbrev till Upplandslagmannen Israel Birgersson, utfärdat i »Liduhafn prope Stockholmas» den 4 juni 1348.[48] Detta dokument visar oss konung Magnus tillsammans med drottning Blanka och i spetsen för en imponerande samling stormän, samtliga tillhörande riksrådet, i samband med avfärden till det s. k. första korståget. Flottans samlingsplats har varit »Liduhafn», lika omöjlig att säkert lokalisera som Liderne i 1297 års brev. Att vi i båda fallen har Kungsholmslandet och nordöstra Djurgården att välja emellan står tämligen klart. Vill man söka precisera den aktuella orten, måste man ha i minnet, att det endast kan bli fråga om hypoteser.

Vid Skurusundets utlopp i Halvkakssundet ligger Konungshamn, som i Bjärköarätten betecknas som gränsen för Stockholms jurisdiktion och som antagits ha varit en sådan ledungshamn, som det enligt

Upplandslagens konungabalk ålåg konungen att bestämma vid ledungens utbjudande.[49] En lika central hamnplats erbjöds vid Östra Liderne, t. ex. vid Husarviken och Oxberget; ur säkerhetssynpunkt torde den rentav ha varit att föredra framför Konungshamn, som låg mitt i inloppet till Stockholm. Ledungsskeppen från Attundalands och Tiundalands rod kunde ta sig hit genom Halvkakssundet, den allmänna farleden, eller kunde också ta den något genare vägen via Askrikefjärden runt Lidingöns nordspets. För skeppen från Mälartrakterna liksom för de från Södermanland och landen söder därom kommande fartygen blev vägen obetydligt längre. Nils Ahnlund har, om än med tvekan, även pekat på det om möjligt än mer skyddade läget i farleden norr om Kungsholmen. Även om man, som Ahnlund, räknar med betydligt större vattenytor norr om Kungsholmslandet än vad som nu återstår, är det ändå tveksamt om utrymmet skulle ha givit acceptabelt manövreringsutrymme åt ledungsflottan. Mot förekomsten av en ledungshamn norr om Kungsholmen synes mig även den omständigheten tala, att man i ett sådant fall varit tvungen att passera Stocksund, föregångaren till Norrström. Även om strömförhållandena vid 1200-talets början, då Snorre Sturluson i Heimskringla skildrade Olof den heliges färder i Mälaren, mer än väl tillät fri passage, bör dock strömmarna omkring hundra år senare ha tett sig mer besvärliga och – när det gällt ett större antal skepp – i varje fall tämligen tidskrävande.[50]

Däremot torde det inte råda något tvivel om Lilla Värtans möjligheter i fråga om manövreringsutrymme för ett stort antal skepp. Goda tilläggsplatser fanns här också, både inom Östra Lidernes område och på Lidingösidan. Härtill kommer även, som Ahnlund påpekat, närheten till det gamla Konungshamn vid Skurusundet.[51] Omständigheterna synes sålunda tala starkast för Östra Liderne som samlings- och utfartsplats för ledungen vid de ovan berörda tillfällena, 1292 och 1348.

Helgeandshuset i Stockholm, en kombinerad fattigvårds-, sjukvårds- och åldringsvårdsinrättning, grundlagt sannolikt under 1200-talets sista två decennier och i bevarat material omnämnt första gången 1301, har redan under 1300-talets början lagt grunden till ett tämligen omfattande egendomskomplex på Östra Liderne.[52]

Under äldre tid vållar lokaliseringen problem, då urkunderna endast talar om Liderne utan att närmare specificera vad som åsyftas. Från-

sett en tämligen säker notis från 1390 blir uppgifterna först vid 1400-talets mitt något fylligare. Från detta århundrades slut och från 1500-talets början föreligger—som skall framgå av det följande—sådana upplysningar, att vi ej behöver sväva i tvivelsmål om att Helgeandshusets egendom var belägen på Östra Liderne, där den av alla tecken att döma varit mycket väl sammanhållen och t. o. m. lånat en del av Norra Djurgården sitt namn—Helgeandslederne, en benämning som var helt dominerande under större delen av 1500-talet. Med kännedom om detta och då det bland jordägarna var en naturlig strävan att koncentrera så stor del av egendomarna som möjligt till ett område, torde det ej vara för djärvt att antaga, att källornas uppgifter om Liderne i samband med Helgeandshuset genomgående avser Östra Liderne, även om källorna fram till 1400-talets mitt i stort sett saknar närmare lägesangivelser; det är desto mer berättigat att våga ett sådant antagande, som det i bevarat material inte finns den minsta antydan om att Helgeandshuset ägt någon jord på Västra Liderne, Kungsholmen.

Den första kända uppgiften om Helgeandshuset som jordägare på (Östra) Liderne är från mars månad 1331, då en Peter Wikare och hans hustru Kristina gav $2\frac{3}{4}$ örtugland jord i Skå socken till Helgeandshuset mot att för 3 mark penningar årligen få för sin återstående livstid bebo 5 örtugland på dess egendom Liderne.[53]

Brevutfärdarna har sålunda avstått $2\frac{3}{4}$ örtugland (1 öresland så när som på $\frac{1}{4}$ örtugland) mot att för 3 mark per år få bruka en nära dubbelt så stor areal. De $2\frac{3}{4}$ örtuglanden kan möjligen ses som ett slags »antagningsavgift» för de blivande landborna.[54]

Det har betraktats som en stor förmån att bli landbo under Helgeandshuset; man lydde under en institution, som stod under magistratens omedelbara tillsyn och beskydd och som åtminstone under sina första hundra år var föremål för en viss kontroll av konungen, bl. a. manifesterad i de talrika protektionsbreven för Helgeandshuset.[55]

I det ovan (s. 13) omtalade brevet från 1354, enligt vilket biskop Hemming av Åbo tilldömdes ett markland jord i Medelby, nämnes som fastar Jacob i Liderne, Nikolaus i Sticklinge och Johannes i Kevinge.[56] Att Jacob hörde hemma i Östra Liderne är sannolikt, då det var brukligt att som fastar anlita män från grannskapet, som kunde antas ha den bästa lokalkännedomen: för domen rörande jord i Medelby (mellan nuv. Frihamnen och Djurgårdsbrunnsviken) har tillkallats fastar från det norr om Medelby belägna (Östra) Liderne, från

Sticklinge på Lidingö och från Kevinge i Danderyd. Måhända har den här figurerande Jacob i Liderne varit en av landborna under Helgeandshusets gård.[57]

Donationer från stormännen kom Helgeandshusets anläggning på Liderne tillgodo i rikt mått. Som den förste donatorn i denna kategori möter oss Karl Ulfsson (Sparre) till Tofta, riddare och riksråd, lagman i Uppland, marsk under konung Albrekts tid och under de sista två decennierna av 1300-talet hövitsman på Viborg.[58]

Den 12 februari 1390 skänkte Karl Ulfsson ett gods på Liderne, som han ärvt efter sin avlidne son Knut Karlsson, till rådmannen i Stockholm Herman Svarte att av denne besittas på livstid. Efter Herman Svartes bortgång skulle Lidernegodset övergå till Helgeandshuset i Stockholm.[59] Knut Karlsson, den ursprunglige innehavaren av jorden, var lagman i Södermanland och avled någon gång mellan augusti 1388 och augusti 1389. Han var sannolikt ogift och efterlämnade i varje fall inga barn, varför hans egendom ärvdes av fadern, Karl Ulfsson. Lidernegodset har tydligtvis varit ett strögods, om vars åtkomst vi saknar alla uppgifter. Knut Karlssons övriga egendomar låg i Västmanland, Östergötland och Småland.[60]

Om rådmannen i Stockholm Herman Svarte och hans relationer till herr Karl Ulfsson till Tofta vet vi inte mycket. Sannolikt är han identisk med borgmästaren i Stockholm Herman Svarte, omnämnd i denna befattning den 23 november 1409 och sannolikt avliden före den 26 februari 1418.[61] Vi kan således utgå från, att det ursprungligen Knut Karlsson tillhöriga godset på Liderne via fadern Karl Ulfsson och sist rådmannen och borgmästaren Herman Svarte övergått i Helgeandshusets ägo någon gång mellan slutet av 1409 och början av 1418. Beträffande läge och omfattning saknas dock alla underrättelser.

Som tidigare antytts, hölls under huvudsakligen augusti och september månader 1409 räfsteting i Uppland under presidium av riddaren Tord Bonde, i egenskap av konungens domhavande, och Upplandslagmannen, riddaren Ture Bengtsson (Bielke). Räfstetingen var en direkt följd av Nyköpings recess den 20 september 1396, som stadgade att skattejord och skattebönder, som efter 1363 – året för Albrekts trontillträde – hade förvandlats till frälse, skulle reduceras.[62]

Helgeandshuset i Stockholm drabbades tämligen hårt av räfstetingsdomarna: den 31 augusti dömdes sålunda sammanlagt 4½ markland, 2 öresland och ½ örtugland av dess gods i Sollentuna härad såsom

skattejord under kronan och två veckor senare, den 13 september, frändömdes Helgeandshuset 13 örtugland i Yttre Liderne, där även Solna kyrka frändömdes 5 örtugland och Knut Bengtsson 12 öresland.[63]

De Helgeandshuset frändömda 13 örtuglanden kan knappast ha inkluderat det område, som 1331 utarrenderades på livstid till Peter Wikare och dennes hustru, då jordförvärv före 1363 enligt Nyköpings-recessen ej skulle reduceras. Ej heller kan den jord, som Karl Ulfsson till Tofta 1390 gav till rådmannen Herman Svarte för att efter dennes död övergå till Helgeandshuset inbegripas häri: räfstetingsdomen utfärdades i september, och Herman Svarte var—som ovan påpekats—i livet ännu i november 1409.[64]

Axel Klockhoff anser, utan närmare motivering, att denna räfstetingsdom »aldrig torde gått i verkställighet» vad Helgeandshuset beträffar.[65] En omständighet, som kan synas tala för ett sådant antagande är, att det i bevarade urkunder fram till 1400-talets sista fjärdedel saknas uppgifter om kronan som rättsinnehavare på Liderne.[66] Det är naturligtvis möjligt, att Helgeandshuset i efterhand presterat nu förlorade brev på att jorden på Liderne var gammalt frälse (dvs. före 1363) eller att den aktuella jorden visserligen varit krono men före 1363 bytts mot likvärdig annan mark enligt bestämmelserna i Nyköpingsrecessen.[67]

I tidigare sammanhang har gjorts gällande, att byn Unnarörs ägor sammanfallit med Liderne. Nils Jönssons (Oxenstierna) brev från 1432 och 1433 är goda belägg för detta. Av donationsbrevet 1432 22/4 framgår, att Helgeandshuset i praktiken länge hade innehaft det öresland, som donerades. Detta öresland härrörde med största sannolikhet från Nils Jönssons morbroder Finvid Finvidsson d. y.:s jordabyte med Bo Jonsson 1384 12/3, då Finvid erhöll hela 4 markland i Unnarör och näset Mycklaholm. Av detta område bortbyttes 1433 13/11 3 markland i Unnarörs västra och norra del jämte näset Mycklaholm, norr om Husarne, och Oxberget till Klara kloster.[68]

Den 10 mars 1447 gav hustru Margit Karlsdotter i Liderne och hennes son Peder 7 öresland och 1 örtugland jord i Östra Lidernes östra del, 1 örtugland i Östra Lidernes övre by, bredvid Klara klosters 5 örtugland, och ½ öresland i Ugglaskyl till Helgeandshuset mot ett stenhus vid Norreport i Stockholm. Av sigillvittnena är tre präster, däribland hustru Margits broder Karl, kyrkoherde i Frötuna. I ett brev drygt två år senare, 1449 28/7 (?), meddelade herr Karl i Frötuna

borgmästare och råd i Stockholm, att han och systern gjort ovannämnda byte med Helgeandshuset och fick stadens fasta på bytet.[69]

Helgeandshuset utökade sin egendom på Östra Liderne även genom köp. Sålunda sålde rådmannen i Stockholm Engelke Frowenloff och hans hustru Dorothea den 3 maj 1448 till Helgeandshuset sitt »landsgodz som ær eeth halfft örisland iordh i Vgglaskyule liggiandis vidh östra landet i Solne sokn i Danarödz skiplagh . . .» för 16 mark svenska penningar. Helgeandshuset ägde nu således sammanlagt minst 1 öresland i Ugglaskyl. Brevet sigillerades av borgmästarna i Stockholm Johannes Hoppener och Jurgen Meideborgh, vilka båda tidigare fungerat som Helgeandshusets föreståndare, den förre 1434–1436, den senare 1439–1441.[70]

Enligt ett nu förlorat brev från 1474, i regestform bevarat till våra dagar, hade skattebonden i Övre Liderne Erik Ödgersson till Helgeandshuset pantsatt en ängsfjäll »wid Oxeberg» för 6 mark stockholmska penningar. Uppgiften är intressant genom att det är första gången diplomen omnämner en skattebonde i denna trakt, vilket kan tyda på att den i 1409 års brev nämnda jorden verkligen reducerats.[71]

Att regenterna under 1400-talet visat sitt intresse för Helgeandshuset genom flera skyddsbrev har tidigare omtalats. Axel Klockhoff har ansett dem vara manifestationer av den under senare medeltid något diffusa kungliga patronatsrätten över Helgeandshuset.[72] Sten Sture d. ä. utgör härvidlag intet undantag. Den 27 september 1489 förklarade han, att han tagit Helgeandshuset och dess föreståndare, bröder, systrar, tjänare, landbor och gods i sitt och rikets försvar och »enkanneliga then nya affwelsgardh som the nyligan uptagit haffwa, som kallas Lidherne». Vid första ögonkastet kan detta synas vara en uppgift om att Helgeandshuset först nu slagit sig på jordbruk i egen regi på Östra Liderne, således upprinnelsen till den i vasatidens kamerala handlingar förekommande gården Helgeandslederne. Så är dock troligen inte fallet. Den år 1489 som nyligen anlagd omtalade gården synes ha varit Helgeandshusets *andra* brukningsenhet på orten. I ett ägoregleringsbrev från 1509 omnämnes »nya och gamble garden». Innebörden av ordet »garden» är dock något oklar i detta sammanhang och kommer att behandlas längre fram. Gården eller gårdarna har legat på Björnnäset, omedelbart söder om Laduviken, vars namn säkerligen har anknytning till dessa ladugårdar.[73]

Stockholmsborgaren Lasse Budde och hans hustru Sigrid gjorde den 25 april 1492 ett byte med Sten Sture: mot godset Liderne i Solna

socken, omfattande 2 markland jord så när som på 1 örtugland, fick de ett stenhus i Bredgränd östantill i Staden och torpet Järla i Solna socken.[74] Förvärvet av detta gods i Liderne kom att spela en roll i den största av Sten Stures många jordaffärer, den s. k. Hammerstaaffären, och ingick som en likvid när uppgörelse efter långa stridigheter slutligen träffades år 1494.

Bakgrunden till Hammerstaaffären var i korthet följande.[75] Birgitta Olofsdotter (Tott) hade 1442 ingått äktenskap med Erengisle Nilsson d. y. till Hammersta, lagman på Öland och tillhörande den kanske främsta frälsesläkten i Södermanland. Vid hans död 1469 gjordes arvsanspråk gällande av Erengisle Gedda, gift med Erengisle Nilssons dotter i ett tidigare gifte med Märta Håkansdotter (Björnram). Birgitta Olofsdotter ville dock ej släppa det omfattande Hammerstakomplexet och företedde ett sannolikt förfalskat brev, enligt vilket hon fått Hammerstagodsen som morgongåva, sedan hennes man mot kontant ersättning avstått från hennes rättigheter efter modern i det danska godset Vallö. Trots Erengisle Geddas protester och påstående om brevförfalskning godtog riksrådet Birgitta Olofsdotters uppgifter. Mot slutet av 1470-talet kom hon i tvist med sina farbröder Erik och Ivar Axelsson, vilka genom den sistnämnde 1479 förnekade sina sigill under den handling, som fru Birgitta företett som bevis för Erengisle Nilssons försäljning av hennes andel i Vallö. Farbröderna hade tidigare velat sätta henne under förmyndare, och i förbittringen häröver hade hon 1475 upprättat ett testamente på alla Hammerstagodsen till Uppsala domkyrka, som snabbt skaffade sig påvens konfirmation på testamentet.

1476 upplät fru Birgitta på Stockholms rådstuga alla sina fasta och lösa ägodelar till Erik Axelsson och lovade att varken sälja, giva eller byta något utan hans medgivande. Häremot lovade Erik Axelsson att ha henne och hennes ägodelar i sitt hägn och försvar. Birgitta Olofsdotter lämnade 1478 Sverige och slog sig ned i Danmark. 1493 beviljade Sten Sture henne fri lejd till mötet i Tälje, där de invecklade förhållandena skulle utredas. Birgitta Olofsdotter vistades i början av 1494 på Hammersta, där Sten Sture den 12 januari besökte henne i egenskap av »bördsman», sedan han övertagit arvingarnas anspråk, och slutförde förhandlingarna. Mot 10 000 stockholmska mark övertog han Hammersta och alla fru Birgittas morgongåvogods med undantag för Mark och Kind i Västergötland. Härmed skulle man kunna tro, att affären var ur världen, men fru Birgitta hade ännu

ej givit spelet förlorat. Endast en vecka efter överenskommelsen med riksföreståndaren utfärdade hon, den 19 januari 1494, ett nytt brev, vari hon bekräftade 1475 års testamente till Uppsala domkyrka och förklarade den nyligen uppgjorda affären som ogiltig, då Sten Sture hotat med att dra in hennes lejd. För att få ett slut på denna historia har Sten Sture sannolikt gjort några smärre jämkningar av överenskommelsen till fru Birgittas fördel, dock sedan han först tvungit henne att i juni 1494 inför Stockholms borgmästare och rådmän i Gråbrödraklostret till alla delar bekräfta och erkänna det uppgjorda köpet.[76]

Den 7 oktober 1494 utfärdade Birgitta Olofsdotter ett nytt brev till Sten Sture, i vilket hon ånyo bekräftade överförandet till riksföreståndaren av Hammerstagodsen och alla hennes svenska egendomar frånsett de modifikationer Sten Sture gått med på, nämligen bl. a. »myn gardh lydherne i Solna sochn vijdh Stockasund nordan Stocholms stadh som liggiandes ær for tw marc land jordh som herr Sten Sture mik . . . vnt ok giffwit haffuer. Thesliges undantagen min gardh på Grabrödraholm vijdh fornempnde Stocholm som jak aff aldher hafft haffuer.»[77]

Sten Sture har alltså till fru Birgitta överlämnat den gård på Liderne, som han två år tidigare bytt till sig från borgaren Lasse Budde.[78] Birgitta Olofsdotters gård på Liderne »vijdh Stockasund nordan Stockholms stadh» kom några år senare att bli grunden till Svartbrödraklostrets avelsgård på Liderne, »Svartmunkeliderne», som vid sidan av Helgeandshusets egendomar, »Helgeandslederne», ofta omnämnes i det kamerala källmaterialet under 1500-talets förra hälft. Den 9 mars 1498 tillkännagav Svartbrödraklostrets prior Henrik Degner och doktor Laurens Magni, att de av fru Birgitta Olofsdotter på Snestrup mot mässors hållande övertagit en hennes »Avlsgaard Lederne i Wpsala Biskopsdøme i Solentuna H. i Solna S. . . .»[79]

Att döma av formuleringen i 1494 års brev har själva gården legat rätt långt norrut, »vijdh Stockasund», möjligen på näset mellan Lilla Värtan och Brunnsviken i trakten av Ålkistan.

Helgeandshuset kunde år 1499 lägga ytterligare 6 öresland till sitt jordinnehav på Liderne, sedan man gjort ett byte med en Måns Olofsson. Fastebrevet utfärdades av Gustav I:s fader, häradshövdingen i Danderyds och Rydbo skeppslag, Erik Johansson (Vasa) till Rydboholm.[80]

Gränserna mellan det sedan två århundraden på Östra Liderne fast

etablerade Helgeandshuset och Svartbrödraklostret har varit tämligen flytande. År 1509 tillsatte riksföreståndaren Svante Sture med instämmande av Stockholms magistrat en skiljenämnd under ledning av Upplandslagmannen Knut Eskilsson (Banér) för att dra upp en gräns mellan Helgeandshusets ägor i söder och Svartbrödraklostrets jord i norr på Yttre Liderne. Ägorna hade tidigare gått in i varandra, så att klostret ägt två ängsfjällar norr om Oxberget inom Helgeandshusets domäner i söder, som kallades Nedre Liderne, medan Helgeandshuset ägt 7 örtugland, kringspridda på klostrets mark i norr, Övre Liderne. Förutom Knut Eskilsson bestod skiljenämnden av borgmästarna Peder Slatte och Jöns Gudmundsson, av vilka den senare varit föreståndare för Helgeandshuset, rådmännen Anders Olsson, Peder Magnusson och Magnus Budde, den sistnämnde styvson till Lasse Budde, tidigare ägare till Svartbrödraklostrets mark på Liderne. Vidare deltog borgaren Henrik Strabuck och sex bönder från Sollentuna härad.[81]

Den 28 juni daterades utslaget över syneförrättningen, vid vilken två representanter för vardera Helgeandshuset och Svartbrödraklostret var närvarande—för det förra föreståndarna, rådmannen Per Björnsson Röd och Hans Brabender, för det senare priorn Henrik Degner och lektorn Peder Magni. Detta syneinstrument är av stor vikt, då det tillåter oss att fixera de båda fromma inrättningarnas domäner och därmed även begreppen Övre och Nedre Liderne. Dokumentet synes även bekräfta, att Helgeandshuset, som ovan nämnts, här ägt två gårdar, varav den yngsta har anlagts ej långt före 1489.[82]

Nämnden började sitt arbete med att låta korsmärka »then storaa ekin», som hädanefter skulle kallas »Korsek».[83] Från detta träd skulle det gå en rät »skædhegard» (=skiljestängsel) till gränsmärket (röret) i den gamla gärdesgården och härifrån rakt öster ut i sjön längs med denna gärdesgård sådan denna »nw ær, och aff aller warit haffwer». Området norr om gärdesgården skulle tillhöra Svartbrödraklostret, tillika med en äng inom dess hägnad, som kallades »Diupæng», och det örtugland Helgeandshuset tidigare ägt. Som ett lokalhistoriskt kuriosum kan nämnas, att synebrevet till den i dokument av detta slag synnerligen vanliga formeln »åker och äng, skog och mark, fiskevatten» lägger ordet »*ålekistor*», ett tecken på att ortnamnet Ålkistan har månghundraårig hävd.

Den gräns, som 1509 uppdrogs mellan Övre och Nedre Liderne,

har tidigare av Bertil Hedenstierna förlagts till »strax norr om Oxberget och Nedre Liderne . . . men söder om den s. k. Djupäng». Mot denna uppfattning har helt nyligen Martin Olsson hävdat, att det faktum, att två ängsfjällar norr om Oxberget skulle övergå till Helgeandshuset inte betyder, »att den nya gränsen måste vara belägen nära dessa urfjäll», då de även tidigare legat inom Helgeandshusets ägor. »Det betyder endast att de skulle byta ägare». Martin Olsson förlägger »Djupæng» till den smala dalsänkan mellan nuvarande Ekhagen och Stora Lappkärrsberget. Följaktligen gick, menar han, 1509 års gräns från Ekhagsområdet över trakten norr om Riksmuseet för att mynna ut i Brunnsviken ca 250 m. nordväst om Lilla Frescati. Olsson anser sig ej kunna instämma i Hedenstiernas gränsdragning, från trakten omedelbart norr om Oxberget i öster, över Stora Skuggan, längs remsan omedelbart norr om Laduviken och utmynnande i Brunnsviken strax norr om Skogshögskolan, då »Helgeandshusets område då skulle få alldeles för liten areal i förhållande till Klostrets egendom Övre Liderne».[84] Här bör dock påpekas, att vi ingenting vet om Nedre Lidernes sydgräns, som mycket väl kan ha gått nedanför Uggleviken. Har så varit fallet, blir arealskillnaderna ej särskilt påtagliga. Likaledes bör man ha i minnet, att i Övre Liderne, dvs. norr om gränsen, måste ingå de ägor, som Klara kloster genom byte erhöll 1433. I detta byte ingick 3 markland i Unnarör jämte näset Mycklaholm och Oxberget. Den sista kända notisen om Klara kloster som jordägare på Östra Liderne är från 1449. Möjligen har klostret under nedgångsperioden efter branden 1446 och de följande oroliga tiderna av ekonomiska skäl gjort sig av med sin egendom.

Olsson har helt rätt i att de två ängsfjällarna norr om Oxberget redan före skiftet låg inom Helgeandshusets domäner som Svartbrödraklostrets urfjällar. Fråga är emellertid, om man kan våga sig på någon avvägning i jordens storlek visavi Helgeandshuset och Svartbrödraklostret. Om det förras stora utvidgning har vi många belägg sedan förra delen av 1300-talet, medan vi beträffande det senare endast känner till ett enda jordefång: 2 markland 1498. Det finns dock ingenting, som motsäger, att Svartbrödrakonventets ägor varit mer omfattande, ehuru inget diplomatiskt material härom bevarats. En annan invändning mot den av Olsson föreslagna gränslinjen mellan Frescatiområdet och Ekhagen är gränsregleringsbrevets klara uppgift om att skiljestängslet skulle löpa »reth öster i siöön, som den gamble gerdesgordhen nw ær . . .». Ekhagsgränsen går rakt mot nordost.

Helgeandshusets egendom hade, som ovan nämnts, före år 1509 hyst två Svartbrödraklostrets ängsfjällar norr om Oxberget men »swnnan rören, nye och gamble garden».[85] Helgeandshusets gårdar på Nedre Liderne bör ha legat på nordvästra delen av Björnnäset, som börjar i vinkeln mellan Ladu- och Ugglevikarna. Var låg då »Djupæng», som 1509 års brev anger som liggande vid gränsen mellan Övre och Nedre Liderne? Enligt denna källa placeras »Djupæng» norr om gränsen tillsammans med en Helgeandshusets ängsfjäll, som skulle övergå till konventet. De två nyssnämnda ängsfjällarna norr om Oxberget låg alltså söder om den i Lilla Värtan mynnande gärdsgården, som utgjorde gränsen mellan klostrets och Helgeandshusets ägor. Gärdsgården säges ha samma sträckning, som den »aff aller warit haffwer»: de gamla rågångarna mellan olika ägor rubbade man ogärna. På en karta från 1645–1646[86] återfinner man omedelbart norr om Oxberget en gärdsgårdsmarkering, gående rakt österifrån med utgångspunkt i Lilla Värtan, längs Laduvikens norra strand och nästan fram till Brunnsviken i väster. Det är frestande att se en överensstämmelse mellan gränslinjen Helgeandshuset–Svartbrödraklostret från 1509 och gärdsgårdens dragning på 1645–1646 års karta, även om en sådan överensstämmelse ej kan ledas i bevis.

En äng, som på nordsidan av denna gränslinje kan motsvara »Djupæng» i 1509 års brev har på den nämnda 1600-talskartan namnet »Skipper Olofs ängh». Den ligger omedelbart ovanför en skogskulle vid Laduvikens norra strand. »Skeppar Olofs äng» fick sitt namn efter Gustav I:s donation av Svartmunkelederne till rådmannen och skeppsbyggaren Olof Eriksson 1540.[87]

Efter Västeråsriksdagens recess 1527, som överförde kyrko- och klosteregendomarna i kronans ägo och tillät återbördning av gods, som bevisligen donerats, sålts eller förpantats till kyrkan efter Karl Knutssons räfst 1454, indrogs Helgeandshusets och Svartbrödraklostrets jordegendomar på Östra Liderne, de förra till kronan och de senare till konungen personligen i hans egenskap av Sten Sture d. ä.:s »rätte arvinge». I en skrivelse av den 23 november 1527 stadfäste Gustav I rådmannen Ottens Nils' (Nils Jönsson Utter) innehav av två stenhus i Staden, som denne kommit i besittning av genom sitt giftermål. Hans hustru, Birgitta Nilsdotter, hade tidigare varit gift med den i Stockholms blodbad avrättade rådmannen Magnus Eriksson Budde, som var styvson till den borgare Lasse Budde, av vilken Sten Sture

1492 bytt till sig 2 markland jord på Östra Liderne mot ett stenhus i Staden och torpet Järla. Lasse Buddes änka Sigrid hade sedan 1502 överlämnat Järla till Svartbrödraklostret mot ytterligare ett stenhus i Staden.[88] Ottens Nils hade nu blivit oroad över att han inte skulle få behålla sina stenhus, sedan både Liderne och Järla återbördats av kungen. Denne förklarade sig emellertid nöjd med de byten, som gjorts, och lämnade Ottens Nils i okvald besittning av de båda fastigheterna.

Konung Gustavs bördsrätt till Svartmunkelederne efter sin faders morbroder Sten Sture d.ä. kom dock ej länge att vara obestridd. Ehuru konungen i det ovan omtalade stadfästelsebrevet för Ottens Nils i november 1527 säger, att Liderne gård kommit under Svartbrödraklostret genom en gåva (från Birgitta Olofsdotter Tott 1498 9/3), »szom bythes breffwen clarligha beuisza och utthryckia», har han vid sin återbördning av Liderne helt och hållet blundat för det faktum, att hans avlägsne frände Sten Sture d.ä. före den 7 oktober 1494 till Birgitta Olofsdotter avstått Liderne såsom en dellikvid i slutuppgörelsen om Hammerstagodsen. Han har helt enkelt skrupelfritt bortsett från ett led i Svartmunkeledernes ägarlängd. På Birgitta Olofsdotter kunde han ej rimligen resa några arvsanspråk. Sådana anspråk framfördes i stället av två danska stormän, riddaren och riksrådet Olof Nielsen Rosenkrantz och hans svåger, riksmarsken Tyge Krabbe, den senare kung Gustavs jämlike i hänsynslös godshunger.

Olof Rosenkrantz' mor var halvsyster till Birigtta Olofsdotter. Tyge Krabbe, eldsjälen i den jylländska adelns resning mot Kristian II 1523, var mycket väl anskriven hos Fredrik I, som han mobiliserade till sin och svågerns hjälp i strävandena att komma åt Birgitta Olofsdotters av kung Gustav indragna gård på Liderne. I ett brev av den 30 november 1529 anhöll Fredrik I hos sin »besønderlige kere wen och Nabor» konung Gustav, att denne måtte förhjälpa Krabbe och Rosenkrantz till deras rättmätiga arvedel.[89] Danskarna har inte varit särskilt välorienterade om belägenheten av Birgitta Olofsdotters Lidernegods och har sannolikt varit helt okunniga om att *två* Stockholm närliggande områden benämndes Liderne. Brevet meddelar upplysningsvis, att Olof Rosenkrantz' och hans syster Annes – g. m. Tyge Krabbe – moster Birgitta Olofsdotter »gaff en øø och gardt kallas Laderne tiill Szorthebröders kloster uti Stocholm» mot mässors hållande. Talet om en ö för tankarna till Västra Liderne, Kungsholmen, men som tidigare påvisats låg Birgitta

Olofsdotters egendom »vijdh Stocksund nordan Stocholms stad». Danskarna har associerat ortnamnet Liderne med *Lidarnö*, Kungsholmen, som man hade haft anledning att lägga på minnet, då holmen spelat en viktig roll under de många striderna om huvudstaden under 1400-talets senare del och 1500-talets början.[90] Även i fråga om en annan detalj visar brevet en bristande kunskap om de lokala förhållandena i Stockholm, nämligen då det talas om *nunnorna* i Svartbrödraklostret. I klostrets brev av 1498 9/3 rörande Birgittas Olofsdotters donation av sin gård på Liderne bekräftades hennes arvingars rättighet att, i den händelse den bestämda gudstjänsten ej fullgjordes, återta gården. Denna klausul åberopades nu i kung Fredriks brev, då klostret sedan två år »nu øde er oc saadane . . . tieneste ther nu ijcke holdes».

Kung Gustav tog god tid på sig i denna fråga. Då han emellertid ej kunde underkänna de danska stormännens arvsanspråk, utfärdade han, före den 6 juni 1532, ett brev, som tillät Tyge Krabbe och Olof Rosenkrantz att återbörda »et iordagodz hetandis Ledherne . . . huilkit godz salige fru Birgitta på Hammersta giffuit hade vnder Swartbrödhracloster . . .»[91]

Krabbe och Rosenkrantz torde dock av någon anledning aldrig ha begagnat sig av den dem givna återbördningsrätten. Den 16 februari 1538 utfärdade riksrådet ett brev, varigenom kronan avstod gårdar i Gåsinge och Kattnäs socknar i Södermanland till konungen mot en del egendomar ingående i arv och eget, bl. a. »Svart Munkelederne ligger för 2 mark land jord», vilka egendomar ansågs »ligga kronone och synnerlige Stockholm slott till stor läglighet».[92] De klostret tidigare tillhöriga 2 marklanden på Östra Liderne har alltså, med samma motivering som Medelby och Kaknäs jämnt hundra år tidigare, lagts under Stockholms slott.[93] Kronans nyförvärv donerades dock redan efter två år, den 31 maj 1540, till konung Gustavs trogne tjänare, köpmannen, skeppsbyggaren och rådmannen Olof Eriksson, kallad »Skeppar Olof». Gården Svartmunkelederne säges ligga »emellom Stockasund och de fattigis avelsgård i Hospitalet . . .». »Skeppar Olof» avled 1555, men redan dessförinnan har hans gård på Östra Liderne eller delar därav överförts till slottsladugården Helgeandslederne.[94] Av en uppbördslängd från 1550 för den vid denna tid som fristående enhet brukade gården Helgeandslederne framgår nämligen, att »skepp. Olefsz änger» givit 80 sommarlass hö. »Skeppar Olofs äng» förekommer mycket ofta i källorna under 1500-talet och uppta-

ges, som ovan nämnts, ännu 1645–1646 på en karta över Stockholm och trakten norr därom.[95]

Som tidigare framgått kan det antagas, att området för »Skeppar Olofs äng» motsvarades av den »Diupæng», som omnämnes i 1509 års syneförrättningsbrev, där den säges vara inkluderad i Svartbrödraklostrets område norr om den uppdragna gränslinjen, som – enligt vad som tidigare gjorts gällande – gick från Oxberget i öster via Laduvikens norra strand till Brunnsviken i väster. På 1600-talskartan ligger »Skeppar Olofs äng» omedelbart norr om Laduviken, mellan nuvarande Experimentalfältet och Stora Skuggans skjutbanor.

Genom det kungliga brevet av den 27 januari 1531 omdanades franciskanklostret på Gråmunkeholmen till ett helgeandshus, dit de i det gamla huset på Helgeandsholmen intagna skulle överföras tillika med sjuka på andra barmhärtighetsinrättningar i staden. Till det nya helgeandshusets disposition ställdes Gråbrödraklostrets och det gamla helgeandshusets alla tillgångar. Häri inkluderades den ej obetydliga räntan från Klara nunnekloster.[96] Godset på Östra Liderne, numera kallat Helgeandslederne, kom att ligga kvar under det reorganiserade Helgeandshuset. Axel Klockhoff har påvisat, att detta förhållande bestod till 1545 eller 1546, efter vilken tidpunkt Svartmunkelederne sammanslogs med Helgeandslederne och inrättades till en fristående slottsladugård. Som belägg kan anföras 1540 års donationsbrev till Skeppar Olof, i vilket »de fattigis avelsgård i Hospitalet» omtalas, samt en inkomstpost från 1545 eller 1546 i hospitalets räkenskaper, utvisande betalning för torvtäkt på Helgeandslederne. Att Svartmunkelederne, som 1540 donerats till Skeppar Olof, redan före 1549 helt eller delvis lagts under den vid denna tidpunkt redan etablerade slottsladugården Helgeandslederne är ovedersägligt. Härmed är kronans övertagande av det gamla Östra Liderne tämligen säkert fixerat till någon gång mellan 1545 och 1549.[97]

Västra Liderne, Lidarnö

Källmaterialet för det västra Liderneområdet, Kungsholmslandet, är av samma spröda karaktär som beträffande Östra Liderne. Vad som synes vara utmärkande för Västra Liderne är den under 1300-talet starka koncentrationen av frälsejord i händerna på framstående, sinsemellan närmare eller fjärmare befryndade ätter och – vad 1400-talet

beträffar—den successiva övergången av en stor del av holmen till Gråbrödraklostret i Stockholm. Uppgiften blir här att söka utröna i vad mån arvsförhållanden—och därmed även släktskap—kan ha spelat in vid åtkomsten av Lidernejord, att, så långt detta låter sig göra, söka lokalisera de olika ägorna och att ge en bild av Gråmunkeklostrets förhållande till sina ägor på Kungsholmen.

Arbetsmetoden måste av naturliga skäl bli densamma som i föregående avsnitt: en systematisk, kronologisk genomgång av basmaterialet, de bevarade diplomen, och en inarbetning i detta material av de notiser och uppgifter, som kan utvinnas ur Stockholms stadsböcker och av annalistiska uppteckningar.

Det första belägget på ortnamnet Liderne vid Stockholm förekommer i Magnus Ladulås' stora donationsbrev till Klara nunnekloster av den 11 september 1288. Här doneras bl. a. 7 öresland jord i byn Bolstomta (i trakten av nuvarande Karlberg) »och den lilla ön, som ligger österut nära Liderne . . . vilken vi har ägt efter herr Björn Näf». Denna lilla ö österut i närheten av Liderne kan knappast avse något annat än den lilla Blekholmen i Klara sjö.[98] Den Björn (Nilsson) Näf, som här figurerar, förde två korslagda färlor i vapnet, var riddare och riksråd och hade—enligt inskriptionen på hans gravsten i Varnhems kloster—tidigare varit i Birger Jarls tjänst och fungerat som Magnus Ladulås' lärare.[99] Av det nyss omtalade donationsbrevet 1288 framgår, att han ägt kärnområdet i byn Bolstomta och—som ovan gjorts gällande—Blekholmen. Hans egendomar har sålunda legat omedelbart intill Västra Liderne. Ehuru det ej finns några bevarade källor rörande hans egendomar på den senare Kungsholmen, är det—som skall visas i det följande—högst troligt, att han ägt jord här.

En son till Björn Näf var med stor sannolikhet riddaren, riksrådet och Närkeslagmannen Nils Björnsson, som omnämnes som levande senast 1328.[100] Han var gift med Katarina Röriksdotter, tillhörande Algotssönernas mäktiga släkt. Äktenskapet var barnlöst, vilket framgår av att fru Katarina den 19 november 1322 testamenterade sin morgongåva, gårdarna Sunetorp och Asatorp i Västergötland, till sin man. Detta testamentsbrev har utfärdats på »Lydhernæ», något som kan tyda på att Nils Björnsson ägt jord här, som i så fall bör ha varit ärvd från Björn Näf.[101]

Under 1300-talets förra del förekommer på Liderne ännu en ätt med två korslagda färlor i vapnet. Det är Tyrgils Klemenssons Färla-

ätt, om vars eventuella frändskap med Björn Näfs Färlaätt vi saknar alla underrättelser. 1337 upplät en i övrigt okänd Johan Hildulfsson, hans hustru Margareta och dotter Kristina 13 öresland och 1 penningland jord, således nästan 2 markland, på Liderne till riddaren Tyrgils Klemensson och hans söner Klemens och Nils mot bl. a. jord i Vagshälla och Näsby i Botkyrka jämte 100 mark penningar i mellanskillnad.[102]

Tyrgils Klemensson var gift med Ingrid Nilsdotter, med all sannolikhet dotter till Nils Kettilsson (Bielke) i hans äktenskap med en kvinna vid namn Bengta. Denna Bengta ingick ett andra gifte med riddaren Lyder van Kyren, i vilket äktenskap föddes bl. a. dottern Mektild, som alltså var halvsyster till Ingrid Nilsdotter. Mektild Lydersdotter var gift med riddaren Algot Magnusson och hade med honom sönerna Magnus Algotsson, kanik i Skara, och Håkan Algotsson, riddare och häradshövding, vilka således var kusiner till Nils, Klemens och Magnus Tyrgilssöner och deras syster Gunhild Tyrgilsdotter. Vi återkommer senare till dessa Algotssöner.[103]

Tyrgils Klemensson avled någon gång mellan 1340 och 1342 och hans änka Ingrid Nilsdotter före den 27 januari 1351, då arvskiftet efter henne ägde rum. I samband med detta skifte fick Nils Tyrgilsson bl. a. 2 öresland på »Lidhernum iuxta Stokhulm» och hans broder Magnus Tyrgilsson likaledes—bland andra lotter—2 öresland på Liderne, medan Klemens Tyrgilsson och Gunhild Tyrgilsdotter fick egendomar i Närke resp. Västergötland. Bland sigillanterna befann sig Tyrgilssönernas kusin Magnus Algotsson, som var kanik i Skara.[104]

Nils och Magnus Tyrgilssons förvärv av vardera 2 öresland jord på Liderne, som utgjorde nära 1/3 av den areal som inköpts från Johan Hildulfsson 1337, var alltså deras morsarv. Enligt Upplandslagen och senare Magnus Erikssons landslag var köpejord makars gemensamma egendom, av vilken mannen ägde 2/3, hustrun 1/3. Som synes tycks mycket tala för att den Ingrid Nilsdotter tillkommande tredjedelen av avlingejorden på Liderne som morsarv tillfallit två av barnen.[105] Klemens Tyrgilsson och hans broder Magnus ägnade sig åt kyrkans tjänst. Den förre var munk i johaniterklostret i Eskilstuna, den senare kanik och prebendat i Uppsala.[106] Magnus Tyrgilsson utökade den 8 september 1370 sina domäner på Liderne genom att av sin frände (kusin), riddaren Håkan Algotsson byta till sig 7 öresland jord på »enne *öö* som hæte Liderne» mot egendomen Torgilstorp i Möne socken, Västergötland, vilken han fått i det ovan omtalade arvskiftet efter modern 1351. Det hittills i lokaliseringen så skugglika begreppet Liderne lyses här

upp av beskedet, att det är fråga om *ön* Liderne, dvs. Kungsholmen. Med utgångspunkt från detta synes det vara ett rimligt antagande, att Magnus Tyrgilsson gjort bytet för att koncentrera en del av sin egendom till Liderne och att även 1337 och 1351 års brev avser *ön* Liderne.[107]

Det kan ej betraktas som helt uteslutet, att 1370 års jordabyte mellan kusinerna Håkan Algotsson och Magnus Tyrgilsson innebar, att en del av gammal arvejord förenades med ny köpejord på Västra Liderne. Som tidigare hävdats, är det antagligt, att Björn Näfs Färlaätt innehaft jord här, vilken via Björn Näfs presumtive son, den barnlöse Nils Björnsson och hans hustru Katarina Röriksdotter (Algotssönerna) kan ha övergått till den senares kusin Algot Magnusson och från denne till sonen Håkan Algotsson, ättens siste manlige medlem. En broder till Håkan var Skarakaniken Magnus Algotsson, som uppträder som sigillvittne vid Tyrgilssönernas arvskifte efter modern 1351 (jfr den antagna arvgången, som markerats på släktöversikten, Bilaga III).

Gunhild Tyrgilsdotter var senast 1346 gift med riddaren Ofrad Leksson (kvadrerad sköld), som ej omnämnes efter 1347. En son till dem var riddaren Lek Ofradsson, 1365 gift med Katarina Olofsdotter, dotter till väpnaren och häradshövdingen Olof Djäken, som i sin verksamhet var fast knuten till Västmanland, där han fungerade som fogde.[108]

Lek Ofradsson dog mellan 1371 14/11 och 1377 och efterlämnade sonen Gustaf Leksson, för vilken morfadern Olof Djäken blev förmyndare.[109]

Som tidigare nämnts, hade Nils Tyrgilsson 1337 tillsammans med fadern och en broder bytt till sig 13 öresland på Liderne, och vid arvskiftet efter modern 1351 hade han fått 2 öresland på Liderne. Systern Gunhild Tyrgilsdotter, Gustaf Lekssons farmor, fick vid detta arvskifte ingen jord på Liderne. Huruvida hon fått någon sådan efter fadern, död mellan 1340 och 1342, undandrar sig vår kännedom, men det kan ej helt uteslutas. Av Tyrgils Klemenssons barn var annars Uppsalakaniken Magnus den, som mest lagt an på att samla Lidernejord: vid arvskiftet 1351 fick han, i likhet med brodern Nils, 2 öresland jord och 1370 bytte han av kusinen Håkan Algotsson till sig ytterligare 7 öresland. Magnus Tyrgilsson avled tidigast 1385, och som en kyrkans tjänare var han ogift.[110]

Gustaf Leksson hade mellan september 1396 och februari 1405 ingått äktenskap med Katarina Erengisladotter,[111] dotter till riddaren

och Sörmlandslagmannen Erengisle Nilsson d. ä. (Hammerstaätten) och dennes hustru Margareta Bengtsdotter (Bielke). I sitt första, 1387[112] ingångna äktenskap med riddaren Gregers Bengtsson (Aspenäsätten) hade hon döttrarna Märta och Ingeborg. Märta Gregersdotter gifte sig omkring 1413[113] med sedermera riksrådet och riddaren Karl Ormsson (Gumsehuvud). I äktenskapet föddes dottern Katarina och sonen Gustaf, den förra genom sitt gifte med Karl Knutsson Sveriges drottning och den senare i sinom tid riddare, riksråd och lagman i Uppland. Ingeborg Gregersdotter var sedan omkring 1413[113] gift med senare riksrådet och Sörmlandslagmannen Mats Ödgislason (Lillie), i vilket äktenskap föddes bl. a. sonen Gregers Matsson, riddare, riksråd och lagman i Västmanland och Uppland samt fader till den i Stockholms blodbad avrättade Strängnäsbiskopen Mathias Gregersson.[114]

Då de första, mer i detalj kända godsinnehaven på Liderne avslöjas i olika donationsbrev från Katarina Erengisladotter, hennes dotter och måg, Ingeborg Gregersdotter och Mats Ödgislason, dottersonen Gregers Matsson och dottersonen Gustaf Karlsson under tiden 1435–1475, har det varit nödvändigt att ägna ett tämligen stort utrymme åt Katarina Erengisladotters andre make Gustaf Lekssons nära släktförbindelser med Tyrgils Klemenssons Färlaätt och de med denna befryndade yngre Algotssönerna. Detta så mycket mer som den av Katarina Erengisladotter och hennes efterkommande donerade Lidernejorden – så långt som bevarat material utvisar – varken kan ha kommit från fru Katarinas eller hennes förste mans släkt (Hammerstaoch Aspenäsätterna). Den enda förbindelselänken mellan Katarina Erengisladotter och Liderne går sålunda via hennes man i andra giftet, Gustaf Leksson, vilkens farmorsfar, Tyrgils Klemensson, tillsammans med sina söner Nils, Klemens och Magnus Tyrgilsson på 1330- och 1350-talen bevisligen innehaft jord på Liderne.[115]

Innan vi övergår till behandlingen av donationerna, skall här göras ett försök att via tämligen komplicerade släktskapsförhållanden och godsinnehav sammanfatta Lidernejordens öden från 1300-talets mitt till Gustaf Lekssons död 1411. Det ligger i sakens natur, att det hela endast kan bli en hypotetisk konstruktion, där möjligheterna till felaktigheter är legio. Som framgått av det föregående inköpte Tyrgils Klemensson (Färla) och hans söner Nils och Klemens den 11 juni 1337 13 öresland och 1 penningland jord »in lidhernum» av Johan Hildufsson i utbyte mot sammanlagt 21 penningland i Botkyrka i Sörmland

och Ekerö i Uppland. Då två söner, riddaren Nils och kaniken Magnus Tyrgilsson, vid arvskiftet efter modern den 27 januari 1351 ensamma av de fyra syskonen erhöll 2 öresland vardera av jorden på Liderne, utgörande omkring 1/3 av 1337 års fång, och då bevarat material ej förmäler något om de två övriga syskonens (munken Klemens Tyrgilsson och Gunhild Tyrgilsdotter) jordinnehav på Liderne efter år 1337, kan man måhända våga antagandet, att Nils och Magnus Tyrgilsson fått övriga 2/3 av Lidernejorden som farsarv efter Tyrgils Klemenssons bortgång mellan 1340 och 1342. I sådant fall skulle arvskiftet efter Ingrid Nilsdotter 1351 vara att betrakta som en koncentration av ätten tillhörig jord på Liderne till de båda bröderna Nils och Magnus.[116]

1370 års byte mellan Håkan Algotsson och hans halvkusin på mödernet Magnus Tyrgilsson, omfattande bl. a. 7 öresland jord på ön Liderne, innebar en fördubbling av den senares jordinnehav här, om vi—enligt ovan—hypotetiskt räknar med att bröderna Nils och Magnus Tyrgilsson fått var sin tredjedel av faderns egendom på Liderne i arv efter denne. Är detta antagande korrekt, skulle de båda brödernas jordinnehav efter 1370 ha haft följande omfattning: Nils Tyrgilsson(s arvingar) drygt 6 öresland och Magnus Tyrgilsson drygt 13 öresland.

Nils Tyrgilsson avled någon gång mellan 1351 och 1360. I äktenskapet med Ingeborg Eskilsdotter (Lejonlilja) hade han sönerna Eskil och Laurens samt en till namnet okänd dotter.[117] Eskil Nilsson förekommer i diplomen första gången den 6 december 1360. Den 18 januari 1370 avträdde han på livstid gården Vigby samt torpen Litlagärde och Grönösta på Lidingön, Danderyds skeppslag, till sin broder Laurens. Ett drygt år senare, den 28 juni 1371, gav han Laurens ytterligare 1/2 markland jord i Vigby med villkor att området efter Laurens' död skulle återgå. Den 15 februari 1383 förklarade biskop Hartlev i Västerås, att mässor skulle firas för bl. a. Eskil Nilssons själ som en tacksamhetsåtgärd, för att den sedan gammalt Västerås domkyrka tillhöriga ön Grönö återlämnats av Bo Jonsson (Grip), kaniken Magnus Tyrgilsson och väpnaren Olof Djäken.[118]

Om Magnus Tyrgilsson, den av Tyrgils Klemenssons arvingar hos vilken större delen av ättens besittningar på Liderne hamnat, har vi i det diplomatariska materialet inga uppgifter efter den 7 september 1385. Hans brorson Eskil Nilsson hade, som nyss anmärkts, avlidit före den 15 februari 1383. Den andre brorsonen, Laurens Nilsson, uppträder i diplomen sista gången den 15 september 1382[119], men har

troligen överlevt brodern Eskil och därmed behållit dennes jord på Lidingö, som 1370 och 1371 på vissa villkor överlåtits på honom. Hans hustru omnämnes som änka 1409.[120] Laurens Nilsson eller hans efterlevande har varit farbrodern Magnus Tyrgilssons huvudarvingar. Nu fanns det ju även på kvinnolinjen en arvinge till Magnus Tyrgilsson, nämligen Gunhild Tyrgilsdotters sonson Gustaf Leksson. Det förefaller emellertid, som om dennes fader Lek Ofradsson och hans anhöriga trängts från dem tillkommande jord av Laurens Nilsson, vilken måhända utnyttjat de labila förhållandena under kampen mellan mecklenburgare och folkungar på 1360-talet och den omständigheten, att Lek Ofradssons son Gustaf endast var 5–11 år vid faderns bortgång mellan 1371–1377.[121] Omständigheterna kring dessa arvsförhållanden och därmed även Lidernejordens övergång från Tyrgils Klemenssons Färlaätt till »Lekssonsätten» (kvadrerad sköld) är synnerligen dunkla och lär väl aldrig kunna bli helt utredda. Nyckeln till en del av gåtan torde ligga i det nyssnämnda, av Laurens Nilssons änka Sigrid Magnusdotter utfärdade brevet av den 6 juni 1409. Av detta framgår, att hon själv, sonen Magnus Laurensson och mågen Mats Andersson dödar alla Laurens Nilssons brev på egendomar i Olands, Långhundra och Raske härader samt Danderyds skeppslag. De avstår denna egendom och »all annor gooz ther for:de Laurens Niclisson och wi haft hafwm aff herra Gøzstaff Lekxsons forældrom tiil thenne dagh . . . meth allom them ræth och brefwm ther wi och ware forældræ wpa the for:da gooz haft hafwm, fore thy ath for:de herra Gøzstaff Lekxson hawer fwllan ræth tiil the forscrepna gooz; item wm all the gooz then herra Gøzstaff Lekxson hawer aff oos haft tiil thenna dagh . . .»[122] Egendomarna specificeras enligt följande: Valde (Wardedhe) i Skäfthammars socken, Olands härad, Eda (Edh) i Lagga socken, Långhundra härad, Åkerby (Akerby) i Frendbo socken, Rasbo härad och Lidingö (Lydhingø) i Danderyds socken och skeppslag, samtliga i Uppland.

Valde har kommit i Laurens Nilssons ägo genom byte med farbrodern Magnus Tyrgilsson den 15 september 1382. Jorden omfattade 3 markland, 6 öresland och 4 penningland jämte Valde kvarn. Magnus Tyrgilsson har i sin tur möjligen kommit över denna jord (genom köp?) från brodern Nils. Denne ägde 1344 åtminstone kvarnen i Valde och har sannolikt genom sin hustru Ingeborg Eskilsdotter (Lejonlilja) förvärvat egendom här. Ingeborgs fader, Eskil Andersson, omnämner nämligen i sitt testamente från 1328 sin egendom i »wardeydhi».[123]

Jorden i Eda synes ha varit Laurens Nilssons köpejord. I varje fall har det ej varit möjligt att fastställa jordinnehav här för någon av hans förfäder eller anförvanter. Ej heller har det varit möjligt att påvisa hans fång i Åkerby i Frendbo socken.[124] Återstår så »thet gooz i Lydhingø». Tidigare har påpekats drotsen Bo Jonssons stora godsinnehav på Lidingö. Lidingöegendomarna övergick den 12 mars 1384 genom byte till Bo Jonssons släkting Finvid Finvidsson d. y. (Frössviksätten).[125] Även medlemmar av Tyrgils Klemenssons Färlaätt hade—som framgått av det föregående—jordegendomar på Lidingö, varav en genom byte inkluderats i Bo Jonssons domäner. Nils Tyrgilssons son Eskil ägde mark i Vigby jämte torpen Litlagärde och Grönösta. Rörande åtkomsten saknar vi alla uppgifter. Eskil Nilssons Lidingöjord kom så 1370–1371 i brodern Laurens hand.[126] De båda brödernas farbror, kaniken Magnus Tyrgilsson, ägde även han jord på Lidingö, varav åtminstone 1/2 markland och flera torplägenheter den 14 maj 1381 köptes av Bo Jonsson.[127]

Genomgången av materialet rörande de egendomar, som nämnes i 1409 års överlåtelsebrev till Gustaf Leksson, resulterar således i utförligare besked endast rörande Valde i Skäfthammars socken och Lidingö i Danderyds socken. Laurens Nilssons och hans faders fång är, så långt det kunnat kontrolleras, helt i sin ordning och ger minst av allt intryck av att ha trätt Gunhild Tyrgilsdotters arvingars rätt för nära. Tydligen har Laurens Nilssons arvingar i viss mån menat sig ha haft rätten på sin sida och ansett, att nödiga formalia iakttagits. Detta torde vara andemeningen i formuleringen i 1409 års brev: »meth allom them ræth och brefwm ther wi och ware forældræ . . . haft hafwm». I fråga om Vigby på Lidingö kan ett bortträngande av Lek Ofradssons rättigheter sägas vara direkt uteslutet i och med att herr Lek, tillsammans med morbrodern Magnus Tyrgilsson, uppträder som sigillvittne i såväl 1370 som 1371 års överlåtelsebrev och därmed ger sitt godkännande av transaktionen. Den enda rimliga förklaringen till problemet synes ligga i en tvist om arvet efter kaniken Magnus Tyrgilsson. Denne förekommer sista gången i det diplomatariska materialet den 7 september 1385, vilket även är första gången hans systersonson Gustaf Leksson nämnes vid namn. Brevet gäller ett efter Lek Ofradsson och hans kusin Eskil Nilsson instiftat prebende vid Västerås domkyrka, till vilket Magnus Tyrgilsson och Olof Djäken, med samtycke av den senares dotterson Gustaf Leksson, givit jord som underhåll för prebendet. Bland sigillanterna befann sig drotsen Bo Jonsson.[128]

Det finns en möjlighet, att Laurens Nilsson efter farbroderns död övertagit dennes jord såväl på Lidingö[129] som på Liderne, då ju Laurens' fader, Nils Tyrgilsson, haft jord på Liderne och Laurens själv tidigare kommit i besittning av Lidingöjord. Att ospecificerad egendom på Lidingö genom 1409 års brev överförts från Laurens Nilssons arvingar till Gustaf Leksson är ovedersägligt, och jorden på Västra Liderne har kanske inkluderats i »all the gooz then herra Gozstaff Lekxson hawer aff oos haft tiil thenna dagh . . .», ehuru det förefaller märkligt, att omkring 13 öresland jord omnämnes så i förbigående.

Som ovan nämnts ingicks Gustaf Lekssons och Katarina Erengisladotters äktenskap mellan september 1396 och februari 1405. Vid den sistnämnda tidpunkten gav Gustaf Leksson sin hustru Katarina Erengisladotter alla sina lösören, om hon barnlös överlevde honom. Gustaf Leksson begrovs i Vadstena kloster den 3 februari 1411, och dottern Katarina Gustafsdotter var sannolikt död 1420, från vilket år en gravsten i Vadstena med hennes namn bevarats; år 1422 omtalas en Katarina Erengisladotters donation till Vadstena kloster för dottern Katarinas själ.[130] I och med att jungfru Katarina Gustafsdotter avled efter fadern men före modern, kom alla Gustaf Lekssons egendomar att som arv övergå till änkan, Katarina Erengisladotter, och via henne till hennes båda döttrar i första giftet, Ingeborg Gregersdotter och Märta Gregersdotter.

Med 1430-talets senare del börjar den period, under vilken större delen av Västra Liderne överfördes i Gråbrödraklostrets ägo genom en serie donationer från Katarina Erengisladotters avkomlingar. Den institution, som framför andra fått röna prov på fru Katarinas och hennes andre man Gustaf Lekssons omsorger, var Vadstena kloster, där båda valde sitt sista vilorum. En bidragande orsak till fru Katarinas generositet mot Vadstena kloster liksom till dottern Ingeborg Gregersdotters och dottersonen Gregers Matssons (Lillie) givmildhet mot Gråbrödraklostret i Stockholm kan ha varit en förpliktigande familjetradition: Katarina Eregisladotters mormorsmor var den heliga Birgittas syster, Katarina Birgersdotter de Loo. Katarina Erengisladotters dottersöner Gregers Matsson och Gustaf Karlsson (Gumsehuvud) intygade i samband med Katarinas av Vadstena kanonisationsprocess 1477, att de räknade »ortum . . . ex genealogia beate Katerine».[131]

Katarina Erengisladotter ihågkom dock även huvudstadens fromma inrättningar. Den 26 maj 1420 skänkte hon ett markland jord i Valla,

Brännkyrka (Vantörs) socken, till minoriterna i Stockholm för en mässa per vecka i S:ta Annas kor till förmån för bl. a. Gustaf Lekssons själ.[132] Den 25 mars 1435 inledde fru Katarina den serie av donationer av Lidernejord, som framför allt skulle komma de stockholmska gråbröderna till godo.[133] 1435 års donation avsåg dock ej Gråbrödraklostret utan det senast 1421 inrättade Själakoret vid Storkyrkan.[134] En dal på Liderne ovanför Stockholm mellan två berg på ömse sidor om en »hall»[135], väster om Lidernes sydligaste udde (»sydhersta ordhin»), 100 famnar i längd räknat från sjön norrut och bredden motsvarande avståndet mellan de två bergen, gavs nu till Själakoret mot att där en gång om året hölls tio mässor och tio vigilior för donatrix', hennes föräldrars och alla kristna själar. Som villkor stipulerades, att Själakoret ej skulle åstadkomma »omak eller skadha» på givarinnans betesmarker och gård. Närvarande vid gåvans stadfästande var Katarina Erengisladotters båda svärsöner Mats Ödgislason (Lillie) och Karl Ormsson (Gumsehuvud), vilka även fungerade som sigillvittnen.

Om Själakorets användning av det donerade området lämnar 1435 års brev inga upplysningar. Fyra år senare, den 15 oktober 1439, omtalas emellertid den jord på Liderne, som Katarina Erengisladotter givit Själakoret »til eth *tegilhus*», och den 30 juli 1440 stadfäste och utvidgade fru Katarinas dotter, måg och dotterson, Ingeborg Gregersdotter, Mats Ödgislason och Gregers Mattsson, donationen till Själakoret med ett jordstycke på södra sidan av Liderne »widher watnit till thz *teghelhusit* som ther byght ær». Den 5 januari 1443 bekräftade franciskanernas minister i Sverige och Norge och Stockholmsklostrets gardian de mässor, som skulle hållas för mottagen jord på Liderne. Från denna jord undantogs dock »thz rumet som Siælekoorsens *tigilhuss* opa staar och then tegen som opthanempda Mattis och hans husstru goffuo til sama siælakoor wtmerkta mz raa oc röö».[136] Såväl 1435 som 1440 års donation till Själakoret vid Storkyrkan saknar uppgifter om jordens areal. Däremot lämnas i 1440 års brev lägesangivelser, som—sammanställda med senare uppgifter—tillåter oss att något så när lokalisera platsen för Själakorets tegelhustomt. Utgångspunkten måste bli Lidernes sydligaste udde, varmed ej torde förstås nuvarande Smedsudden—som ännu vid 1600-talets mitt saknade landförbindelse[137]—utan snarare Kungsholmslandet väster om Smedsudden, nuvarande Marieberg. Det aktuella området begränsades i bredd av två berg, ett i öster och ett i väster, och gick 100 famnar norrut från sjön. På en famn gick tre alnar, och alnen torde genom-

snittligt ha hållit omkring 54 cm; 100 famnar motsvarar sålunda omkring 160 m. Lägger man på kartan ut dessa 160 m norrut från Kungsholmens sydligaste spets, hamnar man mellan Sovjetambassadens område och Riksarkivets byggnad.[138] Den 30 juli 1440 utstakade Mats Ödgislason själv Själakorets tegelhustomt och satte 7 rör och 15 ledstenar, »som i laghbokene kallas tyeldror».[139] Närvarande var även representanter för minoriterorden, en av Själakorets föreståndare, borgmästare, rådmän och byamän i Stockholm samt donators son Gregers Matsson. Som sigillvittnen märkes bl. a. marsken och riksföreståndaren Karl Knutsson, dennes svåger och Ingeborg Gregersdotters systerson Gustaf Karlsson (Gumsehuvud), Erengisle Nilsson (Hammerstaätten), som var fru Ingeborgs kusin, och Stockholms stad.[140] Rå- och rörsättningen var närmast en följd av att gråbröderna ett år tidigare fått ett område alldeles intill Själakorets tegelhustomt, till vilken donation vi strax återkommer. 1440 års donationsurkund ger intryck av att rörsättningen betraktats som mycket viktig. Detta intryck förstärkes av riddaren Gregers Matssons vittnesbrev 37 år senare, den 8 maj 1477, i vilket han, med den ävenledes vid förrättningen närvarande kusinen Gustaf Karlsson (Gumsehuvud) som sigillvittne, intygade, att han varit närvarande, då fadern »lagdhe merke ok ra mellom grabroders egædelæ ok tiglahustih i Ledherne . . . mz sadana vilkor ath the aff for:de tiglahuss skule sin hagha inteppa ok byggia vmkringh sa ath thet komber ey for:de grabrödher til qual, hindher heller naghen skadhe».[141]

Gråbrödrakonventets jordinnehav på Västra Liderne går tillbaka på den donation, som den 15 oktober 1439 gjordes av Mats Ödgislasson och Ingeborg Gregersdotter och som ovan i förbigående omnämnts.[142] För två eviga mässor per vecka och ett årsmot, vilka skulle hållas i Gråmunkekyrkans högkor vid altaret norr om Magnus Ladulås' grav och över donatorernas gravplats, gavs *byn Övre Liderne*—närmast Stockholm och i Solna socken—till konventet för all framtid.[143] Övre Liderne säges vara Ingeborg Gregersdotters arv efter modern, Katarina Erengisladotter. Undantag från donationen utgjordes av det område, som den sistnämnda (1435) givit Själakoret för tegelhusändamål. De omnämnda mässorna skulle hållas för donatorerna,[144] deras barn, Katarina Erengisladotter, hennes och Gustaf Lekssons dotter jungfru Katarina Gustafsdotter och Märta Gregersdotter, den sistnämnda fru Ingeborgs syster och moder till riddaren Gustaf Karlsson (Gumsehuvud). Bland donationsurkundens sigillvittnen märkes marsken och

hövitsmannen Karl Knutsson, hans svåger Gustaf Karlsson, och Katarina Erengisladotters broder, Södermanlandslagmannen Nils Erengislason.

Före sin död i augusti 1442 hade Mats Ödgislason tillsammans med hustrun av allt att döma donerat ytterligare jord till Gråbrödraklostret. Någon donationsurkund har dock ej bevarats. I ett brev av den 5 januari 1443[145] bekräftar gråbrödraministern Johannes Nicolai och gardianen Botvid i allo bestämmelserna i 1439 års donationsbrev om mässors och årsmots hållande vid altaret norr om Magnus Ladulås' vilorum och ovanför det gravställe, Mats Ödgislasson utsett till sig och sin familj. Av brevet framgår, att godset Nedre Liderne (Nidhra Liidarnø), »liggiandes wester wt fraa Sta Clara closter» överlämnats till klostret till evärdelig ägo. Några nya villkor om mässor nämnes ej, men däremot står det klart, att Ingeborg Gregersdotter fått en gård på norra delen av Gråmunkeholmen gent emot Klara kloster att innehas på livstid och efter hennes död av hennes barn. Brevet förlägger den aktuella gården till »nordan opa *warom holma* geen moot Sta Clara closter», en formulering som kommit Bertil Hedenstierna att identifiera holmen med Blekholmen i Klara sjö, mellan Klara kloster och Kungsholmslandet. Denna lokalisering är uppenbart felaktig.[146] För det första har Blekholmen veterligen aldrig tillhört Gråbrödrakonventet, medan däremot Klara kloster torde ha fått ön genom Magnus Ladulås' stora donation år 1288. För det andra säges i gråbrödernas brev 1443, att fru Ingeborgs gård låg »norrut på vår holme gentemot Klara kloster». Riddarholmens norra del vetter rakt mot Klaratrakten, medan norra delen av Blekholmen vetter mot nuvarande Sabbatsbergsområdet. För det tredje är det naturligast, att minoriterna, när de talar om »sin holme», åsyftar Gråmunkeholmen, där deras kloster låg, och vilken holme verkligen var deras egendom.[147]

De av Mats Ödgislason och hans hustru gjorda donationerna av Lidernejord till Gråbrödrakonventet var betydande, och konventsbröderna hade all anledning att med tacksamhet minnas hans namn. Hans död antecknades (ehuru under 1443 i stället för 1442)[148] i gråbrödernas diarium, och han begrovs i klosterkyrkan.[149] Han betecknas i diariet som »magnus benefactor Ordinis . . . qui legauit Conuenti nostro insulam Lidarnö cum suis attinenciis».[150] Av formuleringen kan man få den uppfattningen, att Gråbrödraklostret vid 1440-talets mitt stått som ägare av hela Västra Liderne. Alldeles frånsett att Själakoret

hade sitt tegelhusområde här, fanns det i varje fall ytterligare en känd jordägare på Västra Liderne, Gustaf Karlsson (Gumsehuvud), till vilken vi snart återkommer. Även när klostret mot 1400-talets slut fått ytterligare jord på kungsholmslandet, ja ännu på 1530-talet har det funnits Lidernejord i händerna på den »ursprungliga» ägaren, Lillieätten.[151] Orden »insulam Lidarnö» i gråbrödradiariet får snarast tagas som ett slags pars pro toto.

Den 9 oktober 1453 utfärdade Ingeborg Gregersdotter tillsammans med sonen Gregers Matsson ytterligare ett donationsbrev till Gråbrödraklostret, avseende jord på Västra Liderne.[152] Detta brev är unikt såtillvida, som det ensamt av Lillieättens bevarade donationsbrev till Gråbrödraklostret uppger omfattningen. Ett gods om 7 öresland så när som på 1 örtugland »i Öffre Lidharne näst Stokholm i androm bynom i sudra ändanom oc i Solna sokn», som Ingeborg Gregersdotter ärvt av modern Katarina Erengisladotter, överläts nu av fru Ingeborg och Gregers Matsson till klostret mot en evig mässa, som varje måndag skulle hållas i Själakoret längst bak i kyrkan för donatorernas och deras förfäders själar.[153] Sigillvittnen var riddarna Gustaf Karlsson (Gumsehuvud), Erengisle Nilsson (Hammerstaätten), Johan (Nilsson) Gädda och Erik Axelsson (Tott), samtliga befryndade med brevutfärdarna.[154] Med allra största sannolikhet låg det nu donerade området i omedelbar anslutning till den 1439 donerade byn Övre Liderne och till Själakorets vid Storkyrkan tegelbruksområde: uttrycket »sudra ändanom» för ofelbart tanken till lokaliseringen »sydhersta ordhin» i Katarina Erengisladotters donation till Själakoret 1435.[155]

Ingeborg Gregersdotters givmildhet har vid ett tillfälle kommit hennes son Gregers att reagera. År 1454 utfärdade hon ett brev,[156] i vilket hon säger sig ha sport, att hennes son Gregers Matsson misstänker, att hon givit bort morgongåvor och andra gods till skada för honom och övriga arvingar. Fru Ingeborg försäkrar nu, att hon endast givit Liderne till Gråbrödraklostret i Stockholm och gården Arneda till Nyköpings kloster. Beträffande donationerna av Västra Liderne till Gråbrödraklostret kunde Gregers Matsson knappast vara ovetande eller ställa sig kritisk i efterhand: han hade närvarit vid gränsläggningen mellan gråbröderna och Själakoret 1440, och han uppträdde själv som donator 1453.

Det kan tänkas, att Gregers Matsson önskade göra Lidernejorden mera materiellt inbringande än vad hans föräldrar gjort. Om en hans

uppgörelse med Gråbrödraklostret, som pekar i denna riktning, finnes en sekundär uppgift från senare delen av 1500-talet. I Rasmus Ludvigssons förteckningar över bl. a. Gråmunkeklostrets jordebrev upptages sub signo »10:*» ett »köpebreff på ett mark land jord j Öffre Lederne i Solne sockn i Solentuna heredt, som her Gregers Matzsson Riddare i Tyresiö sålde Gråbrödre Clöstret i Stockholm för 50 mark penningar».[157] Med denna regest avslutas det diplomatariska materialets upplysningar om Mats Ödgislasons, Ingeborg Gregersdotters och Gregers Matssons donationer av Lidernejord till Gråbrödraklostret, frånsett den sistnämndes intyg från 1477 att han varit närvarande vid faderns gränsläggning mellan Själakoret vid Storkyrkan och Gråbrödraklostret år 1440.

Den egendom på Västra Liderne, vilken—enligt vad som ovan gjorts gällande—från Björn Näfs Färlaätt och Algotssönerna via »Lekssonsätten» (kvadrerad sköld) kommit i Katarina Erengisladotters ägo, har dock ej uteslutande vidarebefordrats till Gråbrödraklostret av dottern i första giftet Ingeborg Gregersdotter, mågen Mats Ödgislason och dottersonen Gregers Matsson. Ovan har nämnts, att Katarina Erengisladotter i sitt första äktenskap med Gregers Bengtsson (Aspenäsätten) utom dottern Ingeborg även hade dottern Märta. Denna var troligen redan 1413 gift med sedermera riddaren och riksrådet Karl Ormsson (Gumsehuvud) och efterlämnade vid sin 1430 timade död sonen Gustaf Karlsson och dottern Katarina Karlsdotter, 1438 gift med marsken, sedermera konung Karl Knutsson.[158] Gustaf Karlsson har efter sin moder ärvt jord på Västra Liderne.

Den 28 september 1475[159] gav Gustaf Karlsson två gårdar »som liggia nästh vthan för Stokholm som kallas Lidharnöö» till gråbröderna för sig, sina föräldrar, sina avlidna hustrur och barn, för vilka tre mässor per vecka skulle läsas, så länge klostret stod. Mässorna skulle, jämte ett årsmot, hållas vid S:ta Katarinas altare »noordhast i kyrkiane». Provincialministern Avo (Johannis) och Stockholmskonventets gardian Birgerus Petri utfärdade den 9 oktober 1476 på klostrets vägnar konfirmationsbrev på Gustaf Karlssons donation.[160]

Efter denna översikt av täta donationer till Gråbrödraklostret från 1430- till 1470-talen kan det vara lämpligt att göra en sammanfattning—så långt materialets knapphändiga uppgifter tillåter—av indelningen, belägenheten och omfattningen av den jord på Västra Liderne, som var i konventets ägo. 1435 års brev ger ingen ledning för avgörandet av jordens belägenhet. Det talar endast om »en daal oppa

Lidharnom» som till sitt läge bestämmes av två berg. Däremot har vi en säker uppgift om att Katarina Erengisladotter här hade *en gård.* Genom Ingeborg Gregersdotters och hennes mans donation 1439 ges ett besked, som—även om denna donation ej avser Själakoret vid Nikolai som 1435 års brev utan Gråbrödrakonventet—sätter oss i stånd att i grova drag lära känna lokalförhållandenam Det som 1439 ges till konventet är *Övre Liderne,* den by i Solna socken som ligger närmast Stockholm. Det torde ej vara för djärvt att antaga, att den *gård,* som 1435 säges vara fru Katarinas och som ej inkluderats i hennes donation, gått under benämningen Övre Liderne och av hennes dotter överlämnats till Gråbrödraklostret. Byn Övre Liderne i väster synes förutsätta en östlig motsvarighet—*Nedre Liderne.* En sådan omtalas också i konventets konfirmationsbrev 1443, ehuru ej som by utan som ett gods, liggande väster ut från S:ta Klara kloster. Bertil Hedenstierna har tolkat uppgifterna så, att Kungsholmslandet bestått av två byar—Övre Liderne i väster och Nedre Liderne i öster—mellan vilka gränserna måhända gått, där ett tullstaket uppsattes under 1640-talets första del.[161] Hans tolkning har onekligen mycket som talar för sig, allra helst som Ingeborg Gregersdotters och Gregers Matssons donationsbrev från 1453 uttryckligen betecknar Övre Liderne som »*andra* bynom».[162]

Att gränsen mellan Övre och Nedre Liderne har gått i närheten av Rålambshovsbukten, kan man vara tämligen säker på liksom att denna gräns varit relativt diffus. Själakorets tegelhustomt (1435 och 1440 års brev) låg sannolikt mitt emellan de båda områdena, då den 1439 undantogs från byn Övre Liderne och 1443 från godset Nedre Liderne.

Vad så till sist angår omfattningen av Gråbrödraklostrets egendom på Västra Liderne, är vår kunskap härom ytterligt bristfällig och måste så förbli på grund av att de flesta av de i det föregående behandlade donations- och köpebreven saknar alla angivelser härom. Vi får således nöja oss med en summering av två kända uppgifter: 7 öresland så när som på 1 örtugland år 1453 och 1 markland, troligen mellan 1453–1475. Till detta skall så läggas den säkerligen till 3 à 4 öresland uppgående jord, som donerats till Själakoret.[163] Uppgifterna torde jämföras med de båda bröderna Nils och Magnus Tyrgilssons (Färla) antagna sammanlagda jord på Västra Liderne. Byn Övre Liderne (1439), godset Nedre Liderne (1443) och de två gårdarna på Lidarnö (1475) måste rimligen ha omfattat betydligt

mer jord än vad som skiljer mellan Tyrgilssönernas besittningar och av oss kända eller antagna ägor under Gråbrödraklostret.

Avslutningsvis skall här meddelas några notiser, som i någon mån bidrar till att belysa gråbrödernas förhållande till sina besittningar på Västra Liderne och redogöras för de händelser under 1400-talets senare del, i vilka Liderne spelat en många gånger avgörande roll.

Redan på 1440-talet var en antagligen stor del av Liderne i händerna på gråbrödrakonventet. Härpå tyder den tidigare behandlade anteckningen i gråbrödradiariet 1443, som hyllar Mats Ödgislason, »qui legauit Conuenti nostro insulam Lidarnö», även om man ej fattar uttrycket »insulam Lidarnö» som en totalitet.

Tidigare har antytts, att Själakorets tegelhus och jord på Liderne under 1400-talets lopp övergått till Gråbrödraklostret, en tanke som även Nils Ahnlund varit inne på.[164] Några säkra belägg för detta finnes ej, men en anteckning i stadens skottebok från 1466 pekar i denna riktning. Under Stadens östra kvarter upptas en Per Mårtensson, som »tiæner monken», och en Anders tegelslagare, som har samma arbetsgivare. För ingendera finnes anteckning om erlagt skott. Att en tegelslagare i 1460-talets Stockholm säges tjäna »monken» torde rimligen ha inneburit, att han varit i tjänst hos gråbröderna på Västra Liderne, där ett tegelbruk var beläget, men i så fall också att dessa gråbröder nu stod som ägare till Själakorets tegelhus.[165] Måhända har det ett decennium senare tillkomna vittnesbrevet från Gregers Matsson (1477 8/5) rörande 1440 års gränsläggning mellan Gråbrödraklostret och Själakoret spelat en roll vid en definitiv uppgörelse mellan de båda jordägarna.

Franciskanernas klosterregel hade vid flera tillfällen genom påvliga privilegier fjärmats från det ursprungliga idealet av total egendomslöshet. De reformistiska krafter, som sökte åvägabringa en återgång till detta ideal, de s. k. observanterna, vann dock i det stora hela ingen framgång i Sverige, där anhängarna till den »slappare» regeln, konventualerna, var i stor majoritet.[166] Gråbrödernas godskomplex på Västra Liderne hade under senare delen av 1400-talet så vuxit i storlek, att det även för Stockholms konventualer måste ha framstått som synnerligen önskvärt att söka påvlig konfirmation av de donationer som gjorts och som förestod (Gustaf Karlssons donation 1475 28/9).

Den 2 augusti 1475 föredrogs och avgjordes i positiv anda inför

påven en supplik från franciskanerna i Stockholm. Gråbröderna berättade, att de bodde på en liten ö och att en stenig ö, kallad Lederne, var belägen intill deras konvent. Från ön Lederne skulle bröderna genom någon eller några herrars försorg kunna få något understöd. De hemställde nu, att påven, som tidigare uppfyllt deras fromma böner, måtte av särskild nåd godkänna och bekräfta donationer av detta slag och – utan hinder av konstitutionen samt påvliga stadgar och statuter – utfylla de eventuella formella brister, som kunde vidlåda deras ägobrev på ön.[167]

Kristi lekamens dag 1476 (den 12 juni) hölls franciskanernas provincialkapitel i Stockholm under ledning av provinsen Dacias högste styresman, ministern Avo Johannis och Stockholmskonventets gardian Birgerus Petri. Enligt Gråbrödradiariet hade den senare nedlagt stora förtjänster om konventets styrelse och speciellt om dess bibliotek, som nyuppförts under hans ledning, och givit flera förnämliga böcker till samlingarna. Dessutom ger diariet upplysningen, att Liderneegendomarna var direkt underställda gardianen (». . . conuentum prefatum notabiliter rexit dotans librariam libris optimis ac eandem satis bene edificauit. *Hic etiam procuravit insulam Lidharnöö*»).[168] Från 1480-talets början finnes en notis, som synes tyda på att Stockholmscustodiens förman, custos, haft uppsikt över Liderne.[169] Den 15 april 1482 intygade på rådstugan herr Nils Stures lekare, Bengt harpare, och två andra invånare i Stockholm, att de varit på Liderne vid påsktiden, då Knut custos kommit dit med bröderna, och att franciskanerna därvid endast ägnat sig åt sådana lekar och förströelser, som anstod dem, och ej sysslat med »sperbräkan (lansbrytning) eller torneghian», som man beskyllt dem för.[170]

Ovan har behandlats en sannolik övergång till Gråbrödraklostret av Själakorets tegelbruk på Liderne. Det inrikespolitiskt synnerligen oroliga 1460-talet bevittnade många strider om makten över huvudstaden. I stadens räkenskaper har denna orostid avsatt många spår i form av utgifter till förstärkningar av befästningarna. Arbetena härmed åstadkom stor efterfrågan på murtegel, en efterfrågan, som stadens eget tegelbruk vid Horn på Södermalm ej ensamt kunde tillfredsställa. 1467 omtalas tegelleveranser till ett tornbygge »van Duuenes, van Horn, van Lederne», dvs. från Duvnäs tegelbruk vid Lännersta, från stadens bruk vid Horn och från Västra Liderne.[171]

Under de på 1460-talet fram och tillbaka böljande striderna mellan konung Karl Knutssons, ärkebiskop Jöns Bengtssons och konung

Kristian I:s av Danmark anhängare kom Västra Liderne att utgöra en taktiskt viktig språngbräda för det vid flera tillfällen kringrända och belägrade Stockholm. Anmarscherna mot Stockholm kom oftast norr ifrån, och Liderne visade sig vara en utmärkt uppmarschväg för kringgående utbrytningar från huvudstaden för att falla fienden i ryggen från nordväst. Den 9 augusti 1464 hade Karl Knutsson landstigit i Stockholm, sedan han hemkallats från Preussen efter biskop Kettils av Linköpings resning.[172] Sedan ärkebiskop Jöns Bengtsson i november s. å. återkommit från fångenskap i Danmark, sammangaddade sig de båda prelaterna mot Karl Knutsson, som befann sig i Stockholm. Biskop Kettil började en belägring av huvudstaden i mitten av januari 1465. Karl Knutsson hade redan uppgivit allt hopp och inlett underhandlingar om dagtingan, när han sporde om allmogeresningar till sitt stöd i Dalarna och Roden. Han beslöt då att göra ett utfall från staden och tågade – enligt Olaus Petri – »genom södhra port vp åt Long holman och Ledernö, och wille haffua kommit bak vppå Erchebispens folk, Men the wordo honom warsse, och mötte honom på ijsen, och slogho honom til baka . . .».[173]

Jöns Bengtsson, som efter Kettil Karlssons död 1465 var ensam riksföreståndare, blev på hösten 1466 berövad sin maktställning efter en kupp av Axelssönerna och efterträddes av Erik Axelsson. I början av nästföljande år, 1467, inledde emellertid de förbundna ätterna Oxenstierna och Vasa militära aktioner mot de nya makthavarna. Stockholm inneslöts från Norrmalm av Ivar Gren och från Södermalm av den danske hövitsmannen Claus Rönnow, som medförde åtskilliga skepp. Under ledning av Ivar Axelsson gjordes omkring den 1 september ett nattligt utfall av Stockholms garnison. Man föredrog att ta sig fram vattenvägen och hade försett sig med farkoster. Vårdskrivaren i Stockholm Hans Femerling ersattes enligt stadens skottebok med en penningsumma »for skuter oc bothe hiem at hentæ aff Trangesundh then tiidh her Iwar senda folket vth vm natten». Olaus Petri skildrar händelserna sålunda: ». . . drogho om natta tijdh med bååt vp til Ledernöö, at the skulle komma baak på the Danskas läghre som med Erchebispen war på Norramalm». Fienderna upptäckte alltför sent den anfallande styrkan och flydde till sina skepp, där de trodde sig säkra. Stockholmarna använde sina medbragta fartyg i den strid, som följde. Hälften av den danska flottan förstördes och resten förföljdes »ytterst i Skiäriegården».[174]

Även en del av uppmarschen inför Brunkebergsslaget 1471 följde

detta nästan klassiska schema. Den vid Järva stående hären under Sten Sture förstärktes med 1 300 man från Stockholm, som »öffuer Ledhernöö» tagit sig ut ur den av konung Kristian från Norrmalm belägrade huvudstaden. Taktiken vid alla dessa utbrytningar från Stockholm var enkel men i de flesta fall synnerligen effektiv. Ännu ett halvsekel senare skulle Liderne under Gustav Erikssons befrielsekamp tjäna som brohuvud, dock ej för de belägrade utan för de belägrade, en omvänd teknik, som skulle visa sig vara mycket användbar. Vi får anledning återkomma härtill i följande kapitel.[175]

KAPITEL II

FRÅN KRONOGÅRD TILL FÖRSTAD

Västra Lidernes eller Munklägrets historia under vasatiden är historien om en bygd, som genom reformationen och adelns minskade inflytande synes ha förlorat sin gamla identitet.

Källorna är synnerligen fåordiga, vilket är förståeligt med tanke på traktens nya huvudfunktion, att förse kronans och konunges stall med foder, dess så gott som totala avsaknad av bebyggelse och dess kommunikationsmässigt dåliga läge i förhållande till Staden. Munklägret var ett vildvuxet och tämligen oländigt stycke landsbygd vid sidan av de stora stråken, något anmärkningsvärt fanns ej härute, och stadsbon i gemen torde ha haft ytterst få anledningar att intressera sig för holmens existens.

När här ett försök skall göras att av fragmentariska och disparata notiser forma en bild av 1500-talets Munklägret, sker detta i starkt medvetande om att resultatet kommer att bli en mosaik, där de för helheten kanske mest avgörande styckena saknas.

1. Indragningen av kloster- och kyrkogodsen

Den första kontakt, som den blivande makthavaren Gustav Eriksson hade med Munklägret, var av krigisk natur.

Någon gång i juni 1521 hade Gustav Eriksson upprättat ett befäst läger vid Rotebro i Sollentuna. Vid Sätra i Botkyrka och vid Glia på Lovön tillkom ytterligare ett par förskansade posteringar. I mars påföljande år sköts den norra linjen fram mot Stockholm i och med att lägret vid Rotebro förlades till Järva. På palmsöndagen och påföljande dag riktade Stockholms garnison, som just blivit förstärkt genom Sören Norby, två våldsamma anfall mot Järva och Sätra, varifrån riksföreståndarens folk förjagades. I april återupprättades de båda lägren, sedan Gustav Eriksson dragit till sig förstärkningar från Dalarna och Hälsingland; vid midsommartid hade han sitt norra läger i Vidlunda, vilket senare på hösten sköts fram till Bromma.[1]

Allt eftersom riksföreståndarens ställning stärktes, och sedan örlogsskepp anlänt från Lübeck, kunde ringen kring huvudstaden dragas åt ordentligt: under det sista kvartalet 1522 bröt man upp från Sätra och drog in på Södermalm, medan Gustaf Eriksson lät flytta lägret i Bromma »in vppå Munckeledarne . . . lett göra eena flotbroo iffrå Munckeledarna och in vppå Longeholman teslikes och een lijka sådana flotbroo emillan Longholman och Södermalm . . .». Även mellan Valmundsön och Södermalm slogs en flottbro på kraftiga pålar, varjämte ett blockhus uppfördes på Valmundsön. Genom broförbindelsen Munklägret–Södermalm via Långholmen kunde endera posteringen vid utfall från staden komma den andra till snabb hjälp, varigenom blev »fiendeners macht icke litet förtynnadt och affbreckt».[2]

Den i juni 1527 till Västerås sammankallade herredagen fick bland de av kanslern på konungens vägnar framförda »framsättningarna» även höra, att »riddarskapet och ganska adelen vore försvagade där egenom att deres föräldrar hade i oförståndighet och fåvisko utav prästers och munkars falska lärdom bortgivit till kyrkor, kloster, prebender &c sitt bästa och mesta gods och fasta ägor, ifrån sina rätta och naturliga arvingar . . .».

Västerås recess kom i detta avseende att gå i ridderskapet och adelns favör. Det var det främsta kungliga lockbetet för att få adeln med på reformsidan. Alla gods som pantats, sålts eller donerats till kyrkor och kloster efter Karl Knutssons räfst 1454 skulle kunna återbördas. Vad klostren beträffar skulle dessa ställas under adlig administration, som skulle se till klosterfolkets och byggnadernas bästa. De praktiska konsekvenserna av Västerås recess blev dock, att kronan inträdde som huvudman för kloster och kyrkor och dessas egendomar. Recessens ord om återbördningsrätt för adeln beledsagades av kravet på kontroll av att rätt arvinge finge återbördad jord. Härför skulle alla adelsmän med återbördningskrav på kyrkor och kloster »först hava brev och bevis givne på ting och stämne, att der vore rätte arvingar, vetandes förtälja sin släkts register, att de sannfärdelige vore av samme blod och stamme &c».[3]

Redan på sommaren 1527 synes Gråmunkeklostret på Riddarholmen ha utrymts av sina invånare. Den 26 juli inlevererades klostrets klenoder och skrudar till den kungliga räntekammaren, och den 15 augusti togs klostret i besittning av systrarna från Klara kloster, som nu skulle jämnas med marken. Tre och ett halvt år senare, den 27

januari 1531, beslöt Gustav I, »... att efter klosterleverne fast avkommer ... gråbrödra kloster i vår stad Stockholm där först gråbrödra och sedan S. Clare systrer en tid lång uti varit hava må och skall här efter vara till ett helgeands hus ...».[4]

Gråbrödraklostrets egendomar på Västra Liderne hade samtliga, som framgått av föregående kapitel, tidigare tillhört medlemmar av Hammersta-, Lillie- och Gumsehuvudätterna, till vilka de med all sannolikhet kommit genom Katarina Erengisladotters äktenskap med Gustaf Leksson (kvadrerad sköld). Dessa makars arvtagare var fru Katarinas döttrar i första giftet Ingeborg Gregersdotter, gift med Mats Ödgislason (Lillie), och Märta Gregersdotter, gift med Karl Ormsson (Gumsehuvud). Av de förstnämndas barn torde det endast ha varit Gregers Matsson, avliden 1494, som haft bröstarvingar.[5] Av dessa överlevde fyra fadern, nämligen Brita Gregersdotter och Mathias, Bengt och Folke Gregersson. Brita Gregersdotter avled före mars 1504, Bengt Gregersson 1499–1501 och Folke Gregersson före februari 1507. Mathias Gregersson, sedan 1501 biskop i Strängnäs, avrättades den 8 november 1520 i Stockholms blodbad. Av Bengt Gregerssons barn var sonen Gotskalk i livet 1503, dottern Anna var före 1514 gift med hövitsmannen på Stegeborg Erik Bengtsson Ryning, halshuggen vid Stockholms blodbad, dottern Brita äktade riksrådet Bengt Gylta, även han ett offer för blodbadet 1520. Folke Gregerssons ene son, Gregers, avled före fadern, medan en annan, Erik, levde omyndig ännu i oktober 1518. Han dog dock som ung och begrovs i Krokeks kyrka.

Arvingar till Katarina Erengisladotters andra dotter Märta och Karl Ormsson (Gumsehuvud) var Gustaf Karlsson, död 1486, och Katarina Karlsdotter, den senare 1438 gift med marsken, sedermera konung Karl Knutsson och jordad i Vadstena kloster i januari 1451. Gustaf Karlsson efterlämnade inga barn, medan systern Katarina i sitt äktenskap med Karl Knutsson hade flera döttrar, som nådde vuxen ålder. Birgitta Karlsdotter intogs den 23 februari 1455 i Vadstena kloster och Magdalena Karlsdotter bortgiftes 1466 med Ivar Axelsson (Tott). Dessutom fanns dottern Margareta.[6]

Ovan har nämnts, att det under kyrkoreduktionen var kronan, som kom att svara för klostren, ehuru Västerås recess hade förordat adelsmän som administratorer. Axel Klockhoff har, i anslutning till Hans Forssell, med all rätt betecknat klostrens övergång i det allmännas ägo »såsom danaarv efter bortdöende institutioner ... ett om-

händertagande av herrelös egendom, av bona vacantia». Recessens bakre tidsgräns för adelns återbördning av kyrko- och klostergods, 1454, saknas i ordinantian och blev ofta nonchalerad i det följande.[7]

För reduktionen av Gråbrödraklostrets jord på Västra Liderne kunde Gustav I falla tillbaka såväl på det allmänna beslutet i Västerås om klostergodsen och den härvid tillämpade praxis, som ovan skisserats, som på personliga arvsanspråk, vilka ävenledes garanterades vid riksdagen. På svärdssidan kunde han räkna släktskap med Sten Sture d. ä., vars moder Birgitta Stensdotter (Bielke), som var konungens farmors mor, i sitt andra äktenskap var förenad med Gustaf Karlsson (Gumsehuvud), och med konung Karl Knutsson, som var syssling till hans fader, Erik Johansson. På spinnsidan var konung Gustav befryndad med den sannolike arvingen till en stor del av Lidernejorden, Gustaf Leksson (kvadrerad sköld), styvfader till Ingeborg och Märta Gregersdöttrar, som var hans morfars fars halvbroder. Släktskapsförhållandena framgår av Bilaga V.

Tidigare har vi sett, hur Gustav I redan före november 1527 återbördat den del av Östra Liderne, som i ett drygt kvartssekel tillhört Svartbrödraklostret, de s. k. Svartmunkelederne; återbördandet hade skett i egenskap av »rätte arvinge» till Sten Sture d. ä., Gustavs farmors bror, och hade skett så hastigt, att man »råkat» glömma bort, att klostrets egendom på Djurgårdslandet ej donerats av Sten Sture utan av denne överlåtits till fru Birgitta Olofsdotter (Tott) på Hammersta, vilken 1498 överlämnat gården till Svartbrödraklostret. År 1529 hade fru Birgittas närmaste arvingar, de danska stormännen Tyge Krabbe och Olof Rosenkrantz, genom Fredrik I påmint om sin återbördningsrätt, vilken konung Gustav tillmötesgick efter några år.[8]

Om Gustav I i sin egenskap av Sten Sture d. ä.:s »rätte arvinge» strikt tillämpat Västeråsrecessens bestämmelser vid återbördandet av jord på Västra Liderne, skulle han endast ha kunnat göra anspråk på de två gårdar, som Gustaf Karlsson (Gumsehuvud) givit till Gråbrödraklostret 1475 och möjligen det markland, som Gregers Matsson (Lillie) enligt en Rasmus Ludvigssons regest sålt till klostret, sannolikt mellan åren 1453 och 1475. I det förra fallet kunde han åberopa sin faders sysslingskap med Gustaf Karlssons syster, Karl Knutssons drottning Katarina Karlsdotter, vilkens dotter Magdalena, gift med Ivar Axelsson, var den barnlöse Gustaf Karlssons arvinge. I det senare fallet kunde han via sitt möderne påvisa släktskap med Gustaf Leksson och därmed en arvsföljd direkt från de tidigast kända jordägarna på

Västra Liderne, Tyrgils Klemenssons—och eventuellt också från Björn Näfs—Färlaätt. Konung Gustav var dock sällan så modest, att han respekterade Västeråsrecessens tidsgräns 1454. Om hans systematiska inventering av alla de möjligheter hans släktskapsförbindelser erbjöd, när det gällde arvsanspråk på kloster- och kyrkogods, har vi ett vittnesbörd i den genealogiska verksamhet, som fr. o. m. 1540-talets första år bedrevs av den allbekante skrivaren, sedermera sekreteraren i det kungliga kansliet Rasmus Ludvigsson. Det finns inga skäl att antaga, att konungen skulle ha varit mindre nitisk i detta avseende, innan han i Rasmus funnit det ideala verktyget i konsten att spåra lämpliga återbördningsobjekt.[9]

Hur och exakt när återbördandet av Västra Liderne ägt rum torde ej gå att fastställa. Lillieättens intressen på Liderne företräddes på 1520-talet av Bengt Gregerssons dotter Anna Bengtsdotter till Tyresö, änka efter den under blodbadet avrättade Erik Bengtsson Ryning. De till följd av blodbadet talrika adelsänkorna sökte Gustav I—med fint väderkorn för vad som kunde vara lönande—gifta bort med lågättade män i sin omgivning, som helt hade honom att tacka för framgång och upphöjelse. Efter sin kröning i Uppsala 1528 sammankallade han jungfrur och änkor, som mist anhöriga i blodbadet, beklagade dem mycket och framhöll, att det nu vore näst intill omöjligt att tänka på ståndsmässiga giftermål, då adeln var »till det nästa utsläckter av den omilla Kong. Cristiern». Även om han förstod, att adelsänkorna och jungfrurna fann det »tungt vara förnidra sitt stånd . . .», rådde han dem likväl, »att de där icke kunde bekomma giftermål av adelen, skulle de icke förakta gode dygdige fattige karla». Någon tid härefter höll konungen bröllop i Västerås för sin f. d. kanslimedhjälpare, slottsfogden på Västerås Joen skrivare och Anna Andersdotter (Banér), änka efter riksrådet Magnus Gren. Omedelbart efter kröningen hade man hållit en tornering, där priset var den ovannämnda Erik Rynings änka, härskarinnan över det omfattande Tyresögodset, Anna Bengtsdotter (Lillie). Kombattanterna var Staffan Sasse och Gudmund Persson (Gudmund skrivare). Segrare i striden om Anna Bengtsdotter blev Gudmund, och bröllopet stod på Tyresö 1528.[10]

Den 8 april 1531 utfärdade Gustav I ett bytesbrev med »vår tro man Gundmund Persson på Törissjö», enligt vilket denne fick gårdarna Bergshamra i Solna socken, Drevinge och Älta i Brännkyrka socken mot 2 markland jord »på Munke Lederne näst utan för Stockholm . . .». Den 29 september s. å. utväxlade man jordabreven.[11]

Den sålunda till konungen bortbytta jorden på Munkelederne har alltså varit i Lillieättens ägo in på 1530-talet. Det torde ej gå att avgöra, huruvida de 2 marklanden varit jord, som av Anna Bengtsdotter eller Gudmund Persson återbördats enligt 1527 års recess. Den enda jord, som skulle kunna ifrågakomma, är det markland, som Gregers Matsson sannolikt mellan 1453 och 1475 sålde till Gråbrödraklostret. En troligare förklaring är, att de 1531 av Gudmund Persson bortbytta 2 marklanden ej hade återbördats utan utgjorde den sista resten av Lillieättens jordinnehav på Munklederne, jord som aldrig donerats eller sålts till gråbröderna. Den största delen av Gråbrödraklostrets ägor på Kungsholmslandet har säkerligen återbördats av konungen själv i kraft av den släktskap han räknade med Sten Sture d. ä., Katarina Karlsdotter (Gumsehuvud) via Karl Knutsson och de äldsta jordägarna på Västra Liderne via Gustaf Leksson. Efter denna återbördning kan så ha återstått jord, som ännu innehades av Lillieätten och som ej var åtkomlig på annat sätt än genom köp eller byte. Det är knappast troligt, att den godshungrige konungen, om de av Gudmund Persson 1531 innehavda 2 marklanden före 1527 tillhört klostret, skulle ha låtit ätten Lillies återbördningsanspråk gå före sina egna.[12]

Gustav I innehade dock ej Munkelederne någon längre tid. Den 16 februari 1538 överlät riksrådet å kronans vägnar till konungen en del egendomar i Södermanland mot bl. a. 2 markland på Östra Liderne, Djurgårdslandet, och »en andel udi Gråmunke lederne strax ovan för Stocholm». Den kungliga bytesverksamheten med Munkelederne som objekt fortsatte under de närmaste åren. Av en »Jordebok på alle konung Gustafs arvegods, köpegods och pantegods . . . i Uppland» år 1540 framgår, att konungen gjort »ett byte med kronen med desse iij gård med Munkalederne och Gråmunkalederne ved Stockholm». De $2\frac{1}{2}$ gårdarna, som Gustav I fick i utbyte, var belägna i Yttervalla och Vackerby, Frustuna socken, i Södermanland.[13]

2. Den kungliga ladugården och tegelbruket

Som antytts i föregående kapitel reorganiserade Gustav I under 1530- och 1540-talen det kungliga ladugårdsväsendet. Den äldsta kungsladugården i Stockholm var det någon gång mellan 1396 och 1438 från

Klara kloster till kronan övergångna Vädlagodset i trakten av våra dagars Fredrikshov på Östermalm. Med gården införlivades, som vi sett, byarna Medelby och Kaknäs 1438. Gråbrödraklostret ställdes genom det kungliga brevet av den 27 januari 1531 till det ombildade Helgeandshusets disposition, vars gamla domäner på Östra Liderne, de s. k. Helgeandslederne, anslogs till underhåll för barmhärtighetsinrättningen. Omkring 1545–1546 utbröts Helgeandslederne från hospitalet till en egen gård, den kungliga ladugården Helgeandslederne, från omkring 1549 sammanslagen med de angränsande Svartmunkelederne. Helgeandslederne har dock endast ägt bestånd som självständig gård fram till omkring 1552, då den delades mellan Gamla ladugården, Vädla, och en nyskapad lantbruksenhet, den s. k. Nya ladugården.[14]

1540-talets mitt synes ha varit den tid, då den nya ladugårdsorganisationen börjat fungera. Omkring 1545–1546 började Helgeandslederne sin kortvariga verksamhet, och 1545 nämnes Nya ladugården f. f. g. i fogderäkenskaperna. Som Nils Ahnlund framhållit, var den nya ladugårdsorganisationen ej enbart beroende på kronans genom kyrkoreduktionen starkt ökade jordinnehav i trakten kring Stockholm utan även betingad av nödvändigheten att, speciellt i orostider, ha försörjningsfrågan för Stockholms slott ordnad.[15]

Det är svårt att exakt ange läget för Nya ladugården. Dock kan man våga påstå, att den varit belägen i trakten av Hötorget, i utkanterna av det s. k. Klara gärde, vilket i Gustav I:s stora privilegiebrev för Stockholm den 30 juli 1529 uppläts »till stadsens mulabet». Sambandet mellan Klara gärde och Nya ladugården kan sägas vara definitivt fastslaget genom följande anteckning från 1570-talet: »Lille ängen ved Nye Ladegården haver Mäst. Philipus lagt till hästehaga och den där var på S. Clara gärde ödelagt.» Jöran Nordberg förlägger 1727 Klara gärde till trakten »Opp åt Kongsbacken och Rörstrandssidan . . .», dvs. ungefär nuvarande Adolf Fredriks församlings område.[16]

Medan Gamla ladugårdens produktion i stort var inriktad på animaliska produkter, hade Nya ladugården från början koncentrerat sig på spannmåls- och höodling, karakteristika vilka tidigare poängterats av Nils Ahnlund. Den ovannämnda förekomsten av en äldre (nedlagd) och en ny hästhage vid Nya ladugården styrker detta. Hästhagarna utgjorde ett viktigt försörjningsunderlag för den beridna borggarnisonen.[17] Munklägret hade många dalgångar och ängar, som

väl lämpade sig för foderodling. Omkring 1540 hade en stor del av den gamla klosteregendomen på Munklägret inordnats i ladugårdsorganisationen. Liksom Helgeandslederne delades Munklägret mellan Gamla och Nya ladugården. Redovisningen för uppbörden av hö på Munklägret mellan 1541–1594 ombesörjdes dock endast en gång, 1557, av Gamla ladugården. Detta är helt naturligt, då Munklägrets produktion så gott som uteslutande bestod av hö, dvs. just Nya ladugårdens specialitet. Fr. o. m. 1570-talet synes Nya ladugården ha upphört med redovisningen av höleveranserna från Munklägret, vilken övertagits av fogden över Sollentuna, Vallentuna och Seminghundra häraden samt Åkers, Ryds och Danderyds skeppslag, som vid ett par tidigare tillfällen, på 1550- och 1560-talen, handhaft redovisningen. Detta kan ha varit betingat av rent praktiska skäl, då avverkningen på Munklägret i regel sköttes av bönder från Spånga, Solna, Järfälla, Bromma och andra intilliggande socknar, som tillhörde nyssnämnda fögderi. Till de kungliga stallens och de stockholmska ladugårdarnas drift krävdes stora mängder foder, och de var också de främsta avnämarna av Munklägrets hö. Ibland har höleveranser utgått till andra ändamål, och då har det endast varit fråga om mindre kvantiteter. Sålunda levererades 1550 7 vinterlass hö till fogden i Sollentuna och 1551 145 sommarlass till fogden i Stäkets län. Det nyss omnämnda kravet på att i orostider ha försörjningsfrågan löst illustreras för Munklägrets vidkommande av att höskörden för både 1541 och 1542, 183 vinterlass, »är fortärt till borgelägers hästerne», dvs. levererades til utfodring av de hästar, som medförts av det under Dackefejdens mest kritiska tid, sommaren 1542, i Stockholm inkvarterade manskapet från upplandsstäderna och den av såväl tyskar som svenskar bestående landsknektsfänika, som under augusti månad utrustades i huvudstaden.[18]

Höleveranserna från och—i några fall—dagsverkena till Munklägret, sammanställda ur fogderäkenskaperna tiden 1541–1594, framgår av tabellen följande sida.

Munklägersjorden har även i viss utsträckning mot avgift upplåtits till mulbete för huvudstadens invånare. Av en odaterad längd, som dock av innehållsmässiga skäl torde ha tillkommit före december 1563, framgår, att 11 personer hade sammanlagt 29 djur (11 kor, 2 stutar, 1 kalv och 15 får) i betesvall på Munklägret. Bland dessa boskapsägare fanns flera av stadens ledande personer, t. ex. rådmannen Nils Andersson, den tidigare omtalade skeppshövitsmannen sedermera

Höleveranser från Munklägret 1541–1594[19]

År	Till Nya ladug. Sommar-lass	Till Nya ladug. Vinter-lass	Till Gamla ladug. Sommar-lass	Övriga leveranser Sommar-lass	Övriga leveranser Vinter-lass	Summa hö Sommar-lass	Summa hö Vinter-lass	Dagsverken på Munkläg-ret	Anm.
1541					80[a]		80		[a] Till slottet för borglägerhästar
1542					103[b]		103	152	[b] D:o
1545								74	
1549								376	
1550	354	56[c]				354	56		[c] Härav 49 t. slottet, 7 t. fogden i Sollentuna
1551	445[d]	7,5				445	7,5		[d] Härav 300 t. slottet, 145 t. fogden i Stäkets län
1553				680[e]		680		426	[e] Uppburet o. redovisat av fogden i Sollentuna, Vallentuna, Seminghundra härader o. Danderyds skeppslag
1554	157					157			
1555								506[f]	[f] Till tegelbrukets ugn
1556									
1557	357		137			494			[g] Uppburet o. redovisat av fogden i Sollentuna o. Vallentuna
1558	261					261			
1561					190[g]		190	426	[h] Uppburet o. redovisat av fogden i Sollentuna, Vallentuna och Seminghundra härader samt Åkers, Ryds och Danderyds skeppslag
1566	161					161			
1567	155					155			
1570				250[h]		250			
1571				200[h]		200			
1572				300[h]		300			
1573				300[h](?)		300[i]			[i] Angivelse om sommar- eller vinterlass saknas
1581				394[h](?)		394			
1594				144[h]		144[j]			[j] Levererade »till K. M. och frökens stall»
Summa	2 075	63,5	137	2 268	373	4 480	436,5	1 960	

storköpmannen Staffan Sasse, hans styvdotter Gunhild, gift med Johan Eriksson, en av borgerskapets äldste, hertig Johans skeppare Peder Nilsson, samt slottsbyggmästaren och förtroendemannen hos sedermera konung Johan, Anders Målare.[20]

Munklägrets tidigaste näringsgren, tegelslageriet, har fortsatt verksamheten vid det ursprungligen Själakoret vid Storkyrkan tillhöriga bruket i trakten av nuvarande Rålambshov. Under större delen av 1500-talet är underrättelserna om tegelbruket mycket sparsamt förekommande och synnerligen lapidariska. I det följande skall göras en sammanställning av de från olika håll samlade notiserna från 1500-talets första tredjedelar, efter vilken tid materialet är något fylligare.

Sedan Stockholms slott 1502 kapitulerat till de mot konung Hans revolterande Sturarna, hade omedelbart befästningsarbeten påbörjats. Till dessa arbeten hämtade man materialet från tegelbruket på Munklägret, som levererade 3 000 tegel. Omkring sju år senare, 1510, levererades härifrån 10 500 tegel till reparation av befästningsanordningarna östantill vid Fiskestrand. Tegelslagare på Munklägret var då Jens Andersson.

I juni 1519 uppträder en Jöns i Lederne som en av hustru Margits (Nilsdotter) testamentsexekutorer. Det framgår ej av källan, stadens tänkebok, huruvida denne Jöns var tegelslagare vid Munklägrets tegelbruk, men sannolikt har så varit fallet.

Denna hustru Margit är troligen identisk med den hustru med detta namn, vilken den 12 och 28 november 1481 omtalas som änka efter Sven tegelslagare på Lidarnö. 1542 fanns det två tegellador vid bruket, och tegelslagare vid denna tid var en Lasse, vilken erhöll 33 vinterlass hö till tegelbrukets behov. Drygt tio år senare förekommer en Jöns (Larsson) tegelslagare på Munklägret, vilken synes ha varit verksam i 20 år. I augusti 1553 anklagade han inför magistraten en sin dräng, Hindrik Bengtsson, för att ha stulit bl. a. en av Kungl. Maj:ts verkhästar vid tegelbruket på Munklägret. Tegelugnarna, vilka som regel eldades dygnet om år ut och år in, var utsatta för kraftig nedslitning och måste ges ordentlig tillsyn och reparation. År 1555 gjordes ej mindre än 506 dagsverken »på Munkeledne på tegel ugnen». Antalet verkhästar har tydligen sjunkit vid 1570-talets ingång: mot de ovannämnda 33 vinterlassen hö 1542 står 1572 och 1573 12 sommarlass, vilka i juli resp. december dessa år

utlämnats till tegelslagaren Jöns Larsson. År 1578 utgick foder till en häst vid tegelbruket.[21]

I och med den »byggnadslustige» Johan III:s regementstillträde blir plötsligt Munklägret av stor betydelse genom tegelbrukets existens. Konungen gick i bräschen för en omdaning av större delen av Stockholm i riktning mot en dominerande stenhusbebyggelse och beordrade i många skrivelser borgerskapet att riva sina trähus och bygga nya av sten. Ehuru breven i detta ärende mot slutet av hans regering andas en viss resignation, har Johan III utan tvivel en stor del av äran av att stadens fastighetsbestånd redan vid 1580-talets början till mer än två tredjedelar bestod av sten- eller korsvirkeshus. Konungen föregick i hög grad med gott exempel. Riddarholmskyrkan undergick en grundlig reparation 1568–1576, de gamla klosterbyggnaderna sattes i stånd och inrättades till teologisk högskola, för vilket ändamål det gick åt 39 000 murtegel, och till Storkyrkans reparation levererade stadens tegelbruk vid Horn på Södermalm under 1580-talet 37 350 murtegel. Dessutom stod två nya kyrkor under byggnad, Klara och Jakob, till vilka Horns tegelbruk mellan 1583 och 1590 bidrog med inte mindre än 316 800 resp. 118 300 murtegel. Den totala produktionen vid Horn 1581–1590 uppgick till 1 288 000 murtegel. Staden ålades av konung Johan att utöka tegeltillverkningen, och den 20 november 1577 var »menigheten» uppkallad på rådstugan, varvid meddelades »att Kong:e M:ts allvarlige vilje och befallning var, att den nye tegelladen vid Grind skall ändeligen bygges tillrede». Grinds tegelbruk på Södermalm stod troligen klart 1578, då stadens ämbetsbok f.f.g. upptar namnen på dess föreståndare.[22]

Johan III:s insikt om Munklägrets betydelse för de stora ombyggnadsplaner för slottet, som han vid 1570-talets mitt hyste, framgår av hans skrivelse till den tidigare omtalade slottsbyggmästaren Anders Målare den 26 mars 1573. Konungen har till slottets behov önskat anlägga fiskdammar i Stockholm, och Anders Målare, vilken redan före 1563 hade boskap på Munklägret och bör ha varit hemmastadd här, hade meddelat »att uti den insjö emellen Munkeleden och Norremalm skall vare bäste lägenhet, till att bygga de fiske dammer . . .». Samtidigt med att han biföll detta förslag beordrade konungen Anders Målare att »late göre den bro färdig emellen Norrmalm och Munkeleden . . . och skall hon blive så stark, att vi kunne säker ride däröver när Oss synes». Uppgiften om en permanent broförbindelse mellan Munklägret och Norrmalm över Klara

sjö, med allt vad det skulle ha kunnat innebära i fråga om inflyttning till och bebyggelse av Munklägret, är av stort intresse. Dessvärre torde det vara omöjligt att avgöra, om Johan III:s order fullföljts. Skrivelsens formulering »late *göre den bro färdig . . .*» kan eventuellt innebära, att byggnadsarbetet påbörjats. Det är i alla händelser ej otänkbart, att det från denna tid har funnits en – om än primitiv–förbindelseled med Norrmalm före den bro, Gamla Kungsholmsbron, som genom änkedrottning Maria Eleonoras försorg stod färdig 1635.[23]

Det ovan antydda, av Johan III omkring 1575 igångsatta arbetet med slottets omdaning efter kontinentala–främst franska–förebilder leddes åren 1577–1592 av den flandriske arkitekten och bildhuggaren Willem Boy. Det stora projektet måste ha ansträngt de befintliga tegelbrukens kapacitet till det yttersta. Mot den bakgrunden är det helt naturligt, att konungen umgicks med planer på ett nytt tegelbruk, vars produktion åtminstone till en början uteslutande skulle gå till slottsarbetet. Inför en etapp av arbetet, som Johan önskade ha färdig under sommarmånaderna 1579, tillskrev han den 28 februari detta år slottsfogden på Stockholms slott Erik Björnsson (Katt) och beordrade honom att »late uppsätta en ny tegel ugn och tegellade på Munklederne till den där tillförende är . . .». Då det till det förestående arbetet »behöves en hel hop tegel», uppmanades Erik Björnsson att »i tillkommende vår hålle uppå att slå och bränne det meste tegel som mögeligit är åstadkomme . . .». Om byggnadsarbetena hindrades av slottsfogdens försumlighet att upprätta det nya tegelbruket, hotade konungen såväl med indragning av lön som med fängelse.[24]

Det kungliga hotet tycks dock ej ha lett till önskat resultat. Annorlunda kan man knappast tolka förekomsten av det öppna brev för murmästaren Henrik van der Hufwen att utse en plats för ett tegelbruk på Munklägret, som Johan III utfärdade den 13 februari 1587. van der Hufwen stammade från Antwerpen och hade på 1580-talet gjort sig ett namn som skicklig ledare av de tidigare omtalade, grundliga reparationsarbetena vid Storkyrkan. Av den tegellada och tegelugn, som van der Hufwen skulle uppföra på Munklägret, skulle han själv få njuta avkastningen under fyra års tid som ersättning för sina omkostnader, efter vilken tidsrymd han skulle få behålla bruket på livstid mot den avgift, man kunde enas om. Som motprestation var van der Hufwen skyldig att »fram för alle andre att levrere till våre byggninger så mycket tegel, som vi årligen kunne behöve och uppå fordre för tillbörlig betalning».[25]

Det är sannolikt, att det tegelbruk, som van der Hufwen 1587 fått tillstånd att anlägga och driva, verkligen kommit till stånd. En notis i stadens tänkebok den 25 september 1592 tyder på att det här aktuella bruket då varit uppfört. »På Munkeledren vid tegelgården» hade lanfiskaren Gregers Henriksson och källarsvennen Pelle Persson råkat i slagsmål, under vilket Gregers slagit Pelle i huvudet med en åra, varefter den senare »rott ensam över till Nörremalm . . .». Från platsen för tegelbruket var det endast ett stycke att ro över Barnhusviken till Norrmalm. Om det varit fråga om det äldre tegelbruket vid Rålambshov, skulle det ha inneburit en aktningsvärd prestation av Pelle Persson, som var berusad och som senare avled av det årslag han fått, att ro hela vägen längs Munklägrets södra strand fram till Norrmalm.

Av en skrivelse från drottning Kristina till överståthållaren Knut Posse den 24 maj 1647 framgår klart, att det då fanns två tegelbruk på Munklägret. Ett var beläget »gent över Långholmen», dvs. platsen för det gamla Själakorets tegelbruk i Rålambshovstrakten, vilket bruk inkluderades i 1647 års donation av västra Munklägret till Stockholms stad (ehuru det i praktiken kom att innehas av Barnhuset). Ett annat, »vårt och kronones tegelbruk . . . tvärt över Rörstrand ligger», dvs. ungefär det område, som begränsas av nuvarande Arbetargatan i väster, Fleminggatan i söder och Polhemsgatan i öster, vilket kvarter på Tillæi karta 1733 betecknas som Tegelslagaren och av vilket än i dag lever kvar en reminiscens i kvartersnamnet Tegelbruket, nuvarande S:t Eriks sjukhus.[26]

3. Utarrendering och kungligt »luftslott»

Tegelslageriet på Munklägret visar sig under 1600-talets första tredjedel bli holmens främsta näring. Under de i stor skala bedrivna ombyggnadsarbetena på Stockholms slott under Gustav II Adolfs regering kom de kungliga tegelbruken på Munklägret att leverera merparten av teglet. 1618 slogs och brändes 40 000 tegel och följande år arbetade man tiden maj–november uteslutande för slottets behov; under augusti pågick verksamheten t. o. m. på söndagarna.[27]

I början av 1620-talet har ett av tegelbruken varit utarrenderat till Jacob Allertz och hans kompanjon Samuel Lott. I september 1623 ålades Allertz av magistraten att betala några holländare, som tjänat

vid tegelbruket, dem tillkommande lön. Lott hade vid denna tid tydligen rymt fältet, ty Allertz förklarade sig villig att ersätta holländarna med Lotts gods så långt detta förslog, då »han haver intet penninger efter honom». I juli 1624 utsåg magistraten på Jacob Allertz' begäran fem män för att förlika honom och Samuel Lotts broder Isach om det kontrakt rörande tegelladan på Munklägret, som ingåtts mellan Allertz och Samuel Lott. Samma år i mars avgick en skrivelse från kammarkollegiet till ståthållaren Gabriel Oxenstierna om stockar till uppförande av en tegellada på Munklägret.[28]

Det nyssnämnda arbetet på Stockholms slott, som kom att gå i den holländska stilen, leddes från 1622 av byggmästaren Kasper Panten från Amsterdam. Den 10 januari 1624 fick denne som ersättning för sitt arbete på slottet arrendet av slottstegelbruket. I april s. å. upplåts Munklägret på fyra års tid till Kasper Panten och 1627 prolongerades upplåtelsen, vari bl. a. ingick fri bostad. Den närmaste uppsikten över tegelslageriet utövades av en tegelbruksföreståndare, till vilken befattning ståthållaren på Stockholms slott Claes Horn till Kanckas den 17 april 1627 utsåg »krukmakaren på Norrmalm», vilken efterträdde den avlidne föreståndaren Johan Matsson.

Prolongeringen av Munklägrets upplåtande till Kasper Panten 1627 blev av mycket kort varaktighet. Samma år fick nämligen räntmästaren Mårten Wewitzer (adlad Rosenstierna) arrendet på Munklägrets tegelbruk och tillika hela holmen med åker och äng, mulbete och fiske.[29]

Måhända har Wewitzer suttit kvar vid sitt arrende till omkring 1633. Vid denna tid har änkedrottning Maria Elenonora fått ett halvt löfte av förmyndarregeringen att inräkna Munklägret i sitt livgeding, ett löfte som hon omedelbart tagit fasta på och nolens volens skjutit Wewitzer åt sidan.[30]

Maria Eleonora var en varmhjärtad, impulsiv och i hög grad verksam natur. Liksom sin gemåls farbror Johan III hade hon estetiska intressen, byggnadskonsten låg henne varmt om hjärtat, och hon ägde icke föraktliga kunskaper i arkitektur. Hon var ständigt sysselsatt med nya byggnadsprojekt, av vilka det som regel blev platt intet, då hon helt saknade ekonomiskt sinne. Vid den här aktuella tiden hade hon två projekt aktuella: dels ämnade hon bygga en hel stad vid sitt slott Strömsholm, dels ett lustslott på Munklägret.[31] Den franske legationssekreteraren Charles Ogier, som åtföljde ambassadören Claude de Mesmes, greve d'Avaux, under en beskickning till Sverige

1634–1635, har i sin dagbok under den 3 och 4 maj 1635 skildrat Maria Eleonoras entusiasm för det planerade Munklägersslottet. Hon hade visat egna utkast till planritningar av slott och trädgård, utbrett sig över joniska, korintiska och doriska kolonner, byggnadsmaterial, anskaffning av byggmästare och arbetsfolk samt kostnader. Den 4 maj gjorde man en utfärd i vagn »till drottningens ö», klättrade upp till »den branta höjden», där den för slottet utsedda platsen var belägen, och reste sedan i vagn runt hela Munklägret »mellan höga, raka, även vintertiden gröna träd». Exkursionen slutade med förfriskningar, som serverades i ett med flera rum försett tält, som drottningen låtit resa.[32]

Byggnadsverksamheten på Munklägret påbörjades i och med ingången av år 1635. Den 21 januari antogs till byggmästare Hubert Gilliusson de Besche, under åren 1616–1622 verksam som byggnadsledare vid arbetena på Stockholms slott. Han skulle i lön erhålla 600 riksdaler, att utgå av den kvarnränta, för vilken han häftade i skuld till drottningen. Den 3 februari antogs en Esaias Fleischman till att utföra sprängnings- och stenhuggeriarbeten efter byggmästarens order och ritningar. För lönen, 8 daler kopparmynt i veckan, skulle han även fungera som ängs- och skogvaktare på Munklägret med uppgift att förhindra allt skogshygge och se till att ingen boskap släpptes i bet på »drottningens ö».[33]

Den 8 februari 1635 började en sjudande verksamhet på Munklägret. Man började arbetet med »bryggan», dvs. en bro till Norrmalm via Blekholmen i Klara sjö, vad som senare benämndes Gamla Kungsholmsbron. Som tidigare poängterats, får man ej helt utesluta möjligheten av en tidigare bro här, nämligen den som Johan III givit order om i mars 1573, vars existens även antydes år 1629. Bron till Norrmalm försågs med en vindbrygga, för att trafiken på Klara sjö ej skulle hindras, och ett »bryggehus» uppfördes. Härmed torde förstås ett hus på bryggan eller bron, antagligen för brovakten, som skulle manövrera vindbryggan. Denna vindbrygga byggdes av tre holländare på litet mindre än en månad. Timmermän, snickare, murare, värvat arbetsfolk och under några dagar även två kompanier soldater på sammanlagt 194 man under befäl av majoren Peter Sabel och Thomas Garréus sysslade med brobygge, underhåll av tegelugnar, torklador och kalkugnar och uppförande av bostadshus till drottningens trädgårdsmästare. I anslutning till bron tillverkade en båtbyggare »den store skärjebåten», som härifrån fördes till Strömsholm. Under drygt tjugo veckors tid, mellan den 8 februari och 18 juli

Vy över Klara sjö och Gamla Kungsholmsbron från nuv. Kungsklippan. Mellan de båda högre husen på Kungsholmssidan syns vindbryggan. – Kopparstick av Johan Sasse 1650–1652 (detalj).

1635, bedrevs arbetet med ett genomsnitt av 72 arbetare per vecka. Arbetarna avlönades med sammanlagt 4 094 daler 5 öre »svenskt vitt mynt».[34]

Arbetet med grundgrävningen till drottningens tillämnade slott pågick samtidigt, men härvidlag torde man ej ha kommit särskilt långt. Arbetet leddes av drottningens trädgårdsmästare och förtroendeman Mathias Lacher, som den 11 juli uppbar 40 daler till betalning åt »grävarne på Munklägret». En »hus sejere» (ett större ur, antagligen avsett att uppsättas frontalt på någon byggnad) inköptes för 54 daler till »H:s M:s eget behov och blev brukit på Munklägrit». Som uppsyningsman tjänstgjorde, vid sidan av trädgårdsmästaren Lacher, f. d. sergeanten Erik Eriksson.[35]

Parentetiskt kan nämnas, att det av Charles Ogier omtalade tältet, där Maria Eleonora och den franske ambassadören med uppvaktningar intagit förfriskningar den 4 maj, omtalas i avlöningsräkenskaperna. Bl. a. under tiden 11–16 maj hölls vakt dag och natt vid »I.K.M. Gezelt».

Byggnadsföretaget utsattes tämligen snart för brist på såväl medel som arbetskraft. I mars 1635 medelade drottningen sin tjänare Daniel Matsson, att hon behövde pengar till arbetsfolkets avlöning. Daniel Matsson skulle därför söka att till så högt pris som möjligt försälja allt malt, som kunde finnas i livgedinget. Sergeanten Erik Eriksson skickades i april ut på en värvningsresa i livgedinget. Hans uppgift var att söka städsla 100 man friskt och dugligt folk, som när årstiden var lämplig i hast kunde forslas till Stockholm, då Maria Eleonora var sinnad »det ansenlige verket som vi på Munklägrets holmen tilltänkte framdeles fortsätta . . .». Den 1 juli utfärdade drottningen en kungörelse till sitt livgeding i samma ärende.[36]

Det gick i detta fall som i de flesta andra, när änkedrottningen tagit sig vatten över huvudet: hon blev nödsakad vända sig till förmyndarregeringen, som inte var särskilt vänligt stämd mot hennes många hugskott. Den 8 maj 1635 diskuterades i riksrådet Maria Eleonoras begäran att »Regeringen ville inteckna uti den boken H. M:t haver låtit inbinda angående den kyrkan och palatium H. M:t vill låta bygga på Munklägret». Något svar på drottningens anhållan har ej antecknats i rådsprotokollet.[37]

Bland Maria Eleonoras koncept finnes under den 13 juni 1635 ett bytesbrev, enligt vilket drottningen mot vissa »in Unserm Leibgeding belegene bauerhöfe oder güter . . .» skulle övertaga sin svåger riksamiralen Carl Carlsson Gyllenhielms »hof Carlberg mit dessen unterligenden zugehörigen, aldieweil selbige Uns sehr beqwem und nahe bey das Munkeleger gelegen da wir Unsere fürgenommenen löbliche werk fortzusetzen entschlossen seindt . . .». Något sådant byte har dock aldrig ägt rum, och det hela torde få betecknas som ett av drottningens vanliga hugskott. Skrivelsen visar dock, att Maria Eleonora ännu stod mitt uppe i stora planer på Munklägerspaläet.[38]

I september s. å. kom de för drottningens byggnadsprojekt första illavarslande signalerna. Riksrådet beslöt den 10 i denna månad att genom riksskattmästaren Gabriel Bengtsson Oxenstierna och överståthållaren Claes Fleming underrätta den unga drottning Kristina om

det i Stuhmsdorf på 26 år med Polen ingångna stillståndet. Man räknade med möjligheten, att änkedrottningen kunde vara närvarande vid audiensen och visste, vad man hade att vänta från det hållet: »Händer och att Hennes Maj:t änkedrottningen begärer någon hjälp till byggningen oppå Munkelägre, skall Hennes Maj:t sperancen avskäras, med begäran Hennes Maj:t ville betrakta riksens tarv och villkor».

Räntmästaren Mårten Wewitzer-Rosenstierna, vilken – som vi tidigare sett – av drottningen avlägsnats från sitt arrende av Munklägret, infann sig den 9 oktober 1635 i riksrådet och »graverade» sig över drottningens brobygge mellan Norrmalm och Munklägret, ». . . där snart ingen båt eller skuta kan framkomma». Rosenstierna innehade Rörstrand med dess tegelbruk och var således beroende av passagen genom Klara sjö. Hans klagomål vittnar dock ej om någon större kännedom om bron, vilken ju försetts med vindbrygga just för båtarnas fria passage.[39]

Mot slutet av år 1635 var palatsbygget på Munklägret definitivt vordet ett »luftslott». Maria Eleonora hade av kärva ekonomiska realiteter tvungits uppge sin stolta plan, dock endast för att genast taga fatt på ett nytt uppslag. Riksdrotsen meddelade den 25 november 1635, att han talat med änkedrottningen, som då haft för avsikt »en fläck vid Strömholm att oppbygga, vilken skulle med hantverkerne besättes och populeres, alldenstund H:s M:t vill opphäva byggningen på Munkelägre».[40]

Så återstod endast avvecklandet av engagemanget på Munklägret, för vilket Maria Eleonora helt synes ha tappat lusten. Den 22 februari 1636 utarrenderade hon hela Munklägret till svågern Carl Carlsson Gyllenhielm att nyttjas på dennes »proprio bekostnad och försorg, högstbemälte Hennes Maj:ts omkostnad alldeles i alla måtto för utan . . .». Arrendesumman var 1 200 riksdaler specie. Tiden för arrendet uppgives ej.

»De hus och våninger som H. M[t] på Munkelägeret haver låtet upsätta . . .» överlät Maria Eleonora till sin trädgårdsmästare Mathias Lacher att av denne innehavas som evärdelig egendom. 1639 uppmanades Lacher att sälja sin egendom på Munklägret och flytta till Strömsholm, där änkedrottningen utsåg honom till kommendant över Strömsholms gård och »overgartner i livgedinget».[41]

Riksamiralen Carl Carlsson Gyllenhielm arrenderade således Munklägret från 1636. Hur länge arrendet varade kan ej exakt angivas, men

flera tecken tyder på, att han ej förfogade över holmen längre än till ca 1640.[42]

Tegelslageriet drevs alltjämt med kraft. Från omkring 1630 leddes det äldre tegelbruket vid Rålambshov av den holländske tegelslagaren Jacob Low, vilken ännu i slutet av 1649 drev detsamma som arrende under Barnhuset. Mellan oktober 1630 och september 1633 levererade tegelbruket 296 568 murtegel och under Gyllenhielms första arrendeår, 1636, krediterades Low för inte mindre än 120 385 murtegel, av vilka 27 265 jämte 10 000 obränt murtegel fanns i behåll vid årets slut. Avnämarna av tegelbrukets produkter var i stor utsträckning att finna bland högaristokratien och magistratsledamöterna. Namn som Ebba Leijonhufvud, Lars Sparre, Johan Skytte, Johan Pontusson de la Gardie, Carl Bonde, »Hans grevlige nåde fältherren», dvs. Jacob de la Gardie, fältmarsalken Herman Wrangel, borgmästaren Mathias Trost och rådmännen Jacob Grundell och Henrik Karkman förekommer i tegelbrukets räkenskaper under 1630-talet. Det var det adliga palatsbyggandets guldålder—Jacob de la Gardie rekvirerade 1636 30 000 murtegel till sitt just påbörjade bygge »Makalös». Det kan också noteras, att Jacob Low år 1633 levererade 10 300 murtegel »thom Kloster tho seleij Konnick graff», dvs. till det samma år påbörjade arbetet på gustavianska gravkoret i Riddarholmskyrkan.

Gyllenhielm har tydligen avskaffat Maria Eleonoras förbud mot mulbete. 1636 betalade Thomas snickare och Anders kakelugnsmakare för betesdjur och utsäde, likaså Mårten Rosenstierna. Engelsmannen Thomas och änkedrottningens f. d. trädgårdsmästare Mathias Lacher hade tre resp. två kor i betesvall. Den sistnämnde skötte även riksamiralens träd- och kryddgårdar, för vilket arbete han erhöll 20 daler.[43]

4. Begynnande kommunal exploatering. Inkorporering och stadsplan

Staden befann sig under 1630- och 1640-talen mitt uppe i en sjudande omvandlingsprocess, som inom en mansålder hade avlägsnat många medeltida kvarlevor inom förvaltning, ekonomi, bebyggelse och topografi. I spetsen för denna omvälvande modernisering gick rikskanslern Axel Oxenstierna och Stockholms förste överståthållare Claes Fleming.[44]

Oxenstierna hade den 8 oktober 1633 i ett memorial framlagt sina

tankar om ett stadsekonomiskt program för förmyndarregeringen. Han förordade en koncentration på Stockholm, vars befolkning så kraftigt ökat att tillgänglig tomtmark börjat tryta. Oxenstiernas recept utgjordes av lättnader i pålagor och näringstvång, modernisering av förvaltningsapparaten samt förstärkning och sanering av stadens ekonomi. Förmyndarstyrelsen strävade på det administrativa området framför allt efter att skapa ett redskap för statens ledning av den kommunala utvecklingen. Tillkomsten av överståthållarämbetet genom 1634 års regeringsform innebar ett förverkligande av detta önskemål. I Claes Fleming fick Stockholm en utomordentligt duglig och drivande överståthållare under de första tio åren av den stora nydaningen.

En första förutsättning att lyckas var att alla kommunala tillgångar och krafter målmedvetet koncentrerades på uppgiften. För att vinna koncentration var det helt naturligt, att anomalin Norra Förstaden – en sedan 1602 självständig norrmalmsk stadsbildning med egen magistrat – 1635 avskaffades och inkorporerades med Stockholm.

Den sedan medeltiden av borgmästarna och rådmännen kollegialt skötta stadsadministrationen ersattes genom 1636 års stadga om »ämbetsdelningen mellan borgmästarna» av mellan de olika befattningshavarna noggrant reglerade ansvarsområden. Fyra kollegier med var sin borgmästare och tre rådmän skapades: justitie-, handels-, ämbets- och byggningskollegium. I samband härmed står även det medvetna strävandet att genom förbättrade löneförmåner värva kompetenta förmågor för de växande uppgifterna. Litterata kandidater till borgmästar- och rådmansposterna kunde som regel räkna med verksamt stöd från överståthållaren och förmyndarregeringen. Lönerna förbättrades kraftigt och antalet befattningshavare utökades under femtonårsperioden 1630–1644 från 43 till 98, stadsvaktens manskap frånräknat.

Genom det stora privilegiebrevet av den 10 mars 1636, som blev epokbildande i Stockholms utveckling, gavs staden en rad nya inkomster, förutan vilka det påbörjade reformverket skulle ha omöjliggjorts. Staden fick ett tulltillägg, den s. k. tolagen, med en procent på inkommande och en halv procent på utgående varor, hälften av accisen, den s. k. trettiondepenningen vid köp av fastigheter på ofri grund – ett slags kompensation för att staden ej begagnar sin lagliga rätt att inlösa de ofria tomterna – och slutligen en del danaarvsinkomster. Det framgår klart av privilegiebrevet, att det är förvaltningens ökade by-

råkratisering och stadens byggnadsverksamhet, som varit den främsta orsaken till förmyndarregeringens generositet. Byggnadsverksamheten och stadsplanearbetena sattes skyndsamt igång under ledning av stadsingenjören Anders Torstensson resp. generalkvartermästaren Olof Hansson Örnehufvud.

Slussen på Södermalm inrättades med hjälp av inkallade holländska experter 1637–1642 och de närmast följande två åren uppfördes flera hus vid och en ny bro över Söderström, i Stadsgården röjdes och bebyggdes 1638–1641 en plats för ryska stapelvaror, den s. k. Ryssgården, och ett tjärhov anlades vid Tegelviken 1640–1644. På Norrmalm reglerade och bebyggde man 1636 Malmtorget och trakten däromkring; en ny bro slogs 1641 mellan Helgeandsholmen och Norreport, 1638–1643 uppfördes en byggnad för stadens storskola på Riddarholmen, som kom att inrymma även stadens gymnasium och den tyska skolan, och 1643 stod Jakobs kyrka färdig. Härtill kommer en stor byggnadsaktivitet på Munklägret, varom mera nedan.

Tidigare har påpekats, att 1630- och 1640-talen kännetecknas av en stark folkökning, som varit en kraftig drivfjäder till den stora satsningen i huvudstaden. Tomtmarken började ta slut, detta desto mer som de av stadsplanearbetena betingade husrivningarna ställde stora krav på ersättningsmark. Det ansågs också angeläget, att de hantverkare, som i sitt arbete måste ha tillgång till öppen eld (smeder, tenngjutare, krukmakare m. fl.) eller de vilkas arbete medförde besvär för omgivningen genom illaluktande ämnen (t. ex. garvare, skinnare och karduansmakare) flyttades så långt ut i stadens periferi som möjligt. Även i tomtmarksfrågan var regeringen beredd att räcka staden en hjälpande hand. 1639–1640 fick staden dispositionsrätten till de Stockholm närmast liggande delarna av Ladugårdslandet, 1643 donerades ett stort stenhus vid Munkbron, 1644 och 1647 kunde Munklägret införlivas med Stockholm, 1645 fick staden flera kronans tomter väster och öster om Norrbro till allmän väg och gata samt lastageplats. Även på Helgeandsholmen upplåts 1645 en lastageplats, 1647 donerades Långholmen och Beckholmen och s. å. fick staden en tomt öster om Malmtorget på Norrmalm.[45]

Kronans donationer av mark till staden hade emellertid ej endast till föremål att bereda lättnader för stadsplanereglering och allmän markbrist. De var även ett medel för staden att ekonomiskt klara av sina stora åtaganden. Det stora nytillskottet av mark, som överlåtandet av bl. a. Ladugårdslandet och Munklägret innebar, möjliggjorde för sta-

den goda inkomster i form av försäljning av tomter och upptagande av tomtören enligt den princip, som senast 1636 års privilegier fastlagt. 1640-talet medförde ett för staden tämligen kärvt ekonomiskt klimat: Stockholm var hårt pressat av kostnader för stadsplanereglering och stora byggnadsföretag och de avkastningsmöjligheter, som den nyförvärvade marken erbjöd, var synnerligen välkomna. Tomtförsäljningen på Munklägret åren 1646–1654 inbragte 3 900 dlr smt, medan influtna tomtören 1652–1654 gav 118 dlr smt. Motsvarande inkomster för Norrmalm under samma tid var 10 700 och 2 900, för Södermalm 9 800 och 1 200 samt för Ladugårdslandet 2 200 och 1 000 dlr smt. Munklägerstomterna har varit betydligt mer attraktiva än de på Ladugårdslandet, men de förhyrda tomterna på Munklägret svarar för de i särklass lägsta tomtöresinkomsterna. År 1652 betalade endast 54 personer tomtören på Munklägret, en siffra som följande år, 1653 och 1654, sjunkit till 33.[46]

Så gott som omedelbart efter änkedrottning Maria Eleonoras avträdande från scenen har Stockholms stad börjat intressera sig för en del av Munklägret. Den av drottningen bedrivna byggnadsverksamheten kan med stor sannolikhet lokaliseras till öns östligaste del: från vindbryggan (Gamla Kungsholmsbron) i norr till nuvarande Stadshuset i söder. Nere vid den östra strandlinjen hade en rad byggnader uppförts, bl. a. för trädgårdsmästaren. Med kännedom om att här även byggts åtminstone en s. k. skärjebåt, en mindre odäckad farkost, som via Mälaren förts till Strömsholm, kan man våga antagandet, att det funnits en mindre, enklare varvsanläggning.

I mars 1637 hade, som framgått av föregående avsnitt, trädgårdsmästaren Lacher fått övertaga några av Maria Eleonoras hus på Munklägret. Redan i augusti s. å. påbörjade Stockholms stad arbetena med »en brygga vid Munklägerslandet där leret i prålmarne införet blev . . .». Den pågående omdaningsprocessen av staden krävde mängder av fyllningsmaterial till de många gapande hålen, och härvidlag kom Munklägrets relativt rikligt förekommande feta lera väl till pass.

I maj 1642 attesterades en utanordning för arbete med ett tvåvåningshus, »som skall till prålmbyggarens behov, efter H.N. herr Claus Flemings befallning uppsättas på Munkeleret, vid nye hamnen . . .». Arbetet har tydligen gått för långsamt enligt överståthållarens mening, ty den 14 september 1642 yttrade Claes Fleming på rådstugan,

att det borde »på Munkelägersudden ändligen bygges för byggmästaren och att var sin båt och skuta dit lägger till vinterlegu . . .». Med »byggmästaren» avses stadens skeppstimmerman, föreståndaren för det stadens skeppsbyggeri och pråmvarv, som nu var under uppförande på Munklägret. Det förefaller vara ett rimligt antagande, att Stockholms första »småbåtshamn» och pråmvarvet utvecklats ur den blygsamma anläggning för byggande av skärjebåtar, som funnits här under Maria Eleonoras tid.[47]

Den 28 april 1643 hade arbetet med pråmvarvet fortskridit så långt, att staden kunde skriva kontrakt med skeppstimmermannen Mickel Liwensson om föreståndarbefattningen vid pråmvarvet på Munklägret »vid udden inemot bron», dvs. någonstans mellan stranden nedanför nuvarande Serafimerlasarettet och Kungsbron, där regeringen beviljat staden erforderlig mark. Mickel Liwensson skulle ackordera med arbetsfolk om anställning och garanterades jämte sina underlydande frihet från utskrivningar och borgerlig tunga. Under 1643 fortsattes arbetet med »Munkelägrets gårds och brobänkens byggning», timmermän uppförde en byggnad och ett brädhus, täckte tak med mossa och torv, gjorde trossbottnar och fyllde dessa samt inplankade området. »Gråstensklyvare» sysslade med stenbrytning och stenhuggeriarbeten, båtsmän repade drev till tätning av farkoster och utförde dessutom tegeltransporter till varvet, där Simon murmästare svarade för skorstensmurningen. En Jacob glasmästare erhöll vid samma tid ersättning för insättning av fönster.[48]

I mantalslängden för borgerskapet på Norrmalm 1645 upptages »M:r Mekiell prämmäster» (dvs. Mickel Liwensson) tillsammans med en piga på Munklägret, medan han i 1646 års längd redovisas under »Lilleholmen», dvs. den senare Vantmakeriholmen, som »Stadsbyggmäster». Han synes även ha idkat krögeri här.[49]

Den ovan omnämnda, genomgripande regleringen av huvudstadens gatunät under 1630- och 1640-talen medförde, att staden allt efter arbetets fortskridande var tvungen att för nya gators framdragande expropriera en mängd hus och tomter. Detta jämte befolkningsökningen kom att ställa stora krav på såväl stadskassan som på stadens tillgång till ersättningsmark av ungefärligen likvärdigt slag för de tomtägare, vilka genom gatureglerингen berövats grund och hus. Genom överståthållaren Claes Fleming, den skicklige administratören och pådrivaren av det påbörjade regleringsarbetet, hade staden underhandskontakter med förmyndarregeringen, som

överlag var angelägen att räcka magistraten en hjälpande hand i en fråga, för vilken den betraktade sig själv som medansvarig. Den 28 februari 1639 och den 5 mars 1640 resolverade regeringen om upplåtande tills vidare av de närmast Stockholm liggande delarna av Ladugårdslandet.[50]

Att Munklägret eller åtminstone delar därav varit eftertraktade av magistraten redan före gatureglerings påbörjande framgår av en supplik från staden till Axel Oxenstierna. Suppliken är odaterad, men kan av innehållet tidfästas till 1623–1630. Här begärde man, att staden måtte begåvas med det »tegelbruk som är på Munkelägret, det Samuel Lååt påbegynte att stadsens byggninger kunne framdeles förtagas H. K. Maj:t och stadenom till ära».[51]

Den 21 juli 1642 fattade riksrådet ett principbeslut om att göra »privilegium, att Munkelägret skall bebyggas och instängas med staket». Närvarande vid detta tillfälle var bl. a. överståthållaren Claes Fleming, vilken säkerligen får tillskrivas en stor del av äran för tillkomsten av beslutet genom att stödja stadens önskemål om donation av Munklägret, där ju staden – som ovan framhållits – med regeringens tillstånd redan 1637 fått en relativt fast fot i och med upprättandet av prålmvarvet.[52]

Man frågar sig måhända hur regeringen kunde fatta ett sådant beslut, då ju Munklägret var »drottningens ö». Visserligen hade Maria Eleonora givit upp sina byggnadsplaner och kallat sin f. d. uppsyningsman och trädgårdsmästare Mathias Lacher från Munklägret till Strömsholm, men något uppgivande av Munklägret har det troligen aldrig varit tal om från hennes sida, även sedan ön utarrenderats till Carl Carlsson Gyllenhielm. Svaret på denna fråga torde ligga i Maria Eleonoras »flykt» från Sverige den 22 juli 1640. Enligt ett ständerbeslut den 21 januari 1641 indrogs hennes livgeding till staten. När hon 1648 återvände till Sverige, återfick hon ej sitt livgeding men begåvades av den nu myndiga dottern Kristina med andra förläningar. Efter ständerbeslutet i januari 1641 har regeringen ansett sig ha full handlingsfrihet vad beträffar Munklägret, på vilket änkedrottningen aldrig haft något donationsbrev utan endast »muntlig förtröstning och loven», enligt vad som upplyses i ett riksrådsprotokoll från 1636. Redan den 29 mars 1641 utfärdade förmyndarregeringen ett förbud mot skogshygge och jakt på bl. a. Munklägret, som nu räknades till kronans »parker och jage-backar».[53]

Regeringens redobogenhet att donera Munklägret till Stockholm

måste även ses mot bakgrunden av önskemålet att bringa en smula reda i den tämligen tilltrasslade och vacklande hantverkspolitiken, en fråga som kommer att behandlas i ett följande avsnitt. Liksom i fråga om Ladugårdslandet några år tidigare har tanken på ett slags kategoristadsdel föresvävat de styrande.

Från det ovannämnda principbeslutet om »privilegium» på Munklägret dröjde det nära två år, innan donationsbrevet av den 20 april 1644 utfärdades. Under dessa två år hade man uppfört det »staket», som beslutats 1642. Det gällde att se till, att sådana detaljer var avklarade, så att det allmänna ej led avbräck genom uteblivna tullinkomster!

1644 års donationsbrev gjorde Stockholms stad till ägare av Munklägrets östra del, »allt ifrån östre udden och in till staketet, som nu där oppsatt är . . .», dvs. i väster till en linje, som i allt väsentligt följde nuvarande S:t Eriksgatans sträckning, möjligen något nordväst därom vad beträffar S:t Eriksgatans nordligaste Kungsholmsdel.

Inledningsvis betonas i brevet, att det är befolkningsökningen och den härav föranledda trängseln i »själve staden och dess förstäder . . . och de andre platser, som vi till förende . . . nådigst unt och efterlåtit have . . .», som i första hand gjort donationen befogad, en förtäckt anspelning på den genom gatureglering uppkomna tomtbristen. Magistraten gavs fullmakt att efter överståthållarens gottfinnande avstycka, försälja eller mot tomtörens erläggande upplåta tomtmark. Magistraten tillhölls också att »beflita sig om att kunna besätta denne omberörde plats med allehanda nyttige och gode hantverksmän . . .» och att ej ansträngа dessa hantverkare med »oskälig tomtöre, tax eller kontribution». De hantverkare, vilka för sitt arbete var särskilt beroende av god tillgång på vatten, skulle »bliva fram för alle andre närmast sjön och vattnet med sådane tomter accomoderade och försedde, varest de med god bekvämlighet och utan någors hinder och intrång deres manufakturer idka och öka kunne».[54]

Det har säkerligen hos såväl regering som magistrat ansetts vara endast en tidsfråga, innan den återstående, västra delen av Munklägret skulle ställas till stadens disposition. Magistraten fortsatte att uppvakta Kungl. Maj:t om ytterligare tomtmark, och 1646 visade sig framställningarna börja ge resultat. Den 16 oktober föredrog drottningen i riksrådet huvudstadens petita, bl. a. om plats för byggenskap och angående mulbete. Axel Oxenstierna yttrade vid detta tillfälle, att

»eljest kunde H. K. M:t beneficera borgerskapet med Munkelägret, tegelbruket undantagande. Sedan låta Röstrand föras in om staketet. Det skall profitera 1 000 daler om året.»

Bevakningen vid lilla tullen på Munklägret har vid den här aktuella tiden rustats upp: 1645 omtalas en tullstuga, 1646 anslås 251 daler av slottsstaten för året till »stakets plankets fullborden på Munkelägret» och i maj 1647 uppges dalkarlar ha uppfört 540 famnar gärdesgård på Munklägret.[55]

Den 27 mars 1647 utfärdade drottning Kristina ett donationsbrev till Stockholm på den västra delen av Munklägret jämte Långholmen och Beckholmen. Motiveringen till donationen är densamma som i 1644 års brev: det bristande utrymmet i Staden och på malmarna. Urkunden kan även sägas vara en bekräftelse på den första donationen, » . . . så väl den del, staden för detta och år 1644 förunt är, som det övrige i hele dess omkrets . . .», inklusive »det ene tegelbruket, som nu på Munkelägret står och gent över Långholmen oppbyggt är». Det enda undantaget från stadens dispositionsrätt till holmen utgjordes av de tomter, som »åt en eller annan in particulari för medelst våre special brev kunne förunte och givne vara». För hantverkarnas villkor hänvisas till 1644 års brev.

Knappa två månader efter utfärdandet av 1647 års donationsbrev, den 24 maj, riktade drottningen en skrivelse till överståthållaren Knut Posse med ett förklarande tillägg rörande donationen. Drottningen hade ej, säges det här, i den givna marken inkluderat »det andre vårt och kronones tegelbruk, som tvärt över Rörstrand ligger . . .». Beträffande det västra tegelbruket, mitt emot Långholmen, säges, att staden ej ensam skall njuta inkomsten härav utan tillsammans med Barnhuset.[56]

Vid 1640-talets utgång omfattade staden Stockholm – förutom själva stadsholmen och Riddarholmen – Norrmalm, Södermalm, Helgeandsholmen, Ladugårdslandet, Munklägret, Långholmen och Beckholmen.

Av dessa områden hade Norrmalm åtminstone sedan 1200-talets slut varit kunglig mark, på vilken Klara kloster inrättats. I september 1288 tillförsäkrades de som bosatte sig på klostrets område samma rättigheter som de »infra muros» boende men skulle betala tomtören och andra utlagor till Klara kloster. I Gustav I:s stora privilegium för Stockholm 1529 lades Norrmalm »under stadsens regemente och lyd-

no», dock så att norrmalmsbornas tomtören och dagsverksskyldigheter låg kvar under Stockholms slottslän »såsom gammalt och fornt är». Det s. k. Klara gärde upplåts till mulbete för stadens invånare. 1573 jämställdes norrmalmsborna med Stadens invånare beträffande skatt, gästning och rättegång. Skyldigheterna mot Stockholms slott kom dock att bli bestående ännu en tid. Från 1602 utgjorde så Norrmalm en egen stad till dess inkorporeringen med Stockholm skedde 1635.[57]

Till Södermalm eller Åsön med dess vidsträckta utmarker hade Stockholm mycket gammal dispositions- och nyttjanderätt. I Bjärköarätten omtalas, att »allär þe sakir þär brytäs a Ase, þa bötäs oc äptir staþsins rät». I Stockholms äldsta bevarade privilegiebrev av år 1436 ges staden dessutom rätt till mulbete på Sicklaön intill Duvnäs och Konungshamn. År 1570 säges södermalmsbornas skyldighet att utgöra tomtören och dagsverken till Stockholm vara gammal praxis. Tre år senare likställdes Södermalm, liksom även Norrmalm, med Stockholm beträffande skatt, gästning och rättegång.[58]

Helgeandsholmen utgjordes tidigast av flera småholmar, som donerats till barmhärtighetsverk av hertig Valdemar Magnusson. Det stora inflytande staden hade över Helgeandshuset kom mer och mer att stärka intrycket av att holmen tillhörde staden. Något av detta framskymtar i 1436 års privilegiebrev, som om Helgeandsholmen stipulerar, att »niute stadhen och bruke i alle mato, som thet var i fornæmpda konung Magnussa tid». Stadens beslutanderätt över Helgeandsholmen fastslogs i Gustav I:s privilegium 1529. En av holmarna i Helgeandshuskomplexet, Lilla Stockholm kallad, avsågs 1624 att doneras till Norra Förstaden. Om donationen verkställts är ovisst, då den nedtecknats i ett förslag till privilegier för Norra Förstaden, som aldrig kom att utfärdas.[59] Ladugårdslandet, till vilket Stockholm fick dispositions- och nyttjanderätt 1639–1640, ingick tidigast i byn Vädla, som före 1362 ägts av Klara kloster och som mellan 1396 och 1438 lagts under den kungliga avelsgården med samma namn som byn. Av Beckholmen och Långholmen, vilka tillsammans med Munklägrets västra del donerades till staden 1647, har den förra räknats till Valmundsön, Södra Djurgården. Valmundsön hade 1288 av Magnus Ladulås donerats till Klara kloster, som 1452 bytte bort ön till Karl Knutsson. På Långholmen hade kronan en tullstation, möjligen tillkommen i samband med lilla tullens införande 1622, då pålverk och bommar utlades mellan Långholmen och Munklägret.[60]

De områden, som vid slutet av 1640-talet införlivats med Stockholm, hörde åtminstone sedan 1300-talets början till Stockholms borgfögderi. Området från Munklägret i väster till Sicklaön i sydost var uppdelat mellan Sollentuna hundare samt Danderyds och Värmdö skeppslag i Attundaland. Fögderiet administrerades och styrdes av en konungens fogde och dess inkomster stod helt till konungens förfogande. En del av Norrmalm låg under Klara kloster och administrerades av detta. Ladugårdslandet knöts före 1438 till borgförvaltningen genom inrättandet av avelsgården Vädla. Från omkring 1440 fram till Västerås-riksdagen 1527 var större delen av Munklägret lagd under Gråbrödraklostret, vars gardian och custos omväxlande synes ha haft förvaltningen om hand. Efter 1527 lades klostrets egendomar först under arv och eget för att senare genom byte övergå till kronan. Från Gustav I:s och Erik XIV:s regeringstid finns belägg på att uppbörden från Munklägret och Ladugårdslandet omhänderhafts av fogden över Sollentuna m. fl. härader och Danderyds m. fl. skeppslag. År 1563 inrättade Erik XIV malmfogdebefattningar på Norr- och Södermalm. Fogden på Norrmalm kom att utses av kronan, medan staden svarade för tillsättning och avlöning av fogden på Södermalm. Malmfogdarna skulle ha uppsikt över att malmborna fullgjorde sina ekonomiska skyldigheter till kronan och staden samt skötte gästning och dagsverken ordentligt.

Judiciellt sorterade Norrmalm sedan 1529 under stadens rådsturätt. Om Södermalms gamla tillhörighet till samma forum, omnämnd i Bjärköarätten, har ovan talats. Ytterområdenas ställning i detta avseende är osäker. Man kan tänka sig flera alternativ: vederbörande hundaresting, kyrklig domstol eller konungens borgrätt. Sannolikt har kompetensgränserna varit oskarpa. Sambandet med och närheten till Stockholm tycks vid flera tillfällen ha kommit rättsliga instanser i Stockholm att ta upp mål, för vilka de ej var fora iusta.[61]

I de båda donationsbreven för Munklägret hade framhållits skyldigheten för tomtägarna att efter de ritningar som upprättats eller komme att upprättas bebygga holmen »med hus och gatur». Själva underhållet och stensättningen av gatorna tillkom sedan gammalt de vid resp. gata boende, medan gatunätets sträckning och framdragandet av gatorna åvilade staden. Inför 1630-talets stora omdaning av den stockholmska stadsbilden anmodades generalkvartermästaren Olof Hansson Örnehufvud 1636 av förmyndarregeringen att uppgöra en

generalplan för Staden och malmarna med den uttryckliga ordern att göra gatorna så breda han kunde. Under ett senare skede av arbetet hade han en betydelsefull medhjälpare i Anders Torstensson, från 1636–1637 stadsingenjör i Stockholm. Arbetet resulterade i stadsplaner för såväl den egentliga Staden som Norr- och Södermalm samt Ladugårdslandet och Munklägret.[62]

Formuleringen i 1644 års donationsbrev om skyldigheten för invånarna att bygga hus och gator »efter den avritning, som där över gjord är . . .» kan tyda på tillvaron av en stadsplan för Munklägret vid tiden för donationen. De kartor, med vilkas hjälp vi kan bilda oss en uppfattning om den kungsholmska stadsplanen, är den omkring 1644–1646 tillkomna, sannolikt äldsta stadsplanekartan för Stockholm, som i stadsbyggnadskontorets arkiv går under beteckningen L 264, Lantmäteristyrelsens karta A 184: 10 från omkring 1655, den omkring 1674 tillkomna stora kartan över Kungsholmen med signum M 59, vilken troligen har lantmäterikontorsinspektoren Johan Giedda till upphovsman, Werner von Rosenfeldts karta över Stockholm 1701 och stadsingenjören Petrus Tillæus' generalkarta från 1733.[63]

Kartan L 264 visar två i öst–västlig riktning löpande huvudaxlar, Kungsholmsgatan och Hantverkargatan, och därjämte en sydlig och en nordlig genomfartsled i samma riktning, Garvargatan och det stråk, som mot 1600-talets slut fick namnet Reparbansgatan, nuvarande Fleminggatan.[64] Dessutom finnes två mindre gatudelar, vilka ger intryck av att fungera uteslutande som intern kommunikation, där de ligger instängda mellan de båda bergsmassiven Kronoberget i väster och Kvarnberget (nuvarande Kungsklippan) i öster. Den sydligaste av dessa båda leder är Bergsgatan, medan den nordligaste, 1647 kallad Nunnegatan, delar de nuvarande Rådshus- och Polishustomterna mitt itu. Denna senare gata saknas redan på Gieddas karta från omkring 1674. I nord–sydlig riktning löper från öster till väster motsvarigheter till de nutida gatorna Kaplansbacken, Parmmätargatan, Scheelegatan och Pilgatan.[65]

I inledningen till detta arbete har antytts de väldiga svårigheter av topografisk natur, som mötte stadsplanerarna på Munklägret under 1640-talet. Det gör ett nästan patetiskt intryck att studera, hur de sammanbitet skridit till verket med passare och linjal, uppfyllda av ett lineärt och geometriskt tänkande à la mode, som inte kunde taga någon större hänsyn till sådana företeelser som klippmassiv och andra i vägen stående topografiska hinder och sålunda skapat eleganta

kartblad med nästan på millimetern tilljämnade kvartersblock, närmast påminnande om ett schackbräde. Det höga Kronoberget har fått finna sig i att bli helt nonchalerat på papperet: fyra av de öst–västliga lederna har dragits spikrakt genom den dominerande höjden och löper obekymrat vidare väster om densamma, upp mot trakten för tullstängslet längs nuvarande S:t Eriksgatan.

Den bild av en ideal stadsplan i tidens stramt geometriska och »reguljära» stil, som kartan L 264 ger av 1640-talets Munkläger, var i många stycken omöjlig att realisera. Ovan har nämnts, att den mellan Kungsholms- och Bergsgatorna löpande leden – Nunnegatan – som tänktes gå över Kronobergets centrum och högsta del, efter drygt tjugo år ej längre markeras på kartorna. Kronobergshöjden hör till de områden, som än i dag kommit gatuanläggare att tveka.

En bister verklighet har i allt väsentligt dragit en bestämd gräns för gators framdragande vid Kronoberget. Gieddas karta från 1670-talet gör överhuvud ett mer realistiskt intryck än den typiska skrivbordsprodukten L 264 trettio år tidigare. Genom Gieddas karta blir de misstankar bekräftade, som uppstått vid studiet av L 264, nämligen att gatunätet näppeligen dragits fram väster om Kronoberget. På Gieddas blad löses alla de öst–västligt löpande gatorna upp i intet omedelbart intill Kronobergets östra utlöpare. Väster om berget finns endast smärre gångstråk markerade. Samma förhållande kan i stort även sägas gälla beträffande de senare kartorna, von Rosenfeldts från 1701 och Tillæus' från 1733.

Det är symptomatiskt, att den tomt i kvarteret Fikonträdet, som tidigare tillhört kamreraren Olof Andersson Strömsköld och dennes svärson bankokommissarien Johan Pontin, år 1682 säges vara belägen mellan Nya Kungsholmsbrogatan (dvs. Hantverkargatan) och »den öde *långgatan, som stannar i berget*» (Bergsgatan). Själva Hantverkargatan, som efter 1672 var den stora pulsådern i förbindelsen med Norrmalm, gjorde ännu under 1680-talets senare del halt inför Kronoberget. När kyrkoherden i Riddarholmsförsamlingen Johannes Vultejus den 18 december 1686 fick fasta på en stadens tomt i kvarteret Päronträdet vid nuvarande Pilgatan, något söder om dess korsning av Hantverkargatan, sades tomten vara belägen »*ytterst* ut vid Stora Hantverkaregatan . . .»; det är då att märka, att det låg ett kvarter nordväst om Päronträdet, Morellträdet, där packhusinspektoren Lars Bengtsson Bank den 31 december 1679 fick fasta på en tomt

»*ytterst* ut med stora brogatun», dvs. Hantverkargatan. Redan kvarteret *sydost* härom har man således 1686 uppfattat som liggande vid Hantverkargatans övergång i obanad mark.[66]

Sammanfattningsvis kan vi konstatera, att den stadsplan för nedre Munklägret, som tillkommit på 1640-talet, med alla sina i praktiken ogenomförbara eftergifter för regularitet och symmetri, trots allt i sina huvuddrag har stått sig genom tiderna. Vad som har tillfogats i det öst–västliga gatunätet är – förutom Norr Mälarstrand – strängt taget endast Pontonjärgatan, medan de nord–sydliga lederna utökats genom Pipersgrändens (-gatans) dragning genom Kungsklippans västra utlöpare, Agnegatans framförande från Hantverkargatan i söder via den gamla piperska kökträdgården i nuvarande kvarteret Fruktkorgen till Fleminggatan i norr och genom Polhemsgatans tillskapande som en hela ön genomgående gränslinje för nedre Kungsholmen, alldeles intill det gamla Kronobergets östra sluttning.

KAPITEL III

NÄRINGAR, BOSÄTTNING OCH BEFOLKNINGSFÖRHÅLLANDEN UNDER 1600-TALETS SENARE DEL

1. Manufakturer

Genom tillkomsten av en broförbindelse med Norrmalm i samband med änkedrottning Maria Eleonoras tillämnade palatsbygge samt genom 1644 och 1647 års donationer hade på Munklägret skapats förutsättningar för stadigvarande bosättning.

Före 1640-talet vet vi så gott som ingenting om den bofasta befolkningen och dess villkor. Munklägret torde ännu vid 1630-talets ingång ha varit ett för huvudstadens invånare avlägset och mindre känt område. För att komma hit ut måste man använda båtar, ön var vidsträckt, bergig och klädd av stora skogspartier, som skilde dalgångarna från varandra. Mellan de fåtaliga invånarna var avstånden oftast mycket långa.

Stockholms tänkeböckers information om förhållandena på Munklägret inskränker sig under tidigt 1600-tal till en del notiser om tegelbruken men ger ingenting utöver namn på enstaka tegelslagare eller tegeldrängar. Den stadigvarande befolkningen har till största delen utgjorts av tegelbrukens arbetsstyrkor, sammanlagt måhända uppgående till ett 70-tal personer. Enligt nya tegelladans (östra tegelbruket) stat 1646 var här anställda 29 personer: 1 skrivare, 2 tegelslagare och 26 tegeldrängar.[1] Det västra, äldre tegelbruket har sannolikt haft en lika stor arbetsstyrka. Härtill har kommit några tillsyningsmän, skogvaktare och jägare. Vid behov av talrik arbetskraft, t. ex. vid höskörden, anlitades dagsverksskyldiga bönder från intilliggande socknar, Bromma, Järfälla och Sollentuna. År 1635 har vi dock att räkna med ett visserligen temporärt men dock tämligen betydande befolkningstillskott: de arbetare – huvudsakligen timmermän och murare med sina hantlangare, men även ett par kompanier soldater – som under ett halvår sysselsattes med brobyggnaden till Norrmalm och förarbetena till änkedrottningens projekterade palatsbygge. Enligt avlönings-

listorna pågick arbetena mellan den 8 februari och 18 juli 1635, således drygt 20 veckor, med i genomsnitt 72 man i arbete per vecka.[2]

Stockholms stad hade i augusti 1637 byggt en hamnanläggning för bl. a. pråmar mellan östra udden på Munklägret och Gamla Kungsholmsbron. Anläggningen utvidgades under 1640-talets första år till ett pråmvarv, flera hus uppfördes och kontrakt skrevs med en stadstimmerman, vilken skulle fungera som förman vid varvet. Härigenom kom en hel del timmermän att slå sig ned på Munklägret, där de – i likhet med tegeldrängarna vid åtminstone västra tegelbruket – skulle vara befriade från utskrivning och annan borgerlig tunga. Att Munklägret härigenom fick ett gott tillskott i befolkningen är ställt utom allt tvivel: timmermännen är den största hantverkarkategorien under hela 1640-talet, och år 1652 är det endast vantmakarna och trädgårdsmästarna som har fler företrädare på Munklägret. Det blir tillfälle att längre fram återkomma till detta förhållande.[3]

En starkt bidragande orsak till utflyttning till och stadigvarande bosättning på Munklägret var givetvis, att det fr. o. m. 1640-talet förelåg sysselsättningsmöjligheter. Till en icke ringa del var det – förutom tegelbruken och pråmvarvet – två privatpersoner, som genom sina initiativ tryggade denna sysselsättning: manufakturisterna Melcher Påvelsson Jung och Anders Henriksson Slorff.

Manufakturbegreppet på 1600-talet avsåg framför allt sådana produkter, som tidigare ej hantverksmässigt framställts inom riket och som följaktligen måste importeras. En skillnad mellan manufaktur- och hantverksalster var distributionsformerna: de förra salufördes i bod, medan de senare som regel endast var tillgängliga hemma hos tillverkaren. Svårigheten att klart markera skiljelinjen mellan manufaktur och hantverk har ofta betonats i litteraturen. Rent tillverkningsmässigt kan skillnaden sägas ligga i en större differentiering av arbetsmomenten och – framför allt – att manufakturerna arbetade i betydligt större skala än vad den störste hantverksmästare förmådde göra.[4] Manufakturernas omfattning var under större delen av 1600-talet tämligen obetydlig, ehuru statsmakternas entusiastiska utfärdande av manufakturprivilegier för enskilda kan fresta till en annan uppfattning.

De tidigast tillkomna större manufakturföretagen i Sverige var huvudsakligen sysselsatta med textil-, glas- och lädertillverkning. Sålunda inrättades 1616 ett vantmakeri i Jönköping av de holländska bröderna

Hans och Petter Struijff. Jönköpingsmanufakturen stöddes av staten med stora förmåner i form av fast egendom och stora förskott på kontrakterade leveranser till kronan samt genom arrende av ett kungligt schäferi. Allt i allt uppgick arbetsstyrkan inklusive familjemedlemmar till ett 150-tal personer.[5] I augusti 1620 privilegierades vantmakaren Hens Leffler och sattes till ålderman för vantmakarna inom hela riket. Han synes ha haft många järn i elden: han drev vantmakerier i Östuna, Ulvesund, Strömsholm och Arboga. 1620 års privilegium gav honom rätt till antagande av hur många in- och utländska gesäller och lärlingar han ville, frihet från införseltull på nödvändigt material och från »all besvär och tunga». Lärlingar och gesäller fritogs från militära utskrivningar och om någon i kronans tjänst önskade lära yrket skulle han ges fri och en annan sättas i hans ställe. Leffler var som motprestation förpliktigad att i första hand hembjuda kronan sina produkter till lika billigt pris som utländska klädemakare.[6]

En stor del av manufakturerna förlades till Stockholm. Sålunda erhöll Melcher Jung privilegium på glasbruk 1641, Anders Slorff hade före juni 1645 tillsammans med ett par kompanjoner återupprättat och till Kungsholmen överflyttat vantmakeriet i Arboga. Före oktober 1646 hade Abraham van Eijck och Willem Wassenberg fått privilegium på det första sockerraffinaderiet, som med all sannolikhet förlades till Södermalm. Sockerbruket införlivades senare till ett sockerkompani med det av Gillis Simons på 1660-talet grundade bruket, vilket 1692 övertogs av Johan Lohe och härefter är känt som »Loheska bruket».[7] Ett manufakturföretag, som för lång tid skulle komma att dominera huvudstadens textiltillverkning, var det av skotten Daniel Young-Leijonancker på 1660-talet inrättade vantmakeriet vid Nytorget på Södermalm, senare vid Barnängen, som övertogs och vidareutvecklades av Jacob Gavelius-Lagerstedt.[8]

Den svenska glashanteringens sannolikt förste inhemske representant var *Melcher Påvelsson Jung*. Han var son till köpmannen Påvel Jung i Nyköping och vann i september 1639 burskap som klädeshandlare i Stockholm.[9] Redan påföljande år har han emellertid sadlat om och börjat planera inrättandet av ett glasbruk i Stockholm. Hos Kungl. Maj:t tillkännagav han sin avsikt att på egen bekostnad introducera det franska och venetianska glasmakeriet i Sverige, om han finge privilegium på tillverkningen. Privilegiet utlovades, och Jung ombads att specificera sina villkor. Han önskade ett exklusivt införsel- och försäljningsprivilegium, vilket också utfärdades den 1 mars 1641.

Jung skall ha företagit flera resor till Frankrike och Italien för att införskaffa skickliga glasblåsare, och i maj 1642 anhöll han hos förmyndarregeringen om »plats för sine förväntade glasbrännare på Munkelägret . . .»[10] Överståthållaren höll före att platsen skulle väljas så, »att de beropas under staketet, att avvärja underslev», dvs. öster om det planerade och mellan 1642 och 1644 uppsatta tullstaketet, som ungefär i nuvarande S:t Eriksgatans riktning delade Munklägret i två delar.[11] I juni 1642 beslöt riksrådet, att Jung skulle erhålla en plats på Munklägret, ett beslut som denne omedelbart tog fasta på och påbörjade arbetena med glasbrukets inrättande. I början av följande år, 1643, har tydligen det väsentligaste varit färdigt: den 5 januari gavs order om utbetalning av 10 dukater som Kungl. Maj:ts gåva till glasbruket på Munklägret, och den 21 februari s. å. utfärdades ett mandat, som gav Jung monopol på glas, falskor och flaskfoder med skyldighet att »fournera alle örter under Sveriges krono med glas . . . och som mentes halvparten bättre än främmande.»[12] Av någon anledning drog det däremot ut på tiden vad beträffar det formella överlämnandet av den tomt på Munklägret, som Jung redan tagit i besittning. Dröjsmålet sammanhängde måhända med regeringens överväganden i samband med donationen av Munklägrets östra del till Stockholms stad. Två månader före denna donation, den 17 februari 1644, utfärdades det kungliga donationsbrevet till Melcher Jung på »en plats oppå Munkelägret belägen, som honom redan inrymd är.» Tomten, som var belägen i nuvarande kvarteren Pagen, Härolden och Drabanten (f. d. Traktören), sköt i en spets mot öster »neder till den nya bron», dvs. Gamla Kungsholmsbron.[13]

Melcher Jung har, som tidigare antytts, vid minst två tillfällen rest ut till Frankrike och Italien för att skaffa skickliga glasblåsare. De två första grupperna av utländska arbetare visade sig dock vara odugliga och fick avsked eller rymde ur tjänsten. Genom detta avbräck kunde Jung ej hålla glasugnarna i gång i så stor utsträckning, som han beräknat, med den påföljd, att Kungl. Maj:t i skrivelse till generaltullförvaltaren Mårten Augustinsson Lejonsköld i maj 1646 upphävde införselförbudet med motiveringen att de av Jung införskrivna nya glasblåsarna ännu ej anlänt. De i de s. k. slottsböckerna ingående mantalslängderna redovisar 1645 under glasbruket Jung med hustru och syster, 4 drängar, 2 pigor, 2 »glasmästare» med 3 drängar samt 4 arbetskarlar. 1646 upptages Jung med hustru och syster, Christian Kröger och Olof Josephsson (antagligen »glasmästare») och 2 dräng-

ar, därav drängen Jöns Larsson, vilken två år senare uppträder som krögare hos Jung. I början av 1648 synes italienska glasblåsare ha kommit till Jung, och den 20 mars detta år förnyades förbudet mot införsel av glasvaror, då Jung »sitt för någon tid sedan här i staden inrättade glasmakareverk åter nu med flit och allvar haver begynt fortsätta . . .». Enligt det nya mandatet skulle dock flaskor och flaskfoder undantagas från införselförbudet.[14] De italienska glasblåsarna hade tydligen för avsikt att slå rot i Stockholm och på Munklägret. Det kan knappast vara några andra än dessa som åsyftas, när byggningskollegiet i juni 1648 beslöt tilldela italienaren Augustinus Peregrino Vetraro och hans landsmän Baldironi och Maginista en tomt på Munklägret väster om rådman Wulffs gård, dvs. i västligaste delen av nuvarande kvarteret Fruktkorgen, i höjd med Pilgatan.[15]

1649 var de åtta frihetsår till ända, vilka garanterats Jung i 1641 års privilegium. Privilegiet förnyades 1649 och prolongerades ytterligare 1651. Jung fick rätt att bland soldaterna se ut presumtiva glasblåsare, att i sitt hus på Munklägret idka utskänkning av vin och öl och att på sin egendom få driva även andra manufakturer, om han så önskade. Utskänkning torde Jung ha drivit redan tidigare: år 1648 omtalas en hans dräng Jöns Larsson som krögare på Munklägret; 1652 omhänderhades krogrörelsen av vinskänken Abraham Schleicher, som bodde i Jungs gård.[16]

Melcher Jung erhöll en mängd friheter och förmåner av Kungl. Maj:t. 1649 fick han befrielse från avgift till Stora sjötullen vid import av allt utländskt material, som han behövde för glasbruksdriften. Samma år garanterades han rättigheten att var han behagade låta insamla ormbunkar, som behövdes som ingrediens vid glasmängens beredning, och 1650 utfärdades ett öppet brev för honom att njuta 300 daler silvermynt årligen i sex års tid.[17]

Trots alla förmåner och privilegier hade Jung stora besvärligheter, kanske främst av ekonomisk natur: han låg ute med stora krediter till hovet och enskilda, han hade mindre kontroverser med arbetsfolket och beskylldes för oskälighet vid prissättningen av sina produkter. Den första veckan i mars 1652 utbröt en eldsvåda i Jungs glasbruk. Hovjunkaren Johan Ekeblad skriver härom till sin fader den 10 mars 1652: »Jag haver nu intet nytt att skriva min käre farkär till, utan att glasbruket med Melchior Jongs hus och en bod full med spannmål på Munkelägret brände helt i grund för några dagar sedan.»[18] Eldsvådan torde ha bidragit till Jungs beslut att flytta från Munklägret. I en

skrivelse till borgmästare och råd i juni 1653 sade han sig vilja flytta till Södermalm p. g. a. det långa avståndet från Staden till Munklägret. På Söder återupptog han glastillverkningen, som efter hans död 1678 fortsattes av sonen Gustaf Jung, vilken tidigare drivit ett glasbruk i Nystad i Finland.[19]

Melcher Jung kan indirekt sägas ha grundlagt den förnämliga tillverkningstradition, som kom att kännetecknа Nya glasbruket, senare *Kungsholms glasbruk,* under dess nära 140-åriga verksamhet.[20] Bruket fick en äventyrlig upptakt 1675, då en från Danzig anländ italienare, som kallade sig markis Giacomo Guagnini men som i verkligheten hette Giacomo Bernhardini Scapitta och var bördig från Casale Monferrato, anmälde sig för överståthållaren Claes Rålamb och förklarade sig sitta inne med alla hemligheter rörande det venetianska glasmakeriet. Han lovade nu att lära upp infödda svenska glasblåsare mot rimlig ekonomisk kompensation. Rålamb vidtalade sina vänner, ett konsortium med tolv medlemmar bildades, kapital anskaffades och stadens myndigheter övertalades att ställa tomtmark väster om Klara kyrka till förfogande. 1676 utfärdade Kungl. Maj:t privilegium för intressenterna. Till sin hjälp hade Scapitta en glasblåsare, Jean Guillaume Reinier, och en sachsisk apotekargesäll, Johann Friese, vilken sistnämnde svarade för den viktiga sammansättningen i rätta proportioner av glasmängen. Bruket kom igång och svenska arbetare anskaffades, främst sådana från Melcher Jungs glasbruk på Södermalm, vilket härigenom led avsevärt avbräck. Lockandet av folk från Jung tog sådana proportioner, att Karl XI 1678 avlät en skrivelse till riksrådet, att Jung ej måtte ske intrång av Nya glasbruket på hans anställda.[21] Vid denna tid hade Scapittas ledning av glasbruket upphört, hans manipulerande med intressenternas medel och brukets allmänt dåliga situation började bli uppenbara för alla. Scapitta avlägsnades som direktör, och i januari 1678 skrevs arrendekontrakt med vice presidenten Arvid Ivarsson, grosshandlaren Johan Gerdes och guldsmeden och direktören Baltzar Grill, vilken sistnämnde även verkade som glasbrukets chef.

Efter tio års verksamhet i Klara uppkom planer att för eldfarans skull flytta bruket till en mindre utsatt plats. I februari 1686 tillskrev överståthållaren magistraten i frågan, och i april följande år ingick en kunglig skrivelse till överståthållaren rörande en lämplig plats för kristallglasbruket vid Nya Kungsholmsbron (ungefärligen motsvarande nuvarande Stadshusbrons läge).[22] Den gamla Vantmakeriholmen,

som låg väster om nuvarande Ragnar Östbergs plan och 1835 genom utfyllning inlemmades med Kungsholmen, hade 1645–1663 tillhört vantmakaren Anders Slorff och dennes änka, Kristina Brenner. 1663 hade holmen inköpts av gulddragaren Anders Knauer, som erhöll fasta 1666. Reduktionskommissionen hade 1688 fastställt Vantmakeriholmens karaktär av »pur donation» och hade ställt den under Kungl. Maj:ts disposition. Sedan glasbruksintressenterna löst ut gulddragaren Knauers änka tillägnade Kungl. Maj:t dem holmen »till evärdeliga tider» den 8 oktober 1688. Karl XI var själv intressent i Kungsholms glasbruk, sedan han 1692 övertagit avlidne riksrådet och skattmästaren Sten Bielkes lott i bruket.[23]

Under glasbrukets glanstid på 1750–1760-talen sysselsattes här 1 bokhållare, 1 kontrollör, 1 magasinsförvaltare, 10 glasmakare – mästare och gesäller – 13 förblåsare och lärlingar, 2 stockare (eldare), 1 materialist med 2 lärlingar, 3 glasslipare, 1 ritare och 1 smed. Inklusive hustrur och barn beräknades 1762 glasbrukets personal till »långt över 100:de personer.»[24] Det är svårare att bilda sig en uppfattning om glasbrukets omfattning under dess första tid på Kungsholmen. Med hjälp av den inte alltid tillförlitliga husförhörslängden kan dock personalen vid glasbruket år 1700 något så när fastställas: 1 bokhållare, 5 glasmakare, 5 »gossar», 1 materialist, 1 murgesäll (till ugnarnas vidmakthållande?), 1 smed med 1 gesäll. Inklusive hustrur, barn och tjänare uppgick glasbrukets anställda till 37 personer.[25]

Anders Henriksson Slorff,[26] som grundlade en i omkring 40 år verksam vantmakerimanufaktur på Munklägret, hade före juni 1643 vunnit burskap i Stockholm. 1643 gifte han sig med Christina Knutsdotter, dotter till rådmannen Knut Henriksson, vilkens barn kallade sig Brenner.[27]

Tillsammans med köpmännen Ulrik von Brehmen och Christopher Nauman hade Slorff under 1640-talets början blåst nytt liv i det gamla vantmakeriet i Arboga, med åtskillig möda flyttat det till Munklägret och genom flera resor till bl. a. Holland och Tyskland anskaffat yrkeskunnigt folk. Den 23 juni 1645 fick Anders Slorff och hans kompanjoner genom ett kungligt brev som donation alla de platser på Munklägret, som redan hade bebyggts för ändamålet.[28] Det var fråga om tre tomter: den plats där torkramarna uppsatts, och där mästarnas hus var beläget; en plats framför holmbroänden utmed stranden och så långt ut, man kunde bygga; en mindre, helt bebyggd tomt. Om vantmakeriets områden skriver myntinspektoren Anders Biörn 1689: »A°

1645 in Junio haver handelsmannen Anders Slorf bekommet i donation en stor plass på södre sidan om kvarnberget och främst mot Norre Malm emellan stora Hantverkaregatan alltupp till bem:te berg till en vantmakeri ban (varest nu den nya kyrkan står och hela den plassen till kyrkogård), på vilken han lät uppbygga en stor träbyggning med dubbla våningar till materialiers förvarande, verkets idkande och sig själv till vånhus, och upprättades där ett stort klädeverk. På andra sidan om gatan på lilla udden vid sjön, som en liten holme är, lät han uppsätta åtskilliga hus; såsom ytterst, ett stort till färgerigt och så en hop andra små våningar till spinneri och hantverks folkets boanda.» Den stora tomten låg i kvarteret Ulrika, nuvarande kyrkogården, och hyste torkramarna till klädet och »verkhuset» i två våningar.[29] Tomten vid holmbroänden längs stranden var ett litet markstycke vid hörnet av bron till den lilla ön i Mälaren och den tredje tomten slutligen, som var helt bebyggd, var just denna lilla ö, som gick under benämningarna Lilleholmen, Vantmakeriholmen och från 1688 Glasbruksholmen. Såväl »verkhuset» i två våningar nedanför Kvarnberget som det kringgärdade färgeriet och spinneriet på holmen i Mälaren kan i detalj studeras på Sigismund von Vogels och Johan Sasses stora stockholmspanoramor från tiden 1647–1652.[30]

Vantmakeriidkarna hade under den första tiden vissa svårigheter att utstå, då de i brist på en valkekvarn tvangs att sända sitt kläde till Arboga för valkning. Den 9 februari 1646 utfärdades av Kungl. Maj:t ett öppet brev för Anders Slorff, Christopher Nauman och Ulrik von Brehmen på Vättinge ström i Tyresö för en valkekvarn.[31] Följande år, 1647, fick Slorffs vantmakeri sin kanske största order, då kammarkollegiet hörde sig för, huruvida det vore möjligt att tillverka allt det kläde, som inför drottningens förestående kröning erfordrades till hovet, gardet och den kungliga stallpersonalen samt till dekorationer. Beställningen, vilken antogs av Slorff, omfattade inte mindre än sammanlagt 47 000 alnar kläde och pjuk (duk-, vägg-, möbel- och uniformstextil).

Samarbetet de tre kompanjonerna emellan synes ha varit långt ifrån friktionsfritt. 1649 beklagade sig Slorff inför kammarkollegiet, att Nauman under hans vistelse utomlands sökt locka vantmakare från Munklägret till ett av honom planerat vantmakeri på Gotland.[32] Ulrik von Brehmen hade vid ungefär samma tidpunkt, den 23 maj 1649, uppsagt sin lott i vantmakeriet och var därmed ute ur bilden.[33]

På sommaren 1650 avled Anders Slorff. Situationen var brydsam

En av de tidigaste bildframställningarna av Kungsholmen. Detalj ur S. von Vogels kopparstick ca 1650. – Längst t. h. Slorffs vantmakeri liksom även en del av det inhägnade området nedanför högra kvarnen (»Lilla Munkan»). Det högre huset vid inhägnadens östra del blev senare Kungsholmens första kyrka. Det långsträckta huset bakom högra kvarnen är Melcher Jungs glasbruk. Ovan t. h. Gamla Kungsholmsbron med vindbrygga och Blekholmen med till blekning utlagt tyg. Vid södra stranden syns flera garvargårdar.

för vantmakeriet. Kammarkollegiet sökte på alla sätt bistå änkan Christina Brenner för att vantmakeriet skulle kunna fortsätta sin verksamhet. Hon satt med stora skulder, och hennes fordran hos kronan, drygt 80 000 riksdaler, var svår att få likviderad. Under februari och mars 1651 utanordnades sammanlagt närmare 55 000 daler silvermynt för att hon skulle kunna betala sina skulder.[34]

År 1646 bestod vantmakeriets på Lilleholmen eller Vantmakeriholmen boende arbetsfolk av två överskärare och en vantmakare med tre mästersvenner. Det skulle alltså röra sig om maximalt sex personer, som var verksamma inom klädesmanufakturen, inklusive familje- och hushållsmedlemmar 12 personer. Det är anmärkningsvärt, att samtliga – att döma av namnen – var av svensk extraktion.[35] Drygt fem år senare, 1652, då Anders Slorff var borta och hans änka Christina Brenner under stora ekonomiska svårigheter drev vantmakeriet, var

situationen en annan. Mantalslängden 1652 upptar 6 vantmakare, 3 vantmakargesäller (ett antal, som möjligen får utökas med 2 vantmakarsöner), 3 vantmakardrängar; 1 överskärare med 1 lärdräng; 1 färgare med 1 arbetskarl och 1 klädstoppare (skräddare). Av dessa var 4 vantmakare och 1 färgare av holländsk eller tysk härkomst, medan 1 vantmakare, 1 klädstoppare och 1 överskärare hade rent svenska namn. Antalet yrkesverksamma blir således 1652 9 mästare, 3 (eventuellt 5) gesäller, 4 lärdrängar och 1 arbetskarl, summa 17 (19) personer. Inräknas samtliga hushållsmedlemmar blir summan 35 personer.[36]

Vantmakeriets participanter har hos drottningen anhållit om bekräftelse på ett 18 punkter omfattande privilegieförslag. Man önskade de vanliga befrielserna för faktorer och anställda från utskylder till staden och från utskrivning till krigstjänst. Dessutom önskade de så stora order på kläde från kronan, som överhuvud vore möjligt. En intressant punkt i privilegieförslaget är det försök som här göres att garantera hantverkarna – främst kanske de utländska och speciellt tyskarna bland dem – de oftast medeltida ämbetsbrukens, »gewohnheiternas» fortbestånd, sådana som noga reglerade – och oftast hämmade – genomströmningen av mästare i ämbetet. Någon kunglig konfirmation av detta privilegieförslag har ej kunnat återfinnas.[37]

Redan under Anders Slorffs livstid hade oro försports bland vantmakarna, bl. a. av det skälet att faktorerna stundom hade svårigheter att komma ut med reda pengar till avlöning. När Christina Brenner övertagit vantmakeriet och den ekonomiska pressen ökats ytterligare, tog missnöjet bland vantmakarna sig uttryck i en supplik till drottningen, undertecknad av fyra mästare [Mickel Hansson, Lambert Husum (?), Peter Frowin och en oläslig namnteckning], alla holländare, som var vana vid regelbundna och punktliga utbetalningar.[38] Man klagade över att »medlens förskjutande, eller folkets avlöningar, icke allestädes så tagas i akt, som fuller med rätta borde» och hemställde om stränga order till faktorerna på denna punkt. Helst såge man, att drottningen »oss andra utvägar leda, och under sitt kongl. skydd taga, efter vi väl äre till frids i Stockholm alla våre dagar bo . . .», dvs. man önskade få ställning som kungliga frimästare. Om detta ej vore möjligt, utbad man sig, att faktorerna måtte åläggas att sörja för återtransport till Holland.

Suppliken resulterade i en kunglig skrivelse till kammarkollegiet av den 4 mars 1652.[39] Kungl. Maj:t sade sig häri ej gilla, att hantverkare,

som med besvär och omkostnad inkallats i riket, »för mangel på nödigt underhåll så och deras betalning för gjort arbete långsamme uteblivande, skole nödgas begiva sig här ifrån utrikes igen». Kammarkollegiet anmodades att se till, att vantmakarna utan dröjsmål »måge kunna accomoderas, på det sätt, som möjeligit sig göra låter, och således disponeres till deras hantverks här sammastäds vidare idkand- och fortsättande.»

Den 12 maj 1663 utfärdade Christina Brenner köpebrev till gulddragaren Anders Knauer på manufakturen vid Vantmakeriholmen. Köpesumman var 6 000 daler kopparmynt. Knauer uppbjöd området i januari och februari 1664. Den 11 mars samma år utfärdades ett kungligt privilegium på vantmakeriet för Knauer, medan fastebrevet utställdes först den 19 maj 1666.[40]

Den stora tomten på nuvarande kyrkogården förblev ännu en tid i familjen Slorffs ägo. Kanuer har dock sannolikt hyrt vissa utrymmen eller tillåtits begagna en del redskap här. Den 18 juli 1671 sålde familjen Slorffs ägo. Knauer har dock sannolikt hyrt vissa utrymmen den 8 september påföljande år invigdes Anders Slorffs tvåvåningshus till interimskyrka för den nya församlingen. Tomten på Vantmakeriholmen såldes 1688 av Elisabet Knauer, gulddragaren Knauers änka, till Nya glasbrukets intressenter, vilken manufaktur nu överflyttades hit från Klara.[41]

Den i litteraturen ofta återkommande uppgiften, att Sveriges första sockerraffinaderi legat på Munklägret, torde ej vara med verkligheten överensstämmande.[42]

Den 18 augusti 1647 beslöt Stockholms byggningskollegium, att »Abraham von Eken» skulle tilldelas en tomt till ett sockerbruk mitt emot Jöran klockgjutares gård på Munklägret. van Eijcks tomt, som låg vid Hantverkargatan mitt över nuvarande Kaplansbacken, avmättes den 12 september 1647 av stadsingenjören Anders Torstensson.[43] *Abraham van Eijck* var handelsman och son till den invandrade holländaren Gillis van Eijck. Abraham van Eijck medförde vid hemkomsten från en utrikes resa en sockersjudare för att i Sverige inrätta ett raffinaderi. I skrivelse till magistraten, inlämnad den 5 oktober 1646, hade van Eijck anmält, att Kungl. Maj:t hade givit honom privilegium på ett raffinaderi och frihet från stadens utskylder och från tolagspenningar. Magistraten beslöt att vara honom behjälplig, sedan han uppvisat sitt privilegiebrev.[44] Privilegiet hade dock ännu ej utfärdats.

Först den 23 juni 1647 fick van Eijck och hans kompanjon Willem Wassenberg oktroj och privilegium på ett sockerraffinaderi, vari medgavs tullättnad på rå- och pudersocker samt total frihet från lilla tullen.[45]

Att Abraham van Eijck tilldelats en tomt på Munklägret för sitt sockerbruk är alltså ovedersägligt. Men – har ett sockerbruk verkligen kommit till stånd här? Säkerligen har så aldrig skett. Åren 1650–1655 finnes sockermakarna van Eijck och Wassenberg upptagna i de mantalslängder för Södra förstadens inre kvarter, som ingår i de s. k. slottsböckerna. De har här bokhållare, gesäll, drängar, stalldrängar och pigor i sin tjänst. I 1652 års mantalslängd för Stockholm upptages van Eijck med ett hushåll på sex personer i »Herr (Erik) Rynnings gård» i Södermalms inre kvarter. Däremot finnes ingen av sockermakarna i samma längd för Munklägret. Slottsboksmantalslängderna för 1653–1654 omtalar dock »Willhelm Vasenbergs gård» resp. »Sockerbagarens gård». 1653 bodde här en änka och en annan kvinna jämte en »Erich Olsson i sockerbagarnes tjänst». 1654 upptages endast änkan. Det är således så gott som säkert, att van Eijcks och Wassenbergs etablissemang från början legat på Södermalm, där man hade bokhållare, gesäll osv. Gården på Munklägret må ha varit ämnad till sockerbruk, men den har troligen ej tagits i anspråk för detta ändamål.[46] Denna gård övergavs av de båda sockerbruksidkarna 1657, då den uppbjöds den 20 och 27 april samt den 4 maj. Det är dock okänt, vilken person som vid detta tillfälle inköpt gården. 1663 ägdes den av en guldsmed Hans von Dort.[47]

I samband med 1600-talets manufakturer på Munklägret skall avslutningsvis ytterligare ett beröras, nämligen *Bertil Krögers* saffiansverk och logarveri, som – även om dess verksamhetstid var kort och dess produktion genom krig och andra omständigheter var kvantitativt obetydlig – med all sannolikhet har äran av att ha introducerat det s. k. engelska garveriet i Sverige.

Kröger var bördig från Norrland och kom genom gifte med en garvaränka på Munklägret att ägna sig åt garvaryrket. Då han varken kunde prestera börds- eller lärobrev, vägrades han inträde i garvarämbetet, oaktat han erbjudit sig att pro forma gå i lära och ekonomiskt gottgöra ämbetet. Magistraten gav honom emellertid rätt mot ämbetet och beviljade honom i november 1667 burskap, trots att han varken gjort mästerstycke eller vunnit inträde i ämbetet. Den 2 mars 1674 utfärdades privilegium exclusivum på 20 år för Bertil Kröger

avseende saffianstillverkningen i riket. Privilegiet gav Kröger rätt att upprätta sitt verk varhelst han önskade, sex års tullfrihet på importerat material, frihet från lilla tullen på 1 000 bockhudar om året, tillstånd att var han behagade taga det slags bär, som kallas »valbjörksbär» eller »getäpple»; Kröger och hans arbetsfolk togs även i kungligt försvar och skulle under 20 år vara fria från borgerlig tunga. Då logarveriet ansågs stödja saffianstillverkningen, fick Kröger driva detta under samma frihet, som saffiansprivilegiet innebar.[48]

Även om Bertil Kröger i praktiken torde ha varit den förste saffiansmanufakturisten i vårt land, var hans privilegium ej det första som utfärdats. Överstelöjtnanten Zacharias Gamoski hade den 8 oktober 1663 fått kungligt privilegium på saffiansberederi. Denne hade gjort ett par resor, bl. a. en till Warszawa, för att skaffa kunniga hantverkare. En perser, Kirkora, hämtades över till Sverige men befanns vara oduglig i arbetet. Härefter hade Gamoski fått tag i en armenier, Johan Wartowitz, som i handelsmannen Johan von Brehmens gård på Munklägret hade visat sin skicklighet. Enligt en uppgift hade Gamoski fått en tomt till sitt verk på en »holme uti Hornsviken gent över Årsta», dvs. nuvarande Årsta holmar.[49] Gamoskis bruk har dock sannolikt aldrig kommit igång inom de tre år, som privilegiet stipulerade. Detta hävdade i varje fall Bertil Kröger i en inlaga till Norra kämnärsrätten i augusti 1678 i ett mål, som bl. a. rörde ersättningskrav från Gamoski, då den armeniske saffiansberedaren Wartowitz 1675 gått i Krögers tjänst och sedan lämnat landet.[50]

Som tidigare nämnts, har det Krögerska saffiansverket sannolikt haft mycket begränsad omfattning. I en supplik till magistraten den 30 mars 1677 meddelade Kröger, att han aldrig haft några participanter. I fråga om privilegiets krav på upplärande av svensk arbetskraft ansåg sig Kröger ha fullgjort sina skyldigheter i och med att Wartowitz undervisat en lärdräng hos Kröger.[51]

Det pågående kriget var av allt att döma den främsta anledningen till att saffiansmanufakturen kom av sig redan på ett tidigt stadium. Med kriget följde omöjlighet att importera för tillverkningen nödvändiga ämnen. Det visade sig även svårare än tidigare att från framför allt Gotland och Göteborg anskaffa saffiansberedningens huvudmaterial, bockhudar. En följd av dessa vidriga omständigheter var, säger Kröger i sin supplik, att saffianstillverkningen »studsar . . . något denne tiden» (1677). I en inlaga i oktober 1678 i processen mot Gamoski säger Kröger, att han till konungens och många höga herrars

behag lämnat flera prov på sin saffianstillverkning.[52] Under rådande förhållanden har Kröger koncentrerat intresset på sitt logarveri, och han säger icke utan stolthet, att »drives och däremot det engelske skinnsberederiet desto flitigare, vilket verk aldrig här haver varit brukeligt utan först av mig här inrättat».[53] Den engelska garvningsmetoden innebar framför allt ett nedbringande av den långa garvningstiden (7–9 månader torde ej ha varit ovanligt) genom förbättrade vegetabiliska garvningsprocedurer. Den engelska garvningen utnyttjade ekbark, medan de svenska garvarna vanligen använde gran- och björkbark.[54]

Den 24 maj 1679 dömde magistraten i målet mellan Zacharias Gamoski och Bertil Kröger i en för den senare gynnsam riktning. Samma dag avled Gamoski, och Kröger stod nu som ensam saffiansmanufakturist. Däremot kvarstod hans argaste vedersakare, garvarämbetet, som betraktade honom som bönhas. 1680 ingav ämbetet sina besvär till den i Stockholm samlade riksdagen, vari man bittert klagade över Krögers verksamhet och beskyllde honom för att kraftigt stegra priset på bark genom att ligga ute vid tullarna och köpa upp det mesta och bästa av all bark till skrågarvarnas största skada.[55]

Saffiansverket och även garveriet var dock på starkt nedåtgående i Krögers garvargård vid 1680-talets ingång. De besvärliga konjunkturerna på 1670-talet i förening med garvarämbetets attacker urholkade hans ekonomi, och i början av 1680-talet råkade han in i en långvarig process med sin styvson, garvaren Jakob Krumhar, rörande förvaltningen av dennes arv. I maj 1681 fick Krumhar överståthållarens immission i Krögers väderkvarn på nuvarande Kungsklippan och i hans gård vid Garvargatan för en skuld på 6.782 daler av Krumhars arv. Av en supplik från 1683 framgår, att Kröger satt sin svärfaders, skomakaren Casper Bollmans hus vid Skomakargatan i Staden och sin egendom på Kungsholmen som pant hos justitiekollegiet. Garveriet har han sannolikt övergivit helt och hållet: enligt de i stadens verifikationer ingående längderna över kontribution m. m. seglade han 1682 med en båt och var utfattig. Ännu 1689 betecknas han stundom som skeppare.[56]

Som tidigare framgått tillhörde manufakturerna på Munklägret ej den allra tidigaste uppsättningen i landet. Med undantag för den av tysken Firbrandt 1624 inrättade textilmanufakturen vid barn- och tukthuset på Norrmalm och den av Allmänna Barnhuset från 1634

bedrivna verksamheten[57] är dock manufakturerna på Munklägret de tidigaste i Stockholm: Jungs glasbruk 1641, Slorffs vantmakeri före juni 1645 (övertaget av Anders Knauer 1664) och Abraham van Eijcks år 1647 för Munklägret avsedda fastän aldrig där upprättade sockerbruk. Till ett senare skede hör Bertil Krögers 1674 privilegierade saffiansmanufaktur, som dock var av liten omfattning och ringa betydelse, och från 1688 det bekanta Kungsholms glasbruk.

Vid sidan av Munklägret var Södermalm den manufakturrikaste stadsdelen. Här låg sålunda Leijonanckers och senare Gavelius-Lagerfeldts textilmanufaktur, Jacob van Utenhofens sedan 1649 privilegierade sidenväveri[58] och med all sannolikhet van Eijcks för Munklägret planerade bruk, Gillis Simons' sockerbruk, som senare införlivade van Eijcks bruk för att på 1690-talet övertas av Johan Lohe. Till Södermalm får man måhända även räkna den till nuvarande Årsta holmar lokaliserade saffiansmanufaktur, som Zacharias Gamoski fick privilegium på 1663.[59] Till Södermalm flyttade Melcher Jung ca 1653 sitt glasbruk, sedan hans anläggning på Munklägret härjats av eld.

Munklägersmanufakturerna var i hög grad föremål för statsmakternas välvilja och omtanke. Melcher Jung hade införsel- och försäljningsmonopol på glasvaror, han fick mark på nuvarande kyrkogårdstomten och kontanta bidrag. År 1649 fick han avgiftsbefrielse från stora sjötullen på nödvändigt importgods. Jung hade också rätt att i sitt hus driva utskänkningsrörelse. Även Anders Slorffs vantmakeri fick tomtmarken till skänks. Han erhöll även som donation en valkekvarn i Tyresö och fick stora beställningar av kronan, som efter hans död bisprang änkan med stora belopp för att hålla driften i gång. van Eijcks sockerbruk (i den mån detta verkligen kom i drift på Munklägret) fick 1647 hel frihet från lilla tullen och lättnader i tullen på vissa sockerprodukter. Bertil Körger hade från 1674 uteslutande privilegium i 20 år på saffianstillverkning i riket och lika lång frihet från borgerlig tunga, sex års tullfrihet på importerat material, tullfrihet på 1 000 hudar/år i lilla tullen och rätt att driva sitt logarveri under manufakturprivilegiet.

Den mest sannolika bevekelsegrunden för den statliga frikostigheten gentemot manufakturerna på Munklägret är förhoppningar om att dessa anläggningar skulle bidraga till invånarnas försörjning och bringa den nya stadsdelen i flor.

2. Hantverkspolitik och hantverkare

Skråämbetenas exklusiva strävanden fick redan lärpojkarna stifta bekantskap med; när lärlingen skulle inskrivas i ämbetet, var han tvungen att förete sitt bördsbrev, utfärdat av världsliga eller kyrkliga myndigheter, vilket garanterade, att han var född av »äkta säng», dvs. var född inom äktenskapet. Den mästerskapssökande gesällen måste med sin mästares intyg styrka, att han hade »stått sina år» och fått undervisning den tid skrån stipulerade. Därefter hade han att »äska» ämbetet, anhålla om att få göra mästerstycke och erlägga en viss avgift, »äskepenningar», som tillföll ämbetet, även om mästerstycket skulle underkännas. Här hade ämbetet ett utmärkt tillfälle att sätta en käpp i hjulet för en icke önskvärd gesäll genom att avstå från att sammanträda på en lång tid, varigenom äskandet i varje fall temporärt omöjliggjordes. Efter det att gesällen äskat ämbetet, var han förpliktad utstå ett provår hos en mästare (vanligen läromästaren), varvid han som verkgesäll hade att förestå verkstaden. Därefter äskade han ämbetet ånyo, erlade nya äskepenningar och fick sig förelagt ett mästerstycke. Materialet till detta, som ofta kunde vara mycket dyrt och svåråtkomligt, fick gesällen själv bestå. Arbetet skulle utföras i närvaro av någon eller några av ämbetet utsedda mästare, vilka enligt gammal hävd skulle trakteras under arbetets fortgång. Härefter uppvisades arbetsprovet inför det församlade ämbetet, vars medlemmar underkastade det en minutiös och ofta kitslig granskning. Varje »fel» på mästerstycket sonades med böter. Efter mästerstyckets uppvisande skulle ämbetet ånyo äskas med ty följande äskepenningar och med tiden även en penninggåva, »diskretion», till ämbetets kassa. Gesällen ansågs härefter skyldig att bjuda samtliga ämbetets mästare på förtäring, hålla sin »mästarkost». Det radikalaste medlet att bibehålla de etablerade mästarnas tillverkningsmonopol var givetvis en maximering av ett ämbetes mästareantal, s. k. numerus clausus. Detta kolliderade dock med statens hantverkspolitik, som främst avsåg en utökning av hantverkarnas antal. Den 13 april 1636 utfärdade magistraten i Stockholm ändringsbestämmelser för alla skrån, vari stadgades, åtminstone på papperet, att »ingen skrå mer slutas må, och de som härtill slutne varit have, måge öppnas, och så många mästare där in komma, som begära och för mästare erkände varda.»[60] Givetvis blev härefter ett återinförande av numerus clausus ett för många ämbeten hägrande mål, vilket i några enstaka fall även uppnåddes.[61]

Gesällens väg mot mästarvärdigheten kunde alltså vara nog så brydsam. Värst utsatta var kanske de gifta gesällerna. Genom att de bildat familj, kunde de oftast inte fullgöra den i många ämbeten obligatoriska gesällvandringen, och deras frihet visavi mästarna blev inskränkt. Även ekonomiskt sett kom den gifte gesällen i ett ofördelaktigt läge, då hans försörjningsplikter lade ett svårt hinder i vägen för hans möjligheter att komma ut med de kontanter, som var förknippade med mästerskapets vinnande. De gifta gesällerna var illa lidna av såväl mästare som ogifta medgesäller: genom att den gifte gesällen hade eget hushåll, inskränktes mästarens kontroll av att han inte under lediga stunder utförde eget arbete, och gesällernas sammanslutningar, gesällskapen, kunde sällan räkna med sina gifta medbröders kvartalspenningar och bidrag till de olika understödskassorna. På verkstäderna blev de gifta gesällerna ofta undanskuffade, tilldelades de sämsta platserna och fick de sämsta arbetsredskapen.

Inom vissa hantverksämbeten var det brukligt att se en smula mellan fingrarna med beviljandet av mästerskap, när vederbörande gesäll hade för avsikt att slå sig ned i en annan stad än Stockholm. Genom att vara tämligen generösa med sådana mästerskaps beviljande kunde mästarna lättvindigt befria sig från konkurrenter. I sådana fall stipulerades dock i regel, att om vederbörande önskade återvända för att slå sig ned i huvudstaden som mästare, skulle han vara han skyldig att först göra mästerstycke.[62] En för tiden synnerligen tolerant inställning till gesällarbetet har, åtminstone tidvis, rått inom Stockholms målar- och konterfejarämbete. Från 1600-talets senare del finnes flera exempel på att ämbetet mot en mindre avgift sanktionerat gesällers fria yrkesutövning. Dessa gesäller kallades genantsbröder.[63] Benämningen aktualiserar en vid 1600-talets början framträdande ny borgerlig kategori: genantborgarna. Dessa fick mot en årlig, ofta mycket hög avgift till staden frihet från alla utlagor och rätt att ostört utöva sin näring.[64]

De utanför skråämbetena stående, olagliga hantverkarna – de s. k. bönhasarna (av ty. Bodenhase, en på vindar och andra gömställen verksam fuskare) – har funnits lika länge som skråtvånget. Samtidigt som hantverksmästarna i konkurrensbegränsande och kvalitetsgaranterande syfte sökte inskränka antalet mästare, blev det för många gesäller ofta en tvingande nödvändighet att söka sitt livsuppehälle som utanför ämbetena stående, fria hantverkare. Man skulle kunna säga, att gesällerna härvid omedvetet anknutit till den under medeltiden rådande huvudprincipen om den enskildes rätt att utan hinder utöva

det hantverk, som han behärskade. Bönhasen omtalas redan i Magnus Erikssons stadga för stockholmsskräddarna av år 1356, och samtliga kända 1400-talsskrån innehåller bestämmelser riktade mot bönhaseriet.[65] Den icke skråanslutne hantverkaren var en farlig konkurrent till ämbetsmästarna, då han såsom icke-borgare undgick skott och andra utskylder och i de flesta fall ej behövde tänka på utgifter i samband med gesäller och lärpojkar. Till bönhaseriets utvidgning har säkerligen bidragit det inflyttningstvång till städerna, som Gustav I i kontrollerande syfte ålade de flesta på landsbygden verksamma hantverkare.[66] Dessa möttes vid sin ankomst till städerna i stor utsträckning av slutna skrån, som gav dem föga hopp att inom överskådlig tid vinna mästarvärdigheten. I en sådan situation hade de endast två alternativ: att ge sig som gesäller under de etablerade mästarna eller att arbeta för sig själva oberoende av ämbetena med alla de risker detta förde med sig.

Statsmakternas i det stora hela positiva inställning till hantverksämbetena var betingad av en åstundan att få fram kvalitativt fullgoda produkter, för vilkas presterande ämbetena in corpore gjordes ansvariga. Naturligtvis kom även de fiskaliska synpunkterna att väga tungt: genom att skapa så gynnsamma förutsättningar som möjligt för stadsnäringarnas uppblomstring såg man en möjlighet till direkta, kontanta inkomster genom kontributioner samt in- och utrikes tullar.

Mot denna bakgrund ter det sig helt naturligt, att staten i allt väsentligt solidariserade sig med hantverksämbetena i dessas kamp mot fuskarna, som – åtminstone teoretiskt – representerade de kvalitativt undermåliga produkterna och som dessutom undandrog sig »stadsens tunga och besvär». Att de statliga intressena i mångt och mycket sammanföll med hantverksämbetenas innebar dock ingalunda, att de enskilda regenterna a priori var anfäktade av några benhårt dogmatiska idéer om skråtillhörigheten som det allena saliggörande. Från Gustav I och framåt har konungarna betraktat prerogativet att under sitt försvar antaga så många hantverkare de hade behov av som den naturligaste sak i världen. I 1614 års handelsordning förbehöll sig konungen rätten att i de städer, som låg vid kungliga slott och gårdar, ha »några visse ämbetsmän fri för borgaretunga». Dessa kungliga hantverkare befriades ej endast från sedvanliga utskylder utan undantogs även från allt tilltal från hantverksämbetets sida.[67]

Förutom dessa kungliga mästare fanns flera kategorier av hantverkare, vilka utövade sin näring utanför skråna. Sålunda hade statliga

och kommunala myndigheter åtskilliga hantverksmän, »försvarskarlar», i sin tjänst. Den ojämförligt största och för skråämbetenas verksamhet farligaste gruppen av legala, icke skråanslutna hantverkare utgjordes dock av adelns årstjänare. 1612 års adelsprivilegier gav adelsmän rätt att för sitt enskilda behov under sitt försvar hålla ett rimligt antal hantverkare, som dock förbjöds att arbeta för andra än sina herrar. Mot detta förbud bröt dock de adliga årstjänarna dagligen och stundligen; de blev de skråanslutna hantverkarnas värsta konkurrenter, då de genom sin frihet från alla utskylder till krona, stad och ämbete kunde locka köpare genom betydligt lägre priser. Denna adelns rätt att hålla försvarskarlar fastslås i såväl 1621 års generalämbetsskrå, som i 1642 års förslag till allmän skråordning och i 1669 års allmänna skråordning.[68]

Frågan om adelns rätt att ha försvarskarlar i sin tjänst kom att bli ett slagträ i den stundom mycket hetsiga debatten om privilegieutjämningen. Borgarståndet klagade på de adliga försvarskarlarnas missbruk av sina friheter, och adeln svarade med att döma ut hela skråväsendet, vars exklusivitetssträvanden man ansåg vara den djupast liggande orsaken till de höga priserna på hantverksprodukter.[69] Vad som särskilt ansågs ligga hantverksämbetena i fatet var deras stundom totala beroende av de tyska skråna och dessas gamla, noggrant reglerade bruk, s. k. gewohnheiter. Dessa gewohnheiter hade utvecklats alltsedan den stora invandringen av tyska hantverkare under medeltiden och fick sedan ständig näring genom de täta kontakter, som gesällvandringarna gav. Detta beroende av utländska auktoriteter och sedvänjor, vilka ofta gick stick i stäv mot de styrandes hantverkspolitiska intentioner, orsakade flera gånger en påtaglig irritation över skråväsendet. Sålunda yttrade Gabriel Oxenstierna den 31 januari 1633 i riksrådet, i anledning av en tvist mellan linvävarna och några båtsmanshustrur, att han ansåg det vara bäst »att lösa opp skrån, och låta var och en arbeta som han mest orkar». Axel Oxenstierna tog den 12 augusti 1636 bestämt avstånd från hantverksämbetenas bruk av numerus clausus men önskade likväl, att endast skråanslutna hantverkare skulle accepteras. Bekant är överståthållaren Claes Flemings yttrande i juli 1640, att »en svensk man kan sig evertuera och bliva konung, men att bliva sämskemakare efterlåtes intet». Yttrandet bottnade i sämskmakarnas obenägenhet att lära ut sitt hantverk, en obenägenhet i vilken de styrktes genom ett exklusivt kejserligt privilegium och genom den ed att ej lära ut hantverket till utomstående, som varje

gesäll måste avlägga, när han som mästare upptogs i det ursprungligen schlesiska sämskmakeriet.[70]

Ernst Söderlund har poängterat, att man av utsagor som de anförda ej får sluta sig till en allmänt skråfientlig inställning hos de styrande.[71] Att t. ex. Axel Oxenstierna bortsåg från många av sina ståndsbröders outrerat negativa uppfattning om skråväsendet framgår klart av hans mot det egna ståndet kritiska uttalande i försvarskarlsfrågan i riksrådet den 4 augusti 1636.[72]

Statens inställning till skråväsendet var under stormaktstiden starkt dualistisk. Detta sammanhänger till en viss del med att staten å ena sidan var angelägen om att via ämbetena kunna kontrollera och garantera de olika hantverksprodukternas kvalitet, å andra sidan såg som sin skyldighet att tillvarataga konsumentintressena. Skrånas envisa fasthållande vid och i en del fall totala beroende av de medeltida tyska reglerna och sedvänjorna kontrasterar starkt mot de maktägandes uppmuntran av de progressiva och liberala hantverksimpulserna från bl. a. Holland. Att de tyskinfluerade ämbetena stundom åberopade utländska potentater och organisationer som garanter för undfångna privilegier var svårt att fördra. Axel Oxenstierna förklarade också 1640 i samband med diskussionen om sämskmakarnas av kejsaren beviljade privilegier, att »här gäller hans privilegia intet».[73] Man var medveten om att en definitiv brytning med det tyska skråväsendet skulle innebära stora svårigheter för svenska hantverkare, speciellt för vandrande gesäller. En eventuell tysk bojkott mot svenska hantverkare skulle dock ingalunda innebära en katastrof, framhöll en talare vid ett de tre förnämsta ståndens utskottsmöte under 1655 års riksdag: »där de icke finge resa till Tyskland och där bliva ledne, för sådane deras skråer skull, så hava de Holland och Frankrike för sig».[74]

Alternativet till den tyska dominansen var att antingen åstadkomma ett av skråväsendet helt oberoende hantverk – dvs. frimästerskap – eller att genom maktmedel reglera skråverksamheten i enlighet med den avsedda politiken. Regeringens situation visavi skråorganisationerna var ett ständigt att vilja men inte kunna, en bristande förmåga att finna vägar ut ur det från medeltiden nedärvda ekonomiska systemets snårskog, en resignation inför ämbetenas sega fasthållande vid sina gewohnheiter, vilket allt sammantaget ofta, tvärt emot avsikten, resulterade i ett slags halvhjärtat stöd åt den rådande ordningen.

Vid det ovan omnämnda utskottsmötet med de tre främsta ståndén vid 1655 års riksdag sade en till namnet okänd talare, på tal om skråämbetenas »obillighet», att man »genom ett expedient skulle kunna komma till bättre köp; näml. om alle mästersvenner gåves fritt att arbeta för sig själve». Häremot invändes, att det endast vore ägnat att uppmuntra bönhaseriet. Mot detta skulle det skapas garantier, ansåg man från annat håll: »alle skulle icke få lov där till, utan allenast de, som därför kändes gode: och så vida vara underkastade ämbete och skråen, att de icke skulle göra falskt arbete».[75] Detta är, mig veterligen, det första i Sverige väckta förslaget om införande av frimästerskap. Genom att utlärda gesäller gavs tillstånd att hålla verkstad, skulle man kunna bryta ned hantverksämbetenas exklusiva monopol. Härmed skulle också möjligheter yppas att genom en relativt fri konkurrens skapa en rimligare prissättning. Förslaget resulterade dock ej i någon utskottets åtgärd; man kom endast överens om att hos Kungl. Maj:t hemställa, att kommissarier måtte tillsättas för att revidera skråna.

I akt och mening att äntligen få något åtgjort i hantverksfrågan överlämnade Kungl. Maj:t i december 1666 ett memorial till kommerskollegiet, i vilket detta ämbetsverk anmodades att undersöka alla sedan Gustav I:s tid utfärdade förordningar rörande handel, hantverk och sjöfart.[76] Kollegiets betänkande häröver torde endast ha ökat förvirringen i denna fråga. Kungl. Maj:t synes dock nu definitivt ha bestämt sig för ett kraftfullt ingripande för att råda bot på de brister, som vidlådde hantverksämbetena. I skrivelse till kommerskollegiet den 19 april 1667 infordrade förmyndarregeringen kollegiets synpunkter på frågan om skråväsendets fortbestånd eller slopande. Vidare ville man veta kollegiets uppfattning, huruvida det – om man stannade för ett bibehållande av skråna – skulle kunna tänkas verka hämmande på den »oreda och missbruk» som länge rått inom skråväsendet, om man kunde »förordna en viss ort här vid staden, varest hantverkarne kunde sätta sig neder, med en sådan frihet, att de icke ifrån de andre skråer måtte vara såsom fritt folk eximerade».[77] Tanken på ett legaliserande av med ämbetena konkurrerande och av dem helt oberoende hantverkare – frimästare – hade således på allvar aktualiserats av de styrande. I den »Allgemene ordning och skrå för hantverkarne i Sverige och Finland», som efter så många påstötningar från adel och borgare och lika många utfästelser från Kungl. Maj:t äntligen publicerades den 1 mars 1669, finnes dock icke den minsta antydan om något frimästerskap.[78] Ämbetena åläggs att ej hysa någon

som helst misskund med utanför stående bönhasar utan att med magistratens bistånd gripa dem samt konfiskera arbete och verktyg. Dock göres här det viktiga tillägget, att med bönhasar ej förstås »adelens årstjänare och hantverksmän, vilke allenast måge arbeta för sine herrar och deras betjänte och underhavande, men för ingen annan». Kungl. Maj:t föredrog av alla tecken att döma att vila på hanen för frimästerskapens del.[79]

I riksrådet påtalade rikskanslern den 15 februari 1672 den stora förekomsten av lösfolk i huvudstaden, speciellt snickare och skräddare, och tillade, att det »vore väl att Munklägret privilegierades och inga skrån vore som tillförene ofta är omtalt vordit.» I anslutning härtill meddelade sekreteraren Franc, att denna fråga remitterats till kommerskollegiet. Franc uppmanades nu att göra ytterligare påminnelse härom.[79 a]

Det hantverk, som vanligen förknippas med Kungsholmen är garveriet. Yrkesutövarna inom läderberedningen var, p. g. a. det utrymme som erfordrades och de obehag, som lukten av hudar och beredningsvätskor förorsakade, sedan lång tid tillbaka tvungna att dra bort från den centrala staden till de glesbebyggda malmarna. Södermalms- och Kungsholmsstränderna kom att bli garveriernas hemvist par préférence. Här hade man, åtminstone i början, obegränsat utrymme och tillgång till det för de olika processerna nödvändiga vattnet. Kvarteren längs Kungsholmens södra strand, Bryggaren, Vattuormen och Asplunden, var fr. o. m. 1640-talets sista år till omkring 1900 Stockholms främsta gavericentrum.[80]

De första garvarna, som slog sig ned på Munklägret, var samtliga av tysk härkomst. Daniel Schiel från Zerbich vid Leipzig, Anders Schultz från Holland i Preussen, Mickel Carel från Hilpershausen i Franken och Anders Kunert från Zerbich var enligt Anders Biörns Relation »de förste som upptogo där tomter och garverier där upprättade». Området ovanför Mälarstranden var enligt samma källa bevuxet av furu-, ek- och enskog, vilken nu avröjdes. Samtliga dessa garvare hade blivit mästare i garvarämbetet mellan 1642 och 1648 och vunnit burskap i Stockholm mellan 1643 och 1648. De har dock sannolikt slagit sig ned på Munklägret först 1647, då de ej förekommer som boende här i slottsboksmantalslängderna 1645–1646 men däremot i en kontributionsspecial från 1648.[81]

Det främsta garvarkvarteret var Vattuormen, där de ovannämnda

tyska pionjärerna och Daniel Schiels svåger Hans Krumhar hade inrättat sina mot Mälaren brant sluttande, långsträckta garvargårdar. Här fick flera senare på Kungsholmen välkända garvare göra sina första lärospån i yrket: Johan Sigfridsson hos Mickel Carel, Mårten Danielsson Schiel hos fadern tillsammans med Jöns Eriksson Rahm, den ene av garvarbröderna Rahm från Västergötland, medan den andre, Daniel Eriksson Rahm, gick i lära hos Anders Kunert. Till en senare generation hörde Gedert Steffens och Bertil Kröger, den förre på 1680-talet bisittare och ålderman i garvarämbetet samt kyrkovärd i den då unga Ulrica Eleonora församling, den senare på 1670-talet saffiansfabrikör med kungligt privilegium, medlem av kyrkorådet och ensam brandmästare på Kungsholmen. I kvarteret Vattuormen bodde även Daniel Eriksson Rahm och Krögers styvson Jacob Hansson Krumhar, som ärvt en del av morfadern Daniel Schiels gård.

Mitt emot kvarteret Vattuormen, väster om nuvarande Kungsholmstorg, sträckte sig garvargårdarna i kvarteret Asplunden upp över nuvarande Landstingshusets mark. Här låg bröderna Jacob och Johan Jacobsson Ruuths garverier och från 1672 Jacob Krumhars och Gedert Steffens' svåger Peter von Köhlens gård. Längst ut mot öster i kvarteret Bryggaren hade garvaren Johan Sigfridsson i slutet på 1660-talet inrättat ett garveri på Abraham van Eijcks och Welam Wassenbergs gamla »sockerbrukstomt», som inköptes av Jöns Eriksson Rahm och som senare, på 1680-talet, övergick till garvaren Magnus Eriksson, som äktat Rahms änka.[82]

Igångsättandet av arbetena på Gamla Kungsholmsbron 1635 och tillkomsten av stadens pråmhamn och -varv vid 1630-talets slut och 1640-talets början hade medfört en tämligen stor koncentration av byggnadshantverkare: timmermän, pråm- och skutbyggare samt snickare. Dessa yrkeskategorier har troligen även haft åtskilligt att beställa med uppförandet av de tidigaste husen och gårdarna, av vilka åtskilliga säkerligen var av enklaste slag. Från ca 1679 föreligger ett uttalande, som tyder på att åtminstone småhantverkarna i stor utsträckning bebott s. k. ålandsstugor, »av fast ringa värde». Hur dessa ålandsstugor var beskaffade är något osäkert, men en uppgift från 1700-talets första år talar om en fönsterlös en- eller tvårumsstuga med spis i ena hörnet.[83]

Det var givetvis endast en liten del av alla på Munklägret vid denna tid verksamma byggnadshantverkare, som var bofasta här ute. Tim-

mermännen, snickarna och skutbyggarna var dock de största bofasta hantverkargrupperna under andra hälften av 1640-talet och 1650-talets början. 1646 och 1648 fanns av dessa grupper 3 st på Munklägret; 1649 hade antalet stigit till 6; 1650 och 1652 redovisas 4 resp. 9. Dryga tjugo år senare, när förhållandena på Kungsholmen hade stabiliserats, fanns här 11 byggnadshantverkare.[84]

Trädgårdsmästarna var ett markant inslag i befolkningen på Kungsholmen. Den svenska hortikulturen var fram till 1600-talets mitt starkt beroende av tyska förebilder, varvid framför allt från Tyskland inkomna trädgårdsmästare fungerade som idégivare. Övergången till en ny utvecklingsfas för svensk trädgårdskonst tog sin början, när den franske trädgårdsskaparen André Mollet anlände hit i slutet av 1640-talet. Från denna tid kunde Sverige skjuta fram sina positioner vad såväl odlingar som trädgårdsarkitektur beträffar.

Den ordinäre svenske trädgårdsmästaren stod sig tämligen slätt inför den sakförståndige Schering Rosenhanes kritiska granskning. I ett manuskript från 1660-talets början klagar han över trädgårdsmästarnas ovilja att ordentligt sätta sig in i yrket och att genom utlandsresor förkovra sitt kunnande. I Sverige finns, säger Rosenhane, inga tillräckligt goda trägårdsmästare, »då man här i landet mest vinnlägger sig om föga annat än kål och gemena kryddor».[85] Till de svenska trädgårdsmästarnas dåliga standard har säkerligen bidragit den omständigheten att ett trädgårdsmästarskrå saknades ända fram till 1700-talets förra hälft, vilket möjliggjorde åtskilligt fuskande i yrket. Detta är desto mer förvånande, då ju de närmaste förebilderna hämtats från Tyskland, skråämbetenas hemland framför andra. För Kungsholmens vidkommande kan förhållandet i någon mån illustreras av att flera trädgårdar såväl 1652 som 1676 förestods och sköttes av trädgårdsdrängar.

De egentliga bönhasarna, yrkesutbildade gesäller som av en eller annan anledning ej vunnit mästerskap och okvalificerad arbetskraft som förrymda lärpojkar och självlärda hantverksidkare, sökte sig helst till stadens glesbebyggda trakter, där riskerna för upptäckt och därmed följande »bönhasjagning» från ämbetenas sida ej var så stora som i de centrala delarna. Det är således ingen tillfällighet, att man finner de flesta i ämbetsrullorna upptagna bönhasarna på Södermalm, Ladugårdslandet och Munklägret. På Munklägret fanns från 1640-talets

slut och framåt en mängd bönhasar, som i tämligen många fall kan identifieras och återfinnas i flera av varandra oberoende källor. Som ovan framhållits var garvarna och timmermännen de talrikaste hantverkarna på Munklägret omkring år 1650. De båda grupperna skiljer sig dock från varandra i ett väsentligt avseende: i fråga om ämbetstillhörigheten, i den mån denna går att kontrollera. I fråga om garvarna innebär inte detta något problem. 1648 och 1649 års kontributionslängder upptar tre garvare, Daniel, Mickel och Anders; 1652 års mantalslängd upptar fyra garvare, Daniel (Schiel, Schiäl), Mickel Carl (Carel), Anders Schultz och Anders Kunert (Conrat, Kornet, Künert). Alla har bevisligen tillhört garvarämbetet. Av de nio timmermännen i 1652 års mantalslängd kan endast två med någon tvekan återfinnas i 1648 och 1649 års längder (Jöns Olofsson skutbyggare, 1652; Jöns timberman, 1648 och 1649. Jacob Rasmusson stadstimberman, 1652; Jacob timberman, 1649). Av dessa var tre stadstimmermän och såsom sådana stående utanför ämbetet. Tre var pråm- och skutbyggare och två hantverkare benämnes rätt och slätt timmermän. Ingen av dessa återfinnes i en förteckning över timmermän på Söder- och Norrmalm av den 14 mars 1645. En enda, Olof Eriksson, finns möjligen upptagen i 1654 års hantverksrulla, och inte ens i detta enda fall kan man vara absolut säker på att identitet föreligger. Varpå beror då garvarnas lojalitet mot ämbetet och i fråga om timmermännen det stora antalet av icke ämbetsanslutna? Det kan naturligtvis vara fråga om tillfälligheter, men det är i detta sammanhang frestande att erinra om de fyra garvarnas tyska nationalitet och om de av allt att döma ännu tämligen oordnade förhållandena inom timmermansämbetet.[86]

Av de i 1652 års mantalslängd upptagna 35 egentliga hantverkarna på Munklägret är åtta bevisligen icke anslutna till något ämbete och i de flesta fall direkt utpekade som bönhasar. Med allra största sannolikhet har dock det verkliga antalet bönhasar på Munklägret varit större, än vad bevarat källmaterial ger vid handen. De åtta bönhasarna fördelar sig på lika många hantverk, nämligen bokbindare, glasmästare, grytgjutare, guldsmed, sadelmakare, skräddare, klensmed och vantmakare.[87] Det är så gott som omöjligt att för 1660-talet göra boskillnad mellan skråanslutna och icke skråanslutna hantverkare på Munklägret, då de i ämbetskollegiets arkiv befintliga rullorna över hantverkare vid denna tid dels är mycket fragmentariskt bevarade, dels endast undantagsvis lämnar uppgifter om bönhasar. I en lista på skoflickarbönhasar från år 1669 säges fem (ej namngivna utom i ett

fall) vara verksamma på Munklägret. I 1669 års tomtöreslängd finnes tre skoflickare, som får antas vara medräknade i bönhasförteckningen. Två i tomtöreslängderna 1668–1670 upptagna skräddare saknas i rullan över skräddarämbetet 1668, ej heller har de medtagits i en förteckning över »Lösdrivare och bönhaser» som ingivits till ämbetskollegiet den 17 mars 1669. Samtliga här meddelade uppgifter om bönhasarna på Munklägret under 1660-talets slut är synnerligen vaga och avspeglar ej på långt när de verkliga förhållandena. Att de bönhasjagande skråna själva stundom misströstat inför den väldiga anhopningen av bönhasar märker man bl. a. av ett konstaterande i den nyssnämnda bönhasförteckningen för skräddarna av den 17 mars 1669: »Dock äre här så många ogifte karlar på malmarne som man icke räkna kan.» Skräddarämbetet avslutar en förteckning över fuskare år 1674 med orden »uppå Kongsholmen finnes väl 100 bönhasar».[88]

3. Frimästare

Det har sagts om frimästerskapsförordningen på Kungsholmen av år 1672, att det är okänt i vilken utsträckning bönhasar verkligen tillvaratagit möjligheten att bli lagligen accepterade mästare, att förordningen haft liten betydelse och att frimästarnas öden är obekanta. Avsaknaden av uppgifter om frimästare i 1676 års mantalslängd har tagits till intäkt för att frimästerskapet spelat en mycket undanskymd och obetydlig roll.[88a]

Även om källäget beträffande frimästarna på intet sätt kan beskrivas som lysande, är vi dock ingalunda blott och bart hänvisade till mantalslängden 1676. Som i ett senare avsnitt visas, saknar mantalslängderna efter 1655 anteckningar om taxering.[88b] Och det är just i samband med taxering man kan förvänta sig, att skatteobjekten, när så kan ske, skall bekänna färg och referera till frimästerskapsprivilegierna. Går man till den rikhaltiga floran av längder och specialer över kontribution, taxering och bevillningar m. m. skall det visa sig att frimästarna inte helt döljes av anonymitetens slöja. Hantverkarna säger sig här och var i dessa längder ha »byggt och bott på frihet», åberopar kungligt privilegium och vill, som det heter 1680, »sig därmed försvara förmenandes sig sämedelst ifrån all tunga vara fri».[88c]

Materialet rörande frimästarna och frimästerskapet är mycket splitt-

rat, men det är inte omöjligt att med hjälp av fragmentariska upplysningar skaffa sig en ungefärlig föreställning om deras situation och om deras i relation till upptornande hinder och svårigheter förvånansvärt sega kamp för sina rättigheter.

Frimästerskapen på Kungsholmen var avsedda att bli statsmaktens medel att genom kraftigt utökad konkurrens bryta skråämbetenas monopolistiska tendenser och härigenom gynna konsumenterna. Man ville samtidigt höja hantverksprodukternas kvalitet, som skulle bli hantverkarnas bästa försäljningsargument.

Den 27 februari 1672 upplästes i kommerskollegiet en skrivelse till Kungl. Maj:t med svar på några regeringens frågepunkter, bl. a. »om hantverkarne som vilja sätta sig neder på Munkelägret och vad kollegium där vid föreslår». Aktstycket expedierades den 6 mars och upplästes i rådet den 9 i samma månad.[89] När det gällde »frihet och exemption under skråen, för allehanda hantverkare, som sig på Munklägret till arbete nedsätta vele» kunde man, menade kollegiet, anföra skäl såväl mot som för projektet. Friheten från ämbetstillhörighet kunde verka dubiös, då skråna var hantverkarna »av . . . såväl Eders K. M:ts antecessores som Eders K. M:t själv meddelte och vid riksdagar konfirmerade vordne i synnerhet uti Eders K. M:ts tid och uppå den siste riksdag, då den generale skråen med alle ständers samtycke således blev avfattad». Medlet att med temporär skattebefrielse locka hantverkare till Munklägret ansågs en smula äventyrligt och kunde, enligt kollegiets uppfattning, visa sig vara tveeggat genom att »hantverkarne som här i staden finnes, kunde då begiva sig dit ut, och sålunda de intrader Eders K. M:t avgå, som eljest av deras kontributioner och utlagor härkomma». Kommerskollegiet har dock med största förtjusning välkomnat en möjlighet att ge det för rättänkande merkantilister motbjudande tyska skråsystemet ett grundskott. Aversionen mot de slutna skråna av tysk modell och lovprisandet av den mera liberala näringspolitiken i västra Europa talar sitt tydliga språk härvidlag: »man kan på detta sättet få och locka sådane hantverkare i landet som med den billighet här kunde arbeta som andre sådane göra uti Holland, Engeland, Frankrike etc. varest hantverken ju så väl, ju till en del bättre florera än i Tyskland och annorstädes där de slutne skråer gå i svang . . .». Genom inrättandet av frimästerskap skulle man vinna »bättre köp» på hantverksprodukter och sätta en effektiv spärr mot »det odrägelige skinneriet och andre missbruk, som de andre nu öva . . .». Hantverkarna hade varit synnerligen måna om att hävda

dem i 1669 års generalskrå tillagda förmåner och goda villkor, medan »ganska sällan eller aldrig av dem præsteras, det som däremot i förmågo av ber:de generalskrå, billigt dem åligger». Att kommerskollegiet såg positivt på inrättandet av frimästerskap framgår tydligt att betänkandets sista avsnitt: hantverkerierna på Munklägret borde inrättas på prov och ställas utanför de »ordinarie» skråämbetena, varmed man skulle kunna »bringa hantverksfolket till bättre skäl». De hantverkare, som slog sig ned på Munklägret, skulle för en viss tid kunna befrias från alla »ordinarie utlagor, såsom inkvarteringar, kontributioner och mera sådant (tullen och accisen alltid undantagne)». En hantverkarkoloni helt utan ordning och regler ansåg sig kollegiet dock inte kunna förorda; man föresog, att »dem i generalibus terminis ett gille föreskreves, till exempel av de gillen och ordningar som slika hantverk uti de ovanskrevne länder, Holland, Engeland, Frankrike etc. sig till rättelse hava».

Den 30 mars 1672 utfärdade förmyndarregeringen en »Förordning och frihet för allahanda hantverkare, som sig på Munkelägret här vid residensstaden nedersätta vilja».[90] Vid utformningen av dessa privilegier för hantverkarna på Munklägret har regeringen i detalj följt kommerskollegiets rekommendationer: här återkommer kravet på utökning av hantverkarnas numerär, poängterandet av frimästerskapsförordningens experimentkaraktär, en temporär (10-årig) frihet »ifrån all borgerlig tunga, såsom kontributioner, inkvarteringar, båtsmanshåll, samt andra ordinarie och extraordinarie utlagor och besvär . . . tullen och accisen alltid undantagande . . .». Munklägrets hantverkare skulle varken lyda under någon »ämbetes skrå-ordning» eller under 1669 års generalskråordning utan lämnas total frihet att utöva sina hantverk utan någon som helst inskränkning. I judiciellt avseende skulle frimästarna vara underställda Stockholms magistrat, medan Kungl. Maj:t för tvister av mer intern natur sade sig skola »med det forderligaste vara betänkte på en särdeles ordning och gille . . . välförstående likväl, att den med berörde skrå och ordningar ingen gemenskap hava skall».[91]

Varför beslöt man då 1672 att förlägga en frimästarkoloni till just Kungsholmen? En kraftig tillströmning av hantverkare var en av förmyndarregeringens främsta näringspolitiska målsättningar, och man kunde rimligen vänta, att de utlovade friheterna för kungsholmshantverkarna skulle utöva en stor dragningskraft. Staden inom broarna och Norrmalm hade, som ovan framhållits, en stor utrymmesbrist,

som ej blev mindre genom det nya stadsplaneprojektet. Dessa stadsdelar var ur denna synpunkt a priori uteslutna. Återstod så Södermalm, Ladugårdslandet och Munklägret. Även Södermalm berördes av gaturegleringen och hade expanderat kraftigt. Dess vid 1670-talets ingång obebyggda delar kan med sina besvärliga topografiska förhållanden ej ha varit särskilt lockande för presumtiva nybyggare. Ladugårdslandet var alltsedan 1640 mer eller mindre förbehållet amiralitetets och kronans personal och kunde ej ifrågakomma.[92]

Statsmakten synes ha haft en föraning om den deciderat negativa hållning till frimästarna, som hantverksämbetena skulle komma att intaga. Ämbetena och deras medlemmar gjorde ingen som helst skillnad mellan hantverkare med personliga, kungliga privilegier, adelns och ämbetsverkens försvarskarlar, frimästare på Kungsholmen och den stora massan av hantverkare utan försvar: alla betraktades de som bönhasar. Sammanstötningar och konflikter var ofrånkomliga, och för att i görligaste mån neutralisera dessa kunde det vara lämpligt att hålla de båda intressegrupperna på så stort avstånd från varandra som möjligt. Ur denna synpunkt var den ännu tämligen perifera Kungsholmen så idealisk, som man överhuvud kunde begära.

1672 års frimästerskapsförordning vände sig ej uteslutande till svenska yrkesutövare. Immigration av förfarna hantverkare, som kunde introducera nya tillverkningsmetoder och lära upp mindre erfarna svenska ämbetsbröder, var i högsta grad önskvärd. Invandrande hantverkare garanterades i 1672 års plakat frihet för medbragta verktyg och redskap »vid store och lille tullen». Frimästerskapsförordningen föreligger även på tyska, ett förhållande som – även om man måste anse det som en självklarhet för ett land med tysktalande provinser – tyder på att de styrande sökt få kontakt med utländsk arbetskraft.[93] Man kan förmoda, att den närmast till hands liggande nationen var Holland, såsom varande fri från de tyska ämbetsgewohnheiterna. Det var svårt, nästan omöjligt, att från Tyskland eller Sveriges tysktalande provinser värva frimästare till projektet på Kungsholmen, då eventuellt hugade hantverkare därvid automatiskt skulle exkommuniceras av de mäktiga och vitt förgrenade tyska skråämbetena. Att utvandra till Kungsholmen betydde för en tysk hantverkare att bränna sina skepp bakom sig.

En annan svårighet vid rekrytering av utländsk arbetskraft var religionen. I det kungliga påbudet om religionsstadgarnas iakttagande av den 21 februari 1671 tillhölls främmande trosbekännare att »låta sig

åtnöja med den private devotion, som var av dem i sitt eget hus inom lyckta dörrar tillåten är . . .» och att »låta sine barn ofelbarligen uppfödas i vår religion, efter den oförändrade augsburgiske bekännelsen . . .». Även om den svenska attityden i religionsfrågan i viss grad uppmjukades efter massutvandringen av franska protestanter i samband med upphävandet av nantesiska ediktet 1685 och synen på calvinisterna vid samma tid liberaliserades, var dock med all sannolikhet de existerande besvärligheterna i religiöst avseende mer än tillräckliga för att omintetgöra en invandring i större skala av religiöst oliktänkande.[94]

Administrationen av och uppsikten över frimästerskapen på Kungsholmen kom redan från början att sammanbindas med överinseendet över den nya församlingen och det påbörjade kyrkobygget. Den 6 september 1672 förordnades riksrådet Christer Horn och hovkanslern Edmund Gripenhielm att, med hjälp av kommerskollegiet, överståthållaren och stadsstyrelsen, genom sitt »trogne tillarbetande och försorg» se till att Kungl. Maj:ts planer måtte »nå en närmare fullkomlighet». Häri inkluderades även uppgiften att i nära samarbete med kommerskollegiet göra ett utkast till det i frimästerskapsplakatet omnämnda gillet, vilket därefter skulle insändas till Kungl. Maj:t för bekräftelse. En orsak, kanske rentav den främsta, till att Horn och Gripenhielm anförtroddes dessa uppgifter var, att båda dessa högt uppsatta män var innehavare av tomtmark och gårdar på Kungsholmen.[95]

Christer Horns och Edmund Gripenhielms många andra sysslor torde ha lämnat dem en minimal tid för uppsikten över förhållandena på Kungsholmen. Redan på ett tidigt stadium har de delegerat uppdraget på två framstående kungsholmsbor, myntinspektoren Anders Biörn och packhusinspektoren Lars Bengtsson Bank, initiativtagare till uppförandet av Nya Kungsholmsbron och Kungsholms kyrka. Dessa båda har haft det närmaste ansvaret för »hantverkerierna» på Kungsholmen och dessas utveckling. Härigenom kom hantverksfrågorna – på ett för dessa mindre lyckligt sätt – att ingå som en del i administrationen av kyrkobyggnaden och Nya Kungsholmsbron.[96] I augusti 1674 utnämndes Christer Horn till generalguvernör i Livland, något som omöjliggjorde även det nominella överinseendet över Kungsholmen. Den 24 mars 1675 erhöll överståthållaren Claes Rålamb kungligt uppdrag att tillsammans med Edmund Gripenhielm ha »en special försorg om bem: te Kongsholmens uppkomst . . .». Även i

detta konstitutorial sammanblandas på ett typiskt sätt hantverksfrågan med en »flitig åhuga om den nya kyrkans och Kongsbrons uppbyggning . . .». Kungl. Maj:t ansåg överståthållarens befattning med Kungsholmen vara desto naturligare, som denne var magistratens förman, och magistraten till verkets befrämjande »i åtskillig måtto handen räcka måste». Riksrådet Gripenhielm avled i december 1675, och vid ungefär samma tidpunkt bröt myntinspektoren Anders Biörn upp från Kungsholms församling. Som ensamma förmän för kyrkobyggnaden och hantverkarna på Kungsholmen fungerade nu överståthållaren Claes Rålamb och packhusinspektoren Lars Bengtsson Bank. Den 10 juli 1678 förordnades generalmajoren Henrik Fleming att i Christer Horns ställe tillsammans med överståthållaren utöva överinspektionen av församlingen, eftersom han innehade en gård på Kungsholmen och vid flera tillfällen visat omsorg om stadsdelens uppblomstring. I Flemings uppgifter ingick även att »maintinera och handhava dem vid deras av oss välfångne privilegier och rättigheter». Från och med Claes Rålambs utnämning till överinspektor över »Kungsholmsväsendet» har denna funktion betraktats som ingående i överståthållarens ämbetsplikter. Rålambs efterträdare Göran Gyllenstierna ålades också genom en kunglig skrivelse den 5 juli 1679 att ha »en special försorg och åhuga om bem:te Kongsholms uppkomst».[97]

Ovan har framhållits, att kommerskollegiet i sitt memorial den 6 mars 1672 över de tilltänkta frimästerskapen på Kungsholmen föreslagit, att »i generalibus terminis ett gille föreskreves . . .», något som även återkommer i 1672 års frimästerskapsplakat, där Kungl. Maj:t säger sig »med det forderligaste vara betänkte på en särdeles ordning och gille . . .». I skrivelse den 5 september 1672 beordrade Kungl. Maj:t kommerskollegiet att snarast möjligt utforma gillesordningen och att därvid stå i kontakt med »kommitterade», dvs. Christer Horn och Edmund Gripenhielm. Härefter skulle Kungl. Maj:t besluta i ärendet. Efter ett drygt års arbete förelåg ett utkast till gillesordning för hantverkarna på Kungsholmen, koncipierat av assessorn vid kommerskollegiet Greger Schönfeldt. Den 21 november 1673 diskuterades förslaget i kollegiet, korrigerades och överlämnades sedan till assessorn Johan Stiernhöök för att av denne genomgås. Därefter skulle gillesordningen renskrivas och tillställas Kungl. Maj:t »såsom ett kollegii sentiment». Härefter är det helt tyst om gillesordningen i nära tre år. Källorna tiger helt och hållet på denna punkt. Det har visserli-

gen uppgivits, att ett förslag till gille hade insänts till Kungl. Maj:t i december 1673, men detta synes dock ej ha varit fallet.[98]

Den 12 april 1676 konfirmerade Karl XI till alla delar förmyndarregeringens frimästerskapsplakat från 1672.[99] Det framhålles uttryckligen angående det i 1672 års förordning omnämnda gillet, att »hantverkarne måge efter privilegiernes innehåll hos sig upprätta ett särskilt gille . . .». Brevet förmäler även, att det är kungsholmsfrimästarna själva, som begärt kunglig bekräftelse på förmyndarregeringens plakat. Denna kungsholmsbornas begäran har hittills endast varit känd genom omnämnandet i 1676 års kungliga brev. I en odaterad supplik klagar 28 namngivna kungsholmshantverkare över »huru ringa vi, och vårt fok dem (privilegierna) njuta . . .» hur gesäller och lärpojkar tagas ifrån dem, hur de utsättes för hot och våld så länge de ej »kasta» sig »under borgerskapets gille och skrår» och hur de likställes med lösdrivare. Flera hantverkare har av fruktan för dessa trakasserier »under militien sig begivit eller på andre orter bortdragit . . .». Frimästarna anhåller nu, att Kungl. Maj:t måtte bekräfta privilegierna och efter dessas lydelse »ett särdeles gille upprätta låta».[100]

Att trakasserier förekommit antydes också i det kungliga konfirmationsbrevet, som särskilt inskärper, att Nya Kungsholmsbron skall stå öppen för alla. Antagligen har frimästarna blivit hindrade att föra sina produkter över bron till försäljning i den centrala staden. Ännu 1679 har tydligen frimästarna haft känning av dessa besvärligheter: i mars detta år meddelar nämligen församlingens protokoll, att kungsholmsborna »med hugg och slag varit överfallne, när de något där överfört».[101]

Den kungliga konfirmationen av privilegierna i april 1676 har tydligen animerat frimästarna till aktioner för att förbättra sin troligen allt annat än avundsvärda situation. I maj 1676 klagade de i en supplik till kommerskollegiet över att de ej blir »maintinerade med sina undfångna privilegier». Kollegiet beslöt att underrätta ämbetsborgmästaren Jean de la Vallée. I augusti samma år förelåg i kommerskollegiet en ny supplik från kungsholmshantverkarna. De aktualiserade nu den i 1672 års privilegier uttalade tanken om en gillesordning. I kollegiets svar på denna begäran ligger måhända nyckeln till gåtan rörande försvinnandet av det i november 1673 färdigställda utkasttet till gille för frimästarna. Kollegiet säger sig nämligen påminna sig »att för 2 år sedan hava levererat åt Gripenhielm sin uppsats härutinnan att han skulle hos Hans Maj:t för dem intercerdera (!) efter han är såsom en

patron på hela Kongsholmen». Det uppdrogs nu åt en kollegiets tjänsteman att »tala med en av Gripenhielmarne om de veta att deras h:r far haver något här till gjort». I september 1676 uppmanade kommerskollegiet Kungsholmens hantverkare »att gå till Gripenhielms fru och begära ut de artiklarne som kollegium för be:te hantverkare skrivet och uppsatt haver och sal. riksrådet emottaget haver». Som av den följande utvecklingen framgår, har 1673 års gillesförslag ej kommit i dagen. Av alla tecken att döma har det blivit liggande hos Edmund Gripenhielm och förkommit före eller efter hans bortgång i december 1675.[102]

Den 23 augusti 1676 diskuterade kommerskollegiet ånyo gillesordningen för kungsholmshantverkarna, vilka skickat ut två befullmäktigade ombud, skräddaren Peter Munk och knappmakaren Johan Jacob Krook. Dessa båda fick nu beskedet, att »vad gillet vidkommer det skole de med det första få». I januari 1677 stod Peter Munk på nytt inför kommerskollegiet och påminde i samtliga kungsholmshantverkarnas namn om den utlovade gillesordningen. Kollegiet meddelade, att man ingalunda glömt bort gillet utan endast avvaktade presidenten Kurcks återkomst. Två dagar senare upplästes i kollegiet »en ordning för hantverkarne på Kungsholmen, som kollegium, uppå deras trägne begäran, haver uppsätta låtit». Samtidigt diskuterades administrationen av frimästerskapen, varvid det föreslogs, att assessorn i kommerskollegiet Lars Hylteen, slottsfogden Georg Hircinius, adlad Stiernhoff, och rådmannen Josef Månsson skulle anmodas att åtaga sig inspektionen över hantverksväsendet på Kungsholmen; således ett försök att skapa en från kyrkobyggnad och församling frigjord, självständig organisationsform för frimästerskapen med representanter för kommerskollegiet, överståthållarämbetet och magistraten som närmast ansvariga. Genom rådmannen Josef Månsson sökte man även få en lokal anknytning till Kungsholmen: denne ägde nämligen en gård vid korsningen av nuvarande Scheele- och Kungsholmsgatorna. Denna organisationsform synes dock ej ha kommit till utförande.[103]

Den 7 mars 1677 relaterade vice presidenten i kommerskollegiet Israel Lagerfeldt, hur skräddaren Peter Munk och klensmeden Måns Eliasson varit hos honom och bl.a. begärt att få den utlovade gillesordningen och att en person måtte utses, till vilken nyanländande hantverkare kunde vända sig. Kollegiet meddelade, att gillesordningen »nästan färdig ligger» och endast väntade på den bortreste presidenten Kurcks underskrift. Till dess att någon inspektor förordnats,

»kunna de nu själve när någon vill nedsätta sig där på Kongsholmen . . . den samma inskriva».[104]

Den 26 mars 1677 uppvisade assessor Hylteen gillesordningen inför kommerskollegiet och förklarade sig ha genomsett densamma. Presidenten Kurck frågade om gillet kunde publiceras och berordrade sedan Hylteen att låta ett brev härom avgå till överståthållaren. Hylteen föreslog samtidigt, att rådmannen Michael Hansson Törne, innehavare av en gård på platsen för nuvarande Piperska Muren på Kungsholmen, skulle utses till inspektor för kungsholmshantverkarna, till vilken de kunde vända sig i sina angelägenheter. Kollegiet beslöt, att Törne skulle uppkallas följande dag och tillfrågas i ärendet. Man har således frångått den två månader äldre planen att anförtro uppsikten över hantverkarna åt ett triumvirat, företrädande kollegiet, överståthållaren och stadsstyrelsen. Dagen därpå, den 27 mars, infann sig Törne i kollegiet och fick veta, att man önskade honom som medinspektor till Lars Bengtsson Bank, sedan Anders Biörn nu flyttat från Kungsholmen. Törne synes ej ha varit alltför entusiastisk för den honom erbjudna befattningen: han tackade för förtroendet men meddelade, att hans tid var knapp »så för sina ämbets beställningar som andre privat orsaker skull . . .». Kommerskollegiet ledamöter förklarade, att hans övriga göromål ingalunda behövde bli lidande, om han också ensam skulle sköta inspektionen; nu hade han dessutom Bank till hjälp. Det vore endast nödvändigt, att en av dem var tillstädes så att »folket kunde hava någon viss som de finge adressera sig till och låta sig inskriva när de hava god besked där ifrån de komma». Törne lovade att tänka över förslaget och konferera med Bank. I kollegiets protokoll för den 29 mars 1677 har antecknats, att Törne ånyo skulle »oppkallas i Munkelägers församlings sak». Härefter förekommer Mikael Törnes namn ej mer i detta sammanhang i samband med frimästarna på Kungsholmen. Det hela tycks ha runnit ut i sanden. Att Törne av »privat orsaker skull» tvekat att acceptera uppdraget kan möjligen tyda på en principiell motvilja gentemot frimästerskap överhuvudtaget. En sådan motvilja demonstrerade han i varje fall sex år senare, 1683, i en debatt på rådhuset. Han ansåg det då »betänkeligt att genom någon ny ordning lika som stadfästa den konfusion och de missbruk ibland ämbetene . . .». Om man upphävde den ordning, efter vilken hantverksämbetena hittills rättat sig, »skulle man intet annat hava än bönhaser . . .». Vi får anledning att senare återkomma till denna rådhusdebatt.[105]

Efter alla preliminärer undertecknades slutligen gillesordningen för frimästarna på Kungsholmen den 26 mars 1677. I den tidigare omnämnda, gillesordningen medföljande missivskrivelsen till överståthållaren av samma datum framhåller kommerskollegiet, att man i följe av Kungl. Maj:ts skrivelse den 5 september 1672 uppsatt en gillesordning, som lämnats till Horn och Gripenhielm, vilka i kraft därav delegerat uppdraget på Lars Bengtsson Bank och Anders Biörn. Ordningen säges ej ha kommit till »fullkomlig exekution» genom Horns avresa till Livland 1674, Gripenhielms frånfälle följande år och Anders Biörns flyttning från orten. Nu har kollegiet på hantverkarnas begäran funnit sig »föranlåtne vordne oss samma ordning företaga, å nyo överse och till närvarande tider på det närmaste som ske kan lämpa . . .». Även om ordningen från 1673 har gått förlorad, kan vi vara tämligen förvissade om att den föreliggande 1677 års version ej på något avgörande sätt skiljer sig från den första. I memorialet av den 6 mars 1672 hade kommerskollegiet ansett, att gillesordningen borde utformas »i generalibus terminis». Ett reglemente, hållet i mera »generalibus terminis» än 1677 års frimästerskapsordning torde vara mycket svårt att uppleta. Efter innehållet vore det mera korrekt att tala om en instruktion för uppsyningsmännen över hantverkarna på Kungsholmen än om en gillesordning för de senare.[106]

Många bestämmelser i 1669 års generalskrå går igen i denna ordning. Man har en vag känsla av att kommerskollegiet av hänsyn till de ämbetsanslutna hantverkarna ej vågat eller velat ta med mer radikala stadganden i känslan av att blotta stadfästelsen av ett gille för frimästare vore ett mycket känsligt kapitel. Av kollegiets protokoll den 12 april 1677, således drygt två veckor efter gillesordningens utfärdande, framgår, att den till kungsholmshantverkarnas fromma ständigt frenetiskt verksamme skräddaren Peter Munk begärt att få en kopia av gillesordningen. Kollegiet önskade tala så tyst som möjligt om detta, antagligen för att inte onödigtvis provocera hantverksämbetena: »Vilken (ordningen) kollegium fann betänklig dem i händer att giva, som sedan skulle där med omlöpa var de voro och framkomma ideoq(ue) negatur.»[107]

Uppsyningsmännen över frimästarna skulle vara två till antalet och båda äga gårdar på Kungsholmen. Den ene skulle företräda statens intressen, den andra vara medlem av magistraten. Utan dessa bådas vetskap och närvaro fick inga sammankomster mellan frimästarna äga rum. I detta avseende skulle alltså uppsyningsmännen fylla de i ämbe-

tena verksamma rådsbisittarnas funktioner.[108] Uppsyningsmännen skulle emottaga alla nyanländande hantverkares anmälningar, anteckna dem i en för ändamålet upplagd liggare, eventuellt göra en fördelning yrkesvis, göra sig underrättade om varifrån hantverkarna kom, om de hade en fläckfri vandel samt ett gott namn och rykte.[109] Nykomlingarna skulle orienteras om privilegiernas innehåll och förhjälpas att hyra tjänliga bostäder eller anvisas tomter till köp och bebyggelse.[110] Lasthamnar, torgdagar och -platser skulle av magistraten bestämmas på uppsyningsmännens begäran. Frimästarna tillförsäkrades även en plats i Staden, där de kunde förvara sina produkter och vissa dagar hålla dem till avsalu.[111] Frimästargillets protokoll skulle föras av en edsvuren notarie, som borde avlönas av hantverkarnas helt frivilliga sammanskott.[112] Uppsyningsmännen skulle även, eventuellt med tillhjälp av några adjungerade frimästare, döma i smärre inbördes tvister såsom tubbande av andras arbetsfolk, inblandning i betingat arbete, tadlande av annans arbete, uraktlåtenhet att betala skulder och löner samt förolämpningar, slagsmål och oroligheter.[113] Frimästarna var, liksom de ämbetsanslutna hantverkarna, skyldiga att vid behov ställa sin arbetskraft till Kungl. Maj:ts förfogande.[114]

Sedan den nykomne frimästaraspiranten anmält sig hos uppsyningsmännen, företett bevis om varifrån han kommit och om sin allmänna vandel, inskrivits i liggaren och givit prov på sin yrkesskicklighet, hade han att inför uppsyningsmännen avlägga sin tro- och huldhetsed till konungen. Efter denna frimästerskapens motsvarighet till de skråanslutna hantverkarnas burskapsvinnande ägde ingen rätt att beskylla vederbörande för bönhaseri, oäkta börd osv.[115] Att frimästerskapen på Kungsholmen ej var försedda med numerus clausus och ämbetsgewohnheiter säger sig självt.[116] Frimästarna garanterades att få använda sig av så många lärpojkar och gesäller, som de önskade. I detta fall går frimästerskapsordningen något längre än 1669 års generalskrå, som tillät en mästare »att antaga och lära så många pojkar, som han efter borgmästare och råds omprövande hinner undervisa och förestå . . .».[117] Frimästarna var skyldiga, »för god skick och ordning skull», att vid antagande av gesäller och lärpojkar anmäla dessa för uppsyningsmännen och förete deras papper samt intyga, att de ej tubbat dem från någon annan hantverkare.[118] Om någon önskade sätta sina barn i lära hos en frimästare, som tidigare varit ämbetsmästare, för att de senare skulle kunna gälla som av ämbetena accepterade

gesäller, måste vederbörande frimästare låta inskriva lärpojken i skråämbetet efter den taxa, som 1669 års generalskrå stipulerade. För säkerhets skull ålägges ämbetena att hörsamma dylika anhållanden om inskrivning. En gesäll, som fått sin utbildning hos en frimästare på Kungsholmen, skall p. g. a. detta förhållande ej trakasseras eller hindras; om honom gäller generalskråns bestämmelser, att en gesäll som lärt hos en mästare på en ort, som ej har något ämbete, skall »god erkännas, så framt han eljest sitt ämbete väl lärt haver . . .» samt att en från en adelsmans tjänst kommande mästare eller gesäll ej skall förvägras mästerskap, om han kan förete »sitt pass och vittnesbörd om sitt ärliga förhållande» och om han är villig och mäktig att göra sitt mästerstycke.[119] I fråga om gesällernas utbildningstid stipulerade frimästerskapsordningen 2–3 år, således något liberalare än generalskrån, som stadgar *minst* 3 år. Kungsholmsgesällen fick gifta sig när han ville, och gesällvandringen var ej obligatorisk. Ett stadgande om gesällvandringens frivillighet fanns inryckt även i generalskrån, men i praktiken hävdade många hantverksämbeten vandringstvånget långt efter 1669.[120]

Frimästarna förbjöds slutligen att hålla krögeri och skänkeri vid sidan av sin egentliga hantverkssyssla. Förbudet har tillkommit »till hantverkarnes så mycket förmodeligare uppkomst och att hämma det som dem kan hindra» och för att man lättare skulle kunna iakttaga det år 1664 utgångna kungliga påbudet om avskaffande av allehanda excesser »vid riksens borgerskaps trolovningar, gästebud, barndop och begravningar . . .».[121]

Man ställer sig onekligen en smula tveksam inför stadgandet i gillesordningens artikel 7 om uppsyningsmännens skyldighet att omedelbart eller så snart som möjligt efter vederbörande hantverkares ankomst till Kungsholmen kontrollera hans yrkesskicklighet. Även om den från magistraten rekryterade uppsyningsmannen i bästa fall kunde ha en smula erfarenhet som rådsbisittare från mästerstyckenas skärskådande i de olika ämbetena, bör dock hans förutsättningar och kompetens i detta fall ha varit skäligen skrala.

Frågan om huruvida och på vilket sätt 1677 års frimästerskapsordning fungerat i praktiken är svår för att inte säga omöjlig att besvara. Att hantverksämbetena och i tämligen stor utsträckning även dessas beskyddare i magistraten gjort sitt bästa för att i görligaste mån ignorera gillesordningen och frimästarnas privilegier, kan man vara tämligen övertygad om. Visst är emellertid, att kännedomen om frimäster-

skapen och gillesordningen varit så gott som obefintlig bland hantverkare och myndigheter ute i landsorten. Sålunda säger magistraten i Arboga år 1679 i en tvist mellan kungsholmsfrimästaren, repslagaren Johan Johansson Nyman och repslagarna Abraham och Israel Christiansson från Stockholm, att den är okunnig om »vad friheter hantverkarne uppå Kongsholmen i Stockholm kunna hava till ett resa i marknarne sitt gods föryttra».[122] Dock kan gillesordningen ej ses som några pappersblad utan värde och betydelse, som blivit liggande i Kungsholms församlings kyrkoarkiv och av en slump bevarats till eftervärlden. I en inför kommerskollegiet år 1679 avdömd tvist mellan textilmanufakturisten Daniel Leijonancker och några från honom till Kungsholmen bortrymda vantmakare upplästes nämligen gillesordningens artikel 10 angående tubbande av hantverkare efter vilken parterna skulle rätta sig. Till magistraten ställda suppliker från samtliga hantverkare på Kungsholmen, inlämnade i februari och april 1685, uttrycker starka önskmål om att hantverkarna även fortsättningsvis, tills Kungl. Maj:t annorlunda bestämmer, måtte få sortera under »general kommercie kollegio särdeles givne gille . . .».[123] I båda dessa fall är det visserligen fråga om de i gillesfrågan närmast inblandande parterna, kommerskollegiet och frimästarna själva, men att rikets högsta instans i näringspolitiska frågor i ett utslag refererar till den vid detta tillfälle två år gamla frimästerskapsordningen tyder knappast på att den betraktats som en död bokstav. I det ovan refererade fallet hade kommerskollegiet lika gärna kunnat åberopa 1669 års generalskrå och dess förbud mot tubbande av arbetsfolk. För frimästarna måste 1677 års gillesordning ha varit utomordentligt betydelsefull, inte minst i moraliskt avseende. Vi har i det föregående bevittnas deras ihärdiga kamp för att forcera fram det i 1672 års privilegier i utsikt ställda gillet, allt ifrån den odaterade supplik, som resulterade i 1676 års konfirmationsbrev med dess tillåtelse till gillets upprättande, fram till den veritabla trumeld av böner och påminnelser till kommerskollegiet om gillesordningens utfärdande, som inleddes under andra halvåret 1676 och som gav utdelning i mars påföljande år. Även om kommerskollegiets vägran att utdela kopior av ordningen till Peter Munk och hans medbröder måste ha inneburit en stor besvikelse, var det dock för frimästarna en moralisk styrka att vid de täta dusterna med skråämbetena och magistraten kunna falla tillbaka inte endast på kungliga privilegier utan även på en för dem speciellt lämpad, låt vara i allmänna ordalag avfattad gillesordning. Som vi sett hävdade de 1685

med bestämdhet tillhörigheten till denna gillesordning och gjorde så ännu 1689, vilket skall framgå av det följande.

Det är en synnerligen vansklig uppgift att ge några tillnärmelsevis exakta uppgifter om kungsholmsfrimästarnas antal och fördelning på olika yrkeskategorier under tiden från det plakatet utfärdades 1672 till institutionens gradvisa och omärkliga avtynande mot slutet av 1680-talet. Efterföljande tabell avser endast att utvisa det antal hantverkare, som i olika sammanhang bevisligen åberopat frihet och försvar under frimästerskapsprivilegiet.[124]

Näring	1672–1675	1676–1678	1679–1684	1686–1689	Sammanl. antal hantv. i resp. yrke enl. mtl 1676
Bagare	2	2	1	–	3
Bokbindare	1	1	1	1	1
Bryggare, mältare, brännvinsbr.	–	–	2	–	1
Garvare	1	1	2	2	7
Guldsmeder	–	5	5	4	4
Gördelmakare	–	1	1	–	–
Hattmakare	–	1	–	–	1
Kanngjutare	–	1	–	–	1
Klensmeder	–	1	–	–	1
Klädmakare	–	–	–	1	–
Knappmakare	–	1	–	–	1
Linvävare	–	1	–	8	6
Lädertågare	–	–	1	1	–
Murmästare	2	–	1	–	1
Raskmakare	1	1	–	–	2
Remsnidare	1	–	–	–	–
Repslagare	1	1	1	–	1
Skinnare	1	1	1	–	–
Skomakare	–	1	–	3	13
Skräddare	2	7	6	–	16
Snickare	–	–	1	4	9
Trädgårdsmästare	–	–	–	1	20
Urmakare	–	–	1	1	–
Summa	12	26	24	26	

Det sammanlagda antalet av identifierade frimästare under denna 17-årsperiod är 54, dvs. det antal personer, som vid ett eller flera tillfällen i källorna uttryckligen omtalas som frimästare. Siffran ligger sannolikt mycket långt under det verkliga antalet. År 1674 hade ju

t. ex. skräddarämbetet uppgivit, att »uppå Kongsholmen finnes väl 100 bönhasar», en siffra som antagligen är mycket överdriven och som snarast får tolkas som uttryck för en obestämd myckenhet. Även om denna uppgift reduceras kraftigt, ger den ändå en föreställning om frimästarnas talrikhet inom ett enda hantverk.[125]

De sex omnämnandena av garvarfrimästare 1672–1689 i tabellen ovan avser genomgående två personer: Bertil Kröger och hans styvson Jacob Krumhar. I tidigare sammanhang har påpekats kungsholmsgarvarnas benägenhet att tillhöra ämbetet under 1640- och 1650-talen, en benägenhet som med de här redovisade två undantagen har fortfarit även under de därefter följande tre decennierna. Det kan därför vara av intresse att något närmare undersöka de två garvare, som ställt sig utanför skrågemenskapen och sökt skydd under frimästerskapsförordningen.

Bertil Kröger, vilkens verksamhet som saffiansmanufakturist tidigare behandlats, ägnade sig åt garveriet i en gård på Kungsholmen, där tidigare garvarna Anders Kunert, Hans Krumhar och Niclas Bollman haft sin verkstad.[125a] Kröger var gift med Krumhars änka, som var syster till Bollman. Bertil Kröger skildrar i en supplik till magistraten 1667 hur han ackorderat med ämbetsmästaren Jöns Eriksson Rahm om att få gå i lära hos denne en kortare tid. Detta har dock runnit ut i sanden, förmodligen – anser Kröger – genom garvarämbetets mellankomst. Hos magistraten begär nu Kröger att få sig anvisad en av de äldsta garvarmästarna på Kungsholmen för att mot skälig gottgörelse få gå i lära hos denne under en kortare tid. En tergalpåskrift på suppliken meddelar, att garvarämbetet uppkallats i ämbetskollegiet den 15 oktober samma år och därvid meddelat, att man ej kunde godtaga Kröger, då denne ej förmådde uppvisa börds- och lärobrev. Kröger hade då erbjudit sig att gå i lära ett kvarts års tid »och för den övrige tiden med en skälig penning sig hos dem avfinna». Ämbetskollegiet ställde sig på Krögers sida. Protokollet för 1667 finnes ej bevarat, varför detaljerna är okända; den 2 november 1667 avlade dock Kröger sin borgared inför magistraten. Att döma av en till garvarämbetet ställd, odaterad begäran om förlikning har Kröger, efter ämbetets envisa vägran till uppgörelse, av magistraten fått särskilt tillstånd att utöva sin näring. Åren 1669–1670 finnes flera uppgifter i garvarämbetets protokoll om hur gesäller, som arbetat för Kröger, bötfällts. Vid ett par tillfällen beskylles t. o. m. ådermannen för att ha haft samröre med Kröger. Den 2 mars 1674 fick Bertil Kröger, som tidiga-

re skildrats, kungligt privilegium på saffianstillverkning och befrielse från all borgerlig tunga, varjämte han för sin personliga del frikallades från samma besvär vad garveriet angick.[126]

Som de utanför ämbetet stående garvarna var få, kunde ämbetet koncentrera sina krafter på att göra tillvaron så besvärlig som möjligt för dem. Bertil Kröger betraktades av ämbetet som en ytterst farlig konkurrent: i maj 1669 jämställdes han med garvarnas traditionella vederparter skomakar-, karduansmakar- och sadelmakarämbetena. Vid 1680 års riksdag i Stockholm besvärade sig garvarämbetet över Bertil Kröger, som tubbade och lockade garvarnas folk och låg »oss i förvägen vid alle tullar, uppköper bark och andre till vårt ämbete hörige nödige och brukelige saker . . .» varigenom priset stegras så våldsamt, att det ställer sig alldeles för högt för de övriga garvarna.[127]

Den andre garvarfrimästaren var Krögers styvson Jacob Krumhar. Liksom styvfadern sökte han komma överens med garvarämbetet och hade härvidlag större framgång. I juli 1680 äskade han ämbetet och framlade sitt bördsbrev, varvid han ådömdes böter för att han arbetat »hos en som utom ämbetet är», väl troligen hos styvfadern, och förelades ett mästerstycke. I augusti 1681 bötfälldes han för att ej inom stadgad tid ha fullbordat mästerstycket. Krumhar har härefter avbrutit kontakten med ämbetet. 1685 beskyllde en ämbetsmästare en medbroder för att ha låtit bönhasen Jacob Krumhar stampa i sin barkstamp. Den 26 oktober 1686 kallades Krumhar inför ämbetet och tillfrågades varför han aldrig fullgjort det förelagda mästerstycket. Krumhar sade sig gärna vilja göra det färdigt, men han saknade medel härtill. Han ansåg ej sitt arbete vara till förfång för ämbetet, då han endast ägnade sig åt läderkalkning till sadelmakarnas behov. Härefter är det alldeles tyst om Jacob Krumhar i garvarämbetets protokoll.[128]

Guldsmedsfrimästarna är relativt talrika åren 1676–1689. Vi möter bland dem företrädare för olika typer av frimästare, från den notoriske bönhasen, den icke yrkesutbildade klåparen, till den erfarne gesällen, en temporär frimästare, vilken så snart tillfälle gives förenar sig med ämbetet, och den med personligt fribrev försedde hantverkaren.

Guldsmeden Duwa i mantalslängden för Kungsholmen 1676 är identisk med den fr.o.m. 1652 omtalade franske guldarbetaren Stephan Du Vall, vilken i en hantverksrulla från 1654 upptages bland dem, som åberopar kungligt beskydd. Uppgiften torde vara riktig, då en kunglig skrivelse till ståthållaren Regner Leuhusen den 16 september 1653 beordrar återlämnande till Du Vall av honom genom ämbe-

tet fråntagna verktyg samt guld och silver. Samma dag utfärdades ett öppet brev för Du Vall att slå sig ned bland guldsmederna i staden och idka sitt hantverk. Även 1655 års ämbetsrulla upptar såsom stående utanför ämbetet en »M:r Dufwall».[129]

Greger Frank, nämnd för första gången i 1676 års mantalslängd över Kungsholmen, hade fått sin utbildning i Stockholm. Han inskrevs 1657 som lärpojke hos Michel Pohl d.ä. 1673 omnämnes han som gesäll i Stockholm. Omkring 1681 gifte han sig med gulddragaren Werner Sauers änka Catharina Jöransdotter Jordan eller Lutke. Äktenskapet kom att bli mycket stormigt och har lämnat talrika spår efter sig i konsistoriets protokoll och akter. I februari 1682 beskyllde Greger Frank sin hustru för att ha varit ett hinder för hela hans välfärd, »ja, att han intet har kunnat komma i ämbete». Ett år senare, i januari 1683, klagade hustrun över att Frank ej ville arbeta och försörja sig och henne. I ett bemötande av denna beskyllning säger sig Greger Frank om nätterna ha blivit överfallen i sin säng och med sin gesäll nödgats bege sig till sin på Kungsholmen belägna verkstad. Upplysningen är av stort intresse. Greger Frank bodde alltså år 1683 ej längre på Kungsholmen utan hade endast sin verkstad där. I samband med giftermålet har han bosatt sig i den avlidne gulddragaren Werner Sauers gård vid Smedjegatan på Norrmalm.[130] Att under sådana förhållanden utnyttja friheten på Kungsholmen var direkt stridande mot såväl privilegier som gillesordning. 1676 års kungliga brev konfirmerade hantverkarprivilegiet för dem, »som uppå bemälte Kongsholme nu allaredan bofaste äro, eller ock här efter inom frihetsårens förlopp sig därsammastädes nedsätta kunne . . .» således i akt och mening att »bringa den orten till någon bebyggning . . .». Gillesordningen 1677 utgår från stadigvarande bosättning som en självklarhet (ingressen) och uppdrar i artikel 3 åt uppsyningsmännen att svara för att anländande hantverkare förses med bostäder.

Den 11 oktober 1684 erbjöd sig Greger Frank i en inlaga till magistraten att göra mästerstycke och betala den summa, som guldsmedsämbetet kunde finna skälig. Han hade tidigare ej kunnat ansluta sig till ämbetet p.g.a. osämjan med hustrun. Han blev hastigt bönhörd: den 14 oktober intogs han som mästare (silverarbetare) i ämbetet. Mästerskapsvinnandet ställde sig ej billigt: 62½ lod silver för mästerstycket värderades till 171 daler kopparmynt, och »diskretionen» till ämbetet och »omkostningen» krävde 625 daler kopparmynt. Först i mars 1693 avlade Frank sin borgared och vann burskap.[131]

Christian Frick (Fick), som verkade på Kungsholmen 1676–1689, hade även han genomgått lärlingsåren i vanlig ordning. 1663 inskrevs han som lärpojke hos Herman Kauffman i Stockholm och utskrevs som gesäll 1668. Den sista upplysningen om Christian Frick är från 1689, då det i en längd över de personer som genom medellöshet, avvikande från staden m. m. ej kan taxeras heter, att Frick »straxt efter taxeringen begivit sig under artolleriet, är bortrest», ett för frimästarna föga ovanligt öde.[132]

Johan Herbst var en av de mindre kvalificerade guldsmederna. Någon egentlig yrkesutbildning torde han aldrig ha fått, då han ursprungligen var glassnidare. Han är belagd som guldsmed på Kungsholmen fr. o. m. 1686. I januari 1678 hade »Johannes Herbst, glassnidare» hos ämbets- och byggningskollegiet anhållit om försvar och skydd »emot värvarnes insolence» och uppgivit sig vara anställd vid nya glasbruket, vilket inrättats av den tidigare omtalade italienske äventyraren Giacomo Scapitta i närheten av Klara kyrka. Redan följande år, 1679, var dock Herbst i full verksamhet som guldsmedsbönhas. I november detta år klagade guldsmedsämbetet över »Johan Herbst som ock dem præjudicera skall, oaktat det han en glasesnidare är . . .».[133]

Guldsmeden Christopher Höneman (Heneman) försågs i april 1683 med överståthållarens fullmakt att på Kungsholmen njuta kungligt hägn och försvar, tills konungen i en framtid beslöte beträffande Kungsholmens invånares ställning. Höneman hade dessförinnan i åtta års tid utan någon kontant lön tjänstgjort som guldsmed hos Magnus Gabriel de la Gardie. Möjligen har han haft dennes mellankomst att tacka för den ovannämnda fullmakten att slå sig ned på Kungsholmen. 1688 var hans situation prekär, uppdragen var fåtaliga, och endast någon gång kunde han »med mässingsarbete förtjäna en brödspenning och ganska sällan att jag av sölver kan få göra en sked eller något annat smått som dock intet eller litet förslår». Höneman var 1695 sysselsatt med arbete på Stockholms slott och var i livet ännu 1711, då han bodde på Ladugårdslandet.[134]

Vant- eller klädemakarna på Kungsholmen synes ha arbetat under helt speciella förhållanden. I tidigare sammanhang har omnämnts en tvist år 1679 mellan den skotske textilmanufakturisten Daniel Young, adlad Leijonancker, och några från honom förrymda vantmakare. Av dessa senare har två, Anders Richter och Bendix Stolt, lämnat uppgifter, vilka har ett visst intresse för denna framställning.

Inför kommerskollegiet berättade Anders Richter, att han för två år sedan, 1677, gått i tjänst hos Leijonancker för att undgå den pågående värvningen. Vid denna tidpunkt »gjordes där en låda den jag ej kunde gå under, efter jag förr var under Munkelägerslådan . . .». Motparten beskyllde Richter för att ha lockat en lärpojke »till sig under Munklägers partiet där han håller till . . .».

Vantmakaren Bendix Stolt meddelade, att han »setat mästare under Munkelägers hantverket i 28 år . . .». Ej heller han hade ansett sig kunna stanna kvar, sedan en låda upprättats vid Leijonanckers manufakturer, »efter jag några 20 år varit under Munklederslådan». Stolt hävdade vidare, att han »och de andre på Munklägret, som en del dock bo i staden, hava sine privilegier av sal. höglovl. i åminnelse k. Gustaf, efter såsom de samma A:o 1620 d. 12 aug. i bokstaven lyda». Stolt hade ingenting emot att fortsätta arbetet hos Leijonancker, bara han sluppe att tillhöra dennes låda, »helst efter hans fader har varit i sin tid inskriven under denne Munklägers lådan . . .». Vantmakarålldermannen Mickel Hansson Möller, boende på Kungsholmen, tillfrågades vad slags låda de hade där ute. Liksom tidigare Stolt sade han den vara »ifrån konung Gustavi tid . . .». Mickel Möller lovade att ej vidare locka över Leijonanckers folk men hemställde, att dessa skulle sortera »under Munkelägers låda». Kommerskollegiet tillhöll de tvistande att rätta sig efter artikel 10 i gillesordningen för hantverkarna på Kungsholmen, avseende tubbning av annans arbetsfolk.[135]

Såväl Anders Richter som Bendix Stolt, vilka båda vunnit burskap den 10 december 1678, har uppgivit, att de tidigare utövat sitt hantverk på Kungsholmen. Stolt har vistats där i mer än 20 år enligt egen utsago. Det är anmärkningsvärt, att ingen av dem har lämnat det ringaste spår efter sig vare sig i 1652 års mantalslängd över Munklägret eller i de tomtöres- och kontributionslängder, som ingår i stadens huvudböcker åren 1665–1670. Troligtvis har båda tillhört den kategori, som enligt Stolts utsago bodde i Staden. Åldermannen Mickel Möller är däremot belagd såsom bosatt på Kungsholmen från 1661 till sin död 1685.[136]

Det av såväl Stolt som Möller åberopade specialprivilegiet för vantmakarna på Munklägret, utfärdat av Gustav II Adolf år 1620, tycks ha varit en mystifikation för samtiden. Kommerskollegiets protokoll för den 4 september 1679 upplyser om att »det privilegium som Munklägersvantmakarne påstå och stödja sig vid finnes intet uti arkivo». Den 2 oktober samma år meddelar kollegiets protokoll, »att täckemakarne

på Munkelägret skole inlägga sitt original privilegium . . . vilket uti arkivo eftersökt är, men där icke finnes . . .». Vantmakarna hade även föregående år, 1678, åberopat 1620 års privilegier, då de inför ämbetskollegiet anklagade mäster Mathias Skriffer (Schreiber) för att ha antagit bönhasar i sin tjänst mot vad som stadgas i 1669 års generalskrå och »ämbetets av glorvördig i åminnelse sal:e konung Gustavo Adolfo år 1620 d. 12 augusti välfångne privilegier . . .».

Något privilegiebrev för vantmakarna på Munklägret återfinnes ej i riksregistraturet för år 1620. Vad kungsholmsvantmakarna menat vara »sitt» privilegium är med största sannolikhet det privilegium för vantmakaren Hans Leffler, vilket utfärdades av Gustav II Adolf den 12 augusti 1620.[137]

Läget var i allra högsta grad flytande: här åberopade några vantmakare ett för kommerskollegiet obekant specialprivilegium, vars existens bestyrktes av Stockholms vantmakarämbetes ålderman. Den aktuella situationen är också ett gott exempel på svårigheten, även för samtiden, att göra en klar boskillnad mellan manufaktur och hantverk på 1600-talet. Vantmakaren Stolts uppgift att han varit »under Munkelägers hantverket i 28 år» har möjligen kommit kommerskollegiet att associera med den kungsholmska hantverksform, som för ögonblicket hade aktualitet – frimästerskapet – vilket resulterade i den egendomliga situationen, att parterna, inklusive åldermannen i vantmakarämbetet, tillhölls att rätta sig efter ett reglemente för frimästare.

Om de hantverkare, som 1672 hade för avsikt att draga fördel av plakatets utfästelser om 10-årig skattefrihet och oberoende av hantverksämbetena, hade väntat sig en behaglig tillvaro, blev de tämligen omgående bryskt återförda till verkligheten. Stockholms magistrat, med justitieborgmästaren Olof Thegner i spetsen, ställde sig redan från början skeptisk och närmast fientlig till frimästerskapen på Kungsholmen. Ett undantag utgjordes av Jean de la Vallée, sedan 1671 ämbets- och byggningsborgmästare, som var öppen för nya initiativ och experiment inom hantverket. Han kom dock under 1670-talets lopp att mer och mer skjutas åt sidan av en konservativ fraktion under ledning av Thegner och uppburen av överståthållaren Claes Rålamb. Inte ens i ämbets- och byggningskollegiet kunde de la Vallée göra sig gällande i full utsträckning genom den avoghet och hätskhet, som de honom underställda rådmännen lade i dagen vid 1670-talets mitt.[138]

Förutom magistraten och kommerskollegiet var överståthållarämbetet den instans, som var närmast berörd av frimästerskapsförordningen. Överståthållaren Axel Sparre, de la Vallées vän och beskyddare, avgick från sitt ämbete i juni 1673, ett drygt år efter frimästerskapsplakatets utfärdande, och kom aldrig att ta ställning till detta. Hans efterträdare Claes Rålamb, som var motståndare till Magnus Gabriel de la Gardie och kretsen kring denne, slöt sig så gott som omedelbart efter ämbetstillträdet till det i de flesta frågor konservativa blocket kring Olof Thegner, varvid de la Vallée systematiskt isolerades och blev utfrusen i magistraten. I sin uppfattning av frimästerskapen på Kungsholmen var Rålamb snarast avvisande, något som gick helt i linje med attityden hos Thegner och kretsen kring denne. Om den auktoritäre och om sitt ansvar inför kungen synnerligen starkt medvetne Christoffer Gyllenstiernas inställning till frimästerskapen kan sägas, att han aldrig tog definitiv ståndpunkt i denna fråga. Snarast får man det intrycket, att han vid ett tillfälle 1683 blivit omkullpratad och fängslad av de la Vallées entusiasm för frimästerskapen för att – sedan han av dennes motståndare informerats om deras betänkligheter att genom förordningar göra frimästerskapet permanent och påmints om det förträffliga i 1669 års generalskråordning – tvärt kasta om och, i sin starka känsla för efterlevnaden av kungliga påbud, fara ut i häftiga förebråelser mot de la Vallée.[139] Den tredje instansen i frimästerskapsfrågor var, som vi sett, kommerskollegiet, som åtminstone i teorin ställde sig positivt och välvilligt till hantverksexperimentet. Kommerskollegiet blev också, i varje fall under 1670-talets senare del, frimästarnas klagomur framför andra.

Diskrepansen mellan privilegiernas bokstav och verkligheten kom till synes redan på ett tidigt stadium. Den 21 november 1672 stod raskmakaren Matts Eriksson Lind inför kommerskollegiet och klagade över att han, som »sig en tomt har tillhandlat på Munkelägret . . .», taxerats till kontribution och krigshjälp m. m. Kollegiet resolverade, att magistraten skulle underrättas och ombedjas inkomma med en förklaring. I augusti 1674 meddelade rådmannen Gustaf Matsson på rådhuset, att han i alla stadens brandmästerskap hade uppsatt »alle försvarskarlar, och hantverksmän som intet lyda under ämbeten, utan hos adelen och andre hava deras försvar . . .» på kontributionslistorna för inkvartering och underhåll av soldater. Den 22 juli s. å. hade nämligen kungen förordnat, att bl. a. de som »på frihetsbrev och försvar idka något hantverk» och härigenom ansett sig fria från in-

kvarteringsbesväret numera skulle anses vara skyldiga att med det övriga borgerskapet påtaga sig denna börda. Härmed var en utfästelse i 1672 års frimästerskapsplakat förvandlad till blott och bart ett ord på ett papper.[140]

Politiborgmästaren Anders Gerner uppläste den 13 november 1675 en besvärsskrivelse från borgerskapet »över dem som bo på Kongsholmen, att de undandraga sig denna uppvaktningen», dvs. borgerskapets vakthållning i staden. Olof Thegner begagnade tillfället att klargöra sin uppfattning om frimästerskapen på Kungsholmen. De kungliga privilegierna, som hade till avsikt att främja »gode eller förfarne hantverkares inlockande här i riket», missbrukades grovt så till vida att en mängd onyttigt folk, förrymda lärpojkar och gesäller lockades till Kungsholmen från andra delar av huvudstaden och från uppstäderna. Överståthållaren Claes Rålamb ansåg, att frimästerskapsprivilegierna ej fick tagas till förevändning för brott mot »andre Kongl. Maj:ts allernådigste förordningar till det gemene bästa och riksens förmering . . .». Frimästerskapen var dock, menade han, av godo i det avseendet, att de motverkade hantverksämbetenas höga prissättning på sina produkter. Thegner instämde i fråga om hantverksämbetenas skinneri av allmänheten men ansåg, att det vore ett tjänligare medel att motverka prisstegringar, om man upprättade en enhetlig taxa. På detta replikerade överståthållaren, att det ålåg magistraten att sörja för detta. Så hade emellertid icke skett trots många påminnelser. Thegner och hans parti såg tillfället gynnsamt för ett av de sedvanliga angreppen på ämbetsborgmästaren de la Vallée. Man hade »vederbörande där om påmint». Thegner drog också upp de ämbetskollegiets underlåtenhetssynder, som kommit i dagen genom 1675 års skråkommitterades verksamhet, och konstaterade, att »en person (de la Vallée) belastade sig med mera arbete än han kunde hinna att förrätta . . .».

Thegner anknöt här till en tolkning av 1672 års frimästerskapsplakat, som magistraten tidigare hade använt sig av: friheten på Kungsholmen avsåg endast utländska hantverkare. Borgmästaren Trotzenfeldt hade i januari 1674 föredragit en förteckning över bl. a. de kungsholmshantverkare, som med stöd av privilegierna vägrade att betala kontribution. Magistraten beslöt att i fråga om de kungsholmsbor, som »inge främmande hantverksmän äre, utan eljest emot Kongl. Maj:ts intention vilja tillägna sig någon frihet som dem intet competerar» rådfråga överståthållaren och be om hans hjälp.

Ett år senare, i maj 1675, hade en pergamentsmakare besvärat sig över en bokbindarfrimästare, vilket gav magistraten anledning att diskutera frimästerskapen. Man framhöll försiktigtvis, att det ej tillkom magistraten att tolka och förklara de kungliga privilegierna. När detta var sagt, grep man sig dock raskt verket an. Privilegierna var, deklarerades det, »endast ansedd uppå främmande hantverkare, som där igenom kunna lockas hit i riket, och intet uppå de som här i staden äre . . .». I juni samma år upprepade Thegner denna åsikt. Överståthållaren deklarerade även här, att privilegiet ej borde »uttydas till stadsens och ämbeternas præjudice . . .».

Magistratens tolkning saknar dock allt stöd i 1672 och 1676 års kungliga brev. Plakatet 1672 omnämner visserligen utländska hantverkare men endast i sammanhang med tullfrihet på deras verktyg och redskap. Rålambs yttrande om privilegiernas begränsade giltighet ter sig minst sagt kuriöst: endast när andra kungliga förordningar och påbud ej stod i vägen, skulle kungsholmsfriheten kunna göra sig gällande, en bedömning som på nåd och onåd utlämnade frimästarna till ett stort godtycke.[141]

1674 års kungliga brev hade således berövat kungsholmshantverkarna friheten från inkvarteringar. Härmed har tydligen isen brutits för ytterligare inskränkningar. Den i annat sammanhang omnämnda, odaterade suppliken från frimästarna till Kungl. Maj:t, som resulterade i 1676 års konfirmation på frimästerskapsförordningen, nämner således, att frimästarna numera är underkastade såväl inkvartering som vakthållning, varemot man dock ej protesterade, då »vi för tidsens svårhet oss gärna ej undandrage gitte . . .». Frimästarna har varit tvungna att ge efter för magistratens krav i fråga om vakthållningen, vilket bör ha skett någon gång mellan den 13 november 1675 och den 12 april 1676, dagarna för ärendets behandling i magistraten och det kungliga konfirmationsbrevets utfärdande. Härmed skulle även frimästarnas odaterade supplik vara någorlunda tidsmässigt inringad.

Magistratens hårda framfart och våldsamma hotelser mot frimästarna framgår klart av Peter Munks och Johan Jacob Krooks vittnesmål i kommerskollegiet den 23 augusti 1676. Det var inte nog med att de av magistraten hotades med borgerlig tunga, tvärt emot privilegiernas utsago; magistraten hade även genom borgmästaren Trotzenfeldt låtit hälsa dem »att om de icke innan 3 veckors tid göra borgl. ed så skole de bliva båtsmän». Av Kungsholms församlings sockenstämmoprotokoll ett halvår senare framgår, att frimästarna »varda den ene

efter den andre av värvarne illa hanterade med hugg och slag, utur deras lougement ryckte och våldsammeligen bort förde . . .». Den 7 mars 1677 klagade Peter Munk inför kommerskollegiet över värvningen men fick då till svar, att »värvningen går över och äro edsvorne borgare här i staden tagne och värvade».[142]

Frimästarna pressades av magistraten alltmer tillbaka, och en efter en förvandlades privilegiernas garantier till tomma ord utan någon som helst betydelse. Fem frimästare, bland dem den outtröttlige Munk, riktade någon gång mellan 1678 och 1680 en supplik till generalmajoren Henrik Fleming, sedan 1678 tillsammans med överståthållaren överinspektor för Kungsholmen. Här uppges att frimästarna numera »äre taxerade vordne med allahanda borgerliga besvär och utlagor som är kontribution, ryttarepenningar, boskaps- och dagsverkspenningar, samt båtsmanshåll . . .». När de ej förmått betala, har magistraten gått fram med skoningslös utpantning av deras torftiga lösöre. Frimästarna har många gånger besvärat sig inför magistrat och överståthållare men aldrig bevärdigats med något svar.

Fleming kom de klagande till hjälp. I en skrivelse till överståthållaren, f. v. b. till magistraten, påminner han om sin skyldighet att tillse, att Kungsholmens hantverkare »maintineras» vid Kungl. Maj:ts dem givna privilegier. Överståthållaren ombedes att hjälpa kungsholmshantverkarna att få åtnjuta sina självklara rättigheter beträffande kontribution, inkvartering etc. och att bidraga till att de klagande, Jonas Make, Peter Jönsson, Peter Munk, Erik Larsson och Nicolas De Neeff, finge sitt utpantade lösöre åter. Någon aktion i denna fråga från överståthållarens eller magistratens sida synes dock ej ha kommit till stånd.

Ett av magistratens främsta vapen i fråga om frimästerskapen var dess stundom absoluta tystnad, när frågan bragtes på tal. Kungsholmsborna har upprepade gånger inlämnat suppliker till magistraten med klagomål i skilda ämnen, och överståthållarna Claes Rålamb och Christoffer Gyllenstierna har ibland – i något ryck av förströtт intresse eller pådrivna från högre ort – begärt upplysningar om förhållandena på Kungsholmen. Magistraten har i de flesta fall iakttagit en total tystnad i förvissning om att frågorna skulle sjunka undan i glömska allt eftersom tiden gick.[143]

Ovan har framhållits, att kommerskollegiet var en av de få relativt fasta punkterna i frimästarnas tillvaro. I de flesta fall hänvisade visserligen kollegiet klagande frimästare till överståthållaren och magistra-

ten, varvid utgången i regel var given, men bad oftast supplikanterna att återkomma, om de ej fick hjälp av de nämnda myndigheterna. Flera gånger gjorde dock kollegiet direkta hänvändelser till magistraten, som i och för sig blev verkningslösa då magistraten oftast synes ha ignorerat dem.

I juli 1680 riktade kommerskollegiet en skrivelse till överståthållare och magistrat, vari på tal om frimästerskapen meddelades, att kollegiet »fuller icke förnummet, att, förmedelst någon senare kongl. resolution, ännu något skulle därutinnan vara förändrat . . .». Det var därför sällsamt, skrev kollegiet, att skräddaren Peter Munk hade besvärat sig över att ha lagts under kontribution och inkvartering samt att magistraten genom utpantning hade lagt beslag på en del hans lösöre. Som det ålåg kommerskollegiet att tillse, att frimästerskapsförordningen efterlevdes, hemställdes nu om att överståthållaren måtte lämna supplikanten begärd hjälp. Munks besvärsinlaga, fogad till kollegiets skrivelse, innehåller en uppgift, som är av stort intresse.

Munk säger sig icke tro, att han kan avstängas från tillgodonjutande av kungsholmsprivilegierna, trots att »jag mig under ämbetet givit haver emedan vi för några år sedan oss uti det högl. Kongl. kommers kollegio där om förfrågat . . . det svar bekommit, att det vore väl, att alla här boende hantverkare kunde sig under ämbeterne begiva och icke desto mindre samma frihet få att åtnjuta . . . på det, att de stridigheter, som dageligen kan uppkomma . . . att hantverkarne här boendes äre, således avböjas kunde . . .». Munk uppger vidare, att frimästarna förfrågat sig hos ämbetsborgmästaren de la Vallée och av denne fått samma besked. Redan i januari 1676 – således ungefär vid den tid då Munk och 27 andra hantverkare ingivit sin supplik till konungen, som resulterade i 1676 års bekräftelse på frimästerskapsförordningen av 1672 – hade ämbetskollegiet hänvisat skräddaren Peter Munk till rådmannen Gustaf Matsson att befordras till skräddarämbetet i enlighet med generalskråordningen.[144]

Uppgiften är närmast uppseendeväckande. Såväl det frimästerskapsvänliga kommerskollegiet som kungsholmshantverkarnas enda stöttepelare i magistraten, de la Vallée, har rekommenderat en försoning med skråämbetena, något som också tycks ha skett i Munks fall. Möjligen har både kollegiet och de la Vallée tröttnat på den ständiga striden och resignerat inför ämbetenas krav. Munks uppgift om förening med ämbetena har ej kunnat verifieras genom andra källor. Tvärtom kan man säga, att en av två kungsholmsskräddare under-

tecknad supplik till magistraten, som inlämnades i april 1685, snarast ger bevis för motsatsen. En tidigare supplik i ärendet hade magistraten remitterat till ämbets- och byggningskollegiet, som dock gått emot skräddarna och rekommenderat en förlikning med skräddarämbetet och föreslagit, att kungsholmsskräddarna skulle »till deras låda . . . årligen kontribuera». Skräddaråldermannen ställde synnerligen hårda krav för en förlikning: kungsholmsskräddarna skulle först plikta för bönhaseri, sedan årligen betala en tribut till ämbetets kassa men ej ha någon gemenskap med ämbetet och ej tillåtas ha gesäller och lärpojkar. Detta kan dock ej kungsholmsskräddarna gå med på, säger supplikanterna, hellre »såsom de andre skräddare här på Kungsholmen Truls Jönsson som blivit rustdräng, Nicolas De Neeff och Olof Hemingsson besökare, Lars Bertilsson bakugnsskrivare, och andre flera ryttare och soldater, måst söka andre utvägar».

Avslutningsvis anhåller supplikanterna att antingen få tillgodonjuta den av kommerskollegiet utfärdade ordningen eller också inträda i ämbetet på de villkor, som stipuleras i 1669 års generalskråordnings artikel VI § 10 »för det vi här på Kungsholmen en avläggelig ort byggt och bo . . .». Den åberopade paragrafen har avseende på utländska mästare och från andra svenska städer ankommande mästarkompetenta hantverkare, som efter att ha uppvisat bevis och betyg hade att erlägga 6 daler silvermynt men var befriade från alla övriga omkostnader.[145]

Sammanfattningsvis kan man säga, att det förefaller ha varit skräddarämbetet, som varit den drivande kraften när det gällt att mota in kungsholmshantverkarna i ämbetsfållan på ett slags genantsbasis. Härpå tyder samstämmiga uppgifter i Munks och de två andra skräddarnas suppliker. Munk uppger sålunda, att han anslutit sig till ämbetet, men att han enligt kommerskollegiets löfte fortfarande sorterar under Kungsholms gillesordning; i den andra suppliken talas om att skräddarämbetet kräver årliga avgifter men på inga villkor vill ha några frimästare under sitt skrå.

På våren 1678 beslöt överståthållaren Claes Rålamb att ta itu med frågorna rörande Kungsholmen. Härtill hade han all anledning, då de närmast föregående åren varit rika på klagomål från frimästare, som ej blivit »maintinerade» vid privilegierna, och från församlingen, som i samband med myntinspektoren Anders Biörns flyttning från Kungsholmen av denne och Lars Bengtsson Bank upprepade gånger krävt

en slutlig redovisning över förvaltningen av kyrkans medel. Dessutom hade en bitter fejd utbrutit mellan Bank och församlingens kyrkoherde, Jonas Lille, bl. a. för att den senare tagit sig orådet före att låta församlingen utse sex »deputerade», kyrkoråd, vilket Bank betraktade som ett intrång i sina befogenheter. Bank hade, till kyrkoherdens stora harm, låtit flytta bort dennes ämbetsstol ur kyrkan. Striden mellan Bank, som hade att inskriva anländande hantverkare, och Lille synes av okänd anledning ha kommit de mest aktiva frimästarna med Peter Munk i spetsen att fylka sig kring församlingsherden, antagligen i hopp om att med dennes hjälp förbättra sin situation. Enligt Banks version hade Munk egenmäktigt övertagit hans funktion som »introduktör» av nya frimästare, av vilka han dessutom skulle ha tagit betalt för sina tjänster. Bank påstod sig ej veta vilka hantverkare som anlänt sedan 1675. Om detta kan sägas, att frimästarna den 7 mars 1677 av kommerskollegiet fått tillstånd att »själve, när någon vill nedsätta sig där på Kongsholmen . . . den samma inskriva». Från detta datum och till den 10 juli 1678, då Henrik Fleming förordnades till överinspektor, kan således Munks eventuella antagande av frimästare ej betraktas som egenmäktigt eller illegalt. Denna affär hade slutat med Banks alarmerande av överståthållaren, som i slottsfogdens närvaro förhört Peter Munk och beordrat denne att upprätta en förteckning över alla inskrivna frimästare, vilken lista sedan jämförts med de antagningsbevis, som Bank utfärdat.[146]

Läget på Kungsholmen var alltså minst sagt förvirrat och motiverade mer än väl ett ingripande av stadsdelens »överinspektör» Claes Rålamb. Den 17 april 1678 avlät överståthållaren en skrivelse till Lars Bengtsson Bank och dennes kollega Johan von Brehmen, i vilken han sade sig ha erfarit, att frimästerskapet »endels icke skall hava nått sin vederbörlige effect, endels och privilegiernes rätta förstånd vilja dragas i tvivelsmål, och göras disputabel . . .». Rålamb anhöll om att så snart som möjligt få en skriftlig rapport om bl. a. »alla omständigheter om manufakturers inrättande, vad därtill för detta kan vara gjort, och vad för hinder som till dess befrämjande infalla och utröjas böra». Banks och von Brehmens svar återfinnes ej bland till överståthållaren inkomna handlingar. I stadskonsistoriets acta återfinnes dock en den 29 maj 1678 inlämnad, odaterad skrivelse till överståthållaren från Bank och von Brehmen, som måste vara identisk med den av Rålamb begärda redogörelsen för tillståndet på Kungsholmen.[147]

Under punkt 2 i denna skrivelse avhandlas frimästerskapen. Den

enda upplysning som ges om dessa är att »ehuruväl det desse tider för värvningar och deras insolentier haver varit något svårt . . .» så är dock hantverkarna »någorlunda blevne vid dem (privilegierna) conserverade». I övrigt klagas endast över Munks tilltag att svara för inskrivningen av »åtskillige lösdrivare» och en i hela församlingens namn till kommerskollegiet ingiven besvärsskrift mot Bank, som denne ansåg kyrkoherde Lille vara upphovsman till. I verkligheten torde det ha varit Munk, som varit den drivande kraften även i detta fall.[148]

Banks och von Brehmens rapport till överståthållaren om tillståndet på Kungsholmen var klart otillfredsställande. Rålamb synes definitivt ha misströstat om att via denna kanal få de informationer, som han önskade. Den 6 maj 1678 tillsatte han en kommitté, som skulle undersöka »åtskillige irringar» beträffande såväl hantverksprivilegierna som det påbörjade kyrkobygget och »föreståndерskapet vid den gamla träkyrkan . . .».[149] Kommittén ställdes under ledning av underståthållaren Jacob Clo och hade utom denne fem ledamöter, nämligen assessorerna i kommerskollegiet Polycarpus Cronhielm och Haqvin Fägerstierna, ämbets- och byggningsborgmästaren Jean de la Vallée samt rådmännen Christoffer Thesmar och Michael Törne, den sistnämnde kungsholmsbo och med tidigare erfarenhet av undersökningar rörande hantverksfrågor, då han fungerat som sekreterare i 1675 års skråkommitté.[150]

I fyra punkter drog Rålamb upp riktlinjerna för kommitténs arbete. Man skulle börja med uppläsning av en rad dokument, nämligen 1672 års frimästerskapsplakat, det kungliga brevet av den 24 mars 1675 angående Rålambs överinseende över Kungsholmen, Kungl. Maj:ts »brev och befallning» till kommerskollegiet (antagligen identisk med den kungliga ordern av den 5 september 1672 om upprättande av utkast till gillesordning), gillesordningen av den 26 mars 1677 och kommerskollegiets med denna ordning följande skrivelse till överståthållaren av samma datum. Härefter skulle man gå igenom den ovannämnda skrivelsen av den 17 april 1678 från överståthållaren till Bank och von Brehmen samt dessas i samma månad inkomna svar. Kommittén skulle sedan göra en undersökning av bakgrunden till »några ensidige procedurer med hantverkares antagande och supplikationers konciperande» och speciellt skaffa sig kännedom om de hantverkare, »som sig på Kongl. Maj:ts privilegium på Kongsholmen nedersatt hava, av vad tillstånd de äro, och enkannerligen huruvida Hans Kongl. Maj:ts allernådigste dessein, som är ortens cultivation, och bebyggan-

de genom deras personer kan nå sin fullbordan». Efter avslutat värv skulle kommittén till överståthållaren inlämna en »skriftelig relation och betänkande».

Kommittén har omedelbart påbörjat sitt arbete. Den 10 maj kallade underståthållaren Clo till sig kyrkoherde Lille och uppläste för honom en skrivelse, »som förmenes vara componerat av insp. Lars Bengtsson och Johan v. Brehmen . . .».[151] De kommitterades verksamhet omtalas den närmast följande tiden ofta i församlingens protokoll. I november 1678 sände Claes Rålamb ett brev till den nytillträdde överinspektören för Kungsholmen Henrik Fleming, som begärt underrättelse bl. a. om hantverksprivilegierna, i vilket han meddelar, att »detta nu beror under en däröver förordnad kommission . . .». När den slutfört sitt uppdrag och inlämnat sin relation »skole vi sedan med varandra konferera och överlägga . . .».[152]

Ryktet om den rålambska kommitténs verksamhet hade också nått fram till Karl XI, som i en skrivelse till riksrådet den 26 november 1679 inskärpte vikten av att »samma kommission bliver med det forderligaste utförd» och beordrade riksrådet att göra sig »om hela detta verket väl informerade; låtandes till den ände Eder förekomma berörde kommissions arbete, ock det som ännu därutav synes återstå till en fullkomlig ändskap och riktighet vara befallat». I skrivelse till överståthållaren Göran Gyllenstierna den 20 januari 1680 anhöll riksrådet om underrättelse om hur långt den rålambska kungsholmskommissionen hunnit i sitt arbete.[153] Något svar från Gyllenstierna på denna riksrådets begäran föreligger dock ej.

Att de kommitterade uppsatt ett betänkande rörande undersökningens resultat står emellertid fullt klart. Ett odaterat fragment av detta betänkande, som dock på innehållsmässiga grunder kan dateras till ca 1679, har i samband med denna undersökning återfunnits bland kungsholmiana i Westinska samlingen.

Kommitterade har gjort sig underrättade om de antagna hantverkarnas villkor och omständigheter, varvid det framkommit, »att största delen utav dem, som sig där nedsatt hava, bestå av infödde svenske gesäller och pojkar som merendels ej kunna framvisa sine lärebrev, ehuruväl de till en del sig därpå beropa, att de skole ligga i ämbetslådan». Härav måste man sluta, menar kommittén, att lärpojkar och gesäller övergivit sina mästare, så snart de ansett sig någorlunda behärska sitt hantverk. Då de lidit brist på medel, har de arbetat åt andra

mästare och hoppats att härigenom så småningom kunna etablera sig som egna företagare.

Konklusionen blir, säger kommittén vidare, att de kungliga privilegiernas mål – att genom många och skickliga hantverkare bringa manufakturerna att blomstra och bidraga till Kungsholmens »cultivation» – ännu ter sig mycket avlägset på grund av det klientel, som hittills utnyttjat kungsholmsfriheten. Det är att vänta, att de flesta frimästarna efter de 10 frihetsårens förlopp »begåve sig dädan igen, lämnandes allenast efter sig några ålandsstugor som är av fast ringa värde . . .». Än mer betänkligt fann kommittén det faktum, att frimästarna, på grund av sina knappa omständigheter, ej kunnat åstadkomma »någon synnerlig större billighet i priset på deras arbete, eller att de bemöta dem, som dem ålita med någon större tjänstvillighet, än de andre hantverkare som under ämbeten sortera».

Kommittén gick alltså hårt fram med frimästerskapsinstitutionen. Till dess försvar framhölls dock, att hantverkarna genom kriget blivit bedragna på åtskilliga av de friheter och förmåner, som från början hade garanterats dem. Möjligen har man haft ytterligare omständigheter att anteckna på frimästerskapens pluskonto, men detta kan ej avgöras, då fragmentet slutar mitt i en mening. Troligen är det fragmentariska betänkandet endast ett utkast eller en aldrig avsänd slutprodukt av kommitténs arbete. Sannolikt är det kommitténs slutbetänkande, som avses i ett kungligt brev till överståthållaren den 20 november 1679, där det talas om »den Oss oppviste rannsakningen».

1682 tog överståthållaren själv upp frågan i brev till samtliga kommitterade. Emedan ». . . frihets åren nu snart expirera» ansåg Gyllenstierna – med märkbar irritation – att det vore på tiden, att de kommitterade, som »varit för mer än tre år sedan förordnade», nu inkomme med »deres skriftelige betänkande» över allt som förevarit. Som så många andra initiativ beträffande frimästerskapen på Kungsholmen har tydligen 1678 års kommitté börjat i den ljusa optimismens tecken för att vartefter tappa intresset, omärkligt ebba ut och resultera i intet.[154]

Två av ledamöterna i 1678 års kommitté, ämbetsborgmästaren Jean de la Vallée och Michael Hansson Törne, nu handelsborgmästare, var huvudpersonerna i den dramatiska och slutligen tämligen hetsiga debatt, som ägde rum på Stockholms rådhus den 5 oktober 1683.

Den för frimästerskapen ömmande de la Vallée hade lyckats få med sig överståthållaren Christoffer Gyllenstierna i en aktion till fromma

för kungsholmshantverket. I sin skrivelse till magistraten den 2 oktober 1683 klagade Gyllenstierna över tillståndet bland stadens hantverksämbeten. På grund av det tyska skråsystemet och dess gewohnheiter kommer »många andre kapable hantverkare och konstnärer» att anses vara bönhasar. Dessa är dock, enligt överståthållarens mening, »likväl ofta . . . så goda mästare, ja bättre än de andre». de la Vallée hade nu till överståthållaren överlämnat två memorial rörande »på vad sätt slike hantverkare som äre utom skrån här måge bliva conserverade». Memorialen var, enligt vad Gyllenstierna kunde förstå, utmärkta, alldeles speciellt för Kungshomens vidkommande. Snarast som en formsak lade han nu fram memorialen på magistratens bord och bad magistratsledamöterna uppsätta ett skriftligt svar, varefter Gyllenstierna ämnade föredraga ärendet inför konungen.[155]

Några dagar senare, den 5 oktober, tog överståthållaren på nytt upp frågan med magistraten. De la Vallées memorial har av alla tecken att döma varit ämnade att aktualisera förhållandena för kungsholmshantverket. Protokollets ordalydelse, »såsom hantverkare av allahanda slag kunna där på orten sätta sig neder, och sedan efter som var och en uti sitt hantverk prövades vara mer eller mindre förfaren njuta frihet att arbeta under viss titul, utan att vara förbunden till allt det, som generalskrån innehåller, varigenom Hans Excellens förmodade, att icke allenast namnet bönhasar skulle kunna avskaffas utan ock på allahanda hantverkspersedlar ernås ett mycket bättre och lindrigare pris, förutan det att invånarne och konsekventer konungens och stadens inkomster skulle på det sättet märkeligen tilltaga och förökas», kan ej uppfattas som något slags återupplivande av ett mer eller mindre avsomnat frimästerskap. Överståthållaren har härmed sannolikt endast velat ge en rekapitulation.[156]

Christoffer Gyllenstiernas entusiasm för frimästerskapet blev dock ej särdeles långvarig. Thegners efterträdare som justititeborgmästare, Daniel Caméen, genmälde omedelbart, att de fördelar, som överståthållaren ansett frimästerskapen medföra, lika väl stod att vinna »när generalskrån tillbörligen efterleves . . .».

Michael Törne tog sedan till orda. I ett långt anförande betonade han vanskligheten av att genom någon förordning ytterligare öka de rådande missbruken på hantverksområdet. I generalskråordningen fanns ingenting, som befordrade hantverksprodukternas dyrhet. Skinneriet ansåg han vara ett resultat av en slapp uppsikt från ämbetskollegiets sida. Skulle man konfirmera en sådan frihet, som de la

Vallée föreslagit, skulle detta medföra en kraftig utökning av bönhasarnas antal, vilket i sin tur skulle ha prishöjningar i släptåg, då de reguljära hantverkarna härigenom skulle se sig tvingade att kompensera sig för det avbräck de led genom frimästarnas verksamhet.

Den i hantverks- och skråfrågor praktiskt erfarne de la Vallée konstaterade en smula resignerat, »att generalskråen icke kan practiceras för de tyske ämbeternes gewohnheiter», varemot teoretikern och byråkraten Törne något verklighetsfrämmande invände, »att inga andra gewohnheiter böra lidas, än de som generalskrån tillåter . . .». Alla avigsidor vore lätt avhjälpta, ansåg han vidare, om mästarna tillhölles att betjäna sig av svensk arbetskraft, varigenom man skulle slippa beroendet av utlänningar och »vara så väl dem, som deras gewohnheiter förutan».

Efter dessa salvor mot ämbets- och byggningskollegiets främste företrädare, de la Vallée, var hans reformprojekt för frimästerskapen på Kungsholmen ohjälpligt torpederat. Den till en början nästan entusiastiske överståthållaren reagerade omedelbart, när han märkte, att man åsidosatt 1669 års generalskrå. Härvid hade han dock glömt bort, att han själv i debattens början varit helt beredd att gå på de la Vallées linje och tolerera, att hantverkarna på Kungsholmen ej skulle behöva vara förbundna »till allt det, som generalskrån innehåller». Han riktade nu kraftiga varningar till de la Vallée och dennes kollegium för de påföljder, som »lärer oundvikligen följa».

Michael Törnes angrepp på de la Vallées förslag rörande frimästerskapen på Kungsholmen kan ha varit ett inslag i den nästan permanenta fejden mellan magistratens majoritet och de la Vallée men kan sannolikt även uppfattas som en principdeklaration från Törnes sida mot frimästerskapen. 1677 hade han, som vi sett, »för . . . privat orsaker skull» tvekat att acceptera den av kommerskollegiet erbjudna befattningen som uppsyningsman för kungsholmsfrimästarna. Möjligen kan även erfarenheter från tiden som ledamot av den rålambska kungsholmskommittén 1678 ha bidragit till fränheten i angreppet på de la Vallées memorial rörande kungsholmshantverket.

Den 9 november 1683 konstaterade magistraten, efter uppläsning av ett från överståthållaren överlämnat memorial angående »Kongsholmens vidare cultivation», att »de 10 års frihet, vilken har varit dem förunt, som där hava satt sig neder icke har haft någon synnerlig verkan, utan varit nyttjad av sådane, som varken hava rätteligen lärt något hantverk eller haft hug och vilja sig där uti vidare att perfectio-

nera, utan satt allenast på den frihet för borgerlig tunga, som de under prætext av deras hantverk hava nyttjat».[157]

Magistraten hade uttalat sin definitiva förkastelsedom över frimästerskapen på Kungsholmen. Detta innebar dock ingalunda, att kungsholmshantverkarna var tillintetgjorda. Ehuru magistratens protokoll under 1680-talet så gott som helt saknar uppgifter om frimästarna, kan vi dock genom ett par tidigare berörda suppliker konstatera, att de ännu år 1685 har sökt hålla fanan så högt som omständigheterna medgivit. De säger sig vara för fattiga »till att komma under stadsens gille och skrå eller göra mästerstycke . . .» samt att många av dem är för gamla för att kunna förrätta sysslan som ungbroder i ämbetena, som f. ö. ej vill veta av dem. De anhåller om att »maintineras» vid 1677 års gillesordning »till dess Hans Kongl. Maj:t allernådigst i saken vidare resolverar». De har utsatts för ämbetenas bönhasjagningar, fråntagits redskap och råvaror och hållits fängslade på ämbetets gillesstuga men vägrar icke förty att böja sig för de helt orimliga krav, som med magistratens goda minne framställts av skråhantverkarna. Enligt dessa krav skulle kungsholmsborna plikta för bönhaseri och erlägga en årlig tribut till ämbetet men dock ej ha »någon gemenskap med deras gille eller ämbetslåda» och ej heller hålla lärpojkar och gesäller utan »med vår hand allena arbeta . . .». Flera namngivna skräddare hade övergivit yrket och blivit rustdrängar, besökare, bakugnsskrivare, ryttare och soldater. Man anhöll, nästan i desperation, att få åtnjuta bestämmelsen i 1669 års skråordnings 6:e artikels 10:e punkt, vari stadgas om främmande mästares upptagande i ämbetet, då man »här på Kungsholmen en avlägglig ort byggt och bo».[158]

Den 27 mars 1689 remitterade överståthållaren några ärenden rörande Kungsholmen till magistraten. Bland dessa fanns besvär från Kungsholmens hantverkare över det förtryck, som »emot Hans Kongl. M:ts dem nådigst förunte brev och privilegier» utövas av hantverksämbetena. Frimästarna har således funnits kvar ännu år 1689 och lika envist som tidigare åberopat konungens dem givna frihet. Christoffer Gyllenstierna beordrade nu magistraten att infordra kungsholmsfrimästarnas åberopade privilegier och av dessa utröna, »huru vida de samma antingen kunna vara expirerade eller intet, så lagandes, emedan de samma på Kongsholms populerande och publici bästa ansedde äre, att desse hantverkare handhavas vid den rättighet, som dem i förmågo därav competera kan, och vad som eljest skäligt och rättvist är».[159]

Även en överståthållares hemställan om rättvisa åt frimästarna på Kungsholmen torde ha förklingat ohörd hos stadens magistrat. Rent allmänt kan man säga, att frimästerskapet var en anakronism i det karolinska enväldets Sverige. Tiden var helt enkelt ännu inte mogen. Frimästarna ställdes ansikte mot ansikte med fast organiserade, sedan gammalt privilegieförsedda hantverksämbeten, som hade alla möjligheter – ekonomiska, personella och fackmässiga – att göra tillvaron outhärdlig för dem. Lägger man till detta den öppna fientlighet, som magistraten ådagalade, den likgiltighet, som överståthållarna i de flesta fall visade dem, och den brist på handlingskraft som deras enda stöttepelare, kommerskollegiet, demonstrerade, framstår det snarast som en bedrift, att frimästarna lyckades hävda sina rättigheter så länge som de verkligen gjorde.

4. Malmgårdar och borgerlig bebyggelse

Om Munklägret skrev Erik Dahlberg ca 1662: »Dess bekvämaste del bebos nu för tiden och göres merendels till sköna och lustiga trädgårdar samt förses med de stora herrarnas lusthus.»[160]

Malmgårdarna och trädgårdarna kom från början – vid sidan av manufakturerna och hantverkargårdarna – att bli den nya stadsdelens främsta signa. »De stora herrarnas lusthus» låg dock inte, åtminstone under den första tiden, på öns »bekvämaste» del, dvs. den något så när stadsplanerade östra halvan utan längst ut i väster, i förnäm avskildhet.

Den 20 juli 1646 utfärdades ett kungligt brev för fältmarskalken Gustaf Horn avseende »ängen på Munkelägret västerst vid sjön», ett område, som efter en år 1697 företagen avmätning befanns bestå av 129 000 kvadratalnar (ung. 75 000 m²). Omkring 800 000 kvadratalnar (ung. 472 000 m²) lades den 23 juni 1650 till Gustaf Horns egendom, sedan han av rådmannen Johan Eriksson inköpt det område omedelbart norr om sin egen mark, som sekreteraren Anders Gyldenklou hade fått som kunglig donation den 30 januari 1647. Horns och Gyldenklous domäner var troligtvis åtskilda genom en gemensam farväg till egendomarna.[161]

På sin mark lät Gustaf Horn uppföra ett mindre slott, som fick namnet *Hornsberg*. Som arkitekt anlitades med all sannolikhet Jean de la Vallée, senare ämbets- och byggningsborgmästare i Stockholm. Horn hade fått tillträde till området redan före donationen, och han

Fältmarskalken Gustaf Horns egendom Hornsberg i klassicistisk holländsk stil, påbörjad 1656, sannolikt med J. de la Vallée som arkitekt. – Kopparstick av J. le Pautre ca 1670.

satte omedelbart i gång med byggnadsarbetet. I mars 1646 utbetalades lön till såväl »timmerkarlarne» som till »trädgårdsfolket oppå Munklägret». Det var trädgården och parken, som först anlades, då omfattande sprängningar dessförinnan måste företagas för terrasseringsarbetet. Två ruddammar och orangeri inrättades, och omkring 1650, då de la Vallée återvänt från en flerårig utrikesresa, torde ritningarna ha börjat ta form. Huvudbyggnaden, i två våningar, med säteritak och endast omkring 13 meter i fyrkant, började uppföras 1656 i klassicistisk holländsk stil, sannolikt med Riddarhuset som möster. Till huvudbyggnaden anslöts två flyglar. På Hornsberg fanns, åtminstone på 1670-talet, även en väderkvarn, som dock avlägsnats före 1733.[162]

Gustaf Horn avled 1657, och tre år senare, i oktober 1660, begärde hans änka Sigrid Bielke, att magistraten skulle låta värdera hennes »hus, trägård, hagen och tomten på Munkelägret.» Fru Sigrid har tydligen på eget bevåg sökt utvidga Hornsberg österut via den otillgängliga och väl tämligen sällan besökta Stadshagen. Detta område, »Munklägershagen», var 1674 av staden utarrenderat till trädgårds-

mästaren Anders Andersson, vilken inrapporterade slottsfruns förehavanden till magistraten, som dock tycks ha inskränkt sina åtgärder till att diskutera en eventuell besiktning.[163]

I en skrivelse till överståthållaren den 28 februari 1674 hade reduktionskollegiet begärt uppmätning och värdering av den del av Hornsbergs tomtmark, som 1650 inköpts från Anders Gyldenklou, och överståthållaren vidarebefordrade denna begäran till magistraten. Det 1655 skapade reduktionskollegiet hade bl. a. till uppgift att genomföra de utredningar, som fordrades för att genomföra den s. k. fjärdepartsräfsten, enligt vilken 1/4 av alla kungliga donationer efter 1633 skulle återgå till kronan. Den 6 mars 1674 tillsatte magistraten sex rådmän som värderingsmän för den ursprungligen Gyldenklouska tomten. Den 5 juni antecknades i stadens civilprotokoll, att tomten värderats till 900 daler silvermynt. I december 1679 återkom reduktionskollegiet via överståthållaren med begäran om avmätning och värdering av den ursprungliga Hornsbergstomten.[164]

Reduktionskollegiet, som ej synes ha fått något uträttat i värderingsfrågan den närmaste tiden efter 1679, återkom med en begäran 1687. Ånyo utsågs sex rådmän till värderingsmän, men förrättningen gick trögt. I skrivelse till överståthållaren den 23 maj 1687 meddelade magistraten, att de tillsatta rådmännen ej hunnit särskilt långt men likväl upprättat en relation, som bifogades magistratens skrivelse. Det hade varit svårt att få fram donationsbreven, och överståthållaren ombads nu att förmå vederbörande att förete tomtbreven.[165]

Svårigheterna att få fram dessa brev sammanhängde måhända med ett omedelbart förestående ägarskifte: den 30 maj beviljades nämligen det första uppbudet för överstemarskalken Johan Gabriel Stenbock, som inköpt gården, på »huset Hornsberg med dess tillhörige tomt på Kongsholmen belägen.» Under 1700-talets första årtionde var Hornsberg i greve Nils Bielkes ägo; gården var 1711 »så gott som öde, brukas nu för tiden av ingen viss . . .». Trädgården var utarrenderad till en trädgårdsmästare.[166]

Fältmarskalken Lennart Torstenson erhöll den 20 mars 1647 ett område omedelbart söder om Gustaf Horns tomt som kunglig donation. Här uppfördes ett litet lustslott med en stramt tuktad trädgård, »den Hans Grevl. Ex:s lät med åtskillige rara örter plantera och bebygga . . .». Området fick sannolikt sitt namn, *Kristineberg,* efter Lennart Torstensons sonhustru, Kristina Stenbock. I jämförelse med Hornsberg var Kristineberg tämligen blygsamt. Det var först på

1750-talet, sedan egendomen inköpts av den förmögne handelsmannen Roland Schröder, som dess verkliga glansperiod började.[167]

Dessförinnan hade dock Kristineberg under 65 års tid gått ur hand i hand. Greve Anders Torstenson uppbjöd gården till försäljning i juni och augusti 1683. Tydligen inköptes Kristineberg av faktorn Anders Zink, ty i november samma år bytte överste (Vilhelm Henrik) Hastfer till sig gården av denne. Fyra år senare, 1687, ägdes Kristineberg av fru Elisabet Gripenstierna, som detta år för skuld var tvungen låta Krigsmanskassan uppbjuda gården. 1711 ägdes gården av greve Carl Gustaf Bielke, som utarrenderade den till en sekreterare Broman. 1717 inköptes den av handelsmannen Anders Hellsten, vilkens sterbhus i april 1748 avyttrade egendomen till ovannämnde Schröder för 28 000 daler kopparmynt.[168]

Även överståthållaren *Knut Posse* hörde till dem, vilka drottning Kristina benådade med markdonationer på Munklägret. Hans donation, utfärdad den 17 november 1645, omfattade ett vidsträckt område omedelbart väster om det vid Barnhusviken belägna kungliga tegelbrukets tomt (nuvarande kvarteret Tegelslagaren). Posses egendom kom efter ett köp från staden 1647 att omfatta ett område, som sträckte sig ända till det nyupprättade tullstaketet i nuvarande S:t Eriksgatans riktning och gränsade i norr till Karlbergs- och Barnhusviken och i söder till den gata, som senare kallades Reparebansgatan (nuv. Fleminggatan).[169]

År 1679, då Posses tomt innehades av rikstygmästaren Per Larsson Sparre, omfattade den 152 625 kvadratalnar (ca 90 000 m²) och ansågs vara värd 700 daler silvermynt. Värderingen skedde som ett led i reduktionskollegiets undersökningar för fjärdepartsräfstens genomförande. Tio år senare, 1689, inropades Knut Posses tomt på auktionskammaren av bruksbokhållaren Bernt Insulander för 2 900 daler kopparmynt. Fasta meddelades den 17 augusti 1691.[170]

Den sista stora donationen av kunglig mark på Munklägret ägde rum den 4 juni 1652, då överståthållaren *Schering Rosenhane* erhöll en tomt vid vägen till tegelbruket (Fleminggatan) och Munkegatan (Kungsholmsgatan).[171]

Rosenhane närde från början storstilade planer beträffande sin mark på Munklägret.[172] Han anlitade den franske »iardinier du Roi» André Mollet, som efter tjänstgöring i hemlandet och hos Karl I av England och Wilhelm av Oranien 1648 anlänt till Sverige. I mars 1653 författade Rosenhane ett memorial rörande sin tilltänkta lustgård, i

vilket han lade ledningen av arbetet helt i händerna på Mollet. Gångar skulle nu läggas ut, en fiskdamm anläggas och längs med trädgårdens plank skulle man driva vinrankor, aprikoser, persikor, hassel samt vin- och krusbär. Allt skulle inramas av en slösande blomsterprakt. 1655 importerades och planterades fruktträd, rosor och vinrankor. Slutresultatet blev dock betydligt mindre storstilat, än vad man från början avsett, sannolikt beroende på Mollets avresa från landet: de ursprungliga planerna frångicks, dimensionerna minskades ned, och det hela torde ha blivit en i och för sig vacker men tämligen ordinär herremansanläggning. Längst i väster uppfördes malmgårdsbyggnaden.

Lika litet som de övriga donationsjordarna på Munklägret undgick Schering Rosenhanes tomt det nitiska reduktionskollegiets uppmärksamhet. Rutinen var även enahanda: efter en kollegiets skrivelse skyndade sig överståthållaren i juni 1675 att av magistraten begära uppmätning av Schering Rosenhanes arvingars gård, vilken betraktades som »en ansenlig gåva», av vilken 1/4 borde tillfalla kronan. Några dagar efter överståthållarens skrivelse utsåg magistraten sex rådmän att värdera tomten. Den 26 januari 1676 var de deputerade färdiga, och deras värdering översändes till överståthållaren tillsammans med en stadsingenjörens avmätning. Tomten omfattade 94 355 kvadratalnar (ca 53 600 m²) och ansågs vara värd 368 daler silvermynt.[173]

Den Rosenhaneska trädgården fick en livstid på omkring 30 år. Den 20 juni 1689 slöts ett köpeavtal om 4 000 daler kopparmynt mellan Rosenhanes arvingar och repslagaren Johan Johansson Nyman. Fastebrevet för Nyman utfärdades den 16 september 1689. Denne anlade en över 400 m lång repslagarbana, byggde ett stenhus i tomtens östra del och lade genom sin anläggning grunden till en repslageritradition på Kungsholmen, som kom att dröja sig kvar mer än 200 år. Nyman sålde 1717 hela sin anläggning för 50 000 daler kopparmynt till ett konsortium med handelsmannen Hans Lenman som främste medlem.[174]

Det kan tyckas, att kronans utdelande av donationer till enskilda även efter det att 1644 och 1647 års donationsbrev ställt hela Munklägret till stadens disposition är ett tecken på allmän kunglig nonchalans inför stadens rättigheter. Som tidigare berörts hade även Anders Slorff 1645 fått en tomt inom det område, som året tidigare hade donerats till staden. Här rörde det sig dock endast om ett formellt bekräftande av förhållanden, som varit förhanden, innan donationen ägde rum. Donationerna av Hornsberg 1646, Kristineberg och Anders

Gyldenklous tomt 1647 kan i detta sammanhang lämnas åsido, då alla egendomarna låg inom öns västra del, som fram till den 26 mars 1647 var i kronans ägo och således av drottningen kunde disponeras efter behag. I 1647 års donationsbrev undantogs »de tomter allena . . . som alleredo av oss åt en eller annan in particulari . . . kunne förunte och givne vara» från det till staden överlämnade området.[175] I ett senare tilläggs- och förklaringsbrev till överståthållaren av den 27 maj 1647 hade drottning Kristina förklarat, att »vårt och kronones tegelbruk, som tvärt över Rörstrand ligger» skulle förbli under kronan.[176] Såväl det till Knut Posse 1645 som det till Schering Rosenhane 1652 givna området kan sägas ha utgjort tegelbrukets utmarker och därmed inkluderats i det förbehåll, som gjorts den 27 maj 1647.

De stora herrarnas bosättning och byggnadsverksamhet på Munklägret under 1640- och 1650-talen visade sig vara ett exempel, som vann stor efterföljd. Både den gamla aristokratien och den nya noblesse de robe, som hastigt växte fram under förmyndartiden och Kristinas egen regering, drog sig med förtjusning ut till de nya markerna. Det var malmgårdarnas förlovade tid, och det var ingalunda Munklägret ensamt, som lockade till odlingsaktiviteter: även Södermalm och Ladugårdslandet upplevde en högkonjunktur i detta avseende.

Begreppet »malmgård» hade under den här aktuella tiden ej samma innebörd, som det kom att få under 1700- och 1800-talen. Malmgårdarna var i allmänhet ej avsedda som permanenta åretruntbostäder utan bestod oftast av lättimrade, ej vinterbonade hus av tämligen anspråkslöst slag, kring vilka eventuellt något eller några uthus, stundom ett mindre fähus eller stall, grupperades. Kort sagt: 1600-talets malmgård i Stockholm var i huvudsak avsedd som en rekreations- och tillflyktsort under den varma årstiden, där man kunde odla sina eventuella hortikulturella intressen och leva sommarnöjesliv i största allmänhet.

Adelns utflyttning till malmarna och dess byggnadsverksamhet fick efterföljare även bland borgerskapets översta skikt med magistratspersonerna i spetsen. Skillnaden i socialt avseende mellan denna grupp och de nyadlade ämbetsmännen inskränkte sig ofta till blott och bart det adliga namnet. Detta översta borgerliga skikt, handelsmännen och magistratspersonerna, utgjorde också en av adelsståndets främsta rekryteringsbaser.

»Du lilla hålma min, alle små hålmars ära,
som drager til tigh alt rät som een stark magnet,
hwad man på jorden rund berömt och nyttigt weet,
at allehanda folk på digh få bo begära!

Widh allehanda kånst sigh rijkeligh at nära
från städer och från land som till den bästa beet
flys hijt at lefwa wäl och uthan alt förtret.
Hijt kommer alt, hwadh haf och Mälare kan bära.»

Dessa kvadernarer i pseudonymen Skogekär Bärgbos sonett Wenerid, för mehr än trettio åhr sedan skrifwin (1680) kan mycket väl tänkas uttrycka entusiasmen hos en nyetablerad malmgårdsägare på Munklägret vid 1640-talets slut eller 1650-talets början.[177] Man kan här alldeles bortse från den gamla litteraturhistoriska stridsfrågan vilken av bröderna Gustaf och Schering Rosenhane, som döljer sig bakom pseudonymen: båda var gårdsägare på Munklägret, denne förre troligen sedan 1647, den senare – som vi sett av det föregående – sedan 1652. Sonettens apostrofering av den koncentration av vad man »berömt och nyttigt weet», den »allehanda kånst» och »den bästa beet» till skaldens holme stämmer väl in på de nyupprättade manufakturerna – Jungs glasbruk och Slorffs vantmakeri – och på Stadshagens flitiga utnyttjande som betesmark.

Gustaf Rosenhanes malmgård låg i kvarteret Göken vid Mälarstranden, ungefär vid platsen för Kungsholms läroverk och den nedanför liggande Pontonjärparken. Rosenhane har sannolikt omkring 1647 köpt eller övertagit fränden Gabriel Gyllenankers gård. Den 29 oktober 1651 meddelades i byggningskollegiet, att Gustaf Rosenhane hade inköpt en tomt med malmgård till fri och egen nere vid sjön på Munklägret för en summa av 200 daler silvermynt.[178]

På 1660-talet hade Gustaf Rosenhanes tomt inköpts av generallöjtnanten Christer Horn, och från honom övergick gården till kamreraren Samuel Palumbus. Denne transporterade dock så gott som omedelbart egendomen på rådmannen Hans Preuss 1683. Fastebrevet – som utställdes i Palumbus' namn – utfärdades 1684. Den 24 september detta år inköptes tomten av Kungl. Maj:t och inrättades till kungligt jaktvarv, som ägde bestånd här till 1848.[179]

Öster om Gustaf Rosenhane hade landshövdingen Gustaf Soop 1656 inköpt en mindre tomt av en bryggare (?) Hans Brenner. Denne hade i sin tur övertagit den efter borgmästaren Hans Hansson, som sannolikt erhållit den 1647. Till Soops tomt gränsade i öster riksskatt-

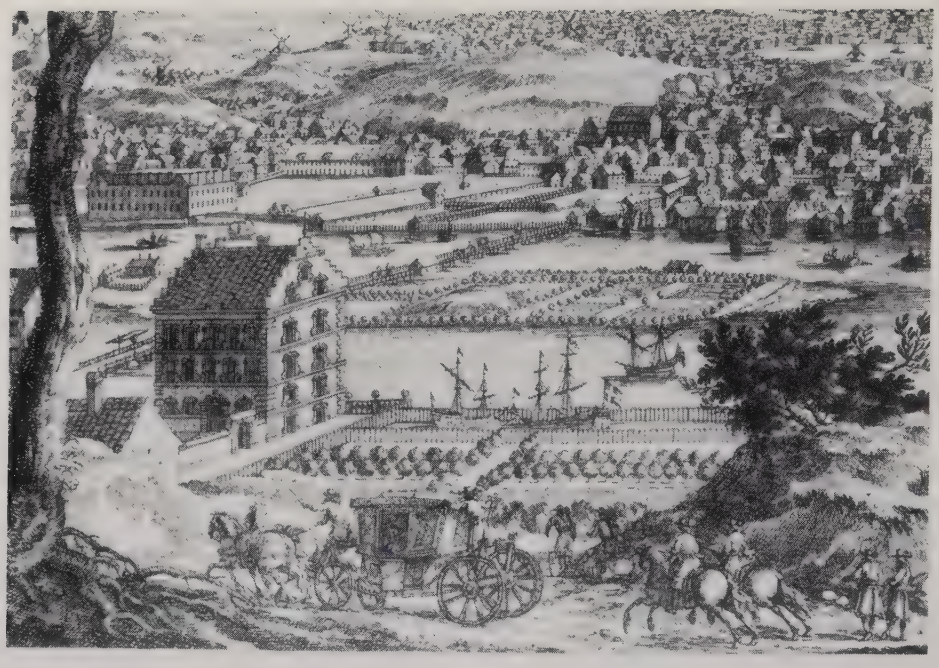

I förgrunden Kungsholmens första stenhus, uppfört ca 1646–1649 av stadssekreteraren Nils Skunk och från sistnämnda år ägt av grevinnan Christina Brahe. Bortom huset Blekholmen med trädgårdar och Gamla Kungsholmsbron. – Kopparstick av A. Perelle 1669 efter teckning av Erik Dahlberg 1665.

mästaren Seved Bååts gård. Denna tomt hade Bååt förvärvat före september 1649. Soop avled 1679 och Bååt 1669. Underrättelser rörande dessa två tomters ägare under det senare 1600-talet saknas helt.

Längst i väster vid Mälarstranden, ej långt från tullstaketet, låg det område, som sekreteraren i krigskollegiet Jonas Matsson Palmgren före 1652 hade intagit. 1657 betalade han en summa till staden för en utvidgning av tomten, som i öster gränsade till Gustaf Rosenhanes trädgård. Den utvidgade tomten mätte 5 838 kvadratalnar (ca 3 400 m^2).[180]

På Munklägrets nordöstra del hade riksskattmästaren Gabriel Bengtsson Oxenstierna år 1645 genom byte och kontantersättning till staden kommit över ett stort område mellan nuvarande Kungsbrons västra landfäste och S:t Eriks sjukhus. Den totala arealen var 154 128 kvadratalnar (ca 90 900 m^2). Som motprestation hade Oxenstierna, som ägde den mellan Munklägret och Klara liggande Blekholmen, vilken utgjorde mittpunkten i den 1635 uppförda bron, till staden

överlämnat »den lilla gatan som går över lille Skärieholmen» – förbindelseleden mellan de två brodelarna. Efter Oxenstiernas död 1656 övertogs gården av hans dotter Christina, och från hennes tid har bevarats ett intressant inventarium från januari 1663, som ger en god bild av den genomsnittliga, tämligen anspråkslösa malmgården på Munklägret. Här fanns tre stugor, dubbelt fähus och en dubbel port, allt inplankat med sammanlagt 50 »plankskiften» och dessutom »en hög gärdesgård i sjön.» Portstugan hade sex fönster och spis med spjäll; i förstugan fanns brädkammare och källarlucka. Gårdsstugan hade fyra fönster och spis utan spjäll, medan källarstugan hade fyra fönster samt spis med ugn och spjäll jämte en förstuga, som inrymde en brädkammare.

Christina Oxenstiernas syssling och svåger Ture Oxenstierna har tillsammans med henne eller enskilt innehaft den stora tomten, som även kom att bära hans namn, »Grev Tures äng», en benämning som levde kvar till slutet av 1700-talet.[181]

Sydost om Oxenstiernas tomt hade stadssekreteraren Nils Skunk intagit »den platsen vid gamla bron gent emot Jungens glasbruk ifrån gatan intill berget, och lät där uppsätta det första stenhus på denne holmen». Skunk hade i juni 1646 fått sig anvisad en tomt alldeles vid Gamla Kungsholmsbrons landfäste, vid nuvarande Kungsholmsstrand. I augusti och oktober samma år fick han byggningskollegiets tillstånd att från stadens tegelbruk vid Grind och Horn på Södermalm inköpa 10 000 murstenar och 2 000 takstenar till sitt tillämnade husbygge. I mars och april 1649 avslutade Skunk förhandlingarna med staden om att till fri och egen inköpa den tomt han bebyggt. Priset var 300 daler silvermynt. Samma år sålde han sin egendom till grevinnan Christina Brahe. I juli besiktigades huset av två timmermän och två murmästare. Den Skunk-Braheska egendomen, som stod kvar ända till de Bolinderska fabrikernas utvidgning vid 1800-talets slut, kan studeras bl. a. på Adam Perelles kopparstick från 1669: ett fyravåningars hus med trappstegsgavlar och tegeltak, som trots den stora nivåskillnaden till de på Kvarnberget, nuvarande Kungsklippan, stående väderkvarnarna – av vilka den ena kallades »Lilla Munkan» – likväl i hög grad dominerade Munklägrets tillfartsväg från Norrmalm.[182]

Jämsides med Christina Brahe torde hennes styvson, överståthållaren Claes Tott, ha bebott egendomen, som vid fru Christinas död 1681 tillföll de framlidna herrarna Gustaf Posses och Gustaf Kurcks barn.

1693 värderades Christina Brahes hus och trädgård till 14 000 daler.[183]

Bland de tidigare malmgårdsanläggarna märkes sekreterarna Samuel Kempensköld, kamreraren Olof Andersson Strömsköld, rådmannen Henrik Wulff, adlad Ulfvenklou, kamreraren Erik Johansson, adlad klöfversköld, och översten Johan Pedersson Utter, som alla inköpte sina tomter mellan 1646 och 1651.[184] Dessa ämbetsmän i 40-årsåldern, de flesta adlade på 1640- och 1650-talen, kände varandra väl och förenades i gemensamt intresse för sina malmgårdstomter. Arne Munthe har levandegjort denna miljö på ett utomordentligt sätt på grundval av de almanacksanteckningar, som Mårten Pedersson Blixencron efterlämnat. Blixencron hade själv sedan 1643 en malmgård på Södermalm, men han drog gärna ut till sina vänners anläggningar på Munklägret. Speciellt har man intresserat sig för Melcher Jungs glasbruk, som var i verksamhet vid början av 1643. I januari detta år besöktes glasbruket, vilket besök tydligen gav mersmak, ty i februari var Blixencron och Kempensköld åter här, nu medförande hustrur. I april var man som gäster ute hos Jung och en dag i juni intogs kvällsvarden hos denne. I juni 1645 var Blixencron och Samuel Kempensköld sysselsatta med att uppsätta den senares »stolpar». Erik Johansson Klöfverskölds trädgård besöktes i maj 1649, och två månader senare lät Blixencron och Olof Andersson Strömsköld ro sig från Skinnarviken till Munklägret, där den senares och Klöfverskölds trädgårdar besöktes.[185]

Karl XI:s preceptor Edmund Gripenhielm, för vilkens uppfostrargärning magistraten starkt ömmade, fick den 1 juli 1666 som donation av staden »en plats på Munkelägers udden överst på backan» för att efter sitt trägna arbete med den 11-årige monarkens information ha ett ställe, där han kunde »söka någon recreation.» Staden anförde sin visshet om, att Gripenhielm hos Kungl. Maj:t och förmyndarna »stadsens uppkomst och välfärd . . . recommenderandes varder.» Med denna donation lades grunden till den stora och påkostade malmgårdsanläggning längst öster ut på Kungsholmen, nuvarande Serafimerlasarettets tomt, som Gripenhielm ägnade stora omsorger under sina sista tio år. Den 22 december 1666 inköpte han ett tomtstycke, som gick 70 alnar norrut längs Klara sjö och i väster gränsade till den s. k. Timbragieplatsen, en öppen, fyrkantig plats, som åtta år senare, 1674, jämte ett stycke av sjön ävenledes donerades till Gripenhielm.

Den 17 februari 1669 ökade staden på sin tre år tidigare gjorda

Gripenhielmska malmgården i kvarteret Pilträdet. I höjd med trädtopparna skymtar Nya Kungsholmsbron och t. h. Simon Meintz' hus (Owenska huset). – Oljemålning från ca 1689 av S. v. d. Meulen.

donation med ett område söder om den ursprungliga tomten. Det nu donerade markstycket var bergigt och oländigt, och bedömdes ej vara till nytta för det allmänna, speciellt sedan Nya Kungsholmsbron börjat byggas. Gripenhielms motiv för detta förvärv var, att han önskade förhindra, att en presumtiv köpare »med fönster in uti hans trädgård, vilken han med större bekostnad och möda anligger, honom . . . måtte præjudicera.» Malmgårdsområdet avrundades den 9 december 1671, då Gripenhielm förvärvade ytterligare ett tomtområde, bestående av ett högt berg, väster om sin trädgård invid tvärgatan (Kaplansbacken). Även denna gång handlade han med utgångspunkt från sin önskan att förhindra insyn.

Den Gripenhielmska malmgårdens huvudbyggnad – ännu bevarad, ehuru inbyggd i Serafimerlasarettets nuvarande kirurgiska klinik – kan med fördel studeras på S.v.d. Meulens oljemålning från 1689 och på ett kopparstick av A. Wijkman från 1702. Ett trevåningshus med säteritak och med flyglar i linje med centrumbyggnaden utgjorde ett anslående blickfång, när man över den långa, nya bron närmade sig Kungsholmen.

Fem år efter Edmund Gripenhielms bortgång 1675 äktade hans änka Anna Rålamb kammarherren, friherre Reinhold von Liewen, som blev ny ägare till malmgården, av vilken några tillhörande bygg-

nader sannolikt redan 1680 som gudstjänstlokal ställdes till församlingens förfogande, sedan den provisoriska kyrkan i Slorffs vantmakeri brunnit i november 1679.

En ny epok – i naturvetenskapens tecken – inleddes i december 1694, då Kungl. Maj:t bemyndigade bergskollegium att inköpa Gripenhielms hus till ett »Laboratorium chymicum» med Urban Hiärne som föreståndare, vilken 1695 här även anlade en »hortus botanicus».[186]

Adelns innehav av tomtmark på Munklägret var redan vid mitten av 1650-talet betydande, ca 50 procent av den stadsplanelagda östra halvan av ön. Det var i stort sett endast de genuina hantverkarkvarteren mellan Hantverkargatan och Mälaren samt vantmakeriområdet, som ej kunde uppvisa adliga tomtägare på 1650-talet. Adeln bidrog dock ej avsevärt till befolkningsökningen. Malmgårdarna besöktes huvudsakligen under vår- och sommartid. Härpå utgör Blixencrons almanacksanteckningar ett gott vittnesbörd. I övrigt var dessa trädgårdsanläggningar tämligen övergivna, skötta och tillsedda av där boende trädgårdsmästare.

Den borgerliga befolkningens hus och gårdar torde många gånger ha varit av tämligen enkelt slag, knuttimrade stugor med ett eller ett par rum. Olika källor omnämner s. k. ålandsstugor som vanligt förekommande. Detta utesluter dock icke, att de ofrälse grupperna hade lust och framför allt förmåga till en byggenskap, som i en del fall väl kunde mäta sig med, ja stundom överträffa de adliga malmgårdarna.

Det första mera sammanhängande röjnings- och byggnadsarbetet på Kungsholmen utfördes av de under 1640-talets senare del hitflyttade tyska garvarna. Dessa var tämligen välsituerade, och deras anläggningar fordrade många gånger kapitalkrävande anordningar och redskap. Donationsbreven till staden på Kungsholmen 1644 och 1647 har med stor sannolikhet framför allt åsyftat garvare i sina rekommendationer till magistraten att förse de hantverkare, »som deres ämbeten med några vattuverk behöve att driva», med lämpliga sjötomter. Garvarbebyggelsen kom, som tidigare påpekats, att koncentreras till Kungsholmens södra strandlinje, mellan nuvarande Norr Mälarstrand och Garvargatan. I kvarteret Asplunden växte raskt upp mot Mälarstranden sluttande, långsträckta tomter med utrymmeskrävande beredningskar, »barkstampar» (ett slags kvarnar för sönderdelning av näver och bark) och torkningsanordningar för hudar i olika bered-

ningsstadier. Även kvarteren på ömse sidor om Vattuormen – Bryggaren i öster och Asplunden i väster – var typiska garveriområden.[187]

Trädgårdsmästarna var vid sidan av garvarna den kanske mest dominerande hantverkargruppen på Kungsholmen. De allra flesta av denna kategori torde ha flyttat till Kungsholmen i samband med de adliga malmgårdarnas tillkomst på 1640- och 1650-talen. År 1652 fanns trädgårdsmästare vid Knut Posses, Henrik Ulfvenklous, Erik Johansson Klöfverskölds, Gustaf Horns (Hornsberg) och Gabriel Bengtsson Oxenstiernas egendomar. Även borgerliga gårdsägare höll sig stundom med trädgårdsmästare, t. ex. borgmästaren Börje Pedersson Roman. Av de år 1652 verksamma tio trädgårdsmästarna var det endast tre, som hade egna gårdar och som man måhända vågar betrakta som egna företagare. Bilden är något förändrad 1676: nu befinnes sex av tjugo trädgårdsmästare ha egna gårdar. Även antalet borgerliga gårdar med anställda trädgårdsmästare har ökat markant. Kamreraren Nils Aspegren, som nu bebodde Anders Biörns gamla gård i kvarteret Murmästaren, höll sig med egen trädgårdsmästare och likaså rådmannen Thomas Perman, som just var sysselsatt med uppförandet av sin ståtliga malmgård vid västra delen av nuvarande Kungsholmstorg. Rådmannen Josef Månsson, som sedan 1654 var ägare till en tomt intill Klöfverskölska trädgården i kvarteret Plommonträdet vid nuvarande Kungsholms- och Scheelegatorna, hade egen trädgårdsmästare och notarien, senare borgmästaren Michael Hansson Törne hade åtminstone på 1680-talet en trädgårdsmästare på sin malmgård i kvarteret Äpplet, vilken senare kom att bli känd som Piperska Muren. På Hornsberg och Kristineberg, vid Schering Rosenhanes stort tänkta trädgård, Christer Horns gård vid Mälaren, riksskattmästaren Gustaf Bondes stora trädgårdstomt på nuvarande Rådhusets plats och vid Catharina de la Gardies egendom vid Gamla Kungsholmsbron, där Melcher Jungs glasbruk tidigare legat, överallt sköttes anläggningarna av anställda trädgårdsmästare.[188]

Liksom Garvargatan uppkallats efter de vid densamma bosatta och verksamma hantverkarna, avspeglar namnen på kvarteren inom nedre Kungsholmens inre del den här övervägande näringsgrenen: Vindruvan, Fikonträdet, Bergamotträdet, Plommonträdet, Äpplet och Morellträdet. De gårdsägande trädgårdsmästarna på Kungsholmen kan i stor utsträckning lokaliseras till framför allt kvarteren Vindruvan, Fikonträdet och Bergamotträdet.

Medan adeln i stort sett haft sina egendomar på nedre Kungsholmens norra, nordöstra och sydvästra del, har den borgerliga bebyggelsen och tomtinnehavet i allt väsentligt utgjort ett block – visserligen med några här och där insprängda adliga tomter – vars södra gräns utgjordes av garverierna längs Mälaren och som i norr skickade utlöpare upp mot det branta Kvarnberget, nutidens Kungsklippan. Om å ena sidan detta block även hyste adliga tomter, kom å den andra sidan detta arealiter mer än väl att uppvägas genom den borgerliga bräsch, som slogs i de vidsträckta adliga ägorna på Kungsholmens norra del i och med repslagaren Johan Johansson Nymans inköp av överståthållaren Schering Rosenhanes stora trädgård i juni 1689 och genom bruksbokhållaren Bernt Insulanders förvärv av fälttygmästaren Per Larssons Sparres vidsträckta tomt samma år. Nyman inrättade en 400 m lång repslagarbana och lade grunden till en hantverkstradition på Kungsholmen, som levde kvar ända in på 1900-talet. Fram till 1690 arrenderade han även den Barnhuset tillhöriga repslagarbanan. Efter Nymans etablissemang uppkallades den ena öst-västliga huvudleden på norra Kungsholmen, Reparebansgatan, som fram till 1885 års stora »omdöpning» var namnet på Fleminggatan.[189]

Som framgått av det föregående hade Anders Slorff på 1640-talet uppfört ett tvåvånings trähus på nuvarande kyrkotomten, där han själv tog sin bostad, och där tillika vantmakarmästarna inlogerades. Här var även själva vantmakeriet beläget och här utbreddes de färdiga tygsorterna till torkning på stora ramar. Nere vid Hantverkargatans början, i trakten av Ragnar Östbergs plan, och på Vantmakeriholmen i Mälaren uppfördes – förutom spinneri och färgeri – många mindre trähus, som tjänade till arbetarbostäder. Vantmakarna bildade här vid sydöstra stranden liksom garvarna längre västerut ett väl sammanhållet och tämligen avskilt hantverkarsamhälle, som kom att leva kvar i omkring 40 år, tills Kungsholms glasbruk etablerades härute vid 1680-talets slut.

Det första glasbruket på Kungsholmen – under Melcher Jungs 10-åriga verksamhet – hade ett mycket stort område till förfogande i det kvarter vid Gamla Kungsholmsbron, som senare benämndes Traktören. Här har det, förutom glashyttor och andra verkstadsutrymmen, även funnits bostäder för de av alla tecken att döma relativt fåtaliga glasmakarna. 1645 bodde inom hela detta stora kvarter inalles endast 18 personer. Å andra sidan har vi tidigare noterat, att byggningskolle-

giet anvisat tomtmark i trakten av Kronoberget åt några italienska glasblåsare.

Sedan Nya glasbruket 1688 överflyttat till det gamla vantmakeriets plats vid den lilla holmen i Mälaren, uppstod här en ny hantverkarkoloni, som dock snart fick stordriftens prägel och som vid 1700-talets mitt sysselsatte omkring 100 personer, varav de flesta sannolikt har varit bosatta inom brukets område.[190]

5. Befolkningsförhållanden

Svårigheten att ge en tillförlitlig bild av en stads eller stadsdels folkmängd före den officiella befolkningsstatistikens tillkomst vid 1700-talets mitt är allom bekant. Det material, som före denna tid står till buds – mantalslängder, kontributionslängder, tomtöreslängder och längder över kronobevillningen – är oftast behäftat med besvärande brister.

Vad Stockholm och därmed även Kungsholmen beträffar föreligger för senare delen av 1600-talet två fullständiga mantalslängder, från 1652 och 1676. Längderna upprättades ej till följd av någon myndigheternas önskan att bilda sig en uppfattning om folkmängd, befolkningsstruktur etc. utan var oftast beroende av militära och fiskaliska synpunkter: värvning och beskattning.

Den 1625 införda kvarntullsavgiften ersattes tidigt av mantalspenningar, och som underlag för dessa upplades mantalslängder. Vid 1655 års riksdag återinfördes kvarntullsavgiften för en del städer, bl.a. Stockholm. Även denna kvarntullsavgift infördes i s.k. mantalslängder. Dessa mantalslängder efter 1655 saknar dock alla anteckningar om taxering. De var endast ett medel att hjälpligt kunna överblicka och kontrollera de många lösdrivarna. Under krigsåren på 1670-talet ökades myndigheternas intresse för mantalslängdernas fullständighet för att kunna förse örlogsflottan och armén med folk. Stockholm var hårt ansatt av värvare och hantverksfolket på Kungsholmen, av vilket en stor del i egenskap av frimästare ej tillhörde några skrån och ej heller var burskapsägande, betraktades av skråämbeten och magistrat som bönhasar och lösmän, utmärkt lämpliga att stoppas in bland knektar och båtsmän. Under dessa förhållanden är det förståeligt, att stora delar av befolkningen betraktade mantalsskrivarna med stor misstänksamhet och sökte hålla sig undan.[191]

Man måste således räkna med en del luckor, åtminstone vad beträffar 1676 års längd, beroende på vissa befolkningsgruppers inrotade motvilja och misstänksamhet mot alla former av registrering. Ett annat samhällsskikt, adeln, uteslöts helt och hållet, ofta även dess tjänare; beträffande 1652 och 1676 års mantalslängders redovisning av de många adliga gårdarna på Kungsholmen kan anmärkas, att dessa i regel upptages endast i den mån de haft borgerliga invånare: oftast gårdsägarnas trädgårdsmästare eller hantverkare i deras tjänst. Stundom kunde det falla sig svårt nog för mantalskommissarierna att anteckna adelsgårdarnas ofrälse invånare: de har bryskt avvisats av en hovmästare eller annan funktionär. Så var fallet när brandmästaren på Kungsholmen Bertil Kröger vid 1676 års mantalsskrivning kom till grevinnan Christina Brahes malmgård. Här bodde en skomakare med hustru, ett barn och en gesäll, vilka antecknats. Men grevinnans tjänare förblev okända, och i slutet av längden antecknades orsaken: »På anfordran hos grevinnan fru Christina Brahe haver man intet kunnat få svar eller kunskap på hennes folk: ehuru väl hennes bokhållare härom ansökt är.»

Ännu 1669 var ävenledes alla barn, varmed torde ha förståtts personer under 16 år, undantagna från mantalsskrivningen.[192] 1652 års mantalslängd har endast kolumner för »mantalet», »gamle» och slutsumman. På Kungsholmen upptages i denna längd endast fem personer som »dotter» eller »son». Beträffande sönerna förekommer två i sådant sammanhang, att man tämligen säkert kan räkna dem som vantmakargesäller hos fadern, medan en, boende hos modern, som var murmästaränka, identifierats med en åtminstone från 1665 verksam murmästare.

I detta avseende har 1676 års mantalslängd avsevärt förbättrats. Det 1672 inrättade politikollegiet, under vilket mantalsskrivningarna sorterade, ombesörjde i januari 1675 en detaljerad instruktion för mantalsskrivningsförrättarna. Nu skulle man uppta män, kvinnor, barn, gesäller, lärpojkar, drängar och pigor ävensom bönhasar och löst folk, av vilka de senare skulle skickas ombord på flottan. Åke Meyersson har påpekat, att 1676 års längd – vad Södermalm beträffar – med ängslig noggrannhet registrerat barnen, även sådana som var under året. Detta förhållande kan konstateras även för Kungsholmen. Några exempel: i februari 1674 föddes tvillingsöner och i juni 1675 en dotter till klensmeden Måns Eliasson: mantalslängden uppger honom ha tre barn. Likaså föddes i maj 1674 raskmakaren Mats Eriksson

Linds dotter, och han upptages i längden tillsammans med hustru och ett barn. Krigspredikanten Johan Klemstadius upptages i längden med hustru och två barn. Klemstadius avled 1676, och i bouppteckningen omnämnes änkan och två döttrar om 15 resp. 7 år.[193]

Vid mantalsskrivningen tillämpades den organisation, som skapats genom brandordningen av 1661, omarbetad och stadfäst den 10 augusti 1675. Staden och malmarna indelades i distrikt, brandmästerskap, som stod under en brandmästares ledning. Till sin hjälp hade denne en eller två rotmästare. Kungsholmen utgjorde ett enda brandmästerskap med garvaren Bertil Kröger som brandmästare. Som rotmästare omnämnes 1675 en Olof Andersson (trädgårdsmästare eller skrivare?), 1677 trädgårdsmästaren Anders Håkansson och 1678 trädgårdsmästaren (?) Anders Andersson. Vid sidan om sina åligganden som brandchef skulle brandmästaren skaffa sig ingående kännedom om de personer, som bodde i hans distrikt, en kännedom som borde komma honom väl till pass i hans egenskap av mantalsskrivningsförrättare. Vid upprättandet av längderna kunde han använda sig av assistenter, väl i främsta rummet rotmästarna. Det är dock tveksamt om stadens andra brandmästare härvidlag handlade så lättvindigt som Bertil Kröger, vilken vid 1675 års mantalsskrivning anlitade en resande, sannolikt utländsk student, Gottfrid Plather. Denne har i en till magistraten i januari 1675 inlämnad supplik skildrat, hur han – en »fattig peregrin» och »fattig främling» som han kallar sig – »gick 2 dagar omkring och skrev folket på Kongsholm och sedan längden å hans vägnar där på förfärdigade . . .». Plather kan knappast ha ägt någon större kännedom om personer och förhållanden på Kungsholmen. Omständigheter som denna ökade givetvis de inför mantalsskrivningen tredskande personernas möjligheter att hålla sig undan eller lämna felaktiga uppgifter.[194]

Taxeringslängder för de olika avgifter – det medeltida skottet, vakt-, båtsmans- och ryttarpenningar – som åvilade borgerskapet, ingår i stadens verifikationer för den här aktuella tiden. I samma källa återfinnes även längder över olika gärder och hjälper och över den 1679–1692 utgående allmänna kontributionen, samtliga utgörande kronobevillningen. Efter att ha konstaterat tillvaron av detta material måste vi dessvärre fastslå, att alla dessa längder båtar föga, när det gäller att söka beräkna folkmängden. Kronobevillningarna utgjordes enbart av stadens borgerskap, vilket medförde, att alla de utanför denna gemenskap stående utlämnades i längderna. Det var en stor del

av befolkningen som aldrig fungerade i dessa varierande längder, speciellt i en perifer stadsdel som Kungsholmen, där man under frimästerskapstiden stod i uppenbart motsatsförhållande till magistraten och skråämbetenas burskapsägande medlemmar och dessutom förfogade över två kungliga brev (1672 30/3 och 1676 12/4), som garanterade 10 års frihet från all borgerlig tunga, båtsmanshåll och inkvartering.[195]

I stadens huvudböcker och verifikationer ingår även de s. k. tomtöreslängderna, dvs. verifikationer över till stadskassan inbetalade årliga avgifter för av staden ägda tomter. Dessa längder upptar emellertid endast innehavarna till egendom på ofri grund, medan alla de, som ägde den mark, där deras hus och gårdar stod, utelämnades.[196]

Rent allmänt kan sägas, att även om kronobevillnings- och tomtöreslängderna ej hade uteslutit stora grupper av befolkningen, hade de ändå ej varit särskilt användbara vid beräkning av folkmängden: här upptages nämligen endast objektet för avgifterna. Om vederbörandes hustru/man, barn, tjänstefolk och inhyseshjon samt om lösdrivare lämnas vi i total ovisshet.

Källäget tvingar oss att acceptera mantalslängderna från 1652 och 1676 sådana de är: den förra utan uppgifter om adelshushållen, barnen och tjänstefolket, den senare i allmänhet ansedd som för tiden relativt pålitlig men saknande uppgifter om adelshushållen och med de osäkerhetsmoment, som ovan skildrats. Olägenheterna med 1676 års mantalslängd får anses som tämligen små, speciellt som det denna tid finns annat material och andra metoder, med vilkas hjälp man någorlunda kan uppskatta befolkningens storlek. Vi återkommer strax till detta.

Befolkningens fördelning på yrken jämte uppgifter om antalet familje- och hushållsmedlemmar ävensom antalet hyresgäster och gårdar på Kungsholmen enligt mantalslängderna 1652 och 1676 framgår av nedanstående tabeller.

1652

	Hushåll								
	Gårdsägare				Hus och gårdar				
Invånare	Totalt	Härav boende	Hyresgäster	S:a	Bebodda	Öde	S:a	Hush./gård Medeltal	Pers./hush. Medeltal
255	87	42	66	153	87	3	90	1,7	1,6

Karaktär	Män	Hu./Änk.	Sön.	Döttr.	Ges.	Lärl.	Dr.	Pig.	S:a
Bagare	1	1							2
Bokbindare	1	1							2
Bryggare brännv. bränn.	2	2		1			2	2	9
Fiskare	1	1							2
Fiskhandlare	2[a]	2							4
Formän	1								1
Färgare	1	1							2
Garvare o. läder-tågare	5	5			2		4	4	20
Glasmanufakturist	1	1			2		11	2	18[b]
Glasmästare[c]	1	1							2
Kockar		1							1
Krögare	2	2						2	6
Mjölnare	1	1							2
Murmästare	1	2	1						4
Skruvmakare	1	1						2	4
Skräddare[d]	2	2						1	5
Skut- och pråm-byggare[e]	3	3		1					7
Smeder	1	1					1		3
Snickare[f]	2	3			1				6
Timmermän	6	6							12
Trädgårdsmästare	10	8					7[g]	2	28
Vantmakare, klädstoppare och överskärare	8	7	2	1	3[h]	1	3	4	31
Vinskänkar	1	1						1	3
Arbetskarlar och dagsverkare	3	3							6
Husdrängar	1	1							2
Tegeldrängar	4	4							8
Beskyttare	3	3							6
Båtsmän	2	2						2	6
Fyrverkare	1								1

[a] Härav en med hustru, som i längden betecknas som »lösman» men som har identifierats som fiskhandlare. Identifikationen dock något osäker.

[b] 1 skrivare inräknad i slutsumman.

[c] Försvarskarl.

[d] Varav 1 »lösman».

[e] 1 betecknas som »stadens byggm.», dvs. chef för stadens pråmvarv.

[f] 2 försvarskarlar.

[g] Därjämte 1 dränghustru, inräknad i slutsumman.

[h] Därjämte 2 gesällhustrur, inräknade i slutsumman.

Karaktär	Män	Hu./Änk.	Sön.	Döttr.	Ges.	Lärl.	Dr.	Pig.	S:a
Ryttare	1	1							2
Soldater	2	1							3
Bokhållare	1	1						1	3
Fogdar	1	1							2
Fyrbötare	1	1							2
Saltmätare	1	1						1	3
Skogvaktare[i]	1	1							2
Silverknekt		1						1	2
Uppsyningsmän	1	1						1	3
Löskarlar	2	2							6[j]
Löskona		1							1

[i] Upptages i längden som *»skolmästare»* (!).
[j] Häri inräknade 2 personer, vilka betecknas som »tiggarfolk».

1676

	Hushåll								
	Gårdsägare				Hus och gårdar				
Invånare	Totalt	Härav boende	Hyres-gäster	S:a	Be-bodda	Öde	S:a	Hush./gård Medeltal	Pers./hus. Medeltal
741	117	67	111	228	114	3	117	1,9	3,2

1676

		Härav										
Karaktär	Antal	Gårds-ägare	Borg.	Frim.[a]	Hust. Änk.	Barn	Ges.	Dräng. Pojk.	Pigor	Lös-konor	Lös-karl.	S:a
Ämbets- och tjänstemän												
Bokhållare	2	1			3	7			2			14
Kamrerare	2	2			2	6		2	6			18
Kassörer	2	1			2	2		4	4			14
Lagmän	1	1			1	1		1	1			5
Riksråd		1							3[b]			9
Skrivare	2											2
(Uppb.man)	1				1	1		1	1			5

[a] Gör ej anspråk på fullständighet. Uppgifterna om *frimästare* förekommer ej i mantalslängden utan har sammanställts ur andra källor.
[b] + 6 tjänare.

Karaktär	Antal	Härav											
		Gårds-ägare	Borg.	Frim.[a]	Hust. Änk.	Barn	Ges.	Dräng. Pojk.	Pigor	Lös-konor	Lös-karl.	S:a
Ecklesiastika befattn.-havare												
Kaplan	1				1	1			1			4
Klockare	1				1	2			1			5
Kyrkoherde	1				1	2		1	2			7
Kyrkoskr.	1				1	3			1			6
Kyrkmäst. (»Spögubbe»)		1			1			1			2	
Skolmäst.	1				1	2			1			5
Krigspred. (ej vid församl.)	1	1			1	2						4
Handelsmän	1	2			2	2		2	3			10
Hantverkare[c] o. likst.												
Bagare	3		1	2	1	3			3			10
Bokbind.	1			1								1
Brännv. br.	1	1			1	1						3
Garvare	7	7	4	1	5	16	4	6	12			50
Glasmäst.	2	1			3	2		1				8
Guldsmeder	4			3 à 4	1	4	2		4			15
Hampspinnare	1	1		1	1	3			1			6
Hattmakare	1			1	1							2
Hjulmakare	2				2	4						8
Hovslagare	1				1	2		1				5
Hökare	1	2			2	1			2			6
Kanngjut.	1			1								1
Klensmeder	1	1		1	1	3		1	1			7
Klockgjut.	1	1			1			1				3
Knappmakare	1	1		1	1			2				4
Kockar	2	1			2	4		1	1			10
Kopparslag.							1					1
Krukmakare	2				2	1						5
Krögare, se Vinskänkar												
Linvävare	6	1	2	1	6	13						25
Lästmakare					1							1
Mjölnare	2	1			2			1				5
Murdrängar, -gesäller	2	1			2	1						5
Murmästare	1	1	1		1	2	2	1	2			9
Perukmakare	1		1		1	3		1	2			8
Raskmakare	2	1		1	2	4		1				9

[c] Uppgifterna om vederbörandes egenskap av *borgare* återfinnes i längden och har kontrollerats mot anteckningar om burskap i magistratens protokoll och kontributionstaxeringslängder för borgare i stadens verifikationer. Drygt 2/3 har kunnat identifieras.

Karaktär	Antal	Härav			Hust. Änk.	Barn	Ges.	Dräng. Pojk.	Pigor	Lös-konor	Lös-karl.	S:a
		Gårds-ägare	Borg.	Frim.[a]								
Repslag., se Hampsp.												
Skoflick.	2	1			2	3			1			8
Skomakare	13	4		1	13	28	1	2	2			59
Skräddare	16	8		7	15	26	1	1	3		1	63
Skutskepp.	2	1	2		3	5			1			11
Smeder	7				5	17			1			30
Snickare	9	4			8	9	3					29
Svarvare	1				1	1		1				4
Tegeldrängar	1											1
Tegelslagare	2				2	3			1			8
Timmermän	3	1			2	8			1			14
Trädg.mäst.	20	7	4		17	34		5	6			82
Vantmakare	1	1			1			2	1			5
Vinskänkar	1	1			1			3	2			7
Överskärare		1			1				1			2
Betjänte, arbetsfolk, militär personal m. fl.												
Arbetskarlar	1				1							2
Arklimäst.	1											1
Bergspr.	1				1	1						3
Beskyttare		1			1	2						3
Besökare	2	1			2	4			1			9
Brevdragare		1			1							1
Fogdar	1					3						4
Försv.karlar	1				1	1						3
Gardeskarlar, gardesbetj.	2				2	2						6
Husdrängar	1											1
Högbåtsmän	1				1	2						4
Kuskar	1				1							2
Likbjudare		1			1	2						3
Soldater					2	3						5
Stadsvakter	1				1	1						3
Tullvaktmäst.	1				1	3						5
Vedbärare	1				1	2						4
Övriga												
Ej yrkesidentif.	2	1			2	1				3		8
Änkor t. d:o		4			4	3			1			8
Änkor, övriga					9	4		1				14
Hustrur och kvinnor, till namn o. vill-kor okända					8	3				1		12
Summa												741

Gustaf Utterström har i anslutning till dansken Marcus Rubin betonat, att befolkningsstatistiken under senare tid strävat efter att »undvika varje förbindelse med skatteväsendet eller vilken som helst person- eller realbörda . . .» och att i stället använda det material, som kyrkoarkiven erbjuder. Eli Heckscher var en av de första, som utvecklat metoden för en folkmängdsberäkning, grundad på nativitetsuppgifter. I och för sig kan man även tänka sig att utnyttja mortalitetssiffrorna, men osäkerhetsfaktorn torde vara betydligt större i detta fall med hänsyn till de abnorma avvikelser, som vållas av sådana företeelser som farsoter och krig.[197]

Metoden att använda nativitetsuppgifter för en folkmängdsundersökning förutsätter, att äktenskapsfrekvens, ålder vid äktenskaps ingående, könssammansättning och fertilitet i det stora hela är oförändrade. Fertilitetssvängningarna före industrialismens och födelsekontrollens tid synes ha varit tämligen obetydliga. Antalet i Stockholm ingångna äktenskap utgjorde åren 1674–1676 726, 698 resp. 711, och var således relativt konstant. Om åldersfördelning och könssammansättning saknas däremot alla uppgifter för den här aktuella perioden. En absolut förutsättning för beräkningsmetodens användbarhet är, att man känner relationen mellan födelsetal och total folkmängd. Denna relation är bekant först vid 1700-talets mitt, då våra tidigaste befolkningsstatistiska uppgifter sammanställdes av det 1749 inrättade tabellverket.[198]

Födelsetalet för Stockholm mellan 1751 och 1770 – dvs. antalet levande födda per 1 000 invånare – var 37,6. Den stora vanskligheten i metoden ligger i att applicera födelsetalet 1751–1770 på ett skede 80–100 år tillbaka i tiden. Som jämförelse kan emellertid sägas, att det allmänna födelsetalet för femtioårsperioden 1751–1800 var 35.4. Gustaf Utterström har för 1600-talet satt 40 promille som ett maximum och 35,4–38 promille som ett sannolikt födelsetal.[199]

Om man nu, med de reservationer som gjorts, beslutar sig för att använda det från perioden 1751–1770 bekanta födelsetalet för Stockholm – 37,6 – för en beräkning av Kungsholmens befolkning under 1600-talets sista fjärdedel, blir nästa steg att fastställa antalet födslar (äkta och oäkta). Härvidlag är vi vad Kungsholms församling beträffar lyckligt lottade, då serien födelseböcker utgör en obruten svit för perioden september 1672–1700. Då endast fyra månaders födelseuppgifter föreligger från 1672, har början gjorts med år 1673.[200]

Antalet födslar multipliceras så med $\frac{1\,000}{37{,}6}$ (=26,6). Resultatet framgår av följande tabell.

Tid	Medeltalet årl. födda	Folkmängd
1673–1680	37,2	990
1681–1690	40,2	1 069
1691–1700	34,5	917

Den genomsnittliga folkmängden för perioden 1673–1680, 990 personer, ligger omkring 25 procent över den uppgivna slutsumman i 1676 års mantalslängd, 741 personer. Den undersökning, som Gustaf Utterström gjort av hela mantalslängden för Stockholm 1676 och av huvudstadens födelseuppgifter har bl. a. resulterat i antagandet, att mantalslängden redovisar inte fullt 80 procent av den totala befolkningen.[201] Befolkningssiffran för Kungsholmen 1673–1676, omkring 1 000 personer, skall så även ställas in i sitt stockholmska sammanhang. På grundval av de födelseuppgifter för åren 1674–1676, som Utterström sammanställt,[202] har nedanstående siffror framräknats för de stora territoriella församlingarna. Avrundning har skett till närmast högre hundratal.

1674–1676

	Folkmängd		Folkmängd
Församling		*Stadsdel*	
Nikolai	2 900	Staden (inkl. Riddarholmen)	3 700
Riddarholmen	800	Norrmalm	15 500
Jakob-Johannes	5 500	Södermalm	12 800
Klara-S:t Olof	10 000	Ladugårdslandet (inkl. Skeppsholmen)	8 300
Maria	6 200		
Katarina	6 600		
Ladugårdsl.-Amiral.förs.	8 300		

Handelsuppsvinget under 1600-talet förde Stockholm hastigt framåt. Från 1620-talets »småstad» med måhända 10 000 invånare ökade befolkningen på femtio år till drygt 50 000, en anhopning av människor som var en av de viktigaste förutsättningarna för Kungsholmens exploatering och expansion.[203]

KAPITEL IV

KYRKAN OCH FÖRSAMLINGEN

1. Kungsholmens ecklesiastika ställning och församlingens uppkomst

Solna församling kan med all rätt sägas vara en *matrix parochiarum* för många av de kyrkoförsamlingar, som under århundradenas lopp har bildats, utvecklats och bragts i flor inom en alltmer expanderande rikshuvudstads domäner. Medvetandet om detta var ännu mot 1600-talets slut i hög grad levande bland för kyrka och församling nitälskande invånare i Solna: härom vittnar en numera förlorad steninskription från 1674, som fram till 1818 satt ovanför kyrkans västportal; inskriptionen hävdade med stark självkänsla, »att Stockholm, slott, Store kyrkan, Norre Malm och Ladugårdslandet allt på denne sockens forna botten funderade äre.»[1]

Munklägret har sannolikt hört till Solna ända från tiden för kyrkosocknens uppkomst. Från år 1370 har vi ett direkt belägg för Västra Lidernes tillhörighet till Solna.[2] Solna socken hade en utsatt position i omedelbar närhet av det expanderande Stockholm och fick tid efter annan finna sig i att mycket av dess jord genom maktspråk eller på annat sätt uppslukades av den stora grannen. Reformationstidens organisatoriska och administrativa omstöpningsprocess skulle för lång tid framåt i grund förändra Solna församlings status. Den 30 juli 1529 utfärdade Gustav I ett stort privilegiebrev för Stockholms stad, vilket innehöll såväl gamla som nya rättigheter och plikter för huvudstaden. Till nyheterna hörde stipulerandet (punkt 30) »att Solna kyrka med all kyrkeherrans ränto ligge här efter till Stockholms kyrke.»[3] Storkyrkans herdar uppbar härefter tionde av annexförsamlingen Solna ända till 1634. Kyrkotjänsten uppehölls av kaplaner, avlönade av Storkyrkans pastor.

Munklägret hörde som en del av Solna till Storkyrkoförsamlingen 1529–1636 och var härefter till 1643 ånyo lagt under moderförsamlingen Solna, vilket år Munklägret fördes till Klara församling.[4] När Jakobs kyrka stod färdig att tagas i bruk, utsågs till dess förste herde dåvarande pastor i Sorunda Andreas Johannis Nycopensis. I hans

fullmakt, daterad den 25 november 1643, utstakades gränserna mellan den nya församlingen, Jakob, och S:ta Klara.[5] Området öster om Brunkeberg skulle lyda under Jakob, medan trakten väster därom inklusive Munklägret lades under S:ta Klara. Härmed lossades det urgamla bandet mellan Solna socken och Munklägret, som fram till den egna församlingens bildande 1671 kom att höra till Klara församling. Till Solnas förhållande som annex till Kungsholmen fram till 1684 får vi anledning återkomma längre fram.

1660- och 1670-talen var i flera avseenden en de friska inititativens tid visavi Kungsholmen. En av de främsta krafterna härvidlag var myntinspektoren Anders Biörn, sedermera borgmästare i Mariefred och författare till »En kort Relation om Kongsholmen» (1689).[6]

Biörn ägde en gård i kvarteret Murmästaren mellan Hantverkar- och Garvargatorna. Han hade under en tid tjänstgjort i drottning Kristinas bibliotek och härvid »contraherat en svår skörbjugg», till vars avhjälpande han av läkare tillråtts att gå sig svettig ett par gånger om dagen. Han började företaga raska promenader från sin gård över Kvarnberget och Gamla Kungsholmsbron till arbetsplatsen på myntet, vid denna tid beläget på Helgeandsholmen. Sjukdomen övervanns, men Biörn var grundligt trött på den långa vägen med dess särskilt under höst och vår så gott som oframkomliga gator. Så föddes hos honom idén att genom en ny bro åstadkomma en förbindelse »genast åt Staden eller Norremalm». Biörn sökte kontakt med en inflytelserik kungsholmsbo, konungens preceptor, sedermera riksrådet Edmund Gripenhielm, som hade en stor malmgård i kvarteret Pilträdet, nuvarande Serafimerlasarettets område. Gripenhielm var positiv till Anders Biörns propå och lovade vidtala en annan mäktig kungsholmsbo, generallöjtnanten och konungens guvernör Christer Horn, sedan 1660-talets mitt invånare på Munklägret och ägare till Gustaf Rosenhanes malmgård. Anders Biörn å sin sida intresserade ett par andra gårdsägare för projektet, nämligen packhusinspektoren Lars Bengtsson Bank och kryddkrämaren Johan von Brehmen. Suppliker avfärdades nu till Kungl. Maj:t samt till överståthållaren och magistraten. Den 3 juli 1668 gav Kungl. Maj:t i brev till överståthållaren sitt tillstånd till brobygget. Företaget finansierades genom kollekter, initiativtagarnas personliga uppoffringar och tull på broöverfarten, när bygget kommit så långt, att detta var möjligt. År 1672 stod den 1.350 alnar långa bron mellan Hantverkargatan och Röda bodarna färdig.[7]

En följd av Nya Kungsholmsbrobyggets fortskridande var Biörns, Banks och von Brehmens idé om en kyrka på Munklägret. Den 7 november 1670 anhöll man i en supplik till Kungl. Maj:t »att få upprätta ett capelle på holmen (efter så lång och svår väg till huvudkyrkan S:ta Clara är) och där till en fri plats till vidare åtänkan på någon kyrkas anställning.» Ansökan förnyades den 4 mars 1671. Dessförinnan hade initiativtagarna försiktigtvis rådgjort med pastor i Klara församling, doktor Johannes Terserus, till vilken Munklägret ju hörde. Terserus menade, »att S:tæ Claræ församling är nog förmögen att uppehålla och försörja sin kyrkoherde och själesörjare utan denne insulens invånare . . .»[8]

Efter Terserus' medgivande och med sådana patroni som konungens guvernör Christer Horn och preceptor Edmund Gripenhielm var projektet om en kyrkoförsamling på Munklägret garanterat all framgång. Den 22 mars 1671 undertecknade änkedrottning Hedvig Eleonora – med sonen Karl XI för första gången närvarande i »riksenaten» – det öppna brev, som tillät upprättandet av en kyrka på Munklägret, »havandes där till sin egen och särskilte kyrkoherde, samt makt att välja kyrkoföreståndare och kyrkovärder.» Samma dag expedierades en skrivelse till överståthållaren Axel Sparre med order att konferera med magistraten i frågan och att se till att församlingen utan all tidsspillan fick »en bekvämlig plats» till kyrka och kyrkogård.[9]

Ehuru fundationsbrevet för församlingen talar om att Munklägret »peuplerad och folkrik vorden är, och än dagligen med invånare märkligen förökas och tilltager . . .», hade förmyndarregeringen helt klart för sig, att Munklägret ej ensamt kunde underhålla kyrka och prästerskap. Till följd av detta utfärdades den 13 oktober 1671 ett kungligt brev, varigenom lades »Solna kyrka och socken som strax där hos och i nejden belägen är, under samma Munklägerskyrka och pastorat, att hon här efter såsom en annexa där till lyda och höra skall.» Efter en kyrkoherdevakans hade Solna genom ett kungligt brev den 6 mars 1668 som annex lagts under Storkyrkan, varifrån alltså pastoratet 1671 överfördes till den nya församlingen. Härmed är cirkeln sluten i den stora ringdansen med Solna pastorat: Solna och Munklägret var fram till 1684 återförenade i en kyrklig enhet, fastän rollerna var ombytta, moderförsamlingen hade blivit annex och annexet moderförsamling.[10]

Åtlydande Kungl. Maj:ts order i fundationsbrevet hade magistraten börjat se sig om efter »en bekvämlig plats» för den blivande kyrkan

och dess kyrkogård. Meningarna om var den nya kyrkan rätteligen borde ligga har enligt Biörns Relation gått en smula isär. Några ville ha den förlagd till en öppen plats ovanför handelsmannen Antoni Bruns gård, som var belägen längst västerut i kvarteret Vattuormen, dvs. på östra sidan av nuvarande Kungsholmstorg. Ett annat förslag, emanerande från grevinnan Christina Brahe, gick ut på en kyrka norr om Kvarnberget i närheten av hennes malmgård vid Gamla Kungsholmsbron. Man stannade dock inför det gamla vantmakeriets tomt söder om Kvarnberget, enligt Anders Biörn bl. a. därför att den ursprungligen var en kunglig donation.[11]

Anders Slorffs vantmakeritomt med åbyggnader var ännu i hans arvingars ägo. Staden inledde förhandlingar med änkan Christina Brenner om förvärv av marken, och den 15 januari 1672 kunde fastebrevet för den nya församlingen utfärdas.[12]

2. Interimskyrkor och kyrkobygge

Närmast gällde det nu för den unga församlingen att skaffa sig tak över huvudet. Kyrkobygget, till vilket de förberedande borrnings- och sprängningsarbetena påbörjades hösten 1672, var något, som man måste se på mycket lång sikt: först efter 17 år skulle den nya kyrkan vara så långt kommen, att den – litet mer än halvfärdig – kunde invigas. Längst ned mot Hantverkargatan, i sydöstra hörnet av kyrkogårdstomten, låg den tvåvånings träbyggnad, som Anders Slorff under 1640-talets senare del låtit uppföra till kombinerat bostads-, verk- och materialhus. Detta hus kom väl till pass som interimskyrka, ehuru själva gudstjänstlokalen lär ha varit tämligen liten. Huset inrymde även 3 kamrar jämte studerkammare för kyrkoherden, en kammare för kaplanen och ett skolrum.[12a]

På våren 1672 började man inplanka tomten och uppföra en materialbod och en smedja för kyrkobyggets räkning längs kyrkogårdens västra kortsida, som vette mot nuvarande Parmmätargatan. Förutom materialboden och smedjan uppfördes under 1670-talets förra del även några mindre stugor, sannolikt desamma, vilka av Biörn omtalas som kontor för »direktörerna» (Biörn, Bank och von Brehmen) och arbetsplats för kyrkoskrivaren. I och med att församlingen 1674 fick ytterligare en prästman, vilken framför allt skulle tjänstgöra som

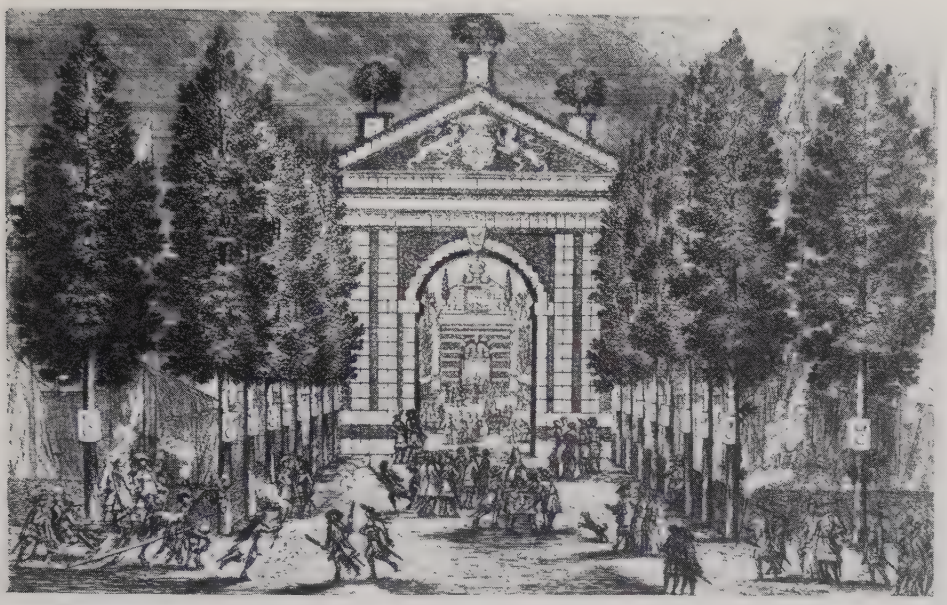

Nya Kungsholmsbrons invigning vid Karl XI:s regeringstillträde i december 1672. År 1689 beskrives invigningen sålunda: »ett fyrverk av oljat papper med bokstäver Vivat Carolus Regnet och brinnande ljus innanföre. Hela bron var med granbuskar och lyktor emellan på bägge sidor utstofferat.» – Kopparstick av G. Chr. Eimert efter teckning av Ehrenstrahl.

skolmästare, uppsattes ett par s. k. ålandsstugor »vid porten ovanföre ut med tvärgatan . . .» (Kaplansbacken). Dessa stugor motsvaras sannolikt av »kyrkans nederrötte hus» vid kaplansgårdens nordvästra hörn på en tomtritning från 1695.[13]

I februari 1672 hade den förste kyrkoherden på Kungsholmen, magister Jonas Lille, utnämnts, och den 8 september s. å. kunde man skrida till invigning av interimskyrkan. En stor myckenhet av folk med sex riksråd i spetsen gjorde gudstjänstlokalen för trång. Då vädret var gynnsamt, hängde man ut en vävnad på svalgångens räcke, och stående på denna svalgång höll Klaraherden Johannes Terserus invigningspredikan, i vilken han passade på tillfället att rikta anmärkningar mot ortens om den papistiska villfarelsen minnande namn, Munklägret, som han för kyrkans vidkommande önskade utbyta mot Carls kyrka. Vid gudstjänsten utfördes musik av 10 musikanter.

Efter invigningen fylldes kyrkan av de förnämsta bland de närvarande, varefter magister Lille installerades i sitt ämbete av ärkebiskop Laurentius Stigzelius. Efter installationsakten inviterades de förnämsta deltagarna till måltid av riksrådet Christer Horn, en av »över-

direktörerna» för Munklägret. Måltiden ägde rum i ett lusthus i vinhandlaren Niclas Standerts trädgård mitt emot kyrkan. Dagen därpå relaterade riksråden för konungen önskemålet om Munklägersnamnets avskaffande och föreslog Carlsholmen. Konungen skall häremot ha föredragit Kungsholmen, en analogibildning på Riddarholmen och Drottningholm.[14]

År 1674 påbörjades arbetet på en klockstapel efter ritningar av kyrkans arkitekt Mathias Spieler. Klockstapeln placerades vid höjden längs nuvarande Parmmätargatan, omedelbart öster om smedjan och materialhuset. I stapeln uppsattes ett perpendikelurverk, som försågs med en mindre provisorisk klocka i väntan på att församlingen skulle kunna bli i stånd att skaffa riktiga kyrkklockor. Vid klockstapelns uppförande anlitades tornbyggaren och timmermannen Anders Olsson (Weckholm). Vid en provringning 1679 i närvaro av kyrkoherden och församlingens deputerade befanns dock stapeln kränga och ge ett allmänt ostadigt inryck, varför Anders Olsson lovade att förstärka den med bjälkar.[15]

Kyrkorummet i det slorffska vantmakeriet hade från första början visat sig vara otillräckligt, och under 1670-talets lopp förvärrades situationen genom befolkningens tillväxt, vilken framför allt hade stimulerats genom tillkomsten av Nya Kungsholmsbron och genom de kungliga privilegierna för hantverkare, som utfärdats 1672. I augusti 1679 diskuterades av församlingens ledning, huruvida man skulle kunna utvidga kyrkorummet genom att höja taket. Denna plan kom dock aldrig till utförande, då församlingen inom tre månader råkade ut för en katastrof av stor omfattning. Natten mellan den 19 och 20 november 1679 utbröt en våldsam eldsvåda i träkyrkan. Enligt uppgifter från kyrkoherde Lille, kaplanen Eurenius och klockaren Erik Staffansson Sträng hade elden först observerats i vindsvåningen, där ingen befunnit sig på flera veckor. En allmän mening var, att elden orsakats av en spricka i den skorsten, som gick genom de rum, vilka begagnats av kyrkoherden. Tack vare att vattensprutor snabbt kom till platsen, undgick den kringliggande bebyggelsen att ödeläggas. Träkyrkan med kyrkoherdebostället och ett par småstugor, bebodda av klockaren, blev lågornas rov. Det allra mesta av kyrkans inventarier, silverkannor, kalkar och patener, ljuskronor, altarprydnader, böcker och mässkrudar, gick till spillo. Kyrkoherde Lille, vars hela hem strukit med, relaterade den 21 november »med egna gråtande tårar» inför

ett deltagande konsistorium eldsvådans förlopp. Den 3 december utfärdade konsistoriet en rekommendation för Lille till Kungl. Maj:t att erhålla en kollekt i alla huvudstadens kyrkor. Kollekten beviljades och insamlades den 2 februari 1680, för vilket Lille framförde sitt tack till konsistoriet den 11 mars.[16]

Församlingen måste nu inrikta sig på att så snabbt som möjligt skaffa en ny gudstjänstlokal. Redan vid det första mötet med konsistoriet efter branden, den 21 november 1679, hade kyrkoherde Lille förfrågat sig, var gudstjänsterna nu skulle hållas. Kyrkoherden i Maria Magdalena, Mathias Iser, och Lille begav sig till »riksens senat» och fick beskedet, »att gudstjänsten skall här efter förrättas uti piruckmakarens . . .» (abrupt slut). Vi har här två möjligheter att välja på: gudstjänsterna förlades temporärt till en gård, där endera perukmakaren Jonas Olsson Gode eller handelsmannen och tidigare perukmakaren Simon Meintz bodde. Dessa båda var de enda perukmakarna på Kungsholmen vid denna tid. Enligt 1676 års mantalslängd var Gode bosatt i borgmästaren Trotzenfeldts gård i kvarteret Bryggaren mellan Hantverkargatan och sjön. Det förefaller föga sannolikt att Gode, som var inneboende, kunde ställa lokal till förfogande. Simon Meintz var däremot ägare till en tämligen stor tomt i kvarteret Bryggaren, bredvid Trotzenfeldts gård, och han var kyrkligt engagerad som kyrkovärd i församlingen. Sannolikt har församlingens gudstjänstlokal under en kort tid provisoriskt förlagts till hans egendom. Enligt en ej verifierad uppgift i Westinska samlingen firades den första gudstjänsten efter branden redan den 30 november. Kyrkoherden inhystes i kamreraren Blåmans gård i kvarteret Bryggaren vid Hantverkargatan.[17]

En ny interimskyrka kom troligen till stånd redan 1680, då kammarherren, friherre Reinhold von Liewen upplät ett utrymme inom den Gripenhielmska malmgårdens område i kvarteret Pilträdet, enligt en författare från 1720-talet »i den Trä-byggningen som står närmast till Bro-ändan på högra sidan.» Här fick även kyrkoherden några små rum till sitt förfogande.[18]

Som tidigare antytts, hade man redan på våren 1672 påbörjat de förberedande arbetena till det kommande kyrkobygget. Den värsta stötestenen var finansieringen. Församlingen hade liten eller ingen ekonomisk bärkraft. Den 3 oktober 1671 hade Kungl. Maj:t i skrivelse till kammarkollegiet givit order om utbetalande av 1 000 dlr smt

som bidrag till kyrkobygget och den 31 oktober 1672 befalldes kommissarien Lillienhoff att till Kungsholms kyrkobyggnad leverera de 1 200 dlr kmt, som han haft i förvar.[19]

Merparten av medlen till kyrkobygget kom från enskilda i form av gåvor och kollekter och – särskilt på ett senare stadium – av till kyrkan utdömda bötesmedel, ett denna tid ofta brukat och ur statens synpunkt bekvämt sätt att lämna bidrag, då indrivningen av beloppen överläts till förmånstagaren. Under den hösten 1672 i Stockholm pågående riksdagen gjordes insamlingar till förmån för Kungsholms kyrka. Den 20 september påminde lantmarskalken »om kyrkan på Munkelägret, att riddarskapet och adelen ville förära till hennes uppbyggelse efter deras affection och vilja . . . och förmodade därföre, att de gåve rundeligen där till. Sedan framsattes ett fat på bordet, var uti var och en ville lägga där uti efter lust och lägenhet.» Insamlingen gav den aktningsvärda summan av 1 521:20 »i riksdaler och annat mynt», som överlämnades till församlingen den 22 september. Samma vädjan om hjälp möttes av mer surmulna miner i prästeståndet, där frågan var före den 28 november. Svaret blev ett tämligen kärvt konstaterande, »att de hava själva eländige och fattige kyrkor, icke heller hava de något själva i förråd till giva.» I borgarståndet synes frågan aldrig ha omnämnts. Den 15 april 1674 gav Kungl. Maj:t tillstånd till utbetalande under två års tid av 2 000 dlr smt av danaarvsmedel. Kollektböcker sändes ut på olika håll i landet. Även småfolket på Kungsholmen drog sitt strå till stacken genom mindre kontanta bidrag, prestationer in natura och dagsverken vid kyrkobygget. Stockholms stad donerade 1674 48 000 murtegel till bygget.[20]

Uppdraget att göra ritningar till den projekterade kyrkan på Munklägret lämnades till arkitekten och fortifikationsofficeren Mathias Spieler. Han var gift med arkitekten och byggningsborgmästaren Jean de la Vallées dotter Margareta och hade 1671 efterträtt svärfadern som arkitekt vid Katarina kyrka.[21]

De la Vallée framstår vid sidan av Tessin d. ä. som den främste svenske företrädaren för den s. k. holländska renässansstilen, som han torde ha tillägnat sig under den fleråriga studieresa till kontinenten, varifrån han återvände 1650. Det främsta exemplet på den holländska arkitekturen i Stockholm är utan allt tvivel det stilrena Riddarhuset, där de la Vallée från 1656 var verksam som byggmästare. Med sina om den holländska stilens paradexempel, Mauritshuis i Haag, starkt påminnande, genomgående pilastrar, breda gesims och sina med frukt-

girlander och blomsterfestoner smyckade tegelytor kom Riddarhuset i högsta grad att bli stilbildare för huvudstadens arkitektur under den senare stormaktstiden. I ett tidigare kapitel har med Sten Karling gjorts sannolikt, att Kungsholmsslottet Hornsberg – i all blygsamhet ett gott exempel på den holländska stilen – är ett verk av de la Vallée. Om hans verksamhet vid Katarina kyrka har ovan talats.[22]

Kyrkotomten hade år 1672 jämnats och sprängningsarbetena för själva kyrkan var klara. Före den 10 maj 1673 har Spieler haft arbetsritningar till kyrkan färdiga. Detta datum lades högtidligen grundstenen till Kungsholms kyrka av murmästaren Mårten Hack i närvaro av »överdirektörerna» för Kungsholmen, Christer Horn och Edmund Gripenhielm, »direktörerna» Biörn, Bank och von Brehmen, kyrkoherde Lille och arkitekten Spieler. Mäster Mårten Hack inmurade under den första stenen ett mynt, som Horn överlämnat till honom, och därefter lästes gemensamt Fader Vår, varefter murningen fortsattes. Under 1673 fortskred murningsarbetet så långt, att sockeln kunde börja sättas; ett uppehåll gjordes 1674, då »en hop stenhuggare . . . tillhuggo och jämnade sandstenen, som lades till nedre varven i kyrkomuren.»[23]

Mathias Spieler har vid sitt arbete med Kungsholms kyrka i allt väsentligt överfört konstruktionsdetaljerna från den av svärfadern de la Vallée och honom själv uppförda Katarina kyrka, som anses vara »det mest representativa exemplet på den holländska renässansens inflytande på svensk kyrkobyggnadskonst . . .». Kungsholms kyrka, sådan den framträder på Spielers i kyrkan förvarade fasadritning och i Dahlbergs Sveciaverk, visar oss en korsformig byggnadskropp, försedd med en tornförsedd kupol, brutet tak med cirkelformade, vid takfoten balustradförsedda takfönster. Huvudfönstren var rundbågiga och inramades av de för den holländska stilen så typiska, genomgående pilastrarna eller lisenerna, som avslutades med en slät, bred gesims.[24]

Omkring 1675–1676 avbröts arbetena på kyrkan och återupptogs ej förrän vid 1680-talets mitt. Orsakerna var flera. Först och främst började byggnadsmedlen att tryta under den tryckande krigstiden. Den ene av kyrkobyggets »överdirektörer», Christer Horn, hade 1674 utnämnts till generalguvernör i Livland, och påföljande år avled hans kollega Edmund Gripenhielm. I augusti 1676 anhöll Anders Biörn om entledigande från sin befattning som en av kyrkobyggets »direktörer». Härtill kom en mycket allvarlig tvist mellan Lars Bengtsson Bank och

kyrkoherde Lille, som hade större delen av församlingen på sin sida. Enligt Banks uppgift till överståthållaren 1678 berodde det mest på Lilles »egenvillighet», att kyrkobygget låg nere. Vi får anledning att återkomma till denna tvist längre fram.[25]

Martin Olsson har daterat den i kyrkan befintliga fasadritningen till omkring år 1675, en datering som möjligen baserats på Anders Biörns uppgift i Relationen, att muren på södra sidan år 1675 var så hög, att den gick över de nyligen beställda fönstergallren, vid vilken tidpunkt en totalritning kan tänkas ha förelegat. Vi vet annars inte mycket om tiden för ritningarnas tillkomst: Biörn omtalar Spielers (arbets?)ritningar 1673 vid kyrkans grundläggning. Fjorton år senare, den 27 april 1687, året före kyrkans invigning, uppvisade kyrkoherden Nils Anberg kyrkoritningarna inför konsistoriet. Det är inte helt otänkbart att Spieler, som efter kyrkobyggets avstannande varit verksam bl.a. som arkitekt vid två, eventuellt tre, stora privatbyggen på Kungsholmen, först fram på 1680-talet, när byggnadsarbetena återupptogs, haft fasadritningarna helt klara. Att han tog god tid på sig, när det gällde att leverera ritningar, framgår av Kungsholms kyrkorådsprotokoll. Den 4 maj 1678 talas om önskvärdheten av en »dessein» över kyrkogården. Spieler skulle vidtalas, och om han ej vore villig, skulle man vända sig till »lantmätaren» (stadsingenjören) Holm. Mellan mars och juni månader 1679 har vid ej mindre än fem tillfällen antecknats, att Spieler skall göra »desseinen» färdig. Den 11 maj 1679 meddelas, att Spieler lovat kyrkovärden Simon Meintz att efter tillsägelse snarast göra en »dessein» över *kyrkan* och kyrkogården. En omständighet, som talar för att de definitiva ritningarna färdigställts först mot 1680-talets mitt, är en punkt i den instruktion för kyrkovärdarna på Kungsholmen, som magistraten utfärdade den 30 april 1684. I punkt 12 bestämdes, att en av arkitekten uppgjord »dessein» skulle företes för överståthållaren och de främste i församlingen. Efter godkännande skulle ritningen anslås på en tavla i sakristian, och där »stadigt hängande bliva». Skolmästaren Olof Giöding meddelar i sitt arbete Kongsholms-Minne (1754), att i sakristian förvarades »Trenne tavlor med svarta ramar, som föreställa ritningar över kyrkan.» Den nu i sakristian hängande ritningen, som Martin Olsson tidfäst till omkring 1675 och som återfanns illa medfaren i en skrubb bakom altaret vid kyrkans genomgång i samband med utgivningen av Sveriges kyrkor 1915, »är utförd på papper, klistrat på trä, och infattad i svart ram». Det torde ej lida något

Ovan Ulrica Eleonora valv- och tornlösa kyrka vid 1680-talets slut. T. v. om kyrkan klockstapeln och Nya Kungsholmsbron. Av kvarnarna norr om kyrkan är den högra »Lilla Munkan» på nuv. Kungsklippan, den vänstra »Stora Munkan» vid nuv. Tekniska nämndhuset. Vid Klara kyrka skymtar Gamla Kungsholmsbron. – Kopparstick av W. Swidde 1693 efter teckning av Erik Dahlberg ca 1688.

Nedan en »idealiserad» bild av kyrkan från norr vid 1700-talets början. Valvet tillkom 1757 och klocktornet först 1810. Vid vänstra kanten skymtar handelsmannen Simon Meintz' hus (senare Owenska huset) i kvarteret Bryggaren, vid högra kanten generalmajoren Henrik Flemings hus i kvarteret Vattuormen. – Kopparstick av J. van den Aveelen 1703.

tvivel om, att detta är en av de tre av Gjöding 1754 omtalade ritningstavlorna i svarta ramar, som förvarades hängande i sakristian, vilket stipulerats av magistraten 1684.[26]

1685 ingick församlingen ett kontrakt med murmästaren Mårten Hack om fortsättning av arbetet med valvfoten till den färdigställda muren. Murningsarbetet var avslutat 1686, och påföljande år engagerades byggmästaren Petter Berling att göra kyrkans taklag, ett arbete som var slutfört hösten samma år. Under 1688 färdigställdes fönsterbågarna, varefter kontakt togs med glasmästarämbetet om tillverkning av de 23 berömda, blyinfattade och målade fönster, som vid kyrkans sista restaurering på 1950-talet återinsatts, delvis i rekonstruerat skick.[27]

Under denna tid, då kyrkan ställts under magistratens överinseende – varom mera i det följande – var problemet rörande medelsanskaffningen det som gjorde sig mest gällande. Lika typisk som myndigheternas oförmåga att ställa likvida medel till förfogande för ett publikt ändamål som detta är deras rekommendation om sättet för de nödvändiga medlens anskaffande; i juni 1686 meddelade magistraten i en skrivelse till överståthållaren, att den ej såg någon annan utväg än att »colligera något hos dem som för Guds hus uppbyggelse hava en kristelig zele och nit . . .», liksom tidigare hade skett i Malmö och Helsingfors.[28]

Med taklaget färdigt och exteriör och interiör putsade men utan tornvalv, färdigställt golv och de flesta inredningsdetaljer ansågs kyrkan så pass långt kommen, att man kunde skrida till invigning.

På församlingens bön att konungen måtte ge kyrkan ett namn, bestämde Karl XI i en skrivelse till ärkebiskop Olaus Swebilius av den 23 april 1687, att kyrkan efter hans gemål skulle bära namnet Ulrica Eleonora. I samma skrivelse uppmanades ärkebiskopen att efter anmodan inställa sig i Stockholm för att inviga templet. Överståthållaren Christoffer Gyllenstierna meddelade den 17 november 1688 församlingen, att konungen samtyckt till invigningens förrättande första söndagen i advent, den 2 december 1688. Tillika meddelades, att överståthållaren anmodat ärkebiskopen att infinna sig i huvudstaden.[29]

Vid kyrkoinvigningen den 2 december 1688 infann sig konungen personligen tillsammans med drottningarna Hedvig Eleonora och Ulrica Eleonora. Närvarande var även samtliga kungliga råden ävensom consistoriales i stadskonsistoriet. Te Deum avsjöngs, dubbel salut sköts

»med många kanoners fröjdeskotts avlossande . . .» och församlingen kunde bl. a. glädja sig över en kollekt på 1 300 dlr kmt, »vilket näppeligen tillförne vid en sådan akt är skett.» Invigningsdagen avslutades så med en festmåltid för de kungliga, varvid bl. a. vinskänken Hans Hindrich Schmer stod för arrangemangen.[30]

Stockholms nyaste stadsdel hade således efter femton år av provisorier och därav flytande besvärligheter äntligen fått sin kyrka, och församlingslivet hade vid ungefär samma tidpunkt fått en större fasthet, sedan församlingen ställts under magistratens inseende. De uppslitande tvisterna mellan »underdirektörerna» å ena sidan och kyrkoherden och större delen av församlingen å den andra var glömda, striderna mellan de med kungliga privilegier utrustade hantverkarna och skråämbetena började ebba ut, sedan de senare fått överhanden, och under kraftfulla och dugliga kyrkoherdar syntes församlingen under 1600-talets sista dekad gå en ljus och lugn framtid till mötes.

3. Församlingens styrelse och förvaltning

Under förra delen av 1670-talet dominerades ledningen av kyrkobygget och av den nya församlingen av de tre »underdirektörerna» Anders Biörn, Lars Bengtsson Bank och Johan von Brehmen. Dessa hade inför planerna på ett brobygge i slutet av 1660-talet försäkrat sig om Edmund Gripenhielm och Christer Horn som projektets beskyddare och förespråkare på högsta ort. Kungl. Maj:t tog fasta på detta sakernas tillstånd och uppdrog i skrivelse den 6 september 1672 åt Horn och Gripenhielm, såsom varande gårdsägare på Kungsholmen, att ha uppsikt över de samma år inrättade frimästerskapen, kyrkobyggningen och förvaltningen på Kungsholmen. Överståthållaren beordrades i en skrivelse samma dag att bistå dem »med en tidig och verkelig hjälp . . .». Sedan Horn utsetts till generalguvernör i Livland, förordnades överståthållaren Claes Rålamb till hans ersättare den 24 mars 1675.[31]

Horns och Gripenhielms ställning som »överdirektörer» torde i stor utsträckning ha varit nominell. De praktiska uppgifterna har delege-

rats till Biörn, Bank och von Brehmen; efter Horns avresa från Sverige 1674, Gripenhielms död i december 1675 och Anders Biörns uppbrott från Kungsholmen till borgmästarbefattningen i Mariefred följande år var ledningen för »Kungsholmsväsendet» starkt decimerad. Överståthållaren Rålamb innehade visserligen den formella ledningen, medan det i allt väsentligt synes ha varit Bank, som styrde och ställde på Kungsholmen.[32]

I fundationsbrevet för Kungsholms församling den 22 mars 1671 hade invånarna garanterats att liksom andra församlingar »välja kyrkoföreståndare och kyrkovärder, vilke om kyrkones byggnad och intrader skole bära åhuga . . .». Ehuru således valrätten för församlingsborna hade fastslagits, torde den första uppsättningen av »kyrkoföreståndare» ha varit självutnämnd. En undersökning av den kyrkliga förvaltningen och dess former under de tre första åren av församlingens tillvaro liksom under 1680-talet är praktiskt taget omöjlig, då det ej föreligger några protokoll före andra halvåret 1676 och ej mellan augusti 1679 och juni 1692. Av en i Westinska samlingen befintlig avskrift av ett protokoll den 13 april 1673 framgår emellertid, att kyrkoherde Lille »och *kyrkoråden* Insp^ne^ Hr Anders Biörn, Hr Lars Bengtsson och handelsmannen Hr Johan von Brehmen, tillika med några av församlingen . . .» sammanträtt i kyrkan för att diskutera bänkindelningen.[33]

Det första sammanträde, från vilket originalprotokoll föreligger, hölls den 13 augusti 1676. Närvarande var, förutom kyrkoherde Lille och en av församlingens högst uppsatta invånare, generalmajoren Henrik Fleming, 15 av församlingens »förnämste ledamöter och invånare». Av dessa var fem handelsmän och tjänstemän, resten hantverkare. Det är värt att observera, att ingen av de tre »underdirektörerna» var med på sammanträdet. Man hade i stället att som främsta ärende taga ställning till Anders Biörns dimissionsansökan från administrationstjänsten vid kyrkbygget. Lars Bengtsson Banks svärson, kassören Petter Bomgren, anmärkte, att hans svärfader hade bort få en kallelse. Han fick då till svar, att Anders Biörns avskedsansökan »de andre församlingens lemmar angår . . . och icke . . . Lars Bengtsson». Denne, som dock i den nyss omtalade avskriften av protokollet den 13 april 1673 betecknats som »kyrkoråd», var tydligen numera persona ingrata bland de närvarande.[34]

Motsättningen mellan Bank och den största delen av hantverkarna

på Kungsholmen kan ha berott på att de senare ej ansett sig få den protektion, som 1672 års frimästerskapsplakat utlovat. Dess försäkringar om förmåner syntes alla raseras genom nya förordningar och angrepp från magistraten och dess enskilda ledamöter samt från skråämbetena. Det är mot den bakgrunden man har att se kungsholmshantverkarnas supplik till konungen någon gång mellan november 1675 och april 1676, vilken resulterade i bekräftelsen den 12 april 1676 på det fyra år tidigare utfärdade frimästerskapsplakatet. Bank torde ha varit tämligen allsmäktig, när det gällde att antaga eller avvisa hugade frimästaraspiranter. Som framgått av ett tidigare avsnitt var det i de flesta fall han, som rådde över de tomter, som skulle ställas till nyanlända hantverkares förfogande. Med viss rätt kunde han även beskyllas för att genom passivitet ha försinkat utfärdandet av den utlovade gillesordningen för frimästarna.[35]

Tvisten mellan »underdirektörerna», enkannerligen Bank, och den främste företrädaren för den kyrkliga förvaltningen, Jonas Lille, torde ytterst ha uppkommit genom Banks autokratiska tendenser, tillkomsten av en sexmannainstitution i december 1676, till vilken vi strax återkommer, »underdirektörernas» underlåtenhet att lämna från sig räkenskaper och kyrkans dokument och deras bristande försorg om kyrkklockornas förfärdigande. Om Banks stora makt beträffande frimästarnas antagande har nyss talats. Det synes också ha varit han, som på eget bevåg och utan kyrkoherdens och församlingens hörande städslat de lägre kyrkobetjänte. De 1676 valda sexmännen synes helt ha övertagit »underdirektörernas» gamla befogenheter vid kyrkan. Ingen av dessa senare blev, som nyss anmärkts, medlem av den nya institutionen, vilken helt naturligt önskade taga del av den föregående tidens räkenskaper och kyrkans handlingar.[36]

Majoriteten av församlingens invånare och kyrkoherden förenades således – ehuru på olika grunder – av sin önskan att göra sig kvitt »direktörstidens» fåvälde och – enligt deras uppfattning – misskötsel av Kungsholmsfrågorna. Biörn, Bank och von Brehmen hade haft tre huvudgrenar i sin förvaltning: Nya Kungsholmsbron, kyrkan och kyrkobygget samt frimästerskapen. De tre »direktörernas» intressen i brobygget hade, efter en del slitningar med staden, avvecklats redan 1673, frimästerskapsfrågan var på väg att åtminstone kortsiktigt lösas till hantverkarnas fördel genom bl. a. gillesordningens publicering, sedan frimästarna omkring 1675 tagit saken i egna händer och börjat uppvakta olika myndigheter i ärendet. »Direktörernas» sista bastion

var således förvaltningen av kyrkan och kyrkobygget, vars avstannande 1675–1676 p. g. a. penningbrist och krigstid kom att bli ett av båda sidor flitigt använt argument i den stora striden mellan kyrkoherden och församlingen å ena sidan, Bank och von Brehmen å den andra. De sistnämndas ställning försvagades vid samma tid av Anders Biörns nedläggande av sin verksamhet vid kyrkobygget och avflyttning från Stockholm.[37]

Den 17 december 1676 sammanträdde »störste delen av Kongshoms församlingens ledamöter» varvid man bl. a. beslöt, att »utväljas skulle sex gode män, som tillsammans alltid träda, och avhjälpa hela församlingenes nödvändigheter, vilka tillika med hans ärevördighet kyrkoherden sluta vad behövas kan.» Valda blev kamreraren Nils Aspegren, vinhandlaren Hans Fredrik Hoff, kamreraren Jöran Blåman, perukmakaren och handelsmannen Simon Meintz, kassören Lars Malört och bokhållaren Clement Mennerling.[38]

De valda sexmännen var alltså församlingsinvånarnas representanter i församlingens styrelse och förvaltning. De kallas i kyrkoprotokollen »deputerade», »kyrkans föreståndare» eller någon gång »kyrkoråd». Denna församlingsstyrelses tillkomst hade naturligtvis, som på andra håll, till dels sin orsak i de praktiska svårigheterna att sammankalla alla socknemän och dessas ovillighet att ofta besväras med sammankomster. Sexmannainstitutionen, som möjligen uppstått ur den medeltida sockenmannanämnden, hade blåsts till nytt liv genom den skyldighet att uppbära tionden, som Johan III:s brev av den 27 september 1572 ålade den.[39]

Den nya sexmannainstitutionens tillkomst utgjorde helt naturligt en nagel i ögat på Bank och von Brehmen, vilka härmed förlorade sitt stora inflytande över församlingsstyrelsen och även led en svår prestigeförlust, då de ej upptogs i de tillsatta sexmännens led. De båda herrarnas bitterhet över detta som över andra verkliga och inbillade oförrätter ackumulerades under nära två år, tills »stoltvisten» mellan Bank och Lille 1678 kom att spränga fördämningarna å ömse sidor. Rykten om striden på Kungsholmen hade nått fram till överståthållaren, vilken i ett postscriptum till sin skrivelse till Bank och von Brehmen den 17 april 1678 med begäran om upplysningar om de framsteg som gjorts, sade sig ha försummit, att »någon förändring skall underväg vara med stolrummen genom *några, som sig kalla reformerade,* vilka såsom mig okunnigt är, vad folk de äre, om de äre av Eder förordnade, eller om de äre tillika med Eder

condirecteurer, av vars myndighet de äre tillsatte . . .». Bank och von Brehmen hade nu ett ypperligt tillfälle till angrepp på kyrkoherden och sexmännen. I sin förklaring över överståthållarens frågepunkter deklarerade de, att kyrkobyggets avstannande främst berodde på kyrkoherden, vilken »ett specialt directorium där över haver olagligen påtagit . . . jämte några av honom där till kallade män . . . några resor haver kallat församlingen tillhopa, och med dem confererat, förutan att giva oss något där om tillkänna, . . . trängt sig in uti vårt ämbete i åtskillige handlingar . . .». Dessutom hade, anförde Bank och von Brehmen, omändring av bänkrummen skett till förfång för överståthållarens dotter Anna Rålamb, änka efter Edmund Gripenhielm. Kyrkoherde Lille och sexmännen sammanträdde den 7 juni 1678 för att taga ställning till de anklagelser, som riktats mot dem. Man konstaterade här bl. a., att pastor aldrig gjort anspråk på något annat »directorium» än predikandet, att »de H[r] *deputerade icke av pastore utan i hela församlingens närvaro och med dess samtycke kallade vara*» och att »ingen præjudicerlig disposition» med bänkrummen vidtagits av pastor, vilken sistnämnda anklagelse tillbakavisades med hänvisning till den indelning som i »underdirektörernas» närvaro skett den 13 april 1673 och som protokollerats.[40]

Generalmajoren Henrik Fleming, som var direkt inblandad i bänkrumstvisten med Anna Rålamb, ställde sig helt naturligt på kyrkoherdens och sexmännens sida, då dessa utåt fått kläda skott för honom. Före den 11 juni 1678 hade kyrkoherde Lille haft en konferens med Fleming om den pågående tvisten. Fleming hade beklagat historien men dock utlovat en skriftlig försäkran, att han ville »med församlingen vara en man.» Denna försäkran uppsatte Fleming redan den 13 juni. Häri förklarade han, att han deltagit i det sammanträde den 17 december 1676, vid vilket sexmännen utsågs. Inspektorerna, dvs. Biörn, Bank och von Brehmen, hade, menade Fleming, i mycket liten utsträckning intresserat sig för kyrkans och församlingens bästa. Sexmännen hade utsetts helt lagligt av de närvarande och i kraft av den i kyrkans fundationsbrev ingående, av konungen givna tillåtelsen för församlingen att utse kyrkoföreståndare och kyrkovärdar. Kyrkoherden har aldrig, slutar Fleming, befattat sig med frågor, som rör kyrkobyggnaden, men väl sökt påskynda arbetet med kyrkklockornas förfärdigande och uppsättning, det företag, mot vilket inspektorerna enligt Flemings uppfattning mest försyndat sig.

Den 10 juli 1678 hade Karl XI i skrivelse uppmanat överståthållaren att allvarligen tillhålla »administratorerne av kyrkobyggnaden på Kongsholmen» att ofördröjligen avlägga räkenskap för medelsförvaltningen, på vars uteblivande hela församlingen klagat i en inlämnad skrivelse. I sitt svar på detta kungliga brev den 25 september gick överståthållaren, möjligen disponerad härtill av sin dotter Anna Rålamb, till angrepp mot kyrkoherden och sexmännen. Lille hade, säger Claes Rålamb, inblandat sig i administratorernas sysslor, »förordnat en hoper, som han deputerade kaller», och sammankallat församlingen flera gånger och överlagt om ärenden, som ej angick densamma. Överståthållaren hade ej underrättats om de ändrade förhållandena vid församlingen och visste ännu inte, »av vem, eller huru de äre tillkomne». Överståthållaren föreslog, att man skulle låta det hela vila, tills de av honom i maj 1678 tillsatta kommitterade för Kungsholmen hunnit avsluta sitt arbete och inkommit med en rapport.

Om Lars Bengtsson Banks synpunkter kraftigt understötts av överståthållaren – måhända av privata hänsyn – i denna skrivelse till konungen, hade kyrkoherde Lille, sexmännen och frimästarna från den 10 juli 1678 fått ett mäktigt stöd, sedan Karl XI – sent omsider – utsett generalmajoren Henrik Fleming till »överinspektör» för Kungsholmen.[41]

I maj 1677 hade sexmännen eller de deputerade, som de oftast kallas, bestämt, att den i deras krets, som var frånvarande utan giltigt förfall eller kom upp till en halv timme försent till sammanträdena, skulle böta 3 dlr kmt. De deputerade sammanträdde som regel mycket ofta, i de flesta fall dock utan att vara fulltaliga och flera gånger med endast två medlemmar närvarande. År 1677 har 12 sammanträden protokollförts, under de oroliga åren 1678 och 1679 29 resp. 33 sammanträden. Den 14 juli 1678 beslöts, att de deputerade utan särskild kallelse skulle sammanträda varje söndag. Detta tycks dock aldrig ha skett; man kan också tänka sig möjligheten, att dessa veckosammanträden ägnats åt rena rutinärenden och ej protokollförts.[42]

Sannolikt i akt och mening att få en bredare förankring bland församlingsborna utvaldes den 1 juni 1679 en grupp om 12 personer, tolvmän, »som ved påfordran kunna komma tillstädes och förefallande församlingens nödvändige rekvisiter att överlägga.» Av denna grupp var samtliga hämtade från småfolket, hantverkarna: 3 garvare, 3 trädgårdsmästare, 1 repslagare, 1 bokbindare, 1 vantmakare, 1 skräddare, 1 bagare och 1 smed. Dessa tolvmän, benämnda »de tolv

äldste», sammanträdde tämligen flitigt tillsammans med de deputerade under den återstod av år 1679, för vilken protokoll föreligger: mellan den 1 juni och den 13 augusti har deras närvaro antecknats vid fem tillfällen. Sedan Henrik Fleming på sommaren 1678 utsetts till »överinspektör», var man angelägen om denne för kyrkans väl synnerligen intresserade mans medverkan, detta desto mer som man ändå alltid vid viktigare frågor framlade de fattade besluten till approbation för Fleming. Den 3 augusti 1679 uttryckte de deputerade ett önskemål om att Fleming åtminstone någon gång i månaden vore närvarande vid deras sammankomst, »på det, att sålunda vad som proponerat bliver, må enhälleligen med alles goda consent bliva resolverat.»[43]

Förutom kyrkans egna ärenden – reparationer, indelning av bänkrum, biläggande av de vid denna tid så typiska, ofrånkomliga grälen mellan kvinnor om rangplatser i kyrkan, försäljning av gravplatser och anställning av kyrkobetjänte – tog de deputerade, särskilt under 1690-talet, upp frågor, som var av allmän betydelse för stadsdelen, framför allt sådana, som rörde gatuläggning och reparation av den mycket snart efter färdigställandet bristfälliga Nya Kungsholmsbron. Gatuläggningen, som sedan medeltidens slut åvilat de enskilda husägarna, kom fr.o.m. 1600-talets mitt att skötas av speciella gatuläggare, för vilkas utförda arbete staden senare debiterade de olika husägarna. Församlingen synes ha skött sina plikter i detta avseende på ett föredömligt sätt. I december 1676 lovade flera församlingsbor att köra fyra lass sand och fyra lass sten var »till Kyrkogatans (dvs. Bergsgatans) stenläggning». I september 1692 och maj 1693 påpekades vid sexmännens sammankomst, att församlingen många gånger gjort resultatlösa framställningar till magistraten om gatuläggningen. I juli 1694 besiktigades av bl.a. flera av rådmännen de rännstenar, som församlingen hade gjort i ordning norr om kyrkan, dvs. vid Bergsgatan, och i maj påföljande år beslöt man att jämna de kring kyrkogården liggande gatorna, »så att man kan åka med vagn upp till norra kyrkodörren . . .». Gatan mitt emot kaplansbostället, nuvarande Kaplansbacken, som hittills varit stenig och oframkomlig för vagnar, skulle enligt ett beslut i september 1696 jämnas till. I samband med uppförandet av kyrkomuren längs Stora gatan (Hantverkargatan) och trädplantering på kyrkogården beslöt man år 1702 att utfylla och laga detta Kungsholmens ena huvudstråk längs med kyrkogården.[44]

En fråga av liknande art, underhållet och reparationen av den långa, i vinkel gående Nya Kungsholmsbron, var under ca 30 år före-

mål för bekymrade överläggningar bland Kungsholms församlings deputerade. Endast omkring 10 år efter färdigställandet av bron började det visa sig, att den ej blivit vad man hoppats på. År 1683 hade magistraten i skrivelse till överståthållaren påpekat nödvändigheten av att vidmakthålla och reparera bron, vilka påpekanden denne vidarebefordrade till konungen i en skrivelse den 3 december 1683. När Kungsholms kyrka stod inför sin invigning mot slutet av 1688, fann magistraten det rådligast att hos överståthållaren rekommendera, att konungen vid sin färd till invigningshögtiden använde sig av den något längre vägen via Gamla Kungsholmsbron. Sedan monarken 1684 efter tomtköp förlagt det kungliga jaktvarvet till Kungsholmen, gavs det ofta anledning för honom att besöka Kungsholmen, och han önskade naturligtvis en så snabb och bekväm förbindelse som möjligt med Staden. Den 4 december 1688 – således endast några dagar efter kyrkans invigning och det prov konungen tydligen fått av den längre vägen över den gamla bron – resolverade Karl XI över ett av jaktvarvschefen, kommendören Gyllenskepp, inlämnat memorial. Gyllenskepp beordrades här att fästa magistratens uppmärksamhet på att »bron behöver lagas och understödjas», så att den ånyo kunde bli »god och stark att färdas över».[45]

Frågan om Nya Kungsholmsbrons usla beskaffenhet återkommer med en nästan plågsam regelbundenhet i kyrkans protokoll. Det var speciellt lagmannen Carl Gyllencreutz, som med frenetisk iver arbetade på att få något gjort. På en av Kungsholms församling till konungen inlämnad skrivelse med begäran att magistraten skulle åläggas att underhålla bron, tecknade Karl XI den 15 februari 1692 en egenhändig resolution, i vilken han förklarade sig ej kunna villfara supplikanternas begäran, då magistraten och staden »för tiden är belastad med så många och vidlöftige byggninger.» I maj 1693 tog Gyllencreutz upp frågan vid ett sexmännens sammanträde och påpekade, att man avfärdat många suppliker till överståthållaren om brons reparation utan att få något svar. Kyrkoherde Gallerius visade sig pessimistisk beträffande resultatet av dessa suppliker och hänvisade till konungens nyss avgivna resolution. Gyllencreutz gav dock inte upp: i augusti 1697 sade han sig ej kunna taga på sitt samvete, att man ej fortsatte att bearbeta magistraten. Han hade från en båt undersökt bron och kunde meddela, att bjälkarna var sönderruttnade och nedfallna. Kamreraren Blåman anmärkte uppgivet, att det enda man hade att vänta av påstötningar hos magistraten vore att bron avstängdes, något som

skulle lända kungsholmsborna till stor skada och församlingen till förlust, då den skulle mista mycket kollektpengar från tillfälliga besökare. Gyllencreutz invände med viss hetta, att detta dock vore bättre »än att en hop människor skulle ömkeligen omkomma.» I början av 1699 hade Gyllencreutz talat med flera kungl. råd om brons farlighet och fått löfte om hjälp hos Karl XII. Man beslöt den 2 februari, att samtliga kyrkans föreståndare personligen skulle uppvakta monarken med hjälp av grevarna Wrangel och Piper. Speciellt den sistnämnde, som sedan några år var sysselsatt med att iståndsätta sin malmgård, senare Piperska Muren, kunde förväntas vara angelägen om goda kommunikationer. I mars 1700 ansåg sig församlingens sexmän ha anledning förmoda, att konungen givit överståthållaren order i brofrågan, varför Gyllencreutz nu föreslog en förnyad supplik till borgmästare och råd, vilket vann samtligas bifall. I november 1702 klagade kyrkoherde Gallerius bittert över Kungsholmens avfolkning och de starkt minskade kollekterna. Roten till församlingens onda var Nya Kungsholmsbron, ansåg han. Gyllencreutz relaterade, hur han flera gånger konfererat med borgmästare och råd, som intagit en positiv hållning och även föreslagit en ny plats för ett brobygge. T. o. m. Gyllencreutz synes dock nu ha givit tappt: »men desse svåre tider lära sådant gott uppsåt hindra». De deputerades – och främst Gyllencreutz' – envisa kamp gav dock småningom utdelning. Den 22 september 1707 kunde man vid de deputerades sammankomst berätta, att magistraten beslutat om brons rivning. Häråt gladde man sig allmänt, då »kyrkan om sommaren vackert får i håvorne, då folket hava sitt plaisir att spassera hit ut över bemälte bro».

År 1709 påbörjades brobygget på allvar. Fram till 1712 hade staden lagt ned över 12 000 dlr smt på brobyggnaden, och ändå var ej mer än fundamentet klart. 1713 fick man tillgång till billig arbetskraft, då regeringen beslöt, att ryska krigsfångar skulle få användas till arbetet. Vid slutet av år 1720 hade så äntligen bron bragts till fullbordan, och i början av år 1721 öppnades den för överfart.[46]

Den besvärande bristen på protokoll under 1680-talet gör det tämligen vanskligt att få en uppfattning om församlingens administration. Här skall endast ges några spridda glimtar från denna tid. Under Jonas Lilles sista tid som kyrkoherde på Kungsholmen, sannolikt 1683, hade generalmajoren Henrik Fleming anhållit om entledigande från befattningen som översinspektor på Kungsholmen. Magistraten anbefalldes nu att utöva tillsynen över kyrkan. Detta

var – i motsats till andra församlingar – något för Kungsholmen helt nytt. I en skrivelse till överståthållaren den 24 november 1688 förklarade magistraten, att den fram till Flemings avgång som inspektor inte haft det ringaste att beställa med kyrkobyggnaden eller med något annat rörande Kungsholmen. Administrationen över Kungsholmen, vars första verkliga urbaniseringsperiod till stor del berott av privata initiativ, hade ju från början lagts i händerna på enskilda: Horn, Gripenhielm, Biörn, Bank och von Brehmen och något senare Fleming. Magistraten hade hållits tillbaka och endast uppmanats att på bästa sätt gå administratorerna till handa.

Magistraten hade sedan mycket lång tid tillbaka haft ett dominerande inflytande över kyrkorna – framför allt över stadens kyrka S:t Nikolai – ett inflytande som kodifierats senast i 1672 års styrelseförordning för Stockholm. Man skulle kunna säga, att Kungsholms församling, med sin garanterade rätt att själv utse kyrkoföreståndare och kyrkovärdar och sitt under de tio första åren totala oberoende av magistraten kom att bli en illustration till det ideal av församling och församlingsstyrelse, som prästerskapet envist och slutligen framgångsrikt kämpade för under senare delen av 1600-talet och som fick sin konfirmation i 1686 års kyrkolag, där ingen bestämmelse finnes om magistratens befattning med ecklesiastika frågor.[47]

I enlighet med rådande praxis i huvudstadens församlingar förordnade magistraten två i församlingen boende, för redlighet, flit och trohet kända män, handelsmannen Petter Pettersson von Husum och garvaren Gedert Steffens, att vara kyrkovärdar och utsåg handelsmannen och e. o. rådmannen Thomas Perman, även han kungsholmsbo, till inspektor och föreståndare med speciell uppgift att återupptaga det sedan ett årtionde vilande kyrkobygget. Den 30 april 1684 utfärdade magistraten en instruktion för kyrkovärdarna. De skulle i viktiga frågor inhämta överståthållarens och magistratens råd och kunde även fortsättningsvis konsultera Henrik Fleming. Föreståndaren skulle tillhöra magistraten och ha inseende över »hela detta väsendet». I frågor rörande kyrkobygget hade kyrkovärdarna att sammankalla alla dem, som bodde på Kungsholmen eller där hade sina gårdar tillika med justitieborgmästaren och den av magistraten förordnade föreståndaren.[48]

Det kan vid första påseendet tyckas, som om Permans, von Husums och Steffens tillsättning inneburit en inskränkning av den församlingens självstyrelse, som funnits under den föregående perioden. Så har

dock ej varit fallet. Föreståndaren och kyrkovärdarna har framför allt – och med framgång – ägnat sig åt att få igång kyrkobygget och åt den ekonomiska förvaltningen. Det är betecknande, att de tre undertecknat en skrivelse till konungen »uppå Kungsholms *kyrkas* vägnar» och ej på församlingens. von Husum och Steffens omnämner också i sina förklaringar över gjorda »observationer» i kyrkoräkningarna 1684–1688 kyrkoherde »Nils Anberg och dess sexmän». De deputerade har således kunnat fortsätta sin verksamhet. En viss spänning har dock varit rådande mellan deputerade och kyrkovärdar. På detta förhållande tyder ett av de förra till överståthållaren ingivet, odaterat memorial, som dock kan tidfästas till perioden oktober 1688 – januari, februari 1691, i vilket man begär, att överståthållaren skall beordra kyrkovärdarna von Husum och Steffens att prestera en redovisning för kyrkans influtna inkomster. Kyrkovärdarna hade undandragit sig detta med olika invändningar men småningom lämnat in »ett ounderskrevit och ofullkommeligit förslag eller räkning, utan verificationer.» Sannolikt har kyrkovärdarna ej ansett sig skyldiga att redovisa för någon annan instans än magistraten. Skrivelsen är av intresse även genom att den upplyser om vilka som fungerade som deputerade under åtminstone en del av denna protokollslösa tid. Förutom av kyrkoherde Nils Anberg är memorialet undertecknat av generalmajoren Henrik Fleming, kammarherren Reinhold von Liewen, lagmannen Carl Gyllencreutz, kamreraren Jöran Blåman, Nicolaus Höök och sockerbagaren Justus Möller.[49]

De ursprungligen av församlingsborna utvalda sexmännen utsågs i det följande genom kooptation. Av den första uppsättningen avled ej mindre än fyra inom loppet av dryga två år. Vinhandlaren Hans Fredrik Hoff hade avlidit den 9 januari 1678 och fr. o. m. juni s. å. uppträder garvaren Nils Jönsson vid sammanträdena. Vid dennes frånfälle i mars 1679 uppfördes garvarna Bertil Kröger, Jöns Eriksson Rahm och skräddaren Peter Munk på förslag till den ledigblivna sexmansplatsen. Kassören Lars Malört, tillhörande den första sexmannauppsättningen, dog i mars 1679, och vid ungefär samma tid bortrycktes även bokhållaren Clement Mennerling. I denna besvärliga situation frångick man för en gångs skull kooptationsförfarandet. Den 13 april 1679 diskuterade de kvarvarande sexmännen med »några av församlingens lemmar» hur man skulle fylla vakanserna. Som efterträdare till Nils Jönsson och Lars Malört utsågs Bertil Kröger och krigsfiskalen Christian Zörner, av vilka den förre, som var

närvarande, förklarade sig villig att intaga plats bland de deputerade. Zörner tillträdde sin befattning i juli.[50]

Vid kyrkoherde Jonas Gallerius' ämbetstillträde 1692, då kyrkans originalprotokoll ånyo föreligger, återfinner vi av de gamla kyrkans föreståndare från 1680-talets senare del Henrik Fleming, Carl Gyllencreutz och Jöran Blåman. Under hela 1690-talet och ett gott stycke in på det nya seklet synes Gyllencreutz och Blåman (1705 adlad Blomhielm) ha varit de deputerades eller kyrkoföreståndarnas, som de nu oftast kallas, ledande män. Vid den stora genomgång av församlingens angelägenheter, som efter Gallerius' tillträde hölls den 11 juni 1692, påpekade kyrkoherden, att 1686 års kyrkolag stipulerade, att kyrkornas föreståndare skule vara sex till antalet. Då Fleming önskade draga sig tillbaka och även Gyllencreutz uttalat önskemål i samma riktning, föreslog pastor till nya föreståndare assessor Daniel Wulf, överstelöjtnant Ludvig Fabritius, vilken dock undanbad sig, major Pfalsburg, kamreraren Törner och bokhållaren Insulander, de senare samtliga frånvarande.[51]

Som framgått av det föregående var sexmännen åtminstone fram till mitten av år 1679 huvudsakligen rekryterade från tjänstemannagruppen med tillskott av några handelsmän och hantverkare. När man genom de bevarade protokollen fr. o. m. 1692 åter sättes i stånd att något närmare studera sexmännen, noteras en markant skillnad i deras sociala sammansättning. Under perioden från 1680-talets slut till 1700-talets början var kyrkans föreståndare till nära 50 % adelsmän; i övrigt fanns ett par tjänstemän och hantverkare och en handelsman. Tendensen att rekrytera föreståndarna eller kyrkoråden framför allt från statsförvaltningens högre poster hade Kungsholmen gemensam med andra församlingar vid denna tid. Genom att dessa representanter för de högre tjänstemännen knöts till församlingsstyrelsen, kunde man genom deras inflytande räkna med viss framgång för församlingens ärenden i de högre instanserna av den statliga förvaltningsapparaten. Betecknande i detta avseende är diskussionen bland kyrkans föreståndare den 20 november 1699, då man motiverade kallelsen av kungl. sekreteraren, sedermera vice presidenten Henrik Herdhielm med att han »mycket förmår hos höga överheten, så att han lärer vara kyrkan i många mål befordelig».[52]

I augusti 1697 föreslog lagman Gyllencreutz, att sexmännens antal skulle fyllas och lanserade som kandidater »Hr. Doctor Hierne, såsom den där hos Kongl. Maj:t dageligen uppvaktar, och i så måtto

kyrkans bästa lärer befrämja; item secretarien Hr. Åkerhielm och schoutbinachten Hr. Appelbohm.» Pastor instämde helt i förslaget. Han hade dock omedelbart uppfattat ensidigheten i det sociala urvalet med tre adelsmän och ansåg, att det vore »högnödigt att av församlingens borgerskap tvenne vackra män utvaldes, alldenstund de samma hava här i församlingen stadigare vistande . . .» och föreslog f.d. kyrkovärden Petter Pettersson von Husum och bokbindaren Bengt Höök, den senare en av församlingens äldsta medlemmar. Diskussionen, som denna gång ej ledde till något beslut, låter oss ana, att utvecklingen gick mot en uppdelning av kyrkoföreståndarna i grupper efter ståndstillhörighet, något som i praktiken inte var något nytt i församlingen, där man på ett tidigt stadium haft representanter för såväl adeln som borgerskapet bland kyrkans föreståndare utan att detta särskilt framhållits. Det nya ligger i det principiella betonandet av att sammansättningen av kyrkoföreståndarna borde avspegla ståndsindelningen.[53]

Den 20 november 1699 återupptogs frågan till behandling, varvid man beslöt utse kungl. sekreteraren Henrik Herdhielm. Beträffande dem, »vilka skola här till kallas av borgerskapet», hade man på förslag de båda gamla församlingsborna bokbindaren Bengt Höök och repslagaren Johan Nyman. Man stannade vid beslutet, att pastor skulle sammankalla hela församlingen för att i detta fall få reda på invånarnas inställning. När frågan ånyo togs upp, den 11 maj 1702, begärde Gallerius, att kyrkoföreståndarna skulle väljas i tre grupper med två personer i varje, vilka grupper skulle representera adeln, civilbetjänte och borgerskapet.[54] Adelsgruppen var vid detta tillfälle fulltalig med Gyllencreutz och Herdhielm. För de civilbetjänte lanserade kyrkoherde Gallerius kamrerarna Gren och Wennerman och för borgerskapet handelsmannen Dahlström, bokbindaren Höök och repslagaren Nyman. Man beslöt, att de, som pastor kunde förmå att mottaga valet, skulle erkännas som kyrkans föreståndare. Av de här nämnda kandidaterna synes det endast ha varit Bengt Höök, som accepterat kallelsen. Han och handelsmannen Johan Burgman förekommer fr. o. m. 1702 i protokollet som kyrkoföreståndare. För civilbetjäntes del tycks man ha nöjt sig med den outtröttlige trotjänaren kamreraren Jöran Blåman. Handelsmannen Dahlström, sedermera rådman, förmåddes 1708 att bli en av kyrkans föreståndare.

Vid den här undersökta periodens slut, omkring 1703, hade man i stort fyllt sexmännens antal, där Gyllencreutz och Herdhielm repre-

Bokbindaren och frimästaren *Bengt Andersson Höök* († 1727), tolvman, sexman och kyrkovärd vid Ulrica Eleonora församling. – Något skadat porträtt från Hööks och hans båda hustrurs år 1703 uppsatta epitafium. Foto ATA.

senterade adeln, Blåman civilbetjänte samt Höök och Burgman borgerskapet.[55]

Under år 1707 har synbarligen gjorts ett försök att ge den 1679 inrättade tolvmannainstitutionen nytt liv fastän i en ny form. Som vi erinrar oss, hade 1679 års tolvmän även betecknats som »församlingens tolv äldste». I april och september 1707 kan man iakttaga, hur kyrkoföreståndarna vid sina sammanträden från och till har sällskap av en grupp kungsholmsbor, som noggrant särskiljes från dem och som benämnes »församlingens äldste herrar». Bland dessa återfinnes en enda från 1679 års tolvmän (av vilka de flesta avlidit på 1680-talet), nämligen repslagaren Johan Nyman, vilken även varit verksam som kyrkovärd på 1680- och 1690-talen. Av 1679 års tolvmän var ytterligare en verksam i församlingens tjänst, nämligen bokbindaren Bengt Höök, vilken i början av 1700-talet fungerade som sexman och kyrkovärd. Ehuru detta försök med en särskild grupp av församlingsäldste endast synes ha praktiserats under år 1707, kan man under

de därpå närmast följande åren iakttaga, hur en liten krets av kungsholmsbor, som intresserat sig för församlingslivet, då och då har deltagit i föreståndarnas överläggningar och vid åtminstone ett tillfälle, i november 1711, helt ersatt dessa, vilka uteblivit från en sammankomst.[56]

Till sist några ord om sockenstämman, en term som visserligen ej förekommer under 1600- och 1700-talen men som av praktiska skäl användes här, då denna benämning kan sägas täcka vad det här gäller. Sockenstämman bestod av socknens eller församlingens bofasta och/eller egendomsägande män, som vid stämman hade möjlighet att göra sina röster hörda i frågor rörande församlingens och det allmännas angelägenheter. Det säger sig självt, att det var praktiskt omöjligt att vid ett och samma tillfälle samla alla församlingsbor till överläggning. Intresset torde också i de flesta fall ha varit tämligen svalt.[57]

I Kungsholms församling var sockenstämmans roll tämligen obetydlig. Stämman utlystes i regel av pastor från predikstolen och ägde vanligen rum i omedelbar anslutning till gudstjänsten. I protokollen betecknas stämman oftast med orden »församlingens ledemöter», »störste parten av församlingen» eller enbart »församlingen». Att »församlingen» i allra högsta grad är att beteckna som pars pro toto framgår av protokollet den 3 juni 1678, då de sex deputerade under diskussionen om »stolbråket» mellan kyrkoherde Lille och Lars Bengtsson Bank erbjöd sig att avträda »så länge församlingen . . sitt råd sammansköto . . .». Denna »församling» bestod av 18 personer, av allt att döma en talrikt besökt sockensammankomst. Under tiden augusti 1676 – augusti 1679 har sockenstämman varit samlad tio gånger, därav tre gånger inom loppet av maj och juni månader 1678, då striden mellan Lille och Bank stod som hetast. Under kyrkoherde Gallerius' ämbetstid, 1692–1704, har sammankomster med hela »församlingen» eller delar därav endast ägt rum vid fyra tillfällen.[58]

Det skulle i regel till för kyrkogemenskapen stora och avgörande frågor för att »församlingen» skulle sammankallas. Så var fallet, när Anders Biörn i augusti 1676 begärde avsked från administrationstjänsten vid kyrkan, när de sex deputerade utsågs i december s. å., då bänkindelningen kungjordes i mars 1677, under den ofta omtalade striden mellan Lille och Bank, som kulminerade i maj och juni 1678, vid predikosvårigheterna under kaplanen Eurenius' sjukdom på hösten s. å. och vid utseendet av tolvmännen i juni 1679. Under Jonas

Gallerius' tid på 1690-talet var »församlingen» sammankallad till kyrkoherdens stora »organisationssammanträde» den 11 juni 1692, när sexmännen skulle kompletteras i maj 1693 och vid en diskussion i augusti 1697 om oegentligheter under en nyligen avliden klockares tjänstetid.

En vid ett par tillfällen diskuterad fråga vid de deputerades sammanträden 1679 var, huruvida de tämligen talrika gårds- och husägare på Kungsholmen, vilka ej hade sin stadigvarande boning här, »skola convoceras till några nödvändigheter, angående församlingen». Frågan avgjordes den 2 mars till den aktuella gruppens fördel: »billigt att de communicerade varda uti några nödvändige casibus».[59]

Det är mer än väl förståeligt, att pastor och sexmän strävade efter att besvära »församlingen» så litet som möjligt. Hade man, som Jonas Gallerius i september 1692, från predikostolen högtidligen kallat till allmänt sammanträde för att vid dess början finna en representant för föreståndarna, de båda kyrkovärdarna och »församlingen» företrädd av en enda person, så torde detta ha verkat nog så avskräckande. Man drog sig fram tämligen väl med hjälp av föreståndare och kyrkovärdar. När lagmannen Gyllencreutz den 20 november 1699 mer eller mindre föreslog en indelning av kyrkoföreståndarna efter ståndstillhörighet, hade »församlingen» ej varit sammankallad på över två år. Dessförinnan var det mer än fyra år sedan närmast föregående allmänna församlingsmöte. Mot 1690-talets slut förmärktes ett visst missnöje från församlingens sida med den rådande ordningen. Vid det nyssnämnda sammanträdet den 20 november 1699 beslöt föreståndarna, att pastor skulle sammankalla hela församlingen och orientera om den aktuella frågeställningen, »så kan ock om detta ärendet bättre slutet bliva, helst det förspörjes att en del av församlingens invånare förtryta det de ej bliva kallade till någon deliberation, när kyrkoföreståndarna äre tillsammans».[60]

Kyrkorådet i Kungsholms församling kunde vid 1700-talets ingång förfoga över flera goda krafter, väl förfarna i kyrkans och församlingens värv och alla vana vid den ordning, reda och exakthet, som införts av den duglige Jonas Gallerius. Det behövdes en sådan erfarenhet som Jöran Blåmans, förvärvad under mer än ett kvartssekel i församlingens tjänst, och en sådan naturlig auktoritet och uthållighet som Carl Gyllencreutz' under de vargatider, som nu stundade. Dessa båda jämte bokbindaren Bengt Höök och Gallerius' efterträdare, kyrkoherde Jo-

han Börck, en sträv men duglig karolinsk prästman, kom att bli de dominerande gestalterna vid rådslagen under en för församlingen icke minst i ekonomiskt avseende brydsam tid.

Som en krona på det allmännyttiga verk, på vilket kyrkoföreståndarna och framför andra Gyllencreutz så länge arbetat, framstår magistratsbeslutet 1707 om rivning av Nya Kungsholmsbron och uppförande av en ny. Denna fråga var livsviktig för Kungsholmen som sådan, vilken genom de dåliga förbindelserna höll på att avfolkas, och hade indirekt en stor betydelse för den fattiga församlingen, som hade gått miste om stora kollektpengar från de stockholmsbor, vilka tidigare brukade förena gudstjänstbesök med strövtåg i den mark, som enligt biskop Spegel bar »rara trä och mycken främmand frucht,/Som giör ett stort behag med smak, och färg och lucht».[61]

4. Prästerskapet och skolväsendet

Den 29 februari 1672 utfärdades kunglig fullmakt för magister Jonas Lille som kyrkoherde vid kyrkan på Munklägret och dess annex Solna. Lille hade rekommenderats till befattningen med hänvisning till »hans på någon tid uti predikoämbetet gjorde tjänst, som eljest gode gåvor och kvaliteter . . .».[62]

Knappa två månader senare diskuterades Munklägersförsamlingen i riksrådet. Om den nye kyrkoherden upplyste rikskanslern Magnus Gabriel de la Gardie, att han rekommenderats av Christer Horn och Edmund Gripenhielm, patroni för brobygget och i september detta år formellt utsedda att som inspektorer eller »överdirektörer» föreslå alla aktiviteter på Kungsholmen.

Riksrådet och presidenten Knut Kurck, de la Gardies motståndare, anmärkte, att kyrkoherde Lille var »un homme de peu de doctrine. Jag har hört sägas att folket vill övergiva församlingen för hans skull.»[63]

Föremålet för regeringens diskussioner, magister *Jonas Jonæ Lille,* var möjligen son till kronofogden Joen Pedersson Lille i Österhaninge och inskrevs vid Uppsala universitet, Södermanland-Nerikes nation, i januari 1658. Han bör ha varit född under 1640-talets förra del; i den ovan berörda riksrådsdiskussionen 1672 omnämnes han som »en ung magister». Under sin Uppsalatid blev Lille inblandad i det bekanta studentbråk, som utbröt 1663, då bröderna Julinus från Nyköping

stod i begrepp att lämna Uppsala, sedan de efter en del bravader ådömts s. k. tyst relegation. Den 23 februari 1664 relegerades Lille på ett år. Han begav sig till Rostock, där han inskrevs som student den 10 juni s. å. och erövrade sannolikt magistergraden där. Senast i januari 1667 var Lille åter i Sverige. I Strängnäs domkapitels protokoll för den 9 januari 1667 har antecknats, att »välb. Hr Per Sparre på Engsön begärer att hr. Jonas Lille, som nyligen ifrån Tyskland hemkommen är, måtte ordineras till präst och bliva hans hovpredikant . . .». Prästvigningen ägde rum påföljande dag, den 10 januari. Kansli- och riksrådet, friherre Per Sparre avled 1669. Hans änka, Sigrid Horn af Åminne, var syster till konungens guvernör och »överdirektören» för Kungsholmen Christer Horn; Sigrid Horn har sannolikt lagt sig ut för sin mans hovpredikant Jonas Lille hos brodern och av denne utverkat en rekommendation till riksrådet vid besättandet av Munklägrets och Solna sammanslagna pastorat.[64]

Knut Kurcks beskyllning mot Lille för bristande lärdom synes ej ha haft stort fog för sig. Åtminstone var församlingsborna på Kungsholmen nöjda med sin pastors kapacitet i detta avseende: på Lilles fråga, om församlingen »honom hade något uti lärdom och leverne att skylla och straffa», förnekades detta helt vid en sammankomst med församlingens deputerade och ca 20 församlingsrepresentanter i juni 1678. Däremot torde man med viss rätt kunna säga, att Jonas Lille var tämligen egenmäktig, nonchalant beträffande en del av sina ämbetsplikter, mån om sin ställning och värdighet och framför allt en mycket besvärlig förman för kaplanerna i Solna och så småningom också i Kungsholmen, även om dessa i sig kunde vara nog så svåra att hantera.[65]

De la Gardie hade i april 1672 uttryckt oro för att Lille skulle betrakta Solna som »en redkyrka», en förmodan som visade sig i det hela korrekt. Han tycks sällan ha besökt Solna, där de kyrkliga förrättningarna sköttes av kaplanen, Gabriel Achrælius, som från sin ankomst till församlingen 1673 låg i ständig tvist med Lille. Achrælius var känd för sitt onyktra leverne och hans utförsgåvor som predikant lär ha varit mycket medelmåttiga. 1675 anklagade Lille Achrælius inför konsistoriet för att ge spotska och ohövliga svar, när han gav honom några order. Härtill svarade Achrælius, att han aldrig själv fick några order utan att dessa gick genom kyrkovärdarna. Detta visar, att förbindelserna mellan pastor och kaplan varken bokstavligt eller bildligt var särskilt goda. Vad värre var: Lille utbetalade under Achrælius'

första tre år i Solna ingen som helst kaplanslön, varför denne hos konsistoriet anhöll om förmaningar till Lille, så att han kunde få ut de honom tillkommande 36 tunnorna spannmål och de 18 specieriksdalerna.[66]

Det är i hög grad berättigat, att om de första 30 åren av Kungholms församlings tillvaro säga, att det var en tid som i klerikalt avseende präglades av stridigheter mellan pastor och kaplan. Redan vid Jonas Lilles utnämning till kyrkoherdeposten hade Kungl. Maj:t konstaterat, att Kungsholms församling ej ensam mäktade underhålla en kyrkoherde, varför Solna som ett annex lades till den nya församlingen. Om detta var en sanning 1672, torde det under den närmaste följande tiden – med pågående värvningar, extra ordinarie pålagor och dyrtid – ha varit en ännu större sanning, att två prästerliga tjänster var långt över vad församlingen kunde bära. Kyrkoherden hade någon tid anlitat en hjälppräst, en herr Henrik, till aftonsångernas förrättande, då han hade svårt hinna med all tjänstgöring. En del församlingsmedlemmar önskade skaffa kyrkan en egen kaplan. I juli 1673 sammanträdde i kyrkan 16 för denna fråga intresserade personer och beslöt att till kaplan och skolmästare på Kungsholmen begära preceptorn hos Edmund Gripenhielms son, Andreas Andreæ Eurenius, som några gånger biträtt med aftonsångspredikan. Utväljandet av Eurenius var ett ur församlingens synpunkt skickligt drag: under betonande av att församlingen ej kunde betala någon kaplanslön, underförstods vid detta val, att »Hans Ex:s varder något salarium där till gunstigt förskaffandes». Församlingen skulle s.a.s. åka snålskjuts på en av överdirektörerna och dela predikant med honom. Gripenhielm avled dock redan 1675, och framtiden blev i detta avseende ej så ljus, som både församlingen och Eurenius torde ha räknat med.[67]

Andreas Andreæ Eurenius var bördig från Enånger i Hälsingland och blev student i Uppsala 1659. År 1670 blev han informator för Carl Gripenhielm och flyttade med lärjungen till Stockholm 1672. Efter kallelsen till kaplans- och skolmästartjänsten i Kungsholmen prästvigdes han den 7 augusti 1673 och tillträdde omedelbart. Han fortsatte dock jämsides med denna att »uppvakta» i Gripenhielms hus. Eurenius var en mycket bräcklig man och var under sin tid i Kungsholmen under långa perioder oförmögen att fullgöra sina åligganden. Han synes ha lidit av en periodisk frossa.[68]

När Eurenius tillträtt sin tjänst, inreddes ett rum i träkyrkan till skollokal. Till detta ändamål skänktes 100 dlr kmt av garvaren Daniel

Eriksson Rahm, som även satte sin son i skolan. Antalet intagna gossar skall vid denna tid ha varit omkring 20. Tjänsten vid skolan, aftonsångspredikningar och övriga förrättningar samt »uppvaktningen» hos Gripenhielm blev dock för mycket för den svage Eurenius, och det visade sig nödvändigt att skaffa honom ett biträde till skoltjänsten, som tillika skulle kunna fungera som predikant. Till kollega eller hörare vid skolan och till hjälppräst kallades vice kollegan vid Stockholms trivialskola *Andreas Jonæ Luderhoff,* vilken prästvigdes för denna tjänst den 23 oktober 1674.[69]

Kaplanen Eurenius' svaghet och sjuklighet började sätta märkbara spår i hans församlingstjänst. Kyrkoherde Lille, en bekväm man, som gärna övervältrade det mesta arbetet på sig underställd personal, började förlora tålamodet. Den 16 september 1674 besvärade sig Lille inför konsistoriet över att Eurenius vägrat hålla ottesång om lördagar och söndagar. Eurenius svarade, att han ej nekat men att han vore en sjuklig man, som även hade att hålla aftonsångspredikan om söndagarna. I juli 1675 anklagades Eurenius för ständiga sena ankomster till kyrkan, som var »res mali exempli» för kyrkobesökarna. Eurenius' enda försvar var, att han sade sig icke kunna höra sammanringningarna i Klara (Kungsholms församlings egna klockor hade ännu ej uppsatts). Följande år besvärade sig Eurenius i stadskonsistoriet över att kyrkoherde Lille från predikstolen kallat Andreas Luderhoff skolmästare, ehuru han endast vore medarbetare eller kollega. Alla barn gick nu Eurenius förbi till förmån för Luderhoff. Jonas Lille invände, att detta var en direkt följd av Eurenius' försummelse av skolarbetet: skolan hade varit alldeles förfallen, barnen hade tagits därifrån och nu hade församlingen begärt en annan person, Luderhoff, till att återupprätta skolan. Eurenius anförde till sitt försvar, att han, som nyligen blivit präst, ej kunde hinna med både församlings- och skolarbete, allra helst som han ej hade lön för skoltjänsten och då han fortfarande »gick till bords» i Gripenhielms hus. Konsistoriets resolution gick i en för Eurenius förmånlig riktning: han skulle fortfarande vara både kaplan och skolmästare, om han i framtiden visade sig flitig. Luderhoff skulle fungera som coadjutor och dessutom predika ottesångerna.[70]

Under senare delen av 1678 fick Eurenius ett svårt anfall av sin frossa. Till en början drog man sig fram med hjälp av tillfälliga inhopp av vänliga kolleger. Någon predikohjälp hade Eurenius ej råd att betala. Konsistoriet rekommenderade pastor att underhandla med

Luderhoff om övertagande av aftonsångspredikningarna mot att slippa ifrån ottesångerna, som denna tid skulle inställas. Ännu i mars 1679 var Eurenius oförmögen att tjänstgöra. Församlingen begärde nu, att konsistoriet skulle förse kyrkan med en skicklig prästman. Konsistoriet menade dock, att Eurenius ej kunde förskjutas p. g. a. sjukdom och rekommenderade församlingen att vända sig till ärkebiskopen, om man önskade en vikarie.[71]

Den 13 oktober 1678 avfärdade Eurenius en skrivelse till ärkebiskopen och domkapitlet i Uppsala, i vilken han skildrade sin långa och besvärliga studiegång, sin sjukdom och hur Edmund Gripenhielms död 1675 omintetgjort hans förhoppning om befordran. Hans enda inkomst var nu de s. k. påskpenningarna – en vid påsktid i församlingen upptagen kollekt. Eurenius anhöll så att bli ihågkommen vid tillsättandet av conrektoratet i Hudiksvall.

Andreas Luderhoff tog 1679 avsked av församlingen, sedan han den 14 maj kallats till komminister i Jakobs församling. Den 18 maj diskuterades frågan om Luderhoffs ersättare av »största delen av församlingens ledamöter». Man konsterade, att församlingen omöjligen hade råd att hålla två kaplaner. Eurenius tillfrågades, huruvida han kunde och ville förena sin egen tjänst med Luderhoffs. Han sade sig med nöje vilja göra detta, men önskade ej ifrågakomma som skolmästare. Samtidigt som det yppades grava klagomål över Luderhoffs hårda framfart i skolan, framfördes tanken på en ung studerande som skolmästare. Förslaget resulterade i intet, då man insåg svårigheterna med vederbörandes underhåll. Följande månad löstes skolfrågan genom att man kom till en överenskommelse med Eurenius.[72]

Detta sakernas tillstånd blev dock ej längre bestående. 1680 utsågs Eurenius, i enlighet med sitt år 1678 till ärkebiskopen framförda önskemål, till conrektor i Hudiksvall. Han lämnade Kungsholmen i maj eller juni för att tillträda sin nya befattning.[73]

Som efterträdare till Eurenius utsågs den 17 maj 1680, efter rekommendation av ärkebiskopen och Uppsala domkapitel, *Andreas Thomæ Högman,* som började sin tjänstgöring omedelbart. Högman stammade från Nysätra, blev student i Uppsala 1667 och prästvigdes 1674 till huspredikant hos fru Anna Christina Natt och Dag.[74]

Om kyrkoherde Lille tidigare haft åtskilligt besvär med sina kaplaner i Solna och på Kungsholmen, var dock detta ett intet mot vad Andreas Högman skulle bereda honom och hans båda närmaste

efterträdare som kyrkoherde. Högman tjänstgjorde i nära ett kvarts sekel i Kungsholms församling, 1680–1704, en tid som blev besvärlig även för Stockholms konsistorium, som snart sagt varje år hade att taga ställning till en mängd inlagor från Högman och från dennes motparter, kyrkoherden och församlingen på Kungsholmen.

Det skall förvisso ej förnekas, att Jonas Lille många gånger var svår att ha att göra med, speciellt vad de honom underställda kaplanerna beträffar, och att den sak, som Högman envist stred för i ett kvartssekel, var rättvis; han syftade – liksom tidigare Andreas Eurenius – till att skapa en dräglig situation för kaplanen på Kungsholmen – enligt Eurenius en liten församling men »myckit from och välvillig». Fastän syftet var lovvärt, framstår dock Högman i sin klagan mot allt och alla som stridslysten och kverulantisk i överkant. Naturligtvis kämpade han i den välförstådda egoismens intresse, men hans envishet, de rådande miserabla förhållandena och den framgång på lång sikt, som han hade, gör det berättigat att betrakta saken i ett vidare perspektiv, än vad kaplanen Andreas Högman personligen skulle kunna göra anspråk på.

Som vi tidigare sett, hade de 16 församlingsbor, som i juli 1673 beslutat om en kaplans kallande till församlingen, utgått från att Edmund Gripenhielm, vars huspredikant Eurenius hade utsetts till sysslan, »varder något salarium där till gunstigt förskaffandes». Vid Gripenhielms bortgång 1675 stod kaplanen utan någon fastställd lön. Situationen var så mycket svårare, som man sedan sensommaren 1674 hade en kollega och hjälppräst, Luderhoff, att underhålla.[75] Den 11 juni 1678 beslöt församlingens deputerade, att kaplanerna skulle få dela på kollekterna i aftonsången på fredagarna, de stora böndagarna (4 st.) och de två första dagarna i jul-, påsk- och pingsthelgerna, således 10 kollekter förutom veckokollekterna på fredagarna. I mars 1679 bestämdes att båda till lika delar skulle få »den deputat som av församlingen kolligeras» för sitt arbete med skolan.[76] Sedan Luderhoff i maj 1679 lämnade församlingen, lyckades man – tydligen efter övertalning – förmå Eurenius att antaga de tidigare Luderhoff åvilande göromålen, inklusive skolsysslan. Härför skulle Eurenius få två årliga kollekter, vid midsommar och jul, att av honom personligen uppsamlas i församlingen, jämte de gamla hovkollekterna på jul-, påsk- och pingstdagarna.[77]

När Andreas Högman den 17 maj 1680 kallades till kaplantjänsten, kom man överens om att han skulle omhänderha skolmästarsysslan,

ottesångerna, aftonsångs- och onsdagspredikningarna men däremot slippa aftonbönestunderna. Redan från sina första månader i församlingen började Högman tumma på sina predikoskyldigheter. I anledning av ett mässfall den 4 juli 1680 (till vilket dock Högman var oskyldig) besvärade sig sex församlingsbor hos konsistoriet den 7 juli, varvid de framhöll, att Högman ej skötte ottesångspredikningarna på sön-, helg- och böndagar. Konsistoriet resolverade, att Högman i detta avseende skulle fullgöra vad han förbundit sig till, desto mer som han hade förskonats från aftonbönestunderna. I december s.å. begärde Högman konsistoriets bekräftelse på detta beslut om befrielse från aftonbönerna, och samma månad opponerade han sig emot att han påbördades mer arbete än företrädarna. Dessutom förnekade han nu, att han skulle ha lovat sköta ottesångerna och bestred, att något sådant löfte skulle vara inskrivet i församlingens protokoll (!).[78]

Högmans nästa steg var att hos konsistoriet anhålla, att arbetsuppgifterna och lönen måtte specifieras. Han uppgav 1681, att de två årliga kollekter, som han själv tog upp i församlingen, inbringade 100 dlr kmt vardera och att de honom anvisade tre årliga hovkollekterna var och en gav omkring 12 dlr kmt. Hans årliga lön var således omkring 236 dlr kmt, vilket av konsistoriet bedömdes som ett alltför magert underhåll för en man med hustru och barn, vilken uträttade mycket arbete i församlingen. Kyrkoherde Lille invände häremot, att han själv endast hade omkring 300 dlr kmt per år. Konsistoriet kommenterade denna upplysning endast genom att något kärvt råda kyrkoherden att söka sig ett regalt gäll annorstädes.[79]

På sommaren 1681 hade kyrkoherde Lille begivit sig till Livland för att lyfta ett arv. Han hade vidtalat sin kollega Nils Anberg, kyrkoherde i Finska församlingen, att vara hans vikarie, ett arrangemang som kom att få betydelse för framtiden. Anberg var ingen större vän av Högman, vilken han i november 1681 anklagade för att göra ingrepp i pastoralierna, dvs. de inkomster som tillhörde kyrkoherden, och att söka tillskansa sig de rättigheter, som tillkom kyrkoherdens hemmavarande hustru. Högman har synbarligen på alla sätt sökt utnyttja Lilles frånvaro till sin fördel. Han sökte i början av 1682 göra gällande, att Nils Anberg som främling ej kunde vara så insatt i församlingens skötsel, men härutinnan vann han inget bifall från konsistoriet, som konstaterade, att Lille hade rätt att utse vem han ville till vikarie och att Högman borde erkänna och betrakta Anberg som vice pastor.[80]

När Högman i september 1683 ånyo uppenbarade sig i konsistoriet med klagomål över sitt underhåll, tog Nils Anberg bladet från munnen och förklarade, att Andreas Högman var »en elak man», som i mycket oskäligen klagade över sin församling. Han hade, menade Anberg, större orsak skylla på sin egen ovettighet. En vecka senare var saken åter före i konsistoriet, som nu var grundligt trött på Högman och hans aktioner. Man förklarade sig ej kunna göra mer i denna sak och ej heller pålägga församlingen att betala större lön till Högman. Man lovade dock att senare rekommendera honom hos församlingen och eventuellt att av Kungl. Maj:t söka utverka en viss lön på stat. Högman begärde protokollsutdrag men vägrades detta. Han förnyade sin anhållan en vecka senare, varvid konsistoriet som sin mening uttalade, att »Hr Högman måtte vara trätodryg». Två assessorer, däribland Anberg, ville ånyo vägra protokollsutdrag, men preses sade uppgivet, att han var så överlupen av Högman, och att man inte skulle slippa honom, förrän han fått det han begärt.[81]

Förhållandet mellan kyrkoherde Jonas Lille och »underdirektörerna» Lars Bengtsson Bank och Johan von Brehmen blev kring mitten av 1670-talet allt kyligare. Det är svårt att säga vad som var grundorsaken till den konflikt, som fick sin utlösning år 1678. Sannolikt har det varit en kompetenstvist å ena sidan mellan Bank och von Brehmen, de båda pionjärerna för Kungsholmens urbanisering som i kraft av sina av Horn och Gripenhielm givna mandat under flera år vant sig vid att agera efter sitt eget huvud, och å den andra sidan pastor loci, Jonas Lille, vilken knappast kunde väntas finna sig i de båda direktörernas dispositioner beträffande praktiska kyrkliga frågor. Det ligger nära till hands att i den utbrutna konflikten se en strid mellan en äldre autokratisk styrelse, ett »direktörsvälde», och en långsamt framväxande, något breddad församlingssjälvstyrelse, som fick tjäna som sköld för en om sin värdighet och ställning mycket mån kyrkoherde. Dessa trevare till ökad självstyrelse i församlingen fick ökad tyngd genom att de vid denna tid för sin existens kämpande frimästarna – som framgått av ett föregående avsnitt – slöt upp kring kyrkoherden, vilken även sökte bistå dem så långt han förmådde. Den droppe, som kom bägaren att rinna över, var Banks åtgärd att till »direktörernas» kontor flytta kyrkoherdens i kyrkan stående ämbetsstol. Dessutom hade Bank och von Brehmen i en inlaga till överståthållaren lagt ansvaret för det omkring 1675 avstannade kyrkobygget på Lilles

egenmäktiga förfaringssätt. Församlingens deputerade och merparten av dess invånare slöt upp bakom Lille, man betraktade »stolsintermezzot» som en svår förolämpning mot såväl pastor som församling och beslöt att till överståthållaren avlåta en supplik med berättelse om Banks osanna inlaga och skymfliga behandling av kyrkoherden. Jonas Lille hade även konfererat med generalmajoren Fleming, vilken beklagat konflikten men förklarat, att han ville »med församlingen vara en man». Hela denna interna församlingsstrid kom en smula i skuggan av den av överståthållaren i maj 1678 tillsatta kommittén rörande Kungsholmen, vars arbete till stor del kom att koncentreras på frimästarfrågan.[82]

Tidigare har skildrats kaplanernas ekonomiskt betryckta situation. Likaså har framgått, att kyrkoherdens omständigheter ej var mycket mer lysande. I slutet av 1683 klagade Jonas Lille inför magistraten över sin ställning. Församlingsbornas ekonomi urholkades genom höga skatter, en del höll gudstjänst i sina egna hus, medan andra sökte sig till andra församlingar, allt till men för prästerskapet på Kungsholmen. Han anhöll om överståthållarens förbön hos Kungl. Maj:t om förbättrade villkor, i annat fall vore han tvungen dimissionera. I mars 1684 klagade han över den dryga hushyra, som han själv fått utge alltsedan vådelden 1679. Han anhöll nu om drägliga bostadsförhållanden, förbättrade inkomster och ersättning för många års hyresutbetalningar. Om hans anhållan ej beviljades, skulle han bli tvungen att »beklageligen och ogärna med tårar publici resignera och valedicera denna . . . församlingen, sedan av orten flytta . . .».[83]

Så långt som till avsked och flyttning hann det dock aldrig gå. Jonas Lille avled nämligen mellan den 12 augusti och 2 september 1684. Som nådeårspräst hos änkan tjänstgjorde åtminstone från oktober 1684 till februari 1685 Lars Gudmundsson Gahm, senare komminister i Fernebo och kyrkoherde i Skånella. Vid återbesättandet av kyrkoherdeposten erinrade sig församlingen den finske kyrkoherden *Nils Anberg* från den tid, 1681–1682, han varit vice pastor under Lilles vistelse utomlands. Redan den 17 september 1684 utfärdades kunglig fullmakt för Anberg på rekommendation av magistraten och överståthållaren. Till dennes fördel talade den omständigheten, att han redan var försedd med ett pastorat, Finska församlingen, då Kungsholmen »icke förmår underhålla någon kyrkoherde särskilt». I och med Anbergs utnämning upphörde förbindelsen mellan Kungs-

holmen och Solna. Efter ackord med Lilles arvingar tillträdde Anberg befattningen sannolikt i mars 1685.[84]

Om Nils Anberg som kyrkoherde i Kungsholms församling och om församlingslivet under denna tid är vi tämligen dåligt underrättade, då kyrkoprotokollen saknas för tiden september 1679–juni 1692. Om de vid 1680-talets mitt återupptagna byggnadsarbetena vid kyrkan, dess partiella färdigställande och invigning 1688 samt de besvärligheter, som den ständiga bristen på medel förorsakade, har i det föregående talats liksom om kaplanens ständiga aktioner inför olika instanser. Anberg kunde nu med större auktoritet än under vicepastorstiden bemöta denne. När Högman den 13 juli 1685 inför konsistoriet ånyo klagade över kollekter och predikoskyldigheter, fyrade Anberg av en gruvlig salva: Högman var, sade han, »den störste lättinger som skulle gå i ett par sko, ity han icke allenast undandrager sig ifrån onsdagspredikningarne, utan ock intet arbetar oppå sine predikningar, så att de esomoftast så slätt avlöpa, att käringar veta därom tala».[85]

Kyrkoherde Lille hade, åtminstone under sin sista tid, i brist på prästgård hyrt in sig hos handelsmannen Petter Pettersson von Husum. Nils Anberg var sedan omkring 1688 bosatt i församlingen och lär vid sitt tillträde till kyrkoherdetjänsten ha fått 400 dlr kmt/år till sina hyreskostnader, en summa som länge kom att utgå till pastor. I februari 1690 ingick församlingen ett kontrakt med sin gamle gynnare, generalmajor Henrik Fleming, om hyra av större delen av dennes stora stenhus i kvarteret Vattuormen vid Garvargatan för kyrkoherdens räkning. Detta synes dock ha varit ett arrangemang, som ägt bestånd endast under Anbergs sista ämbetsår.[86]

Nils Anberg avled i januari eller februari 1691. Som änkans nådeårspräst fungerade från åtminstone april månad s. å. hälsingen Lars Drake, f. d. komminister i Hogdal. Möjligen har även prästmannen Udde Mackei en kort tid fungerat som biträde. Lars Drake uppehöll tjänsten ännu i mars 1692. Redan den 19 februari 1691 utfärdades fullmakt för notarien i stadskonsistoriet *Jonas Gallerius* att jämte notarietjänsten även uppehålla kyrkoherdebefattningen vid Kungsholms församling. Gallerius hade studerat i såväl Lund som Uppsala och innehade sedan 1682 notariatet vid konsistoriet. Kyrkoherdebefattningen tillträdde han i maj 1692. Nådeårsprästen Lars Drake hade den 6 april s. å. med ärkebiskopens samtycke av konsistoriet antagits till skolmästare eller pædagogus vid Kungsholms skola.[87]

I Gallerius' kyrkoherdefullmakt hade han ålagts att »draga försorg,

att en god ordning och kyrkodisciplin . . . må varda befordrat . . .». Det torde ha varit svårt att finna en till detta ändamåls vinnande mer lämpad person än Jonas Gallerius. Med honom kom något av en ny anda till Kungsholms församling: ordning, reda och fasthet, parade med rättvisa, ekonomiskt sinne och gott omdöme, var denne i ordets bästa bemärkelse karolinske prästmans adelsmärke. Det är på visst sätt symboliskt, att det första bevarade kyrkorådsprotokollet från Gallerius' tid inledes med en överenskommelse, att alla kyrkans handlingar skall överlämnas till Gallerius att av denne bevaras »för posteriteten och det i följe av kyrkolagen».[88]

Jonas Gallerius ägde en bland dåtida prästmän sällsynt känsla för betydelsen av arkivhandlingar och dessas vård. Då han vid sin ankomst till församlingen fann, att inga originalbrev, kungl. förordningar m. m. rörande Kungsholmen och församlingen fanns bland kyrkans handlingar, satte han energiskt igång att spåra upp originaldokument och framställa kopior av sådana. Resultatet av hans mödor samlades i en volym, som han överlämnade till församlingen den 23 maj 1693. Redan samma dag visade sig nyttan av detta arbete, då man diskuterade de upprepade framställningar till överståthållaren i gatuanläggningsfrågor, som församlingen gjort. Gallerius kunde omedelbart föredraga en avskrift av ett överståthållarens brev, varav framgick, att dylika framställningar automatiskt remitterades till stadens ämbets- och byggningskollegium.[89] Tidigare har berörts hur bötesmedel kunde anslås till pios usos, i detta fall kyrkobygget. Här gällde det för den mottagande parten att hålla sig framme och se till att beloppen verkligen kom dit de skulle. Gallerius nedlade ett oerhört arbete på detta, han förde en stor korrespondens med olika myndighetspersoner ute i landet och förde också en del processer. Den sammanlagda summan av dessa bötesmedel, som endast fick användas till kyrkobygget, utgjorde minst 13 000 dlr kmt.[90]

Under Gallerius kyrkoherdetid återupprättades skolan med nådeårsprästen Lars Drake som skolmästare. Vi återkommer härtill längre fram. Under Gallerius' första år bragtes en smula reda i kaplanen Högmans tjänstgöringsförhållanden. I juni 1692 konstaterade man, att kaplanen enligt ett gammalt protokoll (1679 5/6) beviljats två kollekter, varav den ena var ersättning för skolmästarsysslan, en befattning som Högman aldrig uppehållit men det oaktat upptagit kollekten. 1691 hade Kungsholms församling fått en ordinarie skolmästare och en kantor, sedan konungen den 8 juli detta år utfärdat en

ny lönestat för skolorna, varvid den förres lön bestämdes till 40 tunnor spannmål och den senares till 15 tunnor. När skolmästaren 1693 begärde en årlig kollekt för sitt arbete, syntes detta församlingen vara en rimlig begäran, då Högman fortfarande samlade in två kollekter per år utan att vara engagerad vid skolan. Efter övertalning gick han med på att avstå en kollekt, dock först sedan han garanterats att på sin enda kollekt få lika mycket, som han tidigare fått på två.[91]

Kyrkobygget fortsattes under Gallerius ledning, kyrkogården jämnades och dränerades, varjämte man av den vid jämningen erhållna stenen började uppföra en mur runt kyrkogården. Löner och arbetsuppgifter fastställdes för flera befattningshavare, skolhus och kaplansbostad reparerades och de närmast kyrkan liggande gatudelarna sattes i stånd. I juli 1694 besiktigades kyrkobygget av en delegation på fem rådmän jämte församlingens representanter och företrädare för bygghantverkarna.[92]

Jonas Gallerius hade även en viss framgång i sina strävanden att förbättra pastors, dvs. sina egna, ekonomiska villkor. Han var en i ekonomiskt avseende synnerligen försiktig man,[93] som i sina bemödanden att finna nya inkomstobjekt stundom kunde förefalla en smula gnidig. Som vi erinrar oss, hade i Gallerius' kyrkoherdefullmakt inryckts en bestämmelse om hans rättighet att jämsides med sin tjänst som pastor även fortsättningsvis vara konsistorienotarie. 1694 ingick Gallerius med en skrivelse till konungen, i vilken han anhöll, att Solna pastorat – som under företrädaren Anbergs tid varit självständigt, då Anberg tillika varit pastor i Finska församlingen – åter måtte läggas under Kungsholmen som ett annex eller också att pastor finge ett årligt underhåll. Kyrkoherdetjänsten i Solna var vid tiden för supplikens tillkomst vakant. Karl XI resolverade i en skrivelse till statskontoret av den 14 november 1694, att pastor på Kungsholmen hädanefter skulle åtnjuta ett anslag på 600 dlr smt årligen men avstå från notarietjänsten vid stadskonsistoriet, då han i egenskap av kyrkoherde hade säte och stämma där.[94] I en ny supplik till konungen påvisade Gallerius, att hans villkor, om han finge 600 dlr smt men måste avstå från natoriebefattningen, skulle bli sämre än den »fransöske predikantens», dvs. kyrkoherden i Fransk-Lutherska församlingen, vilken hade ett årligt underhåll av staden på 800 dlr smt. Gallerius anhöll nu att i kraft av sin fullmakt även få bli kvar vid notarietjänsten. Den 13 november 1695 beviljade Kungl. Maj:t Gallerius' begäran men stipulerade samtidigt, att om någon hans efterträdare gjorde anspråk på

samma tjänst, skulle han vara förvunnen till 1 000 dlr smt böter till Kungsholms kyrka. I mars s. å. hade Gallerius avsagt sig votum i konsistoriet, så länge han tjänstgjorde som notarie.[95]

Några år senare, på sommaren 1698, hade Gallerius funderat ut ett nytt sätt att utöka sina inkomster. Kungsholmen var ju en synnerligen rustik trakt med stora ytor, som odlades med grönsaker, frukt och i en del fall även brödsäd. Med stöd av Johan III:s mandat om sädestionde av den 12 december 1572 och Gustav II Adolfs påbud angående prästernas tionde den 24 februari 1617 ingick Gallerius med en anhållan till överståthållaren Christoffer Gyllenstierna om att erhålla tionde »av alla de ikringliggande trägårdar». Då överståthållaren kände till att borgare erlade tionde för odlingar *utom* stadsområdet, men att ersättning till prästerskapet för egendom inom stadens jurisdiktion varken hade krävts eller varit bruklig tidigare, fann han det säkrast att framlägga saken för konungen. Gyllenstierna tvekade i sin skrivelse till Kungl. Maj:t den 20 juli 1698 om det rättmätiga i att låta tiondeavgift utgå av trädgårdar, »på vilke ofta större omkostnader göras, än nyttan och inkomsten kan svara emot», trädgårdar, som skapats »mera till någon lust och fägnad, än . . . någon besynnerlig fördel . . .».[96] Det visade sig vara föga välbetänkt av kyrkoherde Gallerius att ge sig på Kungsholmens trädgårdar. Sedan januari 1695 var Karl XI:s och Karl XII:s favorit kanslirådet, sedermera greve Carl Piper ägare till en malmgård i kvarteret Äpplet, nuvarande Piperska Muren, som han inköpt av sin fosterbroders, justitieborgmästaren Michael Törne, arvingar. Just vid den här aktuella tiden, 1698, stod Piper mitt uppe i arbetet på egendomens utvidgning och förskönande. Han torde ej ha varit alltför trakterad inför utsikten att behöva betala tionde på sin nyförvärvade gård. I en resolution av den 27 juli 1698, kontrasignerad av Piper, förklarade Karl XII, att han ansåg tionde på jordbruk och utsäde vara rimligt, »men prætendera avgift eller tionde av trägårdar . . . det finner Kongl. Maj:t . . . hava smak av en stor snikenhet . . ».[97]

År 1649 hade en skolordning och lönestat utfärdats för rikets skolor.[98] Enligt denna skulle grundkunskaperna förmedlas genom s. k. trivialskolor, vilka indelades i högre och lägre trivialskolor, de senare även benämnda barnskolor. Genom skolordningen fick huvudstadens undervisningsväsen en breddad bas: till den tidigare inrättade skolan i Klara fogades nu en i Jakobs församling och en på Södermalm med en

preceptor uppförd på stat vid varje skola. Övrig lärarpersonal var för sin utkomst hänvisad till s. k. kor- och likgång.

Behovet av barnskolor i Stockholm förefaller att ha kraftigt underskattats i 1649 års skolordning. Under 1600-talets senare del kom skolväsendet att få en icke obetydlig omfattning. Förutom den äldsta – Klara skola – tillkom barnskolor i Katarina (1654), Maria (1658), Jakobs (1659), Ladugårdslandets (ca 1671), Kungsholms (1673) och S:t Olofs [Adolf Fredriks] (1695) församlingar. 1655 fastslog konsistoriet, att barnskolorna skulle bestå av tre klasser och ge undervisning i läsning, räkning, översättning från latin samt – i den högre avdelningen – i etymologi och syntax.

För frågor rörande skolhus och skoltomter samt lärartillsättningar och löner hade ett centralt förvaltningsorgan varit i hög grad behövligt. Frånvaron av en sådan central instans kompenserades näppeligen av det förhållandet, att magistraten (genom justitiekollegiet) och stadskonsistoriet hade den närmaste tillsynen av huvudstadens undervisningsväsende.

Inrättandet av barnskolor kom i stället att bli en angelägenhet för de enskilda församlingarna. Härmed följde krav på inflytande beträffande tillsättning av lärare och dessas avlöning. De välbärgade församlingsborna anlitade vanligen privatlärare och hade till följd härav ingen större lust att bidraga till de kollekter, som till allra största delen utgjorde lärarkårens underhåll. Den s. k. kor- och likgången (elevernas »uppvaktning» med sång vid husen i församlingen och deltagande med sång vid begravningar) var en betydelsefull inkomst för såväl lärare som elever. Barnskolornas tillkomst betydde en ökad konkurrens om dessa inkomster, som den högre trivialskolan tidigare haft privilegium på. De på ordinarie stat ej uppförda lärarna fick i mycket stor utsträckning fungera som hjälppräster vid resp. församling och hade ofta en orimligt stor arbetsbörda med tjänstgöringen förlagd till de minst attraktiva tiderna. Att dessa det lärda proletariatets företrädare under rådande omständigheter, med ett vitt utbrett mångsyssleri för livsuppehället, inte orkade lägga ned hela sin energi på de pedagogiska uppgifterna är knappast ägnat att förvåna. Betecknande för lärarnas miserabla förhållanden är stadskonsistoriets konstaterande 1690, att lärarna hade sämre villkor än legodrängarna. Det enda konsistoriet kunde göra för att förbättra lärarnas situation var att vid vakanser rekommendera dem hos ärkebiskopen till erhållande av pastorat.

Den i juli 1691 utfärdade tilläggsstaten för rikets skolor, enligt vilken huvudstadens undervisningsanstalter som ekonomisk förstärkning erhöll 625 tunnor spannmål av den s. k. bibeltryckstunnan, innebar en stramare organisation för Stockholms skolväsen och möjliggjorde bl. a. en viss utökning av lärarna vid trivial- och barnskolorna, vilka nu uppfördes på ordinarie stat.

Intrycket av det senare 1600-talets skolväsen i Stockholm är alltigenom beklämmande. Skolorna var oftast utpräglade fattigskolor, till vilka de bättre situerade aldrig kunde drömma om att skicka sina barn. Lärarnas mångsyssleri inverkade i hög grad menligt på undervisningen, vilken även blev lidande på de ofta återkommande uppvaktningarna vid begravningar och »sockengången» i de olika distrikten. Undervisningslokalerna var vanligen under all kritik, undervisningsmaterialen synnerligen bristfällig och frånvarofrekvensen mycket hög, sannolikt till största delen beroende på elevernas brist på kläder och skodon.

Barnskolan på Kungsholmen hade tillkommit på ett mycket tidigt stadium av församlingens tillvaro. Som vi sett av det föregående beslöts tillsättandet av den första skolmästaren i juli 1673. Fram till 1690-talets början, i och med införandet av 1691 års skolstat och kyrkoherde Jonas Gallerius' ämbetstillträde påföljande år, präglades dock undervisningen av en stor lamhet och låg under lång tid helt nere. Härtill bidrog främst skolmästarens skyldighet att även tjänstgöra som kaplan, de många stridigheterna inom församlingen på 1670-talet och sist den stora eldsvådan 1679, som ställde församlingen utan både kyrka och skollokal.

Då förhållandena vid Kungsholms barnskola torde höra till de mindre kända och i mångt och mycket utgör en slående illustration till de svårigheter, som det utgående 1600-talets undervisning hade att kämpa mot, skall i det följande lämnas en redogörelse för skolans verksamhet under de första trettio åren av dess tillvaro.

Kungsholms barnskolas förste skolmästare, Andreas Eurenius, hade, efter elva år vid akademien, några års pedagogisk erfarenhet i sin egenskap av informator för Edmund Gripenhielms son Carl. Skolan inrymdes i den stora slorffska träbyggnaden, vilken tjänstgjorde som provisorisk kyrka. Anders Biörn uppger i sin Relation, att en av de mest välbärgade hantverkarna på Kungsholmen, garvaren Daniel Eriksson Rahm, skänkt 100 dlr kmt till skollokalens reparation och till inredning och ävenledes satt sin egen son i skolan. Tillsättandet av en

hjälplärare eller kollega, Anders Luderhoff, i augusti 1674 berodde enligt Biörn, som i allmänhet söker släta över alla motsättningar inom församlingen, på att Eurenius måste ha hjälp, då det för honom var »svårt att uppehålla aftonsånger och veckopredikningar samt dageligen informera så många gossar . . .»[99] Anledningen torde, som tidigare antytts, snarast ha varit ett missnöje bland barnens föräldrar med den slapphet, varmed Eurenius bedrev undervisningen. I samband med tvisten mellan Eurenius och Luderhoff sommaren 1676, angående vem som rätteligen vore skolmästare, avfärdade den förre en skrivelse till stadskonsistoriet, som tillsammans med andra handlingar i detta mål ger en del upplysningar om skolan på Kungsholmen.[100]

Den 2 december 1673 började skolarbetet på Kungsholmen, »och då kunde här vara 10 pojkar vid pass». Lönefrågan för kaplanen och skolmästaren var ej löst, utan man levde på förhoppningen, att man »skulle genom den sal. herrens (Gripenhielm) myckit förmående promotion, kunna utverka något underhåll av kronan, som det sker uti andre scholar», som Eurenius 1678 skildrade situationen för ärkebiskopen. Gripenhielm sökte verkligen göra något för att hjälpa skolmästaren och hans skola. I mars 1675 meddelade kyrkoherde Lille i konsistoriet, att han av Gripenhielm tillfrågats, varför prästerna i Solna och Kungsholmen ej fick jordfästa alla de lik, vilka från staden utförts till Solna. Lille hade då meddelat, att konsistoriet bestämt, att präster och skolor från de dödas hemförsamlingar skulle anlitas vid sådan förrättningar. Gripenhielm hade varit missbelåten med detta besked och ansett, att dessa jordfästningar skulle tillkomma prästerskapet i Solna. Ett par representanter för konsistoriet samtalade senare med Gripenhielm om denna fråga. Denne hävdade då sin uppfattning, att den nyss inrättade skolan på Kungsholmen skulle ha exklusivt privilegium att sjunga vid begravningar i Solna, få ersättning för detta och härigenom stå sig bättre. Gripenhielm sade sig också ha möjlighet att tillsammans med Christer Horn utverka detta hos kungen men ville å andra sidan ej handla mot konsistoriets gottfinnande.[101]

Då Eurenius, enligt vad han själv uppgav för ärkebiskopen, för såväl kaplans- som skolmästartjänsten endast uppburit »påskpenningar och litet annat plock, som jag intet kan räkna», hade han vid påsktiden 1674 sagt till sina elever, att de borde »kungöra sina föräldrar, att de då skulle giva mig något på handen . . .». Den tidigare omtalade, burgne garvaren Daniel Eriksson Rahm hade vid skolstarten av kyrkoherde Lille övertalats att sätta sina barn i skolan i stället för att

anlita preceptor och hade ävenledes bevekts till att ge 100 dlr kmt till skolan och 30 dlr kmt till kaplanen Eurenius. När denne påmint om någon ersättning från skolbarnens föräldrar, vilka hört talas om Rahms bidrag till skolan, utbröt en stor förskräckelse: man ansåg, att det nu skulle krävas liknande betalning från alla. Resultatet blev, fortfarande enligt Eurenius, att efter påsk kom inga andra till skolan än de ekonomiskt bäst lottade barnen: garvaren Daniel Eriksson Rahms, dennes broder, garvaren Jöns Eriksson Rahms, (trädgårdsmästaren?) Anders Larssons och kockens (Sven Falk, kock hos generalmajoren Henrik Fleming) söner, sammanlagt fem elever, gick sedan i skolan hos Eurenius fram till pingsttiden 1674. Eurenius hade menat att fortsätta läsningen fram till midsommar, men då Daniel Eriksson Rahms äldste son p. g. a. en skada måste vara hemma, hade föräldrarna ej velat skicka iväg den yngre sonen ensam, varefter även Jöns Eriksson Rahms barn uteblev. Kockens (Sven Falk) hustru hade då sagt till Eurenius, att hon gärna ville låta sin son gå men ansåg sig ej kunna begära, att Eurenius skulle besvära sig enbart för hans skull.[102]

När det nu led allt längre fram på terminen och Eurenius visste, att det i skolorna i Uppsala och annorstädes »gavs lov om sommaren till Larsmäss, och jag hade dessförutan göra nog med mine predikningar . . .» hade han inte stort bekymrat sig om situationen. När garvarbröderna Rahm nu såg sina söner sitta hemma om dagarna, återgick de till en preceptor. Av detta sakernas tillstånd hade, menade Eurenius, hans fiender och enkannerligen kyrkoherde Lille tagit sig anledning att ropa om försummelse av skolan. Vid sommarens slut hade man så kallat vice kollega vid storskolan på Riddarholmen Andreas Luderhoff som kollega till Kungsholmen, vilken även »kunde ungdomen . . . i musica undervisa . . .». Skolan hade återupptagits på hösten 1674. För ögonblicket (maj 1676) var i skolan »stundom . . . många pojkar stundom ganske litet, de säja litet till när de komma men intet när de bort löpa, och jag vet visst, om någon nu talte dem till om betalning, skulle de draga samma vägen.»[103]

Inför sin aktion mot Eurenius i konsistoriet hade Jonas Lille skaffat fram intyg från sammanlagt åtta kungsholmsbor, som tagit sina barn ur skolan, då de endast löpte kring på gatorna »i stim och självsvåld», beroende på att Eurenius sällan eller sent kom till skolan.[104] Alla intygslämnarna sade sig föredraga Luderhoff, som hade återupprättat skolan och fått skoldisciplinen att fungera. Slutet på denna tvist blev att konsistoriet – som tidigare anmärkts – resolverade, att Eurenius

fortfarande skulle vara skolmästare med Luderhoff som coadjutor eller hörare. Den till synes allmänna uppslutningen bakom Luderhoffs pedagogiska företräden tycks ha varit temporär. När han i maj 1679 utsetts till komminister i Jakobs församling och det gällde att få en efterträdare till honom för skoltjänsten, klagades det allmänt över hans hårda framfart mot eleverna: hans »castigerande» (agande) synes t. o. m. för denna tids i uppfostringsfrågor allt annat än blödiga människor ha framstått som tämligen enastående. Flera föräldrar hade tagit sina barn ur skolan. Doktor Sven Agrelius sade, att Luderhoff en dag slitit ut tre ris, en annan dag fyra och en tredje dag sex, »att gossen intet mera kunde vara någon människo lik uppå sin rygg, utan svart som jorden». Garvaren Jöns Eriksson Rahm, vilken tre år tidigare varit bland de av kyrkoherde Lille till Luderhoffs förmån mobiliserade vittnena, instämde med Agrelius och besvärade sig över Luderhoff.[105]

Andreas Eurenius förklarade sig den 18 maj 1679 villig att övertaga Luderhoffs åligganden utom skolarbetet. Som framgått av framställningen ovan har han tydligen övertalats till att även svara för detta och skulle för sitt övertagande av Luderhoffs arbetsuppgifter få två kollekter, vid jul och midsommar, att av honom personligen upptagas av församlingsborna och därjämte de gamla håvkollekterna på jul-, påsk- och pingstdagarna. Förhållandet mellan Eurenius och Lille synes nu vara något stabilare: Eurenius hemställde, sedan han accepterat uppgörelsen om ersättning, att pastor såsom inspector scholæ måtte några gånger om året hålla en liten examen med skolan.[106]

Trots de optimistiska tongångarna torde skolan ej ha kommit igång på nytt. I november 1679 lades skollokalen i aska vid den stora kyrkobranden, och i maj eller juni följande år bröt Eurenius upp för att tillträda conrektoratet i Hudiksvall. När Andreas Högman den 17 maj 1680 kallades tilll Eurenius' efterträdare, ålades det honom att sköta skolmästarsysslan. Redan i december s. å. hade han emellertid lyckats få konsistoriet att bekräfta, att han skulle befrias från skolarbete och aftonbönestunder mot att han åtog sig ottesångspredikningarna.[107]

Kungsholms skola förefaller att från denna tid ohjälpligt ha befunnit sig i lägervall under drygt tio år. Visserligen saknar vi möjlighet att uttala oss med absolut visshet i denna fråga, då kyrkoprotokollen saknas för hela 1680-talet. Det förefaller dock – med hänsyn till vad vi vet om Andreas Högman – synnerligen orimligt att antaga, att Högman skulle ha påtagit sig en arbetsuppgift, som konsistoriet bekräftat

att han skulle slippa från. Detta desto mer som vi av 1692 och 1693 års protokoll känner till, att Högman aldrig befattat sig med skolan, men att han icke förty fortfor att uppbära den kollekt av församlingen, som beviljats för skolarbetet.[108]

Den 6 april 1692 utsågs dittillsvarande nådeårsprästen och vicepastorn i Kungsholmen Lars Drake av konsistoriet till innehavare av skolmästartjänsten. Utsikterna till en någotsånär rimlig ersättning för detta arbete var nu tämligen goda, sedan Kungsholmen, i likhet med övriga huvudstadsförsamlingar, den 8 juli 1691 hade fått en ordinarie skolstat med en »pædagogus» och en kantor.[109]

Jonas Gallerius, Kungsholmens tredje kyrkoherde, var, som vi tidigare sett, en stor vän av ordning och reda och hade nu satt sig i sinnet att en gång för alla få skolan att fungera. Den 14 april 1692 skrev han egenhändigt ut ett slags anställningskontrakt och framlade detta till underskrift för den nye skolmästaren Lars Drake. Denne fick förpliktiga sig att i undervisningen rätta sig efter den »metod som . . . av vederbörande förmän föreskriven varder», att inför kyrkoherden vara »ödmjuk, lydig och tjänstaktig» och att på pastors tillsägelse åtaga sig vissa noggrant specificerade predikningar. Vid sjukdom var Drake skyldig att – efter samråd med pastor – skaffa acceptabel ersättare.[110]

Som pædagogus eller skolmästare hade Drake som ordinarie lön på stat 40 tunnor spannmål, där tunnan enligt en överenskommelse från 1699 beräknades till 8 dlr kmt, således sammanlagt 320 dlr kmt. Denna lön drygades under de kommande åren ut med andra inkomster. Således torde det gamla systemet med en avgift från barnens föräldrar – allt efter ekonomisk förmåga – ha återupplivats. Den 11 juni 1692 gjordes ett principuttalande, i närvaro av en stor del av församlingens medlemmar, att pædagogus och kantor bör »njuta vederkänslo av dem som sine barn hava i scholan i fall de ej äro mycket fattige». I maj 1693 begärde Drake för sitt skolarbete en årlig kollekt, som brukligt var i andra församlingar. Församlingsrepresentanterna erinrade sig nu kaplanen Högmans båda kollekter, av vilka en var ersättning för skoltjänsten, vilken Högman aldrig befattat sig med. Man lyckades nu, som tidigare omtalats, förmå Högman att avstå den ena kollekten till skolmästaren mot ett löfte att på den kvarvarande kollekten få lika mycket, som han tidigare fått på två. Skolmästarens sålunda erhållna kollekt skulle av honom upptagas vid adventstiden men endast hos dem »som av en god vilja till scholans underhåll något förskjuta behaga . . .». Bristen på skrivare vid kyrkorådets samman-

träden fördes på tal under ett sammanträde den 26 maj 1697, varvid föreslogs att Lars Drake skulle komma i åtanke. Denne utsågs också till befattningen, för vilken han skulle »hava någon vederkänslo att undfå. . .», om han befunnes lämplig.[111]

Efter Lars Drakes död utsågs den 21 januari 1703 kollega vid Klara skola Per Ahlberg till skolmästare på Kungsholmen. Denne fungerade som nådeårspräst hos Gallerius änka från 1704 och blev senare kaplan i Solna.[112]

Undervisningsbiträdet, kantorn, hade som sin främsta uppgift att undervisa barnen i musik och »hjälpa till med incipienternas (nybörjarnas) information». Han skulle vidare alltid vara närvarande i kyrkan under gudstjänsterna, och i december 1692 uppdrogs åt honom att svara för sången i kyrkan, en uppgift, som tidigare åvilat klockaren. Sjungaren fullgjorde således på sätt och vis en kollegas åligganden. År 1697 gives honom också titel av »cantor och collega». Förutom sin lönespannmål, 15 tunnor à 8 dlr kmt, hade sjungaren, som ovan framhållits, rätt att för sin undervisning genom personlig kollekt erhålla någon ersättning av de föräldrar, som hade sina barn i skolan. För sången i skolan utgick tidigast ingen ersättning, men i december 1692 föreslog kyrkoherde Gallerius, att man skulle bevilja några årliga håvkollekter. Sjungaren fick nu sådana kollekter i högmässan och aftonsången på alla 4:e dagar i jul-, påsk- och pingsthelgerna. Dessa hade tidigare innehafts av den s.k. spögubben eller »kyrkostöten», vilken soulagerades med en lön av kyrkan på 20 dlr kmt per år, för vilken han skulle gå med spöet under predikningarna, hålla rent i kyrkobänkarna och dessutom se till att kreatur hölls borta från kyrkogården.[113]

Församlingens förste ordinarie kantor och collega scholæ var Anders Geting, vilken i juni 1695 bereddes en liten löneförbättring genom att han förordnades att även uppehålla klockarbefattningen. Som kantor och klockare tjänstgjorde han till sin död den 22 februari 1696. Hans efterträdare var Johan Ljungberg, under vilkens tid kantors- och klockaretjänsterna på nytt var separerade. Ljungberg anhöll den 26 september 1697 att i likhet med bruket i andra församlingar få komma i åtnjutande av den håvkollekt, som upptogs på Mikaelidagen. Kollekten anslogs att årligen utgå till Ljungberg, »varandes dess villkor . . . mycket slätt», under förutsättning att han »hädanefter som härtill visar sig flit- och skickelig».[114]

Sedan församlingens undervisning kommit igång genom lärartjäns-

ternas uppförande på stat, måste lokalfrågan lösas. Frågan bragtes på tal under Gallerius' första sammanträde med kyrkorådet och andra församlingsmedlemmar den 2 juni 1692. Man beslöt då att bygga om en del av det gamla materialhuset vid sydvästra delen av kyrkogården. Byggmästaren – antagligen Spieler – skulle hämtas och ombedjas avgiva kostnadsförsalg och sedan påbörja arbetet så snart som möjligt.[115] Denna plan synes dock aldrig ha satts i verket. I februari 1699 beslöt man, att en del av materialhuset skulle förvandlas till vedbod för kaplanen Andreas Högman, som hittills måst ha sitt vedförråd under bar himmel. Kyrkoprotokollet för den 26 maj 1697 förmäler, att repslagaren Johan Johansson Nymans gård vid Bergsgatan användes till skollokal; av formuleringen att döma synes man ha hållit till här en längre tid. Kyrkan skulle nu göra ett byte med Nyman, som mot två gravar, en i kyrkan och en på kyrkogården, vore villig att överlåta gården till församlingen. Den 13 juni s. å. förklarade sig Nyman nöjd med arrangemanget att mot två gravar avstå gården vid Bergsgatan, »varuti pædagogus tillika med sjungaren och scholæpiltarne have en tid haft sina rum . . .»[116] Denna byteshandel drog långt ut på tiden vad beträffar de formella detaljerna. Nyman var missnöjd med gravplatsen i kyrkan, vilket den 26 september 1697 föranledde diskussion mellan kyrkans föreståndare. Den 11 maj 1702 begärde Nyman att få kyrkans fastebrev på sina båda gravar mot sin på ofri grund belägna gård vid Kvarnberget, »vilken nu i några år till scholægård brukad är, och kyrkan av honom bekommit och verkeligen possiderar . . .». Man resolverade, att fastebreven skulle utfärdas, så snart Nyman ordnat med tomtens avmätning och laga uppbud, ». . . i medlertid haver den ena den andras egendom utan avgift . . .». Det skulle dock ännu dröja 15 år, innan denna affär var ur världen. I februari 1717 hade Nyman sålt sitt stora repslageri på Kungsholmen till revisionskommissarien Johan Bratt, riddarhuskamreraren Donat Feiff och handelsmannen Hans Lenman. Den 7 september s. å. frågade kyrkoherden i Kungsholmen Johan Guthrie, vad man skulle göra ifråga om den med Nyman oavslutade handeln »angående scholægården och kyrkans gravar . . .», då Nyman stod i begrepp att lämna församlingen och flytta till landsbygden. Det beslöts nu, att man skulle upprätta köpekontrakt och sända det till Nyman med begäran om hans underskrift.[117] Ehuru församlingen ännu ej var ägare till skolhuset, hade man 1697 företagit en del ofrånkomliga reparationer. Skolmästaren Lars Drake anmälde detta år för kyrkans föreståndare, att en helt

trasig kakelugn innebar en stor eldfara och att golv, tak och spisar var i stort behov av reparation. Man bestämde sig för att under dåvarande oklara ägareförhållanden avhjälpa de värsta bristerna, vartill en kakelugnsmakare och en murmästare skulle anlitas. Dessutom skulle de rum, som skolmästaren bebodde, vitlimmas. Kyrkans murmästare, Mårten Hack, utförde arbetet. Den 30 november beslöt man att t. v. utanordna 25 dlr kmt i avvaktan på kyrkoföreståndarnas besiktning av det utförda arbetet.[118]

Under 1700-talets första år började krigstidens kärva förhållanden att göra sig gällande för Kungsholmen och dess skola. Jonas Gallerius klagade den 30 november 1702 över att Kungsholms församling nu »ganska ringa är och största delen av hus och gårdar öde stå . . . i desse svåra tider . . .». Invånarna hade av olika orsaker »hopetals draget hädan . . . och lämnat deras vackra hus och gårdar öde». Även skolans villkor hade avsevärt försämrats. Samma dag som Gallerius beklagade församlingens tillstånd, behandlades av kyrkoföreståndarna och några av församlingens främsta ledamöter en supplik från studenten Johan Schirman om att få tillträda skolmästartjänsten efter Lars Drake. Pastor hade vid detta tillfälle en egen kandidat – läraren vid Klara skola Per Ahlberg, som också senare fick tjänsten – men förklarade, att det var honom likgiltigt vem som utsågs till skolmästare. »ty lägenheten är ingen för god, helst ingen lön är fallen i långan tid av bibeltrycketunnan och intet undfår han av kyrkan och församlingen . . .».[119]

TILLBAKABLICK

När den nuvarande Kungsholmen vid 1200-talets slut och 1300-talets början först framträder i bevarat material, tillhör större delen av ön några av det medeltida högfrälsets främsta släkter: Björn Näfs och Tyrgils Klemenssons Färla-ätter samt Algotssönerna. Mot 1300-talets slut kan man skönja en tendens till koncentration av ägorna genom kaniken Magnus Tyrgilssons (Färla) köp från sin frände Håkan Algotsson. Vid ungefär samma tid uppträder »Lekssonätten» (kvadrerad sköld), genom giftermål befryndad med Tyrgils Klemenssons ätt, vilken förstnämnda ätt synes ha lyckats förvärva en stor del av ön. På annat sätt kan man nämligen ej förklara den stora jordkoncentration, som från ca 1440 kan iakttagas hos avkomlingar till Katarina Erengisladotter (Hammerstaätten) och hennes första man Gregers Bengtsson (Aspenäsätten), jord som ej kan ha vunnits på annat sätt än genom arv via Katarina Erengisladotter från hennes man i andra giftet, Gustaf Leksson.

År 1439 inledes en ny epok i ägarförhållandena på *Liderne,* den medeltida benämningen på bl. a. Kungsholmen. Fram till 1475 överfördes Kungsholmslandet successivt till Gråbrödraklostret genom donationer och köp från ätterna Lillie och Gumsehuvud, arvingar till Gustaf Lekssons änka Katarina Erengisladotter. Redan 1435 hade Själakoret vid Storkyrkan fått ett jordområde vid det nuvarande Marieberg, på vilket ett tegelbruk uppfördes. Tegelbruket har sannolikt övergått i Gråbrödraklostrets ägo före 1466. Tegelslageriet är – vid sidan av åkerbruket – den tidigast kända näringen på Kungsholmsliderne, en hantering som under två sekler skulle komma att bedrivas till gagn för Stockholms fortifikation och byggnadsverksamhet. Vad beträffar omfattningen av klostrets samlade mark på Liderne är källornas uppgifter alltför knapphändiga för att tillåta ens approximativa uppskattningar. Om klostrets administration av Liderne saknas även-

ledes så gott som alla uppgifter, frånsett att klostrets gardian haft överinseende över ägorna på 1440-talet, medan denna funktion ett årtionde senare utövats av dess custos.

Efter Västeråsrecessen 1527 inträdde kronan som huvudman för klostren i riket. Gråbrödraklostret övergavs av munkarna på sommaren detta år. Gustav I kunde för Kungsholmslidernes reduktion åberopa såväl recessens allmänna beslut om klostergodsen som personliga arvsanspråk på de gamla jordägarna, t. ex. Gustaf Karlsson och Gustaf Leksson. Lidernejord övergick även genom byte i konungens och senare i kronans ägo.

Den indragna f. d. klosterjorden på Liderne – eller *Munklägret,* som ön från 1550-talet kallas – kom att inlemmas i Gustav I:s nya ladugårdsorganisation, som började fungera på 1540-talet. Munklägret kom att läggas under Nya ladugården, som var speciellt inriktad på odling av hö och spannmål. Höet var Munklägrets allt dominerande bidrag till den kungliga stallstaten. Under åren 1541–1594 levererade Munklägret sammanlagt över 4 900 lass hö till olika avnämare.

Tegelbruket i Mariebergsområdet drevs även under 1500-talet och spelade av allt att döma en ej obetydlig roll vid de forcerade befästningsarbetena på 1510-talet. Verklig betydelse fick dock tegelbruket först under Johan III:s regering, då tegelproduktionen inriktades på slottets ombyggnad. Behovet av slaget tegel var så stort, att Johan III 1579 och 1587 gav order om uppförande av ett nytt tegelbruk på Munklägret, vilket synes ha varit embryot till det östra tegelbruket (senare Barnhusets tegelbruk), som var i verksamhet åtminstone från år 1592. Av andra Johan III:s initiativ beträffande Munklägret är speciellt att notera hans beslut om brobygge mellan Norrmalm och Munklägret. Det är dock omöjligt att avgöra, huruvida detta brobygge kommit till utförande.

Under Gustav II Adolfs tid togs de båda tegelbrukens kapacitet i anspråk som aldrig tidigare. Det var, liksom på Johan III:s tid, ombyggnadsarbetena på slottet, som slukade merparten av tegelbrukens produktion. På 1630-talet levererades även stora mängder slaget tegel till adliga byggherrar, bland vilka främst märkes Jacob de la Gardie (palatset »Makalös») och Ebba Brahe.

Vid 1630-talets mitt fick änkedrottningen Maria Eleonora förmyndarregeringens muntliga tillstånd att disponera Munklägret. Hon umgicks med stora planer på ett kombinerat palats- och kyrkobygge på ön och bedrev år 1635 intensiva förberedande arbeten. Här är fram-

för allt att observera, att detta år åstadkoms den första, definitivt konstaterbara broförbindelsen mellan Norrmalm och Munklägret via Blekholmen i Klara sjö.

Sedan Maria Eleonoras byggnadsverksamhet avstannat mot slutet av 1635 p.g.a. änkedrottningens ständiga brist på likvida medel, utarrenderades Munklägret i början av följande år till riksamiralen Carl Carlsson Gyllenhielm, som framför allt koncentrerade sig på tegelproduktionen.

1630- och 1640-talen var en av de största omdaningsperioder Stockholm genomgått. Det medeltida gatunätet utplånades i stor utsträckning, och en stadsplan i tidens symmetriska stil genomfördes. Även i administrativt, ekonomiskt och befolkningsmässigt avseende genomgick huvudstaden en snabb utveckling. En av förutsättningarna för denna stora expansion på de flesta områden var en koncentration av alla tänkbara markresurser till staden Stockholm. Den oberoende staden Norrmalm inkorporerades 1635, delar av Ladugårdslandet ställdes till stadens förfogande 1639–1640, Munklägret samt Långholmen och Beckholmen donerades 1644–1647 och en del övriga tomter i Staden och på Norrmalm överlämnades av kronan till Stockholms stad. Syftet var ej endast att sätta staden i stånd att lämna gottgörelse för under stadsplaneregleringen exproprierade gårdar och tomter utan även att möjliggöra ökade inkomster i form av tomtören och försäljning av tomter. Marken på Munklägret visade sig vara begärlig: åren 1646–54 inbragte nära 4 000 dlr smt för tomtförsäljningar, vilket var nästan dubbelt så mycket som det jämförbara Ladugårdslandsområdet gav.

I slutet av 1630-talet, sedan Maria Eleonoras byggnadsaktiviteter nått sin slutpunkt, påbörjades med regeringens goda minne en försiktig kommunal exploatering. En rad byggnader uppfördes i närheten av Munklägrets östra udde, ett stadens pråmvarv och en lastbrygga byggdes. Utsikterna för Stockholm att kunna få disponera Munklägret eller delar därav – ett önskemål som varit aktuellt redan på 1620-talet – ljusnade betydligt efter Maria Eleonoras uppbrott från Sverige 1640. Redan följande år ansåg sig förmyndarregeringen ha rätt att fritt förfoga över Munklägret, »drottningens ö». Med understöd av Claes Fleming och Axel Oxenstierna lyckades Stockholm 1642 vinna gehör för ett överlämnande av Munklägret till staden, vilket sattes i verket genom de båda donationsbreven 1644 och 1647.

Stadsplanefrågorna under den stora omdaningen på 1630- och

1640-talen lades i händerna på generalkvartermästaren Olof Hansson Örnehufvud och stadsingenjören Anders Torstensson. Att även den nya stadsdelen Munklägret planerats antydes redan i 1644 års donationsbrev. Det lineära stadsplaneideal som rådde vid den här aktuella tiden och dess benägenhet att på papperet bortse från praktiska svårigheter illustreras utmärkt av förhållandena på Munklägret. Sålunda kan man konstatera, att de öst–västligt löpande stråken, Hantverkargatan, Kungsholmsgatan och Reparbansgatan (Fleminggatan) gjort halt öster om det höga Kronoberget, medan de äldsta kartorna låter dem löpa tvärs över höjden för att fortsätta på västra sidan. På kartor från 1670-talet och från 1700-talets första tredjedel lägger man märke till en ökad realism: gatorna slutar vid Kronobergets östra utlöpare, och väster om höjden vidtar enbart mindre gångvägar. Den ursprungliga stadsplanen för nedre Munklägret har i allt väsentligt stått sig in i modern tid. Endast två gator med öst–västlig sträckning har tillkommit (Norr Mälarstrand och Pontonjärgatan), medan tre nord–sydliga leder (Pipersgatan norra del, Agnegatan, Polhemsgatan) fogats till de ursprungliga tvärgator, som korsat huvudlederna Hantverkargatan och Kungsholmsgatan.

Redan före 1644 och 1647 års donationer av Munklägret till Stockholms stad hade manufakturer vunnit insteg på holmen. De mest betydelsefulla var Melcher Jungs glasbruk och Anders Slorffs vantmakeri, vilka båda försågs med generösa privilegier. Såväl Jung som Slorff införskrev utländska specialarbetare för sin verksamhet.

Jung var sannolikt den förste företrädaren för en inhemsk glastillverkning och kom indirekt att grundlägga de tillverkningstraditioner, som senare fördes vidare på Kungsholms glasbruk. Glasmanufakturen var verksam på Munklägret i drygt tio år. Efter en eldsvåda 1652 flyttades tillverkningen till Södermalm.

Anders Slorffs vantmakeri började sin verksamhet före 1645. Slorff fick stora beställningar på textilier från kronan, speciellt inför drottning Kristinas kröning. Han kom bl.a. härigenom att ligga ute med ansenliga fordringar, vilket undergrävde ekonomien. Efter Slorffs död fortsatte hans änka under stora svårigheter driften av manufakturen till 1663, då verket inköptes av gulddragaren Anders Knauer.

En manufaktur som i storlek föga torde ha legat över en hantverksmässig tillverkning var Bertil Krögers saffiansberederi och engelska garveri, som privilegierades 1674. Kröger torde ha varit den förste i

Sverige, som använde sig av den s.k. engelskgarvningen, som bl.a. innebar att de långa garvningstiderna kunde kortas ned avsevärt. Saffiansmanufakturen drevs en kort tid med hjälp av en armenisk garvare, som lärde upp svenska gesäller.

På Kungsholmen inleddes år 1672 ett för tiden synnerligen avancerat hantverksexperiment, de s.k. frimästerskapen. Syftet var att genom kraftig konkurrens bryta ned skråämbetenas monopoltendenser. De hantverkare, som slog sig ned på Kungsholmen ställdes helt utanför hantverksämbetenas kontroll och skulle inte heller vara underkastade den 1669 utfärdade generalskråordningen. De befriades under tio år från all borgerlig tunga.

Frimästarna lydde judiciellt under rådhusrätten och fick 1677 ett eget gille, som reglerade deras inbördes förhållanden. Frimästarna ställdes från början inför en mycket svår uppgift. De hade att kämpa mot de öppet fientliga hantverksskråna, som hade ett verksamt och kraftigt stöd hos magistraten, med undantag för ämbetsborgmästaren de la Vallée, som sökte stödja dem så gott han kunde. Kommerskollegiet blev frimästarnas främsta stöttepelare, som genom hänvändelser till överståthållare och magistrat sökte upprätthålla frimästarnas privilegier. Resultatet uteblev dock helt genom magistratens systematiska underlåtenhet att avge svar på sådana hänvändelser. Förefintligt material tillåter inte ens en approximativ uppskattning av det antal hantverkare, som åberopat skydd under 1672 års frimästerskapsförordning. Antalet identifierade, säkra frimästare under perioden 1672–1689 är 54, en siffra som dock torde ligga långt under det verkliga antalet.

År 1678 tillsatte överståthållaren en kommitté, som bl.a. skulle undersöka frimästerskapsplakatets effekt. Kommitténs fragmentariskt bevarade betänkande går tämligen hårt åt frimästarna: målet – att få igång ett blomstrande hantverk till fromma för Kungsholmen och staden i dess helhet – tedde sig mycket avlägset p.g.a. att huvudsakligen gesäller och lärpojkar utan lärobrev slagit sig ned på Kungsholmen för att utnyttja de friheter, som det kungliga plakatet medgav. Å andra sidan konstaterades, att hantverkarna redan från början genom krigsförhållandena blivit bedragna på åtskilliga av de fri- och rättigheter, som ursprungligen garanterats.

Frimästarna har dock med stor seghet sökt försvara sina positioner. Ännu 1689 åberopade de 1672 års frimästerskapsförordning. Utgången var emellertid given på förhand. Åtskilliga frimästare har tagit

värvning eller skaffat sig andra yrken, många har troligen »avfunnit» sig med skråämbetena, pliktat för bönhaseri och härefter i bästa fall accepterats som mästare. Även frimästarnas främsta stöd, ämbetsborgmästaren de la Vallée och kommerskollegiet, har till slut givit upp kampen och rekommenderat förlikning med skråämbetena.

För befolkningsförhållandena på Kungsholmen under 1600-talets sista fjärdedel är vi, vad källmaterialet beträffar, huvudsakligen hänvisade till 1676 års mantalslängd och till beräkningar baserade på födelseböckernas uppgifter. Mantalslängden har en del besvärande brister, bl. a. har alla adliga personer uteslutits. Folkmängdsberäkningar baserade på nativitetsuppgifter förutsätter, att relationen mellan födelsetal och total folkmänd är bekant. Uppgifter härom föreligger dock först från 1700-talets mitt. Denna beräkningsmetod har, med de risker det innebär, använts vid beräkningen av folkmänden på Kungsholmen åren 1673–1700. Resultatet har blivit en genomsnittligt 1 000 personer uppgående folkmängd. Slutsumman i 1676 års mantalslängd är 741. Jämfört med folkmängden i övriga territoriella församlingar kommer Kungsholmen på näst sista platsen, före Riddarholmsförsamlingen med ca 800 invånare.

Efter att sedan medeltiden ha hört till Solna församling lades Munklägret jämte moderförsamlingen 1529 under Storkyrkan. Åren 1636–1643 hörde Munklägret till det ånyo självständiga Solna för att sistnämnda år föras till Klara församling och förbli där till 1671, då Ulrica Eleonora församling grundlades.

Äran av församlingsbildningen på Kungsholmen – liksom av den 1672 färdigställda Nya Kungsholmsbron – tillkommer framför allt en privatperson: myntinspektoren Anders Biörn, som med stöd av riksråden Edmund Gripenhielm och Christer Horn lyckades utverka de nödvändiga tilllstånden. 1671 lades Solna som annex under Kungsholms församling. Anders Slorffs vantmakeritomt inköptes tillika med hans »verkhus» för den nya församlingens räkning. Detta »verkhus» invigdes i september 1672 till Kungsholmens första kyrka, vid vilket tillfälle även den förste kyrkoherden installerades. Byggningsarbetena på en ny församlingskyrka påbörjades samma år och bedrevs med Mathias Spieler som arkitekt fram till 1675–1676, då de avstannade under en tioårsperiod till följd av penningbrist och inbördes tvister i församlingen.

Interimskyrkan lades i aska genom en våldsam eldsvåda i november 1679. Församlingen fick tillfälliga tillflyktsorter i handelsmannen Si-

mon Meintz' hus vid Hantverkargatan och senare som hyresgäst hos kammarherren Reinhold von Liewen i gripenhielmska egendomen vid Kungsholmens östra udde. I december1688 kunde den nuvarande kyrkan i knappt halvfärdigt skick tas i bruk.

Redan i fundationsbrevet hade församlingen tillförsäkrats rätten att utse kyrkoråd och kyrkovärdar. Under de första fyra åren av sin tillvaro styrdes dock församlingen tämligen enväldigt av Anders Biörn och hans två medintressenter i brobygget, Lars Bengtsson Bank och Johan von Brehmen, vilka av riksråden Gripenhielm och Horn utsetts att som »direktörer» ha uppsikt över bro- och kyrkobyggena samt församlingen. I december 1676 utsåg representanter för församlingen sexmän eller deputerade, varvid Bank och von Brehmen förbigicks. Resultatet blev en häftig flerårig strid mellan dem och församlingen med kyrkoherden i spetsen. Sexmännen skulle fungera som församlingens företrädare i kyrkans och församlingens styrelse och förvaltning.

En strävan till breddning av församlingsrepresentationen var den tolvmannainstitution, som tillkom 1679. Den var dock verksam endast något år och fick, liksom den allmänna sockenstämman, ringa betydelse. Vid sidan av kyrkans ärenden sysslade sexmännen i stor utsträckning med frågor rörande stadsdelen som helhet: den segslitna frågan om Nya Kungsholmsbrons vidmakthållande, som var av vital betydelse, och gatuläggningen på nedre Kungsholmen, där församlingen genom sina arbeten framstår som ett utmärkt föredöme för övriga husägare, som var underkastade gatuhållningsskyldigheten. Ansträngningarna beträffande Nya Kungsholmsbron gav sent omsider till resultat, att bron 1709 började rivas och att en ny och stabilare bro uppfördes.

År 1673 tillkom den första »barnaskolan» på Kungsholmen, en lägre avdelning av trivialskolan. Som skolmästare skulle den nyantagne kaplanen fungera. Eleverna bestod vid starten av omkring tio pojkar. Kaplanen hade för sitt besvär endast en kollekt vid påsktiden och anmodade därför sina elever att begära av föräldrarna att ge honom »något på handen». Följden blev att de flesta eleverna stannade hemma. Mellan 1675 och 1690 synes undervisningen i stort ha legat nere. I och med den tredje kyrkoherden Jonas Gallerius' tillträde 1692 förbättrades förhållandena, inte minst då församlingen genom tillkomsten av 1691 års skolstat fått en ordinarie »pædagogus» och en kantor. Ett kontrakt med en nytillträdande skolmästare utformades

1692, i vilket hans skyldigheter – vari bl.a. ingick vissa predikningar – noggrant specificerades. Skolhusfrågan löstes genom att man genom byte med en församlingsbo fick disponera en stuga vid Bergsgatan.

Kungsholmens barnskola framstår som en tämligen god illustration till de miserabla förhållanden, som rådde inom undervisningsväsendet under 1600-talets senare del. Nöden bland lärarpersonal och elever var skriande. Skolmästarna var för att klara sitt livsuppehälle hänvisade till ett mångsyssleri, som inverkade skadligt på undervisningen, vilken även i hög grad splittrades genom de ofta återkommande, för såväl lärare som elever ekonomiskt ofrånkomliga »sockengångarna».

Bilaga I. Kronologisk förteckning över varianter på ortnamnet Liderne – Lederne–Lidarnö och -lägret tiden 1288–1595[a]

År	Varianter på Lid-	Varianter på Led-	Varianter på -ö	Varianter på -läger
1288	Lithernæ			
1296	Liđærnom			
1297	Lidærnum			
1322	Lydhernæ			
1331	Lydernum			
1337	Lidhærnum			
1351	Lidhernum			
1354		Ledernom		
1356		Lathærnum		
1370	Liderne			
1390		Lædherne		
1409	Lidherne			
1415	Lidhernum			
1435	Lidharnom			
1435	Lidarna			
1439		Ledherne		
1440		Ledherna		
1443			Liidarnö	
1443			Lidarnö	
1447	Lidharnom			
1453	Lidherne			
1454		Ledernna		
1467		Lederne		
1475		Lederne		
1475			Lidharnöö	
1476			Lidharnöö	
1477		Ledherne		
1481			Leedhernöö	
1481			Lidarnöö	
1489	Lidherne			
1492		Lederne		
1494	Lydherne			
1498		Lederne		
1503	Lydhärne			
1509	Liderne			
1518		Lederne		
1519	Liderne			
1521	Liderne			
1522		Lederne		
1527	Liddherne (Liderne)			
1529		Laderne[b]		

[a] Excerpterna huvudsakligen hämtade från följande källor: DS, SD, originalperg., RA och SSA, SsJb, SsSkb, SsTb, G I reg., Landskapshandl., Uppland, RA. [b] Dansk variant.

År	Varianter på Lid-	Varianter på Led-	Varianter på -ö	Varianter på -läger
1531		Lederne		
1532		Ledherne		
1538		Lederne		
1540		-läderne		
1540		Ledherne		
1541		Lederne		
1542		-ledre		
1542		-ledren		
1542		-lederen		
1542		-ledernenen		
1545		-lederna		
1549		-ledere		
1550		-ledarenn		
1550		-lederneth		
1551		-lädre		
1551		-lädaren		
1552		Ledherne		
1553		-ledaren		
1555		-lädaren		
1555		-leders		
1555		-läders		
1555		-ledaren		
1556		-lederenn		
1557		Lederne		
1558				-lägers
1561		-lädernitth		
1561		-läderren		
1566		-läderenn		
1567		-lädre		
1571		Lederne		
1572	-lidaren		Munkönn	
1572		-lädernn		
1573		-ledarenn		
1573		Lederne		
1573		-ledaren		
1578		-ledarenn		
1578		-ledenn		
1581		-läderen		
1592		-ledren		
1595				-legerne

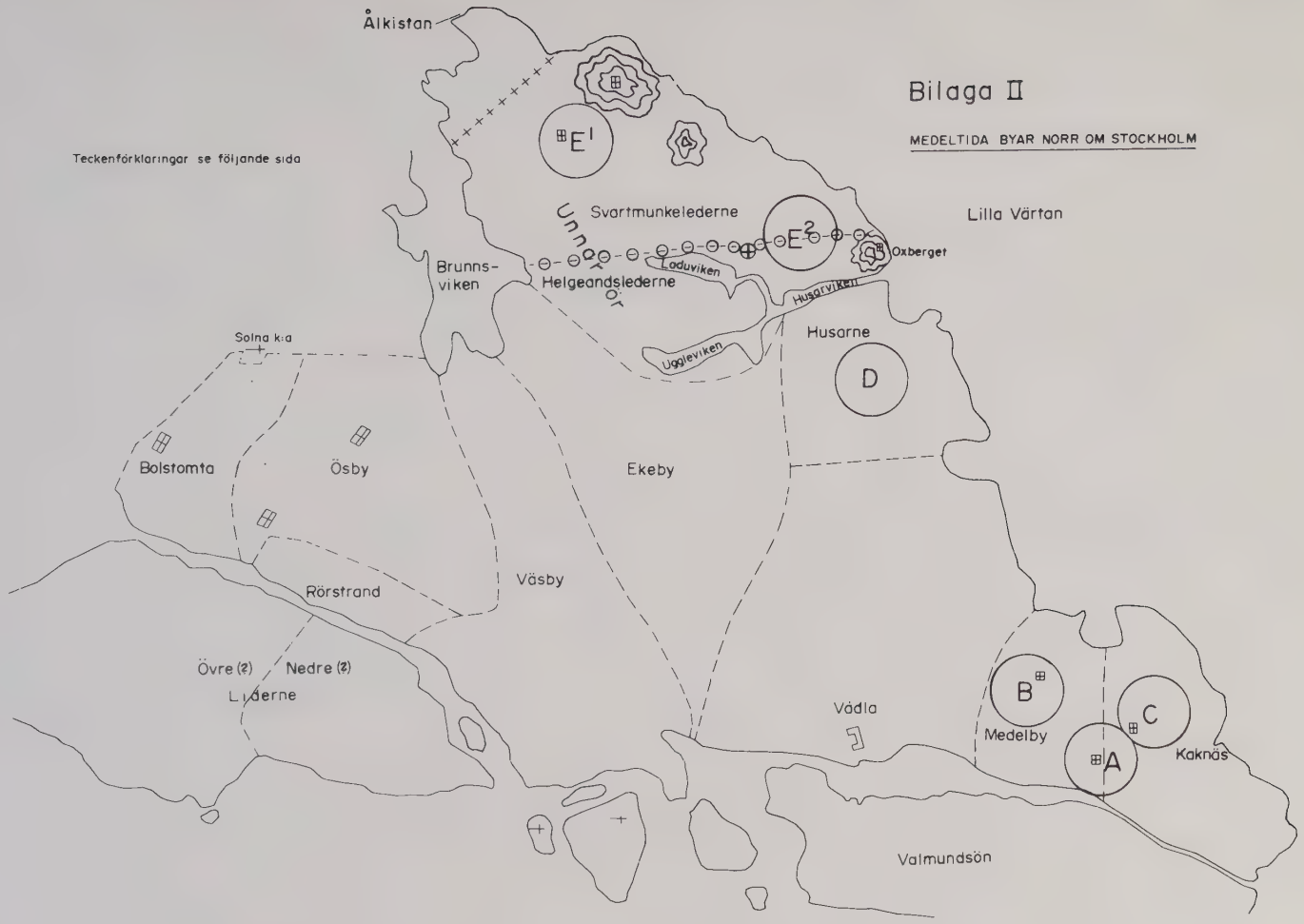
Bilaga II
MEDELTIDA BYAR NORR OM STOCKHOLM
Teckenförklaringar se följande sida
Ålkistan
E1
Svartmunkelederne
Lilla Värtan
E2
Oxberget
Brunns-
viken
Helgeandslederne
Loduviken
Husarviken
Husarne
Ugglaviken
D
Solna k:a
Bolstomta
Ösby
Ekeby
Rörstrand
Väsby
Övre (?)
Nedre (?)
Lidderne
Vädla
B
C
A
Medelby
Kaknäs
Valmundsön

Teckenförklaringar till kartan Bilaga II

Antaglig bygräns [enl. B. Hedenstierna]

Gränslinje 1509 mellan Svartmunkelederne och Helgeandslederne [enl. M. Olsson]

Gränslinje 1509 [enl. författaren]

Vädla bys kärnområde med gravfält [enl M. Olsson]

Medelbys kärnområde med gravfält [enl. S Ambrosiani, N. Ahnlund, B. Hedenstierna, M. Olsson]

Kaknäs kärnområde med gravfält [enl. S. Ambrosiani, N. Ahnlund, B. Hedenstierna, M. Olsson]

Husarnes kärnområde, gravfält okänt [enl. S. Ambrosiani, N. Ahnlund, B. Hedenstierna, M. Olsson]

Unnarörs kärnområde med gravfält [enl S. Ambrosiani, B. Hedenstierna, N. Ahnlund (1953), författaren]

Unnarörs kärnområde [enl. G. Bolin, N. Ahnlund (1937), M. Olsson]

Eken nr 672 i Sernander – Granlunds inventarium

Kyrka

Gravfält, röse

Bilaga III. Släktförbindelser mellan Björn Näfs Färla-ätt, Algotssönernas ätt, Tyrgils Klemenssons Färla-ätt och Ofrad Lekssons ätt

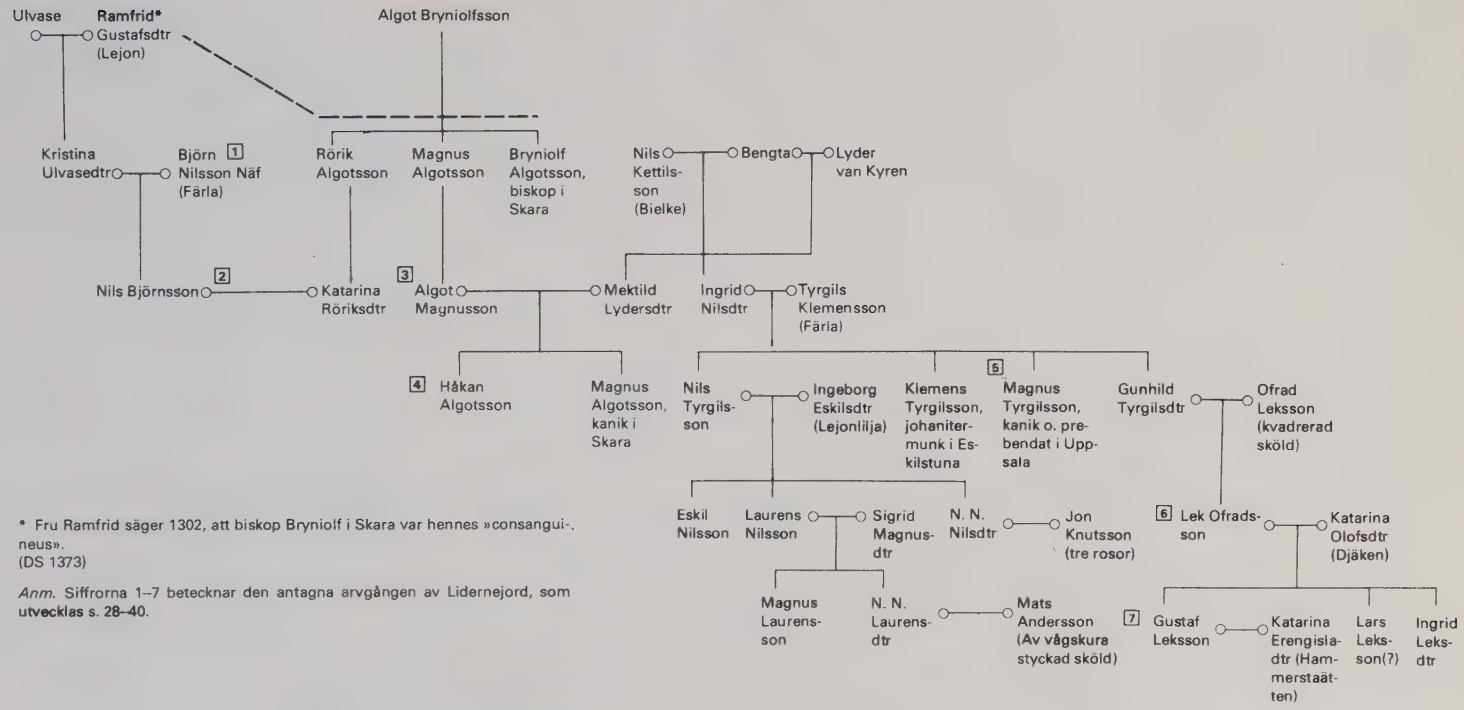

* Fru Ramfrid säger 1302, att biskop Bryniolf i Skara var hennes »consangui-. neus».
(DS 1373)

Anm. Siffrorna 1–7 betecknar den antagna arvgången av Lidernejord, som utvecklas s. 28–40.

Bilaga IV. Översikt av släktförbindelser mellan Aspenäs-, Hammersta-, Lillie- och Gumsehuvudätterna samt Ofrad Lekssons ätt och Tyrgils Klemenssons Färla-ätt

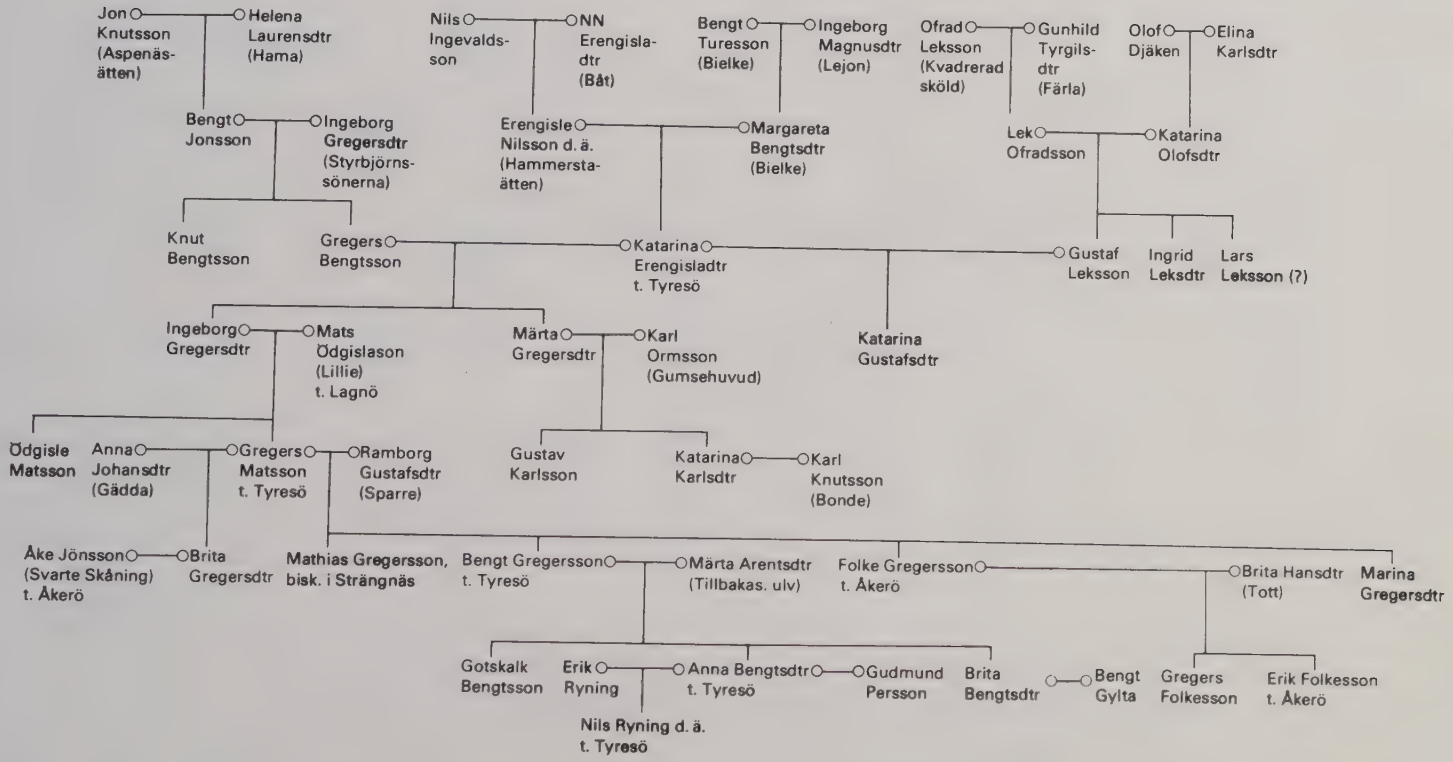

Bilaga V. Gustav I:s släktförbindelser med Sture- och Ekaätterna, Ofrad Lekssons ätt samt ätten Bonde

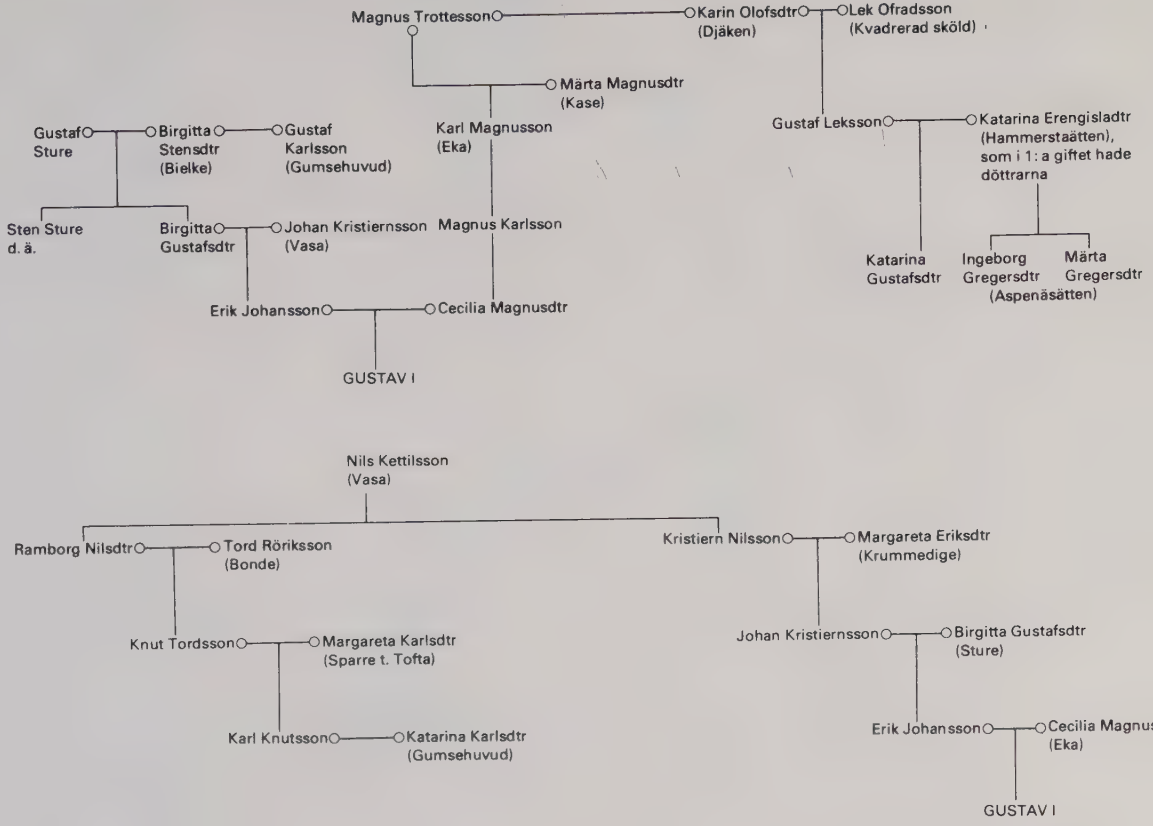

Bilaga VI: a-b

BEBYGGELSEN PÅ NEDRE KUNGSHOLMEN UNDER 1600-TALETS SENARE DEL

a/ Adliga gårdar, manufakturer och borgerlig bebyggelse på 1650- och 1660-talen

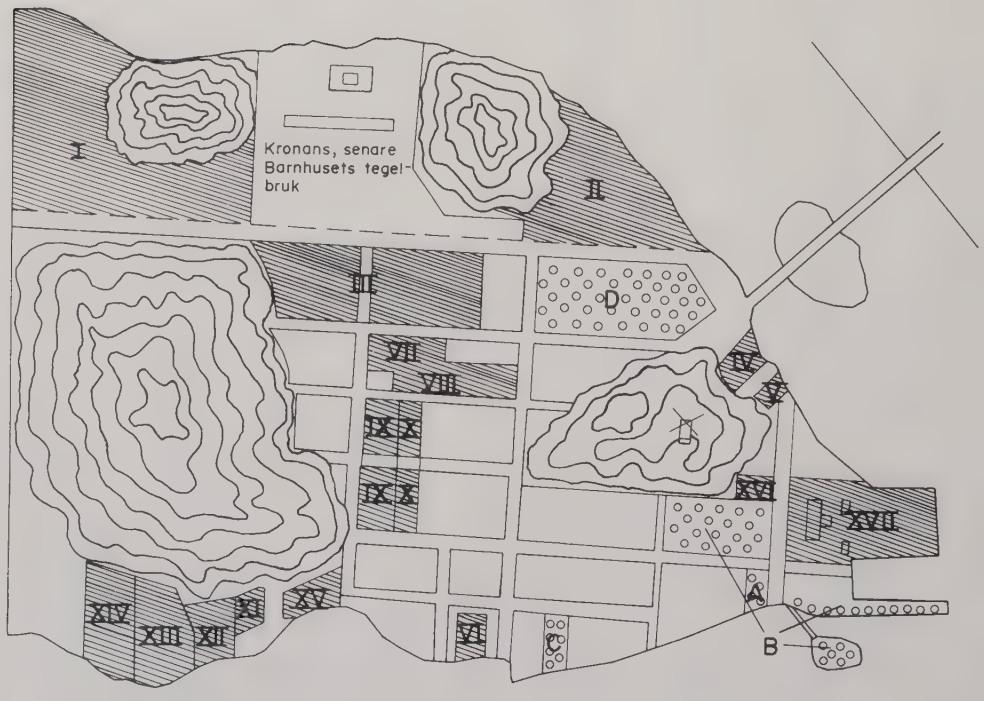

= Adliga gårdar

= Manufakturer

= Övrig borgerlig bebyggelse

Kartan sammanställd huvudsakligen efter stadsbyggnadskontorets karta L 264 från ca 1644-1646 och lantmäteristyrelsens karta A184:10 från omkring 1655.

För övriga beteckningar se följande sida

Teckenförklaringar till kartan Bilaga VI:a

(Anm.: Årtal inom parentes anger – i regel – tid för fastebrevs utfärdande)

I = Knut Posse (1645)
II = Gabriel Bengtsson Oxenstierna (1645)
III = Schering Rosenhane (1652)
IV = (Nils Skunk) Christina Brahe (1646) (1649)
V = Johan Pedersson Utter (1647)
VI = Nils Canterhielm (?)
VII = Erik Johansson Klöfversköld (1651)
VIII = Henrik Ulfvenklou (1647), Gustaf Bonde (1662)
IX = Olof Andersson Strömsköld (1646)
X = Samuel Kempensköld (1647)
XI = Seved Bååt (före sept. 1649)
XII = Gustaf Soop (1656)
XIII = Gustaf Rosenhane (1647-1651), Christer Horn ca 1665 (?)
XIV = Jonas Matsson Palmgren (1657), Frans (Joel) Örnstedt (ca 1663)
XV = Jakob Barckman Leijonberg (före 1663, fasta 1681)
XVI = Carl Lilliecrona (1661)
XVII = Edmund Gripenhielm (1666-1674)

A = van Eijks – Wassenbergs "sockerbrukstomt"
B = Slorffs vantmakeri
C = Krögers saffiansverk
D = Jungs glasbruk

b/ Adliga gårdar, borgerlig bebyggelse och manufaktur-
verksamhet under 1600-talets tre sista decennier

= Adliga gårdar

= Foretraaesvis garvare

= trädgårdsmästare

= Övrig borgerlig bebyggelse

= Manufakturer

Kartan sammanställd huvudsakligen efter Gieddas karta från ca 1674, (stadsbyggnadskontorets karta M59) och von Rosenfeldts karta från 1701.

För övriga beteckningar se följande sida

Teckenförklaringar till kartan Bilaga VI:b

(Anm.: Årtal inom parentes anger – i regel – tid för fastebrevs utfärdande)

I = Per Larsson Sparre (?)
II = Christina Oxenstierna (?)
III = Schering Rosenhane(1652), Johan Johansson Nyman (1689)
IV = Christina Brahe (1649)
V = Carl Lilliecrona (1661)
VI = Peter Trotzenfeldt (genom gifte 1671)
VII = Henrik Fleming (1674)
VIII = Thomas Perman (1675)
IX = Nils Canterhielm (?)
X = Sten Bielke (?)
XI = Gustaf Soop (1656)
XII = Christer Horn (ca 1665?)
XIII = Frans(Joel) Örnstedt (ca 1663)
XIV = Johan Leijoncrona (?), konterfejaren Anders Lorentz (1691)
XV = Gustaf Bonde (1662)
XVI = Erik Johansson Klöfversköld (1651)
XVII = Axel Lillie (1671?)
XVIII = Johan von Beijers arvingar (1657?)
XIX = Georg von Snoilskys arvingar (?)
XX = Edmund Gripenhielm (1666 - 1674)
XXI = Jakob Barckman Leijonberg (före 1663, fasta 1681)

A = Krögers saffiansverk
B = Knauers vantmakeri, fr.o.m. 1688 Kungsholms glasbruk

Bilaga VII. Sammanställning av församlingens sexmän (deputerade, föreståndare) 1676–1679 och 1688–1709, tolvmän 1679 och kyrkovärdar 1676–1705

Namn	Karaktär	Tid
a) Sexmän (Deputerade) 1676–1679		
Aspegren, Nils	Kamrerare	1676–?
Blåman, Jöran	Kamrerare	1676–1679
Hoff, Hans Fredrik	Vinhandlare	1676–1678
Malört, Lars	Kassör	1676–1679
Meintz, Simon	Perukmakare, handelsman	1676–1679 (?)
Mennerling, Clement	Bokhållare	1676–1679
Kohl, David	Assessor	1678–
Jönsson, Nils	Garvare	1678–1679
Kröger, Bertil	Garvare	1679–?
Zörner, Christian	Krigsfiskal	1679–(1686?)
b) Sexmän (Föreståndare) 1688–1709		
Blåman, Jöran	Kamrerare	(1688)–1708[a]
Fleming, Henrik	Generalmajor	1688–1693
Gyllencreutz, Carl	Lagman	1688–1716
Gripenstierna, Joel	Kammarråd	1688–1693 (?)
von Liewen, Reinhold	Kammarherre	1688–?
Höök, Nicolaus	Kassör (?)	1688–?
Möller, Justus	Sockerbagare	1688–?
Wulf, Daniel	Assessor	1692–1699 (?)
Herdhielm, Henrik	Kungl. sekr., v. president	1700–1706
Höök, Bengt Andersson	Bokbindare	1702–1715
Burgman, Johan	Handelsman	1702–1703
Dahlström, Petter	Handelsman, rådman	1709–1725
c) Tolvmän (äldste), valda 1679 1/6		
Rahm, Daniel Eriksson	Garvare	Död 1691
Rahm, Jöns Eriksson	Garvare	Död 1684
Jacobsson, Jacob	Garvare	Död 1681
Möller, Mickel Hansson	Vantmakar-ålderman	Död 1685
Höök, Bengt Andersson	Bokbindare	
Nyman, Johan Johansson	Repslagare	
Munk, Peter	Skräddare	Död ca 1680
Eriksson, Erik	Bagare	Död 1687 ?
Eliasson, Måns	Smed	Död 1690 ?

[a] Har belagts 1688 och 1690 (L Ia:7, O II:1) men har sannolikt suttit hela »mellanperioden» 1679–1692.

Namn	Karaktär	Tid
Håkansson, Anders	Trädgårds-mästare	Död 1687
Larsson, Anders	Trädgårds-mästare	Död 1695
Andersson, Anders	Trädgårds-mästare	
d) Kyrkovärdar 1676–1705		
Blåman, Jöran	Kamrerare	1676 (?)–1679
Meintz, Simon	Perukmakare, handelsman	1676 (?)–1679
Eriksson, Erik	Bagare	1680–1684
Håkansson, Anders	Trädgårds-mästare	1680–1684
von Husum, Petter P:son	Handelsman	1684–1688
Steffens, Gedert	Garvare	1684–1688
Anberg, Nils	Kyrkoherde	1688–1691[b]
Nyman, Johan Johansson	Repslagare	1688–1695
Schröder, Duvalt	Guldsmed	1688–1694
Sperling, Johan	Garvare	1695–1698
Woike, Philip	Klädmakare	1698–1702
Gallerius, Jonas	Kyrkoherde	Ad interim 1703–1704
Höök, Bengt Andersson	Bokbindare	1704–1705[c]

[b] Omhänderhade medlens utanordnande.
[c] Under Gallerius' änkas nådeår.

FÖRKORTNINGAR

BK =Byggningskollegiet
BN =Byggnadsnämnden
Bou. =Bouppteckning
BPfF =Borgarståndets protokoll före frihetstiden
DBL =Dansk biografisk Leksikon
DBM =Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen
DMS =Det medeltida Sverige
DS =Diplomatarium suecanum
EÄ =G. Elgenstierna, Den introducerade svenska adelns ättartavlor
FMU =Finlands medeltidsurkunder
G I reg. =Konung Gustaf den förstes registratur
GK =Gatukontoret
HH =Historiska handlingar
HK =Handelskollegiet
HT =Historisk tidskrift
JK =Justitiekollegiet
KB =Kungliga Biblioteket
KaK =Kammarkollegiet
KK =Kommerskollegiet
KLNM =Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid
Kr.A =Krigsarkivet
LSB =Linköpings stiftsbibliotek
MCP =Magistratens civilprotokoll
MEL =Magnus Erikssons landslag
MRA =Meddelanden från svenska riksarkivet
Mtl. =Mantalslängd
NoB =Namn och Bygd
Nord. M =Nordiska Museet
NTBB =Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen
Pbr. =Pappersbrev
Perg. =Pergamentsbrev
PHT =Personhistorisk tidskrift
PRF =Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer
PrP =Prästeståndets riksdagsprotokoll
RA =Riksarkivet
RA (KA) =Riksarkivet, f.d. separata Kammararkivsektionen
RAP =Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll
RPB =Riksarkivets pergamentsbrev 1351–1400
RR =Riksregistraturet
SAOB =Svenska Akademiens Ordbok
SBL =Svenskt biografiskt lexikon
SD =Svenskt diplomatarium
SFS =Samlingar utg. av Svenska Fornskriftsällskapet

SGL =Samling af Sveriges gamla lagar
Sl. A =Slottsarkivet
SMR =Svenska medeltidsregester . . . 1434–1441
SRR =Stockholms rådhus och råd
SRP =Svenska riksrådets protokoll
SRS =Scriptores rerum svecicarum medii ævi
SSA =Stockholms stadsarkiv
SSAÅ =Stockholms stads arkivnämnd och stadsarkiv. Årsberättelse
SSEÅ =Samfundet S:t Eriks årsbok
SsJb =Stockholms stads jordebok
SsSkb =Stockholms stads skottebok
SsTb =Stockholms stads tänkebok
SsÄb =Stockholms stads ämbetsbok
ST =Sveriges traktater med främmande magter
Tb =Tänkebok, Stockholms stads (otryckt)
ULA =Landsarkivet i Uppsala
UUB =Uppsala Universitetsbibliotek
VHAA (H) =Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien (resp. dess handlingar)
VSLÅ =Vetenskapssocietetens i Lund årsbok
ÅSb =Åbo domkyrkas svartbok
ÅSU =Årsböcker i svensk undervisningshistoria
ÄBK =Ämbets- och byggningskollegiet
ÄK =Ämbetskollegiet
Äsf =Äldre svenska frälsesläkter
ÖÄ =Överståthållarämbetet

Då anteckning om arkivaliers förvaringsplats saknas, innebär detta – med undantag för det i Riksarkivet befintliga riksregistraturet – att ifrågavarande källmaterial förvaras i Stockholms stadsarkiv.

Kapitel I

1. Den inledande geologiska och topografiska översikten bygger till största delen på följande arbeten: G. De Geer, Stockholmstraktens geologi (i: Stockholm. Sveriges hufvudstad, I. Utg. af E. W. Dahlgren), s. 1–27; E. Granlund, De geografiska betingelserna för Stockholms uppkomst, Ymer 1930, s. 278–300; B. Hedenstierna–E. Laurell, Stockholmstraktens topografiska huvuddrag, Ymer 1938, s. 125–146; B. Hedenstierna, Studier över äldre kartverk och sambandet mellan topografi och stadsplan, ibid., s. 147–180.
2. E. Granlund, De geografiska betingelserna . . ., s. 281 f., 284, 295 f. (kartorna).
3. Stockholm. Grundförhållanden för inre staden. Karta i Stockholms stads gatukontor.
4. O. Gjöding, Kongsholms-Minne, s. 2 not b.
5. Se not 3 ovan.
6. RR 1573 26/3, fol. 58 r., f.
7. Inrikes civilexpeditionens registratur 1835 15/9, RA.
8. A. Biörn, Een kort Relation om Kongzholmen (1689); avskr. i SSA, s. 2, 5.
9. O. Gjöding, Kongsholms-Minne, förordet och passim, s. 10 not n.
10. O. Gjöding, a. a., s. 22.
11. O. Gjöding, a. a., s. 24.
12. O. Gjöding, a. a., s. 7, noterna k och f.

    Liderne omnämnes två gånger som samlingsplats för ledungsflottan: i en relation från 1297 om sjötåget mot karelerna 1292 (1297 3/8, DS 1203) och i en datering 1348–»*Liduhafn* prope Stocholmas»–i ett bytesbrev mellan Magnus Eriksson och den heliga Birgittas broder, Upplandslagmannen Israel Birgersson (1348 4/6, DS 4337). »Liduhafn» kan, ehuru ortnamnsuppgiften är en helt isolerad företeelse, tyda på ett visst samband med ledungsorganisationen, då kungen och flera av de främsta stormännen befann sig här före avfärden till Magnus Erikssons första »korståg» (jfr S. Axelsson, Sverige i utländsk annalistik 900–1400, s. 234 och not 178).

    Beträffande belägenheten av detta »Liduhafn» finnes inga som helst hållpunkter: sannolikt har det legat i Stockholms omedelbara närhet. Ordets första led kan möjligen syfta på det vidsträckta geografiska begreppet Liderne. Stor försiktighet är dock av nöden, när det gäller frågan huruvida Östra Liderne eller Kungsholmsliderne varit platsen för händelserna 1292 och 1348.

    H. Jägerstad har i gradualavhandlingen Hovdag och råd under äldre medeltid, s. 128, utan någon som helst motivering förlagt 1292 års händelser till Kungsholmen. N. Ahnlund och K. Kumlien har uttryckt sig något försiktigare (Stockholms historia före Gustav Vasa, s. 79 f., och HT 1955, s. 67).
13. Isl. *leiðangr* (m.) motsvaras under äldre fsv. tid av det kontraherade *lēþunger* (m.). Det efter diftongkontraktionen ei>ē uppkomna, långa ē-ljudet kan omöjligt övergå till det långa ī-ljudet i Līderne, som är ortnamnets ursprungliga form. Jfr E. Hellqvist, Lidingöns ortnamn (Lidingön och dess natur), s. 27 not 1.

14. Jfr S. Tunberg, Rod och roslag i det gamla Svearíket (Det levande förflutna, 11), s. 21, N. Ahnlund, Stockholms historia före Gustav Vasa, s. 69, 71, 82 och E. Hjärne, Roden. Upphovet och namnet. Området och jarlen (NoB 1947), s. 66. Dessa forskare räknar (med utgångspunkt från Upplandslagens tingmålabalk, 13: »Roþin liggær j lanzlaghum aldæ þæn owæn stokholm ær») med Rodens utsträckning till Stockholm i söder, dvs. inkluderar Åkers, Värmdö, Danderyds och Ryds skeppslag samt Mälaröarna i Attundalands rod. Häremot har Gunnar T. Westin (DMS, I: 1, s. 28 f.) satt Rodens södra gränslinje mellan Frötuna och Länna samt Åkers skeppslag. På basis av bl.a. uppbördsförteckningar från 1314 och 1343 och en markgäldsförteckning från 1316 har han emfatiskt hävdat, att de nyssnämnda sydligaste skeppslagen i Attundaland »inte räknats till Roden». – I ett brev om jordabyte mellan Finvid Finvidsson och Bo Jonsson (Grip) av 1384 12/3 omtalas ett från Danderyds skeppslag separerat »Solnö skiplagh», omfattande Solna socken. Se härom G. Bolin, Stockholms uppkomst, s. 285 ff.
15. O. Gjöding, Kongsholms-Minne, s. 18 not k. J. G. Rüdling, Supplement til thet i Flor stående Stockholm, s. 131.

    I uppsatsen En omdebatterad önamnsgrupp (Fornvännen 1914, s. 171) har Hjalmar Lindroth tagit upp Kungsholmens medeltida namn. Han anser, att ursprungsformen är en sammansättning, *Lidh-ærni*, av fsv. *liþ*, sida, och ett fsv. ord *ærni* (fvn. *erni*) med betydelse av förhöjning. En svårighet med denna förklaring ligger i hur man skall tolka ett sådant namn, en annan svårighet är att förklara hur första ledens långa ī förvandlats till e. Beträffande förleden menar Lindroth med all rätt, att man är tvungen att göra terrängstudier, innan man kan yttra sig om dess innebörd.
16. Denna tolkning har mest energiskt hävdats av *Elof Hellquist*, dels i uppsatsen Lidingöns ortnamn (Lidingön och dess natur) s. 27, där han drar paralleller till det göteborgska Stigbergsliden och till Lidingön, dels i det stora arbetet Svensk etymologisk ordbok, artiklarna *lid* och *Lidingö*.
17. J. Sahlgren, Ordlängdsbalansen i svenskan, NoB 1930, s. 61 ff.
18. En kronologisk förteckning över samtliga ortnamnsvarianter, som anträffats i det av mig begagnade källmaterialet, återfinnes som Bilaga I.
19. Landskapshandlingar: Uppland 1572: 10: 1, s. 25, RA (KA).
20. Gunnar Bolin har i sin gradualavhandling Stockholms uppkomst, s. 330–331, not 4, först korrekt formulerat utvecklingen Munklederne–Munklägret.
21. G I reg., VII, s. 310 f., 1531 8/4.
22. 1538 16/2: »Arf och eget. Afskr. af bytes-, köpe-, Skänke-, Faste Bref 1400–1500-talen», fol. 351. RA (KA). – Tryckt i A. Klockhoff, Danviks Hospital II, s. 53 ff.

    1540 31/5: G I reg., XIII, s. 48 f.

    1550: Landskapshandlingar: Uppland, 1550: 12, fol. 46 v., RA (KA).
23. *Helganslederneth*: Landskapshandlingar: Uppland, 1542: 14, s. 189.

    Munckalädre: Ibid., 1551: 7, s. 23.

    Munkledret (-lädret): obest. form, gen. sing. »Muncka Leders eng» »Muncke Läders Landet» i Landskapshandlingar: Uppland, 1555: 4, hft 1, s. 1.

    Munklägret: obest. form, gen. sing. »Munckalägers engen» ibid., 1558: 9, fol. 10, v., samtliga RA (KA).

    Den ende som hittills skissartat antytt den utveckling, som belagts här, är – efter vad jag har mig bekant – Gunnar Bolin i Stockholms uppkomst, s. 331 not 4.

24. J. Elers, Stockholm, II, s. 345 ff., 350. K. H. Karlsson i registret till DS I–II, uppslagsordet Liderne. C. G. Styffe, Skandinavien under unionstiden, s. 341. F. de Brun, Holmiana et alia, V, s. 720 ff. Att i perg. 1494 7/10 med »... Lydherne ... vijdh Stockasund» avses Stocksund vid Ålkistan och ej Stocksund–Norrström är odiskutabelt: gården Lederne övergick 1498 9/3 till Svartbrödraklostret i Stockholm, vars besittningar här åtminstone från 1530-talet benämndes Svartmunkelederne, för att 1540 av Gustav I doneras till skeppar Olof Eriksson. Området för dennes fång kan med hjälp av en karta från 1645–1646 säkert fixeras till omedelbart norr om Laduviken. Jfr perg. 1494 7/10. DBM, V 8544 (1498 9/3), G I reg., XIII, s. 48 f.; se även nedan s. 24 och not 86.

25. Jägerstad, Hovdag och råd . . , s. 128. I Ortnamnsarkivets medeltidsregister redovisas en excerpt från 1494 7/10 »Lydherne i Solna sokn vijdh Stockasundh nordan Stockholms stadh» som »*Liderna, förr egendom, motsv. ungef. nuv. Kungsholmen, Stockholms stad». Detta trots att man i detta fall har en så ovanlig hjälp med lägesangivelsen som »Stockasund», vilket omedelbart hänför namnet till Östra Liderne, söder om Stocksund. En excerpt 1498 9/3 (jämte vidisse av 1532 9/4), där det ifrågavarande området p. g. a. äganderättshistoriska skäl kan konstateras ha legat i norra delen av Östra Liderne, har Ortnamnsarkivet klassificerat som »... egendom, där nuv. stadsdelen Kungsholmen ligger . . ».

    I registret till DS VI, 1953, utarbetat av L. Sjödin, uppslagsordet Liderne, säges Liderne förr ha varit »namn på Stockholms närmaste omgivning på nordsidan (Kungsholmen och del av Solna sn)».

26. Bolin, Stockholms uppkomst, s. 331 not 4; Ahnlund, Stockholms historia före Gustav Vasa, s. 53 f.

27. För översikten av byarna norr och nordost om Stockholm hänvisas generellt till B. Hedenstierna, Studier i Solna sockens äldre historia (Solna Hembygdsförenings årskrift nr 10), S. Ambrosiani, Ekeby och Stockholm (SSEÅ 1931), N. Ahnlund, Ladugårdslandet och dens., Stockholms historia före Gustav Vasa samt M. Olsson, Studier i Djurgårdsområdets . . . historia före år 1700. Se kartan, Bilaga II.

28. J. Sahlgren, Från Morasten till Håga, NoB 1953, s. 11 f. Ortnamnet förekommer i följande varianter:

    Vnnarör 1384 12/3, perg., LSB; d:o 1432 22/4, perg., RA; Vnnaröra 1433 13/11, perg., RA; Vndarö(ö) 1476 20/11, 1477 14/4 och 1/10, 1505 26/5, SsTb, s. 80, 91, 64 resp. 125; Vnderyd 1512 18/12, SsTb, s. 288; Vndero 1517 17/8 (»Slaget vid Vädla»), SsTb, s. 161; Vnro 1517 u. d., SsSkb, s. 70.

    Det är möjligt, att det är Unnarör som avses i Vallentunakalendariets godsförteckning från tiden omkring 1200: *Hunnorore*. Se härom N. Ahnlund, Stockholms historia före Gustav Vasa, s. 54 och anm. s. 540.

    Det är givetvis synnerligen vanskligt att spekulera över vilket röse, som kan tänkas vara rest över »Unne». Det bör rimligen ha varit dominerande, om det har givit byn dess namn. I högsta grad markanta är de båda sannolikt från bronsåldern stammande rösena på Oxbergets och Stora Lappkärrsbergets krön (Stockholmstraktens natur- och kulturminnen, s. 63, nr 105, och s. 67, nr 145). Deras höga ålder talar dock snarast mot en språklig tradering. Ur denna synpunkt kanske det vikingatida, jordblandade röset öster om Riksmuseet (nyss a. a., s. 65, nr 120) är att föredraga. Gravfältet vid Frescati, vilket liksom de flesta andra har legat omedelbart intill byn, ligger onekligen mer centralt på det

område, som en gång varit en ö (»Færman») norr om de stora vikarna, än de nordostliga och sydostliga Stora Lappkärrsberget och Oxberget.

29. För Bo Jonssons godsinnehav på Lidingö hänvisas till H. Rosman, Bjärka-Säby, I, s. 190, 196 och 339; H. Gillingstam, Ätterna Oxenstierna och Vasa, s. 110 f. och där citerad litteratur.

    Frössviksätten har behandlats av Gillingstam i Äsf, I: 1, s. 48 f. Bo Jonsson hade en till namnet okänd kvinnlig syssling, dotter till riksrådet Gustaf Arvidsson (Sparre), som i sitt äktenskap med Finvid Finvidsson d. ä. hade sonen Finvid Finvidsson d. y. Se härom Gillingstam, Ätterna Oxenstierna och Vasa, s. 107 ff.

    Perg. 1384 12/3, LSB, delvis avtryckt av G. Bolin i Stockholms uppkomst, s. 285 f.

30. H. Gillingstam, Ätterna Oxenstierna och Vasa, s. 112 f., 265.

31. Perg. 1432 22/4, RA. Jfr Gillingstam, i föreg. not a. a., s. 265. Måhända har detta öresland, som »helgandzhuset . . lenge haffwir haft i wærya», av Bo Jonssons frände Finvid Finvidsson d. y. eller dennes systerson Nils Jönsson (Oxenstierna) ställts till Helgeandshusets förfogande för att härmed till en del uppfylla bestämmelserna i Bo Jonssons testamente 1384 16/4 om att 100 mark svenska penningar skulle tillfalla bl. a. »huarie helga andes hwse . . . i Swerike» (Kopieboken B 19, äldre avskrifter av medeltidshandlingar, RA; tryckt i H. Rosman, Bjärka-Säby, I, bilaga B, nr 6, s. 356 ff.).

32. Se not 35.

33. Unnarör säges i 1433 års brev vara »uppa færman liggiandes. Vad härmed avses är omöjligt att definitivt avgöra. Nils Ahnlund har framkastat den synnerligen plausibla tanken, att med »Færman» skulle avses »den ö som en gång bildades genom Laduvikens totala inskärning mot Brunnsviken» (Stockholms historia före Gustav Vasa, s. 54), således området från Ålkistan i norr till de stora vikarna i söder och sydost. Denna uppfattning biträdes även av Martin Olsson (Studier i Djurgårdsområdets . . . historia före år 1700, s. 55). Att byns ägor av ålder sträckt sig ned till Husarviken i sydost framgår av uppgiften att Oxberget, beläget på udden vid Lilla Värtans inskärning genom Husarviken, och näset Mycklaholm, vilket nedan antagits ligga vid udden där Husarviken förenar sig med Laduviken, inbegripes i jordaskiftet, som till sin huvuddel avser områden i byns västra och norra del, trakten mellan Brunnsviken och Ålkistan.

34. SsTb, 1517 17/8, s. 161. Jfr N. Ahnlund, Ladugårdslandet, s. 23.

35. 1288 11/9, DS 975: »Item husarnæ cum suis attinenciis». I K. H. Karlssons register till DS, I och II, har »husarnæ» redovisats som Husarön, Ljusterö socken. Då »husarnæ» nämnes i nära samband med andra Stockholm närliggande lokaliteter, talar all sannolikhet för att Karlsson här misstagit sig. Jfr G. Bolin, Stockholms uppkomst, s. 332; dens., Djurgården under äldre tider, s. 2 (G. Bolin, N. Östman, T. Hedberg, Djurgården förr och nu) och Hj. Lindroth, En omdebatterad önamnsgrupp, Fornvännen 1914, s. 165, not 4.

    RA perg., 1433 13/11 (tryckt i J. Nordberg, S. Claræ Minne, s. 56, nr 93); B. Hedenstierna, Studier i Solna sockens äldre historia, s. 39; M. Olsson, Studier i Djurgårdsområdets . . . historia före år 1700, kartan s. 15 och s. 6). – Om Jöns Nilsson och hans godsinnehav i dessa trakter, se H. Gillingstam, Ätterna Oxenstierna och Vasa, s. 265.

36. SsTb 1505 26/5, s. 64; 1512 18/12, s. 288. Stockholms Norra Förstads tänkebok (renskriften) 1621, s. 109.

    Landskapshandlingar: Uppland, 1543: 12, s. 195 v.; Sandbergska samlingen, FF: 3. s. 2867, RA (KA).

37. N. Ahnlund, Ladugårdslandet, s. 15 ff.; dens., Stockholms historia före Gustav Vasa, s. 55 och karta s. 64; S. Ambrosiani, Ekeby och Stockholm, SSEÅ 1931, s. 89 och karta s. 93; B. Hedenstierna, Studier i Solna sockens äldre historia, s. 40; M. Olsson, Studier i Djurgårdsområdets . . . historia före år 1700, s. 33.

M. Olsson fäster stort avseende vid byarnas lokalisering till befintliga gravbackar. Han förlägger byn Vädla till ett supponerat vadställe vid nuvarande Djurgårdsbrunnskanalen och får då ett lämpligt gravfält ca 200 m. nordost om lägenheten Lido. Avståndet från detta byns antagna kärnområde och avelsgården vid nuvarande Nobelparken, belagd 1438, blir dock väl långt. Att Vädla, med den lokalisering som föreslagits av Ambrosiani och Hedenstierna, saknar numera skönjbara lämningar av gravar är ej ägnat att förvåna med tanke på exploateringen av områdets södra del genom tiderna. Även Husarne saknar gravlämningar, men om denna bys belägenhet råder inga tvivel, även om Olsson menar, att läget inte »närmare» kan anges (M. Olsson, a. a., karta s. 11, s. 44, 50).

38. Enl. Beckman, Matts Kättilmundsson och hans tid, II, 1319–1326, s. 291, kan det ej bevisas men »göras mycket sannolikt», att de drotsens dotter Ingrid genom testamente (1321–1324; DS 2601) tillagda gårdarna *Vädla* och Ekeby är identiska med byarna med dessa namn i Solna socken (»Filie mee Ingridi curias meas Wædhla et Ekiby»). Jfr även s. 292 i Beckmans arbete. Perg. 1362 30/3, DS 6604. Jfr L.-O. Larsson, Det medeltida Värend, s. 375, not 47: c.

Perg. 1288 11/9, DS 975. Jfr N. Ahnlund, Ladugårdslandet, s. 17.

39. SsJb, 1420–1474, s. 441. Jfr N. Ahnlund, Ladugårdslandet, s. 17 ff., och J. Rosén, Striden mellan Birger Magnusson och hans bröder, s. 83, not 22, s. 87 och DS 1208.

Y. Brilioth, Svensk kyrka, kungadöme och påvemakt, s. 46.

De undersökta diplomen är följande: RPB 527, Uppsala, 1362 15/2; 532, Örebro, 1362 1/3; 583, Enköping, 1363 14/8; 617, Stockholm, 1364 29/7; 624, Stockholm, 1364 22/8; 629, Stockholm, 1364 7/9; 654, Åbo, 1365 26/6; 726, Stockholm, 1366 28/8; 762, Kalmar, 1367 14/4; 803, Aspenäs, 1368 11/1; 911, Sjökumla tingsplats, 1370 efter 13/1; 986, Skänninge, 1371 13/4; 1076, Motala, 1374 13/1; 1079, Vadstena, 1374 26/3; 1081 Vadstena, 1374 4/7; 1095, Vadstena, 1374 21/9; 1097, Vadstena, 1374 29/9; 1140, Vadstena, 1375 10/4; 1147, Vadstena, 1375 29/4; 1150, Skänninge, 1375 8/5; 1861, Växjö, 1375 11/11.

Det kan här påpekas, att Linköpings stift 1370 som själagåva av en Jöns Östgöte fått »alla de gods som ligga vid Stockholm i Liderne», och att konung Albrekt i januari 1374 gav linköpingsbiskopen Gotskalk Falkdal en till kronan förbruten gård på Liderne utanför Stockholm. Det är dock omöjligt att avgöra vilket av Liderneområdena, som åsyftas.—Se härom H. Schück, Ecclesia Lincopensis, s. 320, not 90 och s. 85 med not 80.

40. Enligt Visbykrönikan (SRS, I: 1, s. 44) hade Nils Turesson och andra herrar, bl. a. hans systerson Erik Karlsson (örnfot), efter försoningen mellan Magnus Eriksson och Håkan Magnusson 1362 drivits i landsflykt för att ha hetsat Håkan mot Magnus. De hade begivit sig till Gotland, varifrån de vid påsktiden 1363 brutit upp till Wismar för diskussioner med Albrekt av Mecklenburg.

Invändningar mot dessa uppgifter har rests av Ingvar Andersson, som ansett dem helt otillförlitliga, då flera av de som landsflyktiga uppgivna herrarna, bland dem Nils Turesson, enligt bevarade dokument från tiden februari–september 1363 (RPB 571, 587 och 1825) fritt kunnat förfoga över egendom i

Sverige (I. Andersson, Källstudier till Sveriges historia 1230–1436, s. 233 ff.). Yngve Brilioth har såväl före som efter Anderssons arbete framfört åsikten, att de omnämnda breven ej nödvändigtvis »behöva göra uppgiften om de landsflyktiga herrarnas vistelse på Gotland vintern 1362–63 i sin helhet oantaglig» (Svensk kyrka, kungadöme och påvemakt, s. 24, not 5; Svenska kyrkans historia, II, s. 115). Sten Engström har i HT 1929, s. 310 ff., och i gradualavhandlingen Bo Jonsson, I, s. 63 ff., helt anslutit sig till Visbykrönikans uppgifter om landsflykten på Gotland liksom även H. Schück i Ecclesia Lincopensis, s. 80.

Jfr även S. Axelsson, Sverige i utländsk annalistik, s. 261 f., och H. Rosman, Bjärka-Säby, I, s. 122 f.

Nils Turessons död vid Åbohus har – som Engström påpekat i Bo Jonsson, I, s. 85, not 18–inträffat mellan 30/8 och 24/9 1364.

Nils Ahnlund har i Ladugårdslandet, s. 18, oriktigt hänfört Erik Karlsson till Vasaätten, möjligen påverkad i denna riktning av J. Nordbergs S. Claræ Minne, s. 37, not f, som har samma uppgift. Den hittills bästa framställningen av Bielkeättens äldre led är K. H. Karlssons artikel Svenska Bjelke-slägten under Medeltiden (Svenska ättartal, 5, s. 147 ff.). Jfr även H. Rosman, Bjärka-Säby, I, s. 122 f.

41. Breven 1381 10/7 och 1383 17/10 tryckta i J. Nordberg, S. Claræ Minne, s. 38, nr 55 och 56. De omnämnes även i inledningen till DS 6604, 1362 30/3.

– Efter Nils Turessons död 1364 gav konung Albrekt den 14 december s. å. hälften av den efter herr Nils till kronan hemfallna ön Säämingesalo i Viborgs hövdingedöme till sin anhängare biskop Thomas Johannis och hans biskopsbord. Yngve Brilioth anser (Svensk kyrka, kungadöme och påvemakt, s. 40), att biskop Thomas' mot Albrekt visade trohet i och för sig kan ha motiverat gåvan men utesluter inte, att förklaringen kan ligga i »ekonomiska transaktioner mellan herr Niklis och den denne närstående Växjöbiskopen och hans biskopsbord». Om detta är korrekt, skulle även Nils Turessons donation av Vädlagården till Växjö domkyrka, redan innan han erlagt full betalning för gården, kunna ses som ett led i dessa i övrigt okända ekonomiska mellanhavanden. Jfr L.-O. Larsson, Det medeltida Värend, s. 372 och not 28.

42. Perg. 1354 28/5, DS 5031; 1435 18/10, Åsb 455; 1438 7/10, Åsb 473.

43. Inför ett räfsteting 1409 30/8, SD 1135, ingående som ett led i den reduktion av kronojord, som beslutats i Nyköpings recess 1396 20/9, klagade Klara klosters syssloman Olof Jönsson över att den kunglige fogden i Stockholm, Anders Ingvarsson, fråntagit klostret tre öresland i Järva, som lagts »under een afwelsgård till Stockholms hwss». Fogden har således, mot Nyköpingsrecessens klara förbud, gått händelserna i förväg och utan att avvakta räfstetingsdomen till kronan indragit jord, som han menat vara kronan frångången. – Se härom J. Rosén, Drottning Margaretas svenska räfst, Scandia XX, 1950, s. 241. Jfr även N. Ahnlund, Ladugårdslandet, s. 20, och B. Hedenstierna, Studier i Solna sockens äldre historia, s. 39.

Ehuru Vädla ej nämnes vid namn i 1409 års räfstetingsbrev, är det ändå troligt, att det är denna gård som avses. Någon annan gård under slottet i Stockholms omedelbara närhet är ej känd från denna tid. Man kan således med tämligen stor säkerhet hävda, att Vädla som kunglig gård tillkommit mellan 1396 och 1409.

Chronicon rhytmicum majus, SRS, I:2, s. 123. Jfr N. Ahnlund, Ladugårdslandet, s. 21 f.

Bytesbrevet 1452 tryckt i J. Nordberg, S. Claræ Minne, s. 27 f., nr 32.

Angående Valmundsöns tillhörighet till Gamla ladugården, se t.ex. Landskapshandlingar: Uppland 1542: 14, s. 195; 1550: 12, s. 64; 1555: 4, hft 2, s. 6; 1566: 18, hft 1, s. 7, RA (KA). Jfr även N. Ahnlund Ladugårdslandet, s. 24–27.

44. A. Klockhoff, Danviks Hospital, I, s. 140. Här göres även Ugglaskyl till en fristående by. (Så även M. Olsson, Studier i Djurgårdsområdets . . . historia före år 1700, s. 52). Ugglaskyl nämnes i det medeltida materialet 1447 10/3, perg. RA, 1448 3/5, perg. RA, och 1449 28/7 (?), SsJb, s. 182 (och s. 451). »Uggleskjulsängen», »Ugglehagsängen» och »Uggleängen» återkommer ofta i ladugårdsräkenskaperna från 1550 och framåt och ligger då under Helgeandslederne eller Nya ladugården. En karta från 1645–1646 (Stads- och fästningsplaner, Stockholm, nr 239, KrA) förlägger Uggleängen till området mellan Uggle- och Laduvikarnas västspetsar. Någonstädes i centrum av det s.k. Björnäset mellan de nyssnämnda vikarna får man tänka sig, att den tämligen obetydliga lokaliteten Ugglaskyl varit belägen.

I Nils Jönssons tidigare (s. 11) omtalade bytesbrev till Klara kl̄oster 1433 13/11 säges uttryckligen, att *Oxberget* ligger österut *i Unnarör*. I en regest av Claes Örnhielm i hans stora samling rörande kyrko- och klostergodsen [Reduktionskommissionens arkiv, D I d 1: 1, Uppsala stift, s. 1111–1112, RA (KA)], omnämnd av B. Hedenstierna i Studier i Solna sockens äldre historia, s. 53, omtalas en av skattebonden Erik Ödgersson 1474 till Helgeandshuset pantsatt ängsfjäll vid *Oxberget i Övre Lederne*. Av dessa båda källor framgår alltså klart, att Unnarörs och Lidernes mark åtminstone i vissa fall varit identisk.

45. Se B. Hedenstierna, Studier i Solna sockens äldre historia, s. 52; J. Nordberg, S. Claræ Minne, s. 107.

Om det sjunkande antalet donationer till klostret efter 1450 och dess vid samma tid upphörda utlåningsverksamhet se Dagny Torbrand, Klara kloster i Stockholm – ett exempel på agrar stordrift under medeltiden, s. 80, 83.

46. 1297 3/8, DS 1203.
47. Dan Jonsson (vapen: tre sexuddiga stjärnor på en balk i rutad sköld) förekommer i diplomen 1285–1301 och bär från sitt första framträdande dominustiteln. K. A. Hagström tillägger honom i Strängnäs stifts herdaminne, I, s. 10, riksrådstitel liksom K. B. Westman i SBL, artikeln Anund Jonsson. För detta har dock inga belägg påträffats, om härmed ej avses det här aktuella brevet 1297 3/8, DS 1203, där herr Dan nämnes i samband med rådsmötet i Stockholm. K. Kumlien har påpekat (HT 1955, s. 65 ff.), att tre självskrivna rådsmedlemmar befunnit sig i Stockholm i juli 1292, nämligen biskoparna Laurentius av Linköping, Isar av Strängnäs och Petrus av Västerås (DS 1074). Härtill kan fogas, att biskop Brynjolf av Skara någon gång under sommaren befunnit sig på Liderne. Dessutom har den minderårige konung Birger Magnusson utfärdat ett brev i Stockholm den 23 juli (DS 1076), vartill kommer bekräftandet av äldre privilegier för Lübeck den 22 juli (ST, I, nr 147).
48. Perg. 1348 4/6, DS 4337.
49. Holmbäck–Wessén, V, Bjärköarätten, kap. 13, s. 458; I, Upplandslagen, konungabalken, fl. X, s. 46. G. Hafström, Ledung och marklandsindelning, s. 68.
50. N. Ahnlund, Stockholms historia före Gustav Vasa, s. 79 f. Ang. Stocksund–Norrström och Snorres skildring av denna trakt, se G. Bolin, Stockholms uppkomst, s. 70 ff.
51. N. Ahnlund, i föreg. not a. a., s. 79.
52. I ett testamente av 1301 24/4 (DS 1339) gav Karl Gregersson (Folkungaättens oäkta gren) legat till flera fromma inrättningar i Stockholm, bl. a. »Domui sancti

spiritus». Om Helgeandshuset, se t.ex. A. Klockhoff, Danviks Hospital, I, s. 7 ff. och passim.

53. Perg. 1331 25/3, DS 2842. För lokaliseringen till Östra Liderne, jfr A. Klockhoff, Danviks Hospital . . ., I, s. 140.

De flesta av de i det följande redovisade dokumenten har tidigare omnämnts av B. Hedenstierna i Studier rörande Solna sockens äldre historia, varför här en gång för alla hänvisas till detta arbete.

54. Om landbornas skyldighet att – utöver arrendeavgiften – fullgöra 8 dagsverken/år till Helgeandshuset, en skyldighet som säges ha gammal hävd, se Sten Stures brev 1490 29/8 (perg., RA). Jfr även L. M. Bååth, Helgeandsholmen och Norrström, I, s. 74.

55. Om Helgeandshusets ställning till staden, se A. Klockhoff, Danviks Hospital, I, s. 9 f., 12 f. Helgeandshusets bevarade skyddsbrev redovisas av Klockhoff, a. a., s. 13, not 2.

56. Perg. 1354 28/5, DS 5031.

57. MEL, Eghnobalken XX, (Samling af Sveriges gamla lagar, X), s. 109, stadgade att man vid jordabyte skulle taga fastarna från det härad, inom vilket jorden var belägen (jfr Holmbäck–Wessén, I, Östgötalagen, kommentaren till Jordabalken, s. 154 f., not 3). För Rodens vidkommande svarade skeppslaget mot hundaret, häradet (se härom sist a. a., Rättegångsordningen enligt Upplandslagen, s. XXXVIII).

(Östra) Liderne, Lidingö och Danderyd, varifrån fastarna i det här aktuella fallet kom, sorterade under Danderyds skeppslag. I detta sammanhang bör dock observeras ett tidigare omnämnt enstaka belägg på ett fristående Solna skeppslag 1384. Enligt detta var Lidingö uppdelat på Danderyds och Solna skeppslag. Till det senare fördes hela Unnarör, vilken by, som tidigare påpekats, åtminstone delvis sammanföll med Östra Lidernes område. Jfr G. Bolin, Stockholms uppkomst, s. 284 ff.

58. Om Karl Ulfsson till Tofta, se Hans Gillingstam i Äsf, I: 1, s. 87 ff.

59. Perg. 1390 12/2, RPB 2453. Hans Gillingstam har i Äsf, I: 1, s. 88, utan närmare motivering identifierat det i detta brev omnämnda godset Liderne med Kungsholmen; som tidigare (s. 16) anmärkts, saknas dock uppgifter om att Helgeandshuset haft egendom på Kungsholmsliderne.

60. Enligt Gillingstam, Ätterna Oxenstierna och Vasa, s. 68 not 365, stupade Knut Karlsson troligen »under striderna mot konung Albrekt i Västergötland i början av år 1389» (slaget vid Falköping – Åsle i febr. 1389?).

61. I det till nya rådhusets invigning 1915 utkomna arbetet Stockholms rådhus och råd, II, råder beträffande Herman Svarte stor förvirring. G. Bolin har i Stockholms uppkomst, s. 340, not 4, påtalat otillförlitligheten för de äldre biografierna i detta arbete. Under rådmansbiografierna (nr 20 och 29, s. 86 f.) upptages *två* rådmän Herman Svarte, av vilka den ene säges vara död före 1402 6/7, medan för den andre hänvisas till borgmästarbiografierna (nr 30, s. 3). Under den aktuella borgmästarbiografien återkommer så uppgifter, som i rådmansbiografierna redovisats på två olika personer. Vad som åstadkommit denna oreda är sannolikt en uppgift från den i SsJb 1420–1474 ingående förteckningen från 1700-talets början över numera förlorade brev i politikollegiets arkiv. Under nr 80, s. 450, redovisas här ett »Qwittobref om arfskiftet efter framl. Herman Svart, Gifwit Stockholm . . . den 6 Julii A:o 1402 . . .». Denna uppgift har införts i biografien över den ene rådmannen Herman Svarte, medan övriga uppgifter refererade i detta sammanhang återkommer i borgmästarbio-

grafien över Herman Svarte. *Borgmästaren* Herman Svarte levde bevisligen 1409 23/11, då ett sämjebrev utfärdades mellan borgmästaren Herman Svart och Guttorm Ingemarssons arvingar (SsJb, 1420–1474, s. 446, nr 41). Om borgmästaren Herman Svarte meddelas i Stockholms rådhus och råd, II, s. 3, 87, att han förekommer i denna befattning till 1420. Detta måste vara ett misstag, eftersom Herman Svarte ej återfinnes i den äldsta bevarade ämbetsboken för Stockholm, som börjar 1419. Det har således funnits två personer med namnet Herman Svarte i Stockholm vid 1400-talets ingång; en har avlidit före 1402 6/7 och om hans ev. rådmansvärdighet vet vi intet; han benämnes endast Herman Svart. En Herman Svarte är känd som rådman 1375 30/5 och 1390 12/2 (då han av herr Karl Ulfsson får godset Liderne) och som borgmästare 1409 23/11. Då någon Herman Svarte ej finns upptagen i den från 1419 1/5 löpande ämbetsboken, som dessutom redovisar 5 borgmästare och rådmän, som avlidit mellan 1418 26/2 och 1419 16/6 (SsÄb, 1419–1544, s. 4), har han möjligen avlidit någon gång mellan 1409 23/11 och 1418 26/2.

62. Räfstetingen för Uppland påbörjades i slutet av juli och avslutades i slutet av september 1409 (SD 1079–1187). Nyköpingsrecessen 1396 20/9 är tryckt i ST, II, Bihang V, s. 655 ff. Angående räfsten se C. G. Styffe, Bidrag . . ., 2 s. LX ff. och J. Rosén, Drottning Margaretas svenska räfst, Scandia XX, 1950, s. 169 ff.
63. Perg. 1409 31/8, SD 1138 och 1409 13/9, SD 1166. Den i brevet 1409 13/9 omtalade Knut Bengtsson har ej identifierats i registret till SD. Möjligen skulle man kunna tänka sig Aspenäsättens Knut Bengtsson (Äsf, I: 1, s. 14 f.), vilken nämnes som väpnare 1409 12/9, SD 1164, och som blev riddare mellan 1413 19/7–1414 17/1, SD 1757 och 1871. Enligt Äsf ägde han jord i Ulleråkers härad, Uppland, i Södermanland och Småland, varför jordinnehavet på Yttre Liderne får anses vara ett strögods.
64. Jfr ovan not 61 betr. Herman Svarte. Se även A. Klockhoff, Danviks Hospital, I, s. 140.
65. A. Klockhoff, Danviks Hospital, I, s. 140. H. Ahnlund har i Spångas bebyggelsehistoria (Spånga sockens historia), s. 168, – även han utan närmare motivering – uttryckt tvivel rörande genomförandet av 1409 års räfstetingsdom, i detta fall rörande ett Helgeandshusets öresland i Kymlinge, Spånga socken.
66. Jfr nedan, s. 19 och not 71.
67. ST, II, s. 648: »Item scal ængen bliwa fræls aff them, som frælse æro wordne i thenne forscrefna tiid, vtan . . . the som innan thænne forscrefna tiid æro wordhne frælse . . .»

    Ibid., s. 657: »ær oc nokor stadz gifuet kronone godz amot godz innan thenne forscrefna tiid, som kronan lika mykit fanger aff, for thet hænne ær aff gangit, tha bliwe thet stadugt.»
68. Jfr ovan s. 10 f. och noterna 29–33.
69. Perg., 1447 10/3, RA. 1449 28/7 (?), SsJb, s. 82 (och s. 451). Jfr not 44 ovan. De här omtalade, Klara kloster tillhöriga 5 örtuglanden i Östra Lidernes *övre by* bör rimligen ha varit en utlöpare av de 3 marklanden i Unnarörs västra och norra del, som klostret fick genom byte med Nils Jönsson (Oxenstierna) 1433 13/11.
70. Perg. 1448 3/5, RA. Om Engelke Frowenloff och hans hustru, se SRR, II, s. 97, ang. Johannes Hoppener och Jurgen Meideborgh ibid., s. 6 f.
71. Reduktionskommissionens arkiv, D I d 1: 1. Örnhielms register över kyrko- och klostergods, Uppsala stift, s. 1111–1112, RA (KA). För Örnhielms regest, jfr not 44 ovan.

    Med »fjäll» avses enl. K. F. Söderwalls Ordbok öfver svenska medeltidsspråk-

ket, I, s. 255, ett »jordstycke som särskildt tillhör någon och icke ingår i den mellan byns delegare gjorda fördelningen af jorden». Jfr L. B. Falkman, Om mått och vigt i Sverige, I, s. 236.

72. A. Klockhoff, Danviks Hospital, I, s. 9, 13 not 2.
73. Perg., 1489 27/9, RA. Perg., 1509 28/6. RA. Jfr nedan s. 22 och not 82.
74. Perg., 1492 25/4, RA. Solna socken har vid denna tid omfattat även delar av Södermanland. Det här omtalade torpet Järla låg på Sicklaön, våra dagars Nacka. Jfr C. G. Styffe, Skandinavien under unionstiden, s. 378, not 2 och G. Bolin, Stockholms uppkomst, s. 287.
75. Översikten av Hammerstaaffären bygger i det väsentliga på C. G. Styffe, Bidrag . . ., 4, inledningen s. CXIII ff. och K. G. Lundholm, Sten Sture den äldre och stormännen, s. 120 ff.
76. SsTb 1476 8/7, s. 63; 1494 9/6, s. 166.
77. Perg., 1494 7/10, RA. Jfr K. G. Lundholm, Sten Sture den äldre . . ., s. 133 f.
78. Det kan ej råda någon tvekan om att det är det 1492 25/4 erhållna godset, som Sture Sture överlåtit till Birgitta Olofsdotter. Man jämföre Lasse Buddes uppgift om gårdens areal 1492, 2 markland så när som på 1 örtugland, med Birgitta Olofsdotters från 1494, 2 markland. Jfr K. G. Lundholm, Sten Sture den äldre . . ., s. 134.
79. 1498 9/3, DBM, 8544. Ett något annorlunda formulerat brev (samtida avskrift ?) finnes bland RA: s medeltida pbr.
80. 1499 års byte i 1500-talsregest i Kopieboken B 31, pag. 330, RA. Se även Reduktionskommissionens arkiv, D I d 1: 1, Örnhielms register över kyrko- och klostergods, Uppsala stift, s. 1113–1114, RA (KA). Jfr Gillingstam, Ätterna Oxenstierna och Vasa, s. 705, not 350; B. Hedenstierna, Studier i Solna sockens äldre historia, s. 53, och A. Klockhoff, Danviks Hospital, I, s. 141.
81. Perg. 1509 28/6, RA. Om innebörden av ordet »fjäll», se not 71 ovan. Om Jöns Gudmundsson och Magnus Budde, se SRR, II, s. 12 och 118. M. Olsson har en från förf. avvikande uppfattning rörande innebörden av 1509 års ägoregleringsbrev. Se Studier i Djurgårdslandets . . . historia före år 1700, kartan fig. 3 a, och s. 69–73.
82. Det fsv. substantivet *garþer* (m.) har tre grundbetydelser. 1. gärdsgård, stängsel, hägnad; 2. inhägnad plats; 3. gårdsplats, gård, boning.

I 1509 års skiljedomsbrev mellan Helgeandshuset och Svartbrödraklostret heter det, att Helgeandshuset skall erhålla två ängsfjällar, som klostret tidigare haft på Helgeandshusets område, »som nw och komber innan then Helgans ægor och hegnat ffriit och qwit, swnnan rören, *nye och gamble garden,* öster i syoon looper . . .». »Nye och gamble garden» kan här tolkas som »gärdsgård», »hägnad» och dessutom som »gård» i allmänhet. Martin Olsson har i arbetet Studier i Djurgårdsområdets . . . historia före år 1700, s. 72, föredragit »nya och gamla gränsen», dvs. den första tolkningen. Är denna riktig, faller givetvis *detta* källställe som belägg för förekomsten av två Helgeandshusets avelsgårdar på Nedre Liderne. I Sten Stures skyddsbrev för Helgeandshuset 1489 27/9 omtalas »then *nya* affwelsgardh som the nyligan uptagit haffwa, som kallas Lidherne» (perg., RA). Olsson förklarar uttrycket »nya affwelsgardh» med att den tidigare gården »blivit väsentligt utvidgad» (a. a., s. 69). Jag kan inte biträda denna tolkning utan ser i skiljedomsbrevet 1509 en bekräftelse på existensen av två gårdar. Detta förutsätter, att uttrycket »nye och gamble garden» i 1509 års brev tolkas bokstavligt, dvs. »nya och gamla gården», ej »nya och gamla gärdsgården» e. d. Det är värt att observera, att 1509 års brev vid det tio-

tal tillfällen, då skiljelinjer och gränsmarkeringar omtalas, uteslutande använder sig av termer som »gerde och hegnat», »skædhegaard», »gerdesgarden» samt »ægor» och »rör».

Uttrycket »Helgans ægor och hegnat . . ., swnnan rören, nya och gamble garden, öster i syoon looper . . .» uppfattar jag så, att det är Helgeandshusets ägor och inhägnad, som söder om rören samt gamla och nya avelsgården löper österut mot sjön.

83. Bruket att utmärka gränser med kors i träd och stenar är urgammalt. Se härom S. Rietschel, Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis, s. 223; om det sörmländska bruket av »ringröre» och järnringar i stenar som gränsmarkeringar se G. Bolin, Stockholms uppkomst, s. 276 med not 6. Jfr även nedan not 139 om gränsmarkeringar med rör och tjäldror.
84. B. Hedenstierna, Studier i Solna sockens äldre historia, s. 54. M. Olsson, Studier i Djurgårdsområdets . . . historia före år 1700, s. 70, 72 f., kartan s. 15.
85. Jfr not 82 ovan.
86. Stads- och fästningsplaner, Stockholm, nr 239, KrA. Angående dateringen av kartan se L. M. Bååth, Handritade kartor öfver Stockholm från 1600-talet, SSEÅ 1909, s. 88 f.
87. Sammanställningen »Djupäng» – Skeppar Olofs äng ligger än närmare till hands, om man går till utgångspunkten i 1509 års gränsreglering, »then storaa ekin», från vilken en rät linje drogs till röret i gärdsgården och därefter rakt österut i sjön. Djurgårdens bestånd av jätteekar (varmed avses en minimiomkrets på 500 cm vid en höjd av 1,3 m över markytan) har inventerats av Rutger Sernander och Erik Granlund i Stockholmstraktens natur- och kulturminnen (s. 14, 45 och kartan, B 10). Om 1509 års räta gränslinje mynnade ut i Lilla Värtan något norr om Oxberget, måste eken rimligen ha stått någonstans mellan Laduvikens nordligaste del och Oxbergsudden. Lägger man genom punkten för eken nr 672 i Sernander–Granlunds inventarium en linje rakt österut, omedelbart norr om Oxberget, får man en markering, som så gott som helt överensstämmer med gärdsgårdens sträckning på 1645–1646 års karta.

Eken nr 672 mäter 590 cm och är den trettonde i storleksordning av 70 uppmätta Djurgårdsekar. Granlund har uppskattat en ek om 500 cm till 450–500 år, 600 cm till 600–700 år. Försiktigt beräknat skulle eken nr 672 ha en ålder på ca 600 år och bör således vid 1500-talets ingång ha varit omkring 200 år, en ålder som mer än väl kan ha motiverat, att man 1509 talade om »then storaa ekin». – Se kartan, Bilaga II.
88. G I reg., IV, s. 375. Om Magnus Eriksson Budde och Ottens Nils, se SRR, II, s. 118 och 18 f. Betr. hustru Sigrids byte med Svartbrödraklostret, se perg. 1502 u. d., RA.
89. Om Tyge Krabbe, Olof Nielsen Rosenkrantz och deras ställning till Birgitta Olofsdotter (Tott), se DBL, XIII, s. 194 ff., XX, s. 119 ff. och XXIV, s. 39 ff. Brevet 1529 30/11 i Danica, vol. 449, Danska konungahusets originalbref 1529–1675, RA.
90. Om Västra Lidernes militära betydelse under 1400-talets slut och 1500-talets början, se nedan s. 43 ff.
91. G I reg., VIII, s. 94.
92. Arf och eget. Afskrifter af Bytes-, Köpe-, Skänke-, Faste Bref. 1400- och 1500-talen, fol. 351, RA (KA). Tryckt i A. Klockhoff, Danviks Hospital, II, s. 53 ff., nr 11.
93. Jfr ovan s. 12 f.

94. Skeppar Olofs besittning av Svartmunkelederne varade mindre än tio år. Martin Olsson har dock velat begränsa tiden till ett enda år, beorende på en feltolkning av en passage i Johan Elers arbete Stockholm (Studier i Djurgårdsområdets . . . historia före år 1700, s. 74). Olsson anför, att 1541 års jordebok uppger, att skeppar Olof *haft* en gård Lederne i förläning. Upplands handlingar 1541, jordebok över Arv och eget i Uppland [RA (KA)], meddelar, att »en gård Lederne *haver* skeppar Olof i förläning av V. K. N. H.» Olsson har uppfattat Elers ord om att »utaf 1541 års jordebok . . . inhämtas, att skeppar Olof haft en gård, Ledherne, i förläning . . .» som en skildring av ett redan 1541 inaktuellt stadium (J. Elers, Stockholm, III, s. 147).

95. G I reg., XIII, s. 48 f. – Jfr A. Klockhoff, Danviks Hospital, I, s. 140 not 1.

Om »Skeppar Olof» se SRR, II, s. 134 f. »Skeppar Olofs äng» eller »Skeppar Olofs gärde» redovisas 1550–1551 under gården Helgeandslederne [Landskapshandlingar: Uppland, 1550: 12, s. 44 r., 46 v.; 1551: 7, s. 37 f., RA (KA)], åren 1566–1567 under Nya ladugården (ibid., 1566: 18: 3, s. 4 v.; 1567: 23: 2, s. 23) och 1584 under såväl Gamla som Nya ladugården [Sandbergska saml., FF: 3, s. 2867, RA (KA)].

För 1645–1646 års karta jfr ovan not 86.

96. G I reg., VII, s. 252 f. – Jfr A. Klockhoff, Danviks Hospital, I, s. 120 ff.

97. A. Klockhoff, Danviks Hospital, I, s. 140 not 1; s. 141 not 2.

98. Perg. 1288 11/9, DS 975: »Item in boltoftum septem oras terre et paruam insulam, que sita est prope lithernæ ad orientem cum omnibus attinenciis sicut habuimus de domino Biorn nef.» Jfr G. Bolin, Stockholms uppkomst, s. 330.

99. B. E. Hildebrand, Svenska sigiller, III: 71.

S. Gardell, Gravmonument, s. 231: » . . . Bero Næf fidelis minister, Birgeri ducis Suecis et pedagogus domini Magni regis.» Måhända är det Björn Näf, som åsyftas i Erikskrönikans ord om konung Valdemars lärare: »Tha satte han (Birger Jarl) honom (konung Valdemar) en tuktomester /en riddare then som honom var betzster / honom lärde tukt ok ädhla sidh . . .» [Erikskrönikan . . . utg. av R. Pipping (Saml. utg. av Sv. Fornskr. sällsk.), v. 214–216.]

Jfr R. Pipping, Kommentar till Erikskrönikan (Skrifter utg. av Svenska litteratursällsk. i Finland, 187), s. 161.

Äsf, I: 2, s. 139. Här korrigeras uppgiften (återkommande bl. a. hos K. G. Westman, Svenska rådets historia till år 1306, s. 117, 119, S. Gardell, ovan a. a., N. Ahnlund, Stockholms historia före Gustav Vasa, s. 139 och bildsida mot s. 481, samt B. Beckman, Matts Kättilmundsson och hans tid, I, s. 28 o. 63, II, s. 515) att Björn Näf varit lagman i Södermanland.

100. Äsf, I: 2, s. 138 f. Nils Björnsson omnämnes sista gången som levande i perg. 1328 10/4, DS 2662.

101. Äsf, I: 2, s. 139; I: 1, s. 6. Perg. 1322 19/11, DS 2363.

102. Perg. 1337 11/6, DS 3295. Om Johan Hildulfsson vet vi inte mycket, då han f. ö. ej förekommer i bevarat material. Han synes dock ha varit frälseman och förde i vapensköldens vänstra del en fjällbelagd oval. Se B. E. Hildebrand, Svenska sigiller, III: 486.

En översikt av ätterna Färla (Björn Näfs och Tyrgils Klemenssons ätt) och Algotssönerna ges i Bilaga III.

103. Om Tyrgils Klemensson, hans hustru och söner, se Äsf, I: 2, s. 146 f.; K. H. Karlsson i Svenska ättartal, 5, s. 148. Lyder van Kyrens gifte med Bengta: Äsf, I: 1, s. 68. Mektild Lydersdotters gifte med Algot Magnusson: ibid., I: 1, s. 3.

104. För Tyrgils Klemenssons död, se Äsf, I: 2, s. 146. Perg. 1351 27/1, DS 4676.

105. Holmbäck–Wessén, I, Upplandslagen, ärvdabalken, IX, s. 68; MEL, giftobalken, XIX (SGL, X), s. 68. Jfr A. F. Liljeholm, Medeltida arvslagar . . ., PHT 1950, s. 86. Den jord, som 1351 tillföll Nils och Magnus Tyrgilsson, kan naturligtvis vara åtkommen på annat sätt än genom köp från Johan Hildulfsson, även om måttsöverensstämmelserna är stora. Om man antar en hittills okänd släktförbindelse mellan Björn Näfs och Tyrgils Klemenssons Färlaätter och betraktar Liderneområdet som gammal arvejord, är det tänkbart, att Ingrid Nilsdotter fått den i morgongåva. Arvejord kunde ges som morgongåva, varefter den senare ärvdes av barnen som möderne.
106. Äsf, I: 2, s. 146 f.
107. Perg., 1370 8/9, RPB 953.
108. Om Gunhild Tyrgilsdotter och Ofrad Leksson, se perg. 1346 25/10, DS 4116 och perg. 1347 28/10, DS 4257. För Lek Ofradssons gifte med Katarina Olofsdotter se perg. 1365 26/6, RPB 655 och Elsa Nordström, Eka-ätten . . ., PHT 1941–1942, s. 25, 54.
109. Lek Ofradsson omnämnes levande sista gången 1371 14/11, RPB 1017, då han fick sig ett gods i Västmanland tilldömt. Hans hustru Katarina Olofsdotter omtalas som änka i perg. 1377 u.d., RPB 1306. Jfr Elsa Nordström, Eka-ätten . . ., s. 54.

    Olof Djäkens förmynderskap över dottersonen Gustaf Leksson framgår av perg. 1385 8/9, RPB 2158 (jfr not 128 nedan).
110. För Tyrgils Klemenssons död 1340–1342 och hans son Magnus Tyrgilssons död tidigast 1385 se Äsf, I: 2, s. 146 f.
111. Katarina Erengisladotters förste man, Gregers Bengtsson (Aspenäsätten), omtalas i bevarade diplom sista gången 1396 20/9 (ST, II, s. 662). 1405 15/2 testamenterade hennes andre man Gustaf Leksson henne alla sina lösören (SD 537). Jfr Äsf, I: 1, s. 14.
112. Äktenskapet bör ha ingåtts 1387 29/1, då morgongåvobrevet utfärdades 30/1 s.å. (RPB 2290; jfr Äsf, I: 1, s. 14).
113. Perg. 1413 8/3, SD 1688. Här uppträder den avlidne Gregers Bengtssons broder, Knut Bengtsson, tillsammans med Mats Ödgislason och Karl Ormsson som donatorer till själaaltaret i Uppsala domkyrka till åminnelse av bl.a. Gregers Bengtsson. Jfr Äsf, I: 1, s. 14.
114. Om Mats Ödgislason och hans ätt se G. Elgenstierna, Den introducerade svenska adelns ättartavlor, IV, s. 662 ff. Katarina Erengisladotters och Gustaf Lekssons släktkretsar framgår av Bilaga IV.
115. Jordebrev från äldre led av Tyrgils Klemenssons Färlaätt liksom från tidigare generationer av »Lekssonätten» (kvadrerad sköld) synes emanera från arkiven på Tyresö och Åkerö. Tyresö tillhörde Katarina Erengisladotter och efter henne dottern Ingeborg Gregersdotter och dennas avkomlingar (Lillie), medan Åkerö tillhörde Åke Jönsson (Svarte Skåning), g.m. Birgitta Gregersdotter (Lillie). Se L. Sjödin, Kanslistilar och medeltida arkiv, I. MRA 1939, s. 109, 111 f.
116. För Tyrgils Klemenssons död, se Äsf I: 2, s. 146.
117. Om Nils Tyrgilssons död, se perg. 1351 27/1, DS 4676, jfrt med 1360 6/12, RPB 484. Äsf I: 2, s. 147.
118. Perg. 1360 6/12, RPB 484; 1370 18/1, RPB 914; 1371 28/6, DS X 63; 1383 15/2, RPB 1909.
119. Perg. 1385 7/9, RPB 2157; 1382 15/9, RPB 1752.
120. Perg. 1409 6/6, SD 1067.
121. Lek Ofradsson var konung Albrekts man. 1371 27/8 (DS X 86) pantsatte Albrekt

Kungsåra och Irsta i Västmanland till Lek Ofradsson som säkerhet för en skuld på 300 mark, avseende Lek Ofradssons lösen ur fångenskap och annan i konungens tjänst ådragen skada.

Måhända har herr Lek, som hade sina rötter i Västmanland, varit inblandad i de strider, som utkämpades åren närmast efter slaget vid Gata 1365, t. ex. den drabbning som i januari 1366 synes ha ägt rum i Dalarna (jfr S. Engström, Bo Jonsson . . ., s. 87, not 21, och s. 94). Sin lösensumma har Lek Ofradsson tydligen åstadkommit genom lån: av Ragnvald Pampa – som var sven hos hans moders halvkusin, den mecklenburgskt sinnade Håkan Algotsson – har han lånat sammanlagt 87 mark 12 öre, för vilka lån han mellan juli 1367 och augusti 1371 (RPB 758, 878, 927, 928) utfärdat flera skuld- och pantbrev. Dessutom har han av Erik Kettilsson (Puke), marsk och en av folkungapartiets mest betrodda män, lånat 200 mark, för vilket lån han i augusti 1371 pantsatte sina efter föräldrarna ärvda gods i Västergötland. Den konstaterbara, sammanlagda lånesumman var alltså 287 mark 12 öre i kontanter och förnödenheter. Som synes överensstämmer herr Leks skulder till Ragnvald Pampa och Erik Kettilsson (Puke) väl med den av konung Albrekt till honom överlämnade pantens värde.

Lek Ofradssons och Katarina Olofsdotters äktenskap torde ha ingåtts den 25 juni 1365, då morgongåvobrevet är daterat den 26 juni (DS 7194). Sonen Gustaf Leksson bör – om han var äldsta barnet (en syster Ingrid och eventuellt en broder Lars omnämnes i perg. 1402 3/1, SD 133, resp. 1411 4/2, SD 1379; jfr 1409 8/9, SD 1153) – ha varit född tidigast 1366 och – om Lek Ofradsson dött så sent som 1377 – vid faderns död ha varit högst 11 år (jfr not 128).

Om Lek Ofradsson bevisligen har tillhört de konung Albrekt trogna kretsarna, är det svårare att säga något om sympatierna hos Nils Tyrgilsson och hans söner. Att Magnus Eriksson 1333 6/12, DS 3015, gav Nils Tyrgilsson en åtting jord i Skärstad (Småland), vid vilket tillfälle denne kallas »dilecto et fidelio nostro», att konungen 1340 4/9, DS 3511, beseglade Nils Tyrgilssons, hans hustrus och svågers konfirmation av en svärfaderns resp. faderns testamentariska gåva och att Nils Tyrgilsson slogs till riddare mellan 1348 30/3–1349 7/4 (K. E. Löfqvist, Om riddarväsen och frälse . . ., s. 248, 260) är notiser, som ej kan avvinnas några upplysningar om Nils Tyrgilssons trohet mot folkungarna. Dessutom avled han troligen kort efter 1351 (han omnämnes i diplommaterialet sista gången 1351 12/7, DS 5297, ST, II 303 b, efter att den 30 januari s. å. ha testamenterat en gård till prästbordet i Bottnaryd, DS 4678, dvs. under Magnus Erikssons »lugna» tid).

Naturligtvis kan det av diplomen att döma goda förhållandet mellan konungen och Nils Tyrgilsson ha resulterat i folkungasympatier hos sonen Laurens Nilsson, men härom vet vi ingenting.

Bland de 10 riddare, vilka i främsta ledet bland folkungaanhängarna slutit förlikningen med mecklenburgarna 1371 15/4 under den s. k. folkresningen 1371 (DS X 45; jfr I. Andersson, »Folkresningen» i Sverige 1371, Scandia 1929, s. 35 ff. och S. Engström, Bo Jonsson, s. 161, not 232) finnes en enda, för vilken man kan påvisa en avlägsen släktskap med Laurens Nilsson, nämligen Magnus Anundsson (Sture). Dennes svärmoder Mektild Lydersdotter (van Kyren) var (halv)syster till Laurens Nilssons farmor Ingrid Nilsdotter (Bielke). Betecknande för hur denna tids inre strider skar genom alla släktförbindelser är emellertid, att Magnus Anundsson genom sitt gifte var än närmare besläktad med Håkan Algotsson (svåger), en av Albrekts mest hängivna anhängare.

Skulle—trots allt—diplomet från 1409, som vittnar om Gustaf Lekssons »föräldrars» bortträngande från dem tillkommande jord, haft sin grund i Laurens Nilssons partitagande för konungarna Magnus och Håkan mot sin mecklenburgskt sinnade frände Lek Ofradsson, blir tidsramarna för detta tillägnande mycket snäva: mellan den 18 december 1364 och 3 mars 1365, dvs. månaderna före Gataslaget, då Magnus och Håkan koncentrerade sina trupper i västra Sverige och möjligen en kort tid behärskade Västmanland, där Lek Ofradsson hade sina huvudsakliga egendomar. Ännu den 18 december 1364 höll Karl Ulfsson till Tofta (Sparre), den blivande segraren vid Gata, räfsteting i Västerås på konung Albrekts vägnar (DS 7107). Magnus Eriksson befann sig den 25 november 1364 i Lödöse (DS 7097) och utfärdade i Arboga den 27 februari 1365 tillsammans med sonen Håkan ett brev om att han beslutat återta sitt rike med härsmakt, i vilket brev han begärde stöd av det uppländska frälset och kleresiet (DS 7153). Från Arboga har sedan marschen gått mot trakten av Enköping, där den avgörande striden stod vid Gataskogen den 3 mars 1365 (jfr S. Engström, Bo Jonsson, s. 86, och I. Andersson, Källstudier t. Sveriges historia, s. 253 f., not 4).

122. Det bör observeras, att uttrycket »forældre» ej endast innebär »fader och moder» utan även »förfäder» i största allmänhet. Se A. F. Liljeholm, Medeltida arvslagar och släktskapsbestämning, s. 96.

123. Bytet mellan Laurens Nilsson och Magnus Tyrgilsson i perg. 1382 15/9, RPB 1752. 1344 1/8, DS 3815, befallde Magnus Eriksson en undersökning av bakgrunden till att Nils Tyrgilsson med våld blivit fråntagen sin kvarn i »wardhedhe» av sina fiender.

Eskil Anderssons (Lejonlilja) testamente 1328 29/5, DS 2666.

Som H. Gillingstam påpekat (Ätterna Oxenstierna och Vasa, s. 140, not 134), framgår det av ett brev från 1349, i avskrift i Skoklostersamlingen, RA, att Ingeborg Eskilsdotter ärvt 3½ markland jord i Valde.

124. Gustaf Lekssons änka Katarina Erengisladotter har även ägt jord på andra håll i Frendbo socken än i Åkerby, som nämnes i 1409 års överlåtelsebrev till hennes man. 1411 7/10, SD 1477, bytte hon nämligen ½ markland i Löfsta och ½ markland i Gunsta, båda i Frendbo socken, mot 1 markland i Lund, samma socken. Huruvida dessa jordar—ehuru onämnda—ingått i 1409 års överenskommelse är omöjligt att avgöra.

125. Jfr ovan s. 10 och noterna 29–30. Perg. 1379 25/7, RPB 1442. Perg. 1384 12/3, LSB, delvis tryckt i G. Bolin, Stockholms uppkomst, s. 285 f. Jfr även H. Gillingstam, Ätterna Oxenstierna och Vasa, s. 111, not 617.

126. Se ovan s. 32.

127. Perg. 1381 14/5 i VHAA: s deposition, RA. Jfr H. Gillingstams i not 125 a. a. och sida.

128. Perg. 1385 7/9, RPB 2157. Att Gustaf Lekssons samtycke omnämnes visar att han vid denna tid hade uppnått myndig ålder, 15 år. (Jfr E. Carlsson, Landskapsrätt och myndighetsålder. Några rättshistoriska problem, HT 1948, s. 30–38.) Detta bekräftas även av en urkund, utfärdad en dag efter ovannämnda, 1385 8/9, RPB 2158, där Olof Djäken reglerar sitt mellanhavande med dottersonen. Härmed synes Gustaf Lekssons födelsetid kunna sägas vara inringad till åren 1366–1370 (jfr ovan not 121).

De av Olof Djäken till prebendet vid Västerås domkyrka anslagna jordegendomarna dömdes den 16 oktober 1399, RPB 3030, vid räfsteting att ånyo läggas under skatt, då övergången från skatt till frälse varit olaglig. Godsen hade Olof

fått genom byte med Bo Jonsson dels mot egna, dels mot den då omyndige Gustaf Lekssons gods, vilken senare nu, tillsammans med Olof Djäkens övriga arvingar, berättigades att av Bo Jonssons arvingar återtaga de bortbytta godsen.

129. Det är tänkbart, att den 1381 14/5 (VHAA: s dep., RA) omnämnda försäljningen av Lidingöjord till Bo Jonsson aldrig gått i verkställighet eller efter en kort tid återgått. Denna jord omnämnes nämligen ej i de brev från 1383 och 1384 12/3 (avskr. i Margareta Grips bok, pag. 345 f., fotostat hos diplomateriekommittén, RA. Orig. perg. i LSB) genom vilka Bo Jonsson bytte bort *alla* sina Lidingögods till sin frände Finvid Finvidsson d.y. (jfr H. Gillingstam, Ätterna Oxenstierna och Vasa, s. 110 f. och noterna 614, 616–617).

130. Om tiden för Gustaf Lekssons och Katarina Gustafsdotters död, se SRS, I, s. 129, 227 (Diarium Wazstenense) och S. Gardell, Gravmonument, nr 350 och 716.

Gravstenen i Vadstena över Katarina Erengisladotter och Katarina Gustafsdotter har årtalet 1420 och har sannolikt tillkommit i samband med den senares begravning. Katarina Erengisladotter levde ännu 1435 25/3 och omnämnes som död 1439 15/10 (perg., RA; SMR, nr 212 och 986).

Katarina Erengisladotters donation till Vadstena kloster för dottern Katarinas själ i perg. 1422 21/3, RA.

131. Se t. ex. SD 1044 och 1400 samt perg. 1422 21/3, RA. Jfr även föregående not. Processus seu negotium canonizacionis B. Katerine de Vadstenis (SFS 2: III), s. 180, 183, 185.

132. Perg. 1420 26/5, SD 2778. Jfr M. Olsson, Riddarholmskyrkan (Sveriges kyrkor, Stockholm, II), s. 267 f.

133. Perg. 1435 25/3, RA, SMR 212.

134. Martin Olsson har i sin monografi över Riddarholmskyrkan (Sveriges kyrkor, Stockholm, II), s. 266 f., oriktigt hänfört Katarina Erengisladotters donation 1435 25/3 till Själakoret vid Gråbrödraklostret. I donationsbrevet talas om »Siæla korin j Stocholm» och dess föreståndare Evert Torn och Gotskalk van der Houe. Dessa båda var, enligt SsÄb, s. 257, föreståndare vid Själagården och Själakoret, den förre 1422–1437, den senare 1421–1440. Ämbetsbokens redovisning avser givetvis befattningarna vid *stadens* kyrka. I ett brev av 1440 30/7 (SMR 1187), vari ytterligare jord lägges till 1435 års donation, talas om »syæla kooren . . . widher Sti Nicholai kirkyo» och i brev av 1443 25/3 erkänner gråbröderna mottagande av jord på Liderne »*undantagit* thz rummet som Siæla koorsens tigilhuss opa staar».

135. »Hall» står här i betydelsen häll, flat sten. Se K. F. Söderwall, Ordbok öfver svenska medeltidsspråket, I.

136. Perg. 1439 15/10 (SMR 986) och 1443 5/1, RA. Perg. 1440 30/7, (SMR 1187, SSA). 1439 års brev tryckt i O. Gjöding, Kongsholms-Minne, s. 11 ff.

137. Se kartan M 178 i Stadsmätningsavdelningens arkiv, SSA.

138. Se S. O. Janssons artikel *Famn* i KLNM 4, sp. 160 f. och Poul Rasmussens artikel *Alen* (*aln*), ibid. 1, sp. 71 f.

Just vid det angivna området finnes på en odaterad karta från 1950-talet över Stockholms grundförhållanden, inre staden, GK, två bergsryggar och mellan dessa, som ligger ca 300 m från varandra, en bergsklack, vilken mycket väl kan motsvara den i 1435 års brev omnämnda »hallen».

Från år 1648 finnes ett belägg för det aktuella områdets belägenhet vid de båda bergspartierna. Den 8 april innehåller Stockholms stads byggnadskollegii protokoll (s. 30) en redogörelse för borgmästaren Westermans (Lilliecrantz)

underhandlingar med staden om friköpeskilling för sin här belägna tomt, som säges vara »illa belägen *mellan bergen*».

139. Enligt såväl Upplands- som Västmannalagen och Magnus Erikssons landslag bestod ett tomtrör av fem stenar, en i mitten och fyra däromkring (Holmbäck–Wessén, I, Upplandslagen, Byalagsbalken, fl. XVIII; II, Västmannalagen, Byggningabalken, fl. XVIII; MEL, Byggningabalken, XXII, (SGL, X), s. 165 ff.). När tomtrör sattes, skulle alla jordägarna vara närvarande.

Förutom de sju rören (dvs. 35 stenar) omtalas 15 ledstenar, »som i lagboken kallas tjäldror». Enligt K. F. Söderwall är »tjäldra» synonymt med orden rå och rör i betydelsen råmärke, gränssten. Byggningabalken, fl. XXII och XXIII, i MEL ger goda belägg på detta. Här talas om »bolstaþer ra ællæ tialdro» och »ær rör ok tiældra til . . .».

Även om rå, rör och tjäldra är synonyma i betydelsen av gränsmärke, ger det här aktuella källstället en intressant sidobelysning av begreppet tjäldra: det förekommer här *parallellt* med och tydligt avskilt från rör. I landskapslagarna förekommer tjäldran endast i Västgötalagen och har härifrån upptagits av MEL. Att döma av 1440 års brev kallades dess uppsvenska motsvarighet »ledsten». Grundskillnaden mellan rör och tjäldra har tydligen legat i arrangerandet av stenarna: röret hade fem stenar, en i mitten och fyra runtomkring, medan Västgötalagen om tjäldran säger, att »Tialdrustenä skal tua i iorþ grawä, þriþiä a läggia», dvs. två stenar gräves ned i jorden och en tredje lägges ovanpå (jfr Holmbäck–Wessén, V, Äldre Västgötalagen, Jordabalken, 10, s. 136, och kommentaren not 64, s. 149; S. Körner, artikeln Gränsläggning i KLNM, 5, sp. 504 ff.).

140. Representanter för gråbrödrakonventet var provincialministern för provinsen Dacia »brodher Jönis», [dvs. Johannis Nicolai, som vid sin död 1468 2/7 (SRS, I, s. 8) säges ha varit minister över provinsen Dacia i 36 år], gardianen vid konventet broder Franciskus och broder Djäken. Själakoret företräddes av en av föreståndarna, Claus Gere, vilken även i sin egenskap av svensk rådman var medlem av magistratens delegation. Denna senare var sammansatt av de båda tyska borgmästarna samt av fyra svenska och fyra tyska rådmän.

Byggningabalkens XXII flock i MEL stadgade, att alla jordägare skulle närvara vid placering av tomtrå och -tjäldra. Förutom de nyvordna markinnehavarna Själakoret och Gråbrödraklostret representerades jordägarnas intressen (förutom av donator, hans hustru och son) av Gustaf Karlsson (Gumsehuvud), som genom sin moder Märta Gregersdotter innehade jord på Liderne.

141. Perg., 1477 8/5, RA.

142. Perg., 1439 15/10, RA (SMR 986); tryckt i O. Gjöding, Kongsholms-Minne, s. 10 ff.

143. Altaret norr om Magnus Ladulås' grav var med all sannolikhet S. Franciskus' altare, beläget omedelbart öster om ingången till nuvarande karolinska gravkoret i Riddarholmskyrkan. Jfr M. Olsson, Riddarholmskyrkan, s. 264 f., 643 och plansch XI.

144. Mats Ödgislason avled enligt Gråbrödradiariet (SRS, I, s. 82) som hövitsman på Åbohus 1443 2/8, något som dock måste vara en felskrivning. Han var i livet ännu 1441 4/11 (perg. RA; SMR 1498), då han i Stockholm vidimerade ett salubrev. På sommaren 1442 övertog han på konung Kristoffers vägnar Åbohus från Karl Knutsson (se K. Kumlien, Karl Knutssons politiska verksamhet 1434–1448, s. 197 f. och not 36). 1442 19/9 (pbr., RA) omtalas Mats Ödgislason

som död (jfr Alexandra Skoglund, De yngre Axelssönernas förbindelser med Sverige 1441–1487, s. 22).

145. Perg. 1443 5/1, RA, jfrt med pbr. av samma datum, RA.

146. B. Hedenstierna, Studier i Solna sockens äldre historia, s. 50 not 58.

147. Jfr ovan s. 28 och not 98. Martin Olsson har i Riddarholmskyrkan, s. 265 not 2, identifierat den omnämnda holmen med Gråmunkeholmen.

Gården skulle efter Ingeborg Gregersdotters död tillfalla hennes barn. En källa, som måhända ytterligare kan stödja teorien om Gråmunkeholmen har ovan s. 21 berörts. I samband med Birgitta Olofsdotters (Tott) uppgörelse med Sten Sture d. ä. på 1490-talet avstod hon från alla sina svenska egendomar utom en gård vid Stocksund på Östra Liderne, som hon senare donerade till Svartbrödraklostret, och sin »gardh på Grabrödraholm . . . som iak *aff aldher* hafft haffuer». Uttrycket »aff aldher» tyder på att egendomen varit ett arv. Släktsamband kan påvisas mellan Ingeborg Gregersdotter och Birgitta Olofsdotter. Den senares farbroder, riddaren och riksföreståndaren Erik Axelsson (Tott) var i sitt första äktenskap förenad med Bengta Matsdotter, en dotter till Mats Ödgislason och Ingeborg Gregersdotter. Den gård på norra delen av Gråmunkeholmen, som fru Ingeborg erhållit före den 5 januari 1443, kan måhända antagas vara densamma som den, vilken hennes mågs brorsdotter Birgitta Olofsdotter fick behålla vid uppgörelsen med Sten Sture 1494.

Även för senare tid finnes belägg för att Ingeborg Gregersdotters avkomlingar ägt hus och mark på Gråmunkeholmen. Hennes sonsondotter Anna Bengtsdotter var i sitt första äktenskap gift med riksrådet Erik Bengtsson Ryning. Deras dotter Märta Eriksdotter bytte 1560 med Gustav I en tomt med ett förfallet stenhus *norr* om Gråmunkeklostret mot ett konungens hus i Staden (jfr Utredningar rörande statens mark och tomter i Stockholm . . . I, Riddarholmen, av E. Hildebrand, s. 2).

Måhända har det urspr. Ingeborg Gregersdotter tillhöriga området omfattat mer än vad som 1560 byttes bort till Gustav I. På 1620-talet uppträder nämligen Erik Rynings sonson, ståthållaren på Stockholms slott, riksrådet Axel Nilsson Ryning som fastighetsägare på Gråmunkeholmen (se mantalsförteckn. från 1620-talet, tryckt i SSEÅ 1905, bil., s. IX och XIV).

148. Angående otillförlitligheten i dateringshänseende hos b-handen i gråbrödradiariet, vilken till största delen skrivit notiserna 1380–1480, se J. Rosén, Studier i Stockholms gråbrödraklosters diarium, VSLÅ 1940, s. 116 och 131.

149. Redan av donationsbrevet 1439 15/10 framgår, att Mats Ödgislason och hans hustru utsett sin gravplats i gråbrödernas kyrka, sannolikt i närheten av (Franciskus)altaret norr om Magnus Ladulås' grav, öster om nuv. karolinska gravkoret. Gråbrödradiariet (SRS, I, s. 82) meddelar, att han ligger begravd tillsammans med sina barn. Av dessa var dottern Anna år 1442 nunna i Vårfruberga kloster (EÄ, IV, s. 662 f.), och bör rimligen ha jordats där; dottern Ramborg begrovs 1451 i Vadstena kloster, där fragment av hennes gravvård finnes (S. Gardell, Gravmonument, nr 432). Då det här aktuella avsnittet (handen b) av Gråbrödradiariet enligt Jerker Rosén tillkommit omkring 1448 (Studier i Stockholms gråbrödraklosters diarium, VSLÅ 1940, spec. s. 130), således ca 6 år efter Mats Ödgislasons död, kan man kanske räkna med att skrivaren varit okunnig om hur många av Mats Ödgislasons barn, som begravts i faderns grav. Dottern Klara var död före 1463 18/5 (perg. RA), sonen Gregers avled så sent som 1494 och hans första hustru Anna Johansdotter (Gädda)

omkring 1453. Återstår så endast sonen Ödgisle, vilken – såvitt jag kunnat utröna – endast omnämnes 1437 22/7 (SMR nr 603).

Gregers Matsson avled den 23 mars 1494 och hans andra hustru Ramborg Gustafsdotter (Sparre) den 13 november 1492. Båda begrovs i gråbrödernas kyrka. Gravstenen över dem har bevarats och har åtminstone sedan 1600-talet och troligen redan ursprungligen legat på den plats mellan Magnus Ladulås' grav och kyrkans norra vägg, vilken Mats Ödgislason omkring 1439 utsett till sin och sin familjs vilorum (se M. Olsson, Riddarholmskyrkan, s. 265, 643 och plansch XI). Gravstenen över Gregers Matsson och hans andra hustru har med tämligen stor sannolikhet ansetts gå tillbaka på en förlaga av bildsnidaren Bernt Notke (se C. R. af Ugglas, Från Bernt Notkes Stockholmsår, Fornvännen 1940).

150. SRS, I, s. 82.

151. Se nedan s. 50 f.

152. Perg. 1453 9/10, RA; tryckt i O. Gjöding, Kongsholms-Minne, s. 15 ff.

153. I detta fall är det fråga om *Gråmunkekyrkans* Själakor, beläget »æptarst j the kirkio», vid kyrkans nordvästra hörn intill Torstensonska gravkoret.

Jfr M. Olsson, Riddarholmskyrkan, s. 267 och plansch XII samt not 134 ovan.

154. Gustaf Karlsson var, som tidigare nämnts, fru Ingeborgs systerson, Erengisle Nilsson var hennes kusin, Johan Gädda var Gregers Matssons svärfar och Erik Axelsson broder till Erengisle Nilssons svärfader.

155. B. Hedenstierna har i Studier i Solna sockens äldre historia, s. 51, framfört tanken, att detta 1453 års donationsbrev skulle avse jord på Östra Liderne, Norra Djurgården, vilket förefaller helt orimligt. Man frågar sig, varför Ingeborg Gregersdotter, som veterligen ej ägt någon jord på Östra Liderne och som såväl 1439, 1440 och 1443 donerat jord på *Västra Liderne* (»*wester wt* fraa Sta Clara closter») till Gråmunkeklostret, nu skulle skänka jord på Östra Liderne till samma kloster, som måste ha haft intresse av att jorden koncentrerades så mycket som möjligt. Det finns f. ö. inte ett enda dokument, som upplyser om någon gråbrödernas egendom på Norra Djurgården.

156. 1454 u. d., Nils Rynings kopiebok från 1571, s. 6, KB. Läst efter fotostat hos diplomatariekommittén, RA.

157. Rasmus Ludvigssons regest ingår i hans och andras förteckningar över jordebrev från Gråmunkeklostret, S. Örjans kapell och S:ta Clara kloster och återfinnes i Erik Erikssons kopiebok, VHAA:s deposition i RA.

För denna regest saknas tyvärr årsangivelse, men då förteckningen i övrigt upptar Gråbrödraklostrets brev på Lidernejord i strikt kronologisk ordning med början 1439, och då denna regest har placerats efter regesten av 1453 års brev men före en regest av ett senare donationsbrev 1475, torde man med viss tillförsikt kunna placera in den här aktuella regesten inom denna 22-årsperiod. Originalbrevet synes ha gått förlorat. Det har i varje fall ej återfunnits i RA:s Regesta diplomatica mellan 1453 och 1475.

158. Om Märta Gregersdotter och övriga här omnämnda, se Äsf, I, s. 14 och 63. Uppgiften här att Märta Gregersdotter enl. perg. 1443 5/1 låg begravd i Gråbrödraklostret är så till vida felaktig, att det åberopade brevet (Gråbrödraklostrets tidigare behandlade konfirmationsbrev på undfången Lidernejord) endast omtalar mässor efter bl. a. henne. Konventet lovar bl. a. ett årsmot »för optanempda goda siæla vid *thera* graff». Uttrycket »thera» har i Äsf antagligen uppfattats såsom syftande på alla dem, som i brevet tillförsäkras mässor. Det syftar dock på donatorerna och brevutfärdarna, Mats Ödgislason och Ingeborg Gregersdotter. 1443 års brev är en stundom orda-

grann upprepning av donationsbrevet 1439 15/10, med vilket det bör jämföras. I det senare brevet omtalas mässor för alla de i 1443 års brev omnämnda personerna (utom Gustaf Leksson) samt ett årsmot »öffuer *vare* graff», varmed givetvis åsyftas brevutfärdarna, Mats Ödgislason och Ingeborg Gregersdotter.

Om »thera graff» syftade på de i brevet uppräknade, skulle detta innebära, att såväl Gustaf Leksson, Katarina Erengisladotter och deras dotter Katarina Gustafsdotter – vilka bevisligen jordats i Vadstena kloster – som Märta Gregersdotter 1443 5/1 låg begravna i Gråmunkekyrkan. F. de Brun har i Holmiana et alia, IV, s. 114, gjort sig skyldig till samma misstag beträffande Gustaf Leksson.

Härmed har ej förnekats möjligheten av att Märta Gregersdotter ändå kan ha jordats i Gråmunkekyrkan, där hennes son Gustaf Karlsson gravsattes. 1443 års brev saknar dock bevisvärde i detta avseende.

159. Perg. 1475 28/9, RA; tryckt i O. Gjöding, Kongsholms-Minne, s. 18 ff.

160. Gustaf Karlsson, hans andra och tredje hustru Birgitta Stensdotter (Bielke) och Ingeborg Filipsdotter (Tott) jämte deras barn har begravts längst fram vid koret på kyrkans norra sida, där deras gravsten finns bevarad (S. Gardell, Gravmonument, nr 487). Sannolikt har S:ta Katarinas altare legat ovanför den plats, som Gustaf Karlsson utsett till sin grav. Martin Olsson har i Riddarholmskyrkan, s. 267, läsningen »nordost i kyrkan», vilket är felaktigt. Originalet har »*noordhast* i kyrkiane». En annan sak är, att gravstenen onekligen ligger i kyrkans nordöstra hörn, omedelbart öster om kusinen Gregers Matssons och hans anhörigas grav. Gråbrödraklostrets konfirmationsbrev av Gustav Karlssons donation 1476 9/10 (perg., RA) omtalar S:ta Katarinas kor såsom liggande »wtan for hoga koren pa norre sido . . .».

Gravstenen har, enligt M. Olssons ovan a. a., s. 634, legat på samma ställe sedan 1600-talet och torde, lika väl som beträffande Gregers Matssons i not 149 ovan omtalade gravsten, utmärka platsen för den ursprungliga graven.

I graven har jordats Gustaf Karlssons andra hustru Birgitta Stensdotter (Bielke), död 1461–1464, (Äsf, I, s. 64), herr Gustaf själv, död 1486 26/7 (Äsf, I, s. 63), och hans tredje hustru Ingeborg Filipsdotter (Tott) som trol. levde ännu omkr. 1504 (Äsf, I, s. 63). Stenen saknar fullständigt årtal: »ano-do-mcd», antagligen i väntan på den sista gravsättningen – Ingeborg Filipsdotter).

161. B. Hedenstierna, Studier i Solna sockens äldre historia, s. 50 f. jämte kartan s. 47. Det är självklart, att det tullstaket, som 1642–1644 restes för att avskilja Kungsholmens år 1644 till Stockholm donerade östra del från kronans jord i väster, inte säger något som helst beträffande skiljelinjen mellan Övre och Nedre Liderne. Naturligtvis finns en möjlighet, att man vid staketresningen följt en äldre rågångsmarkering, men härom vet vi ingenting. Jfr Bilaga II.

162. Hedenstiernas uppfattning om två byar, Övre och Nedre Liderne, är den sannolikaste, ehuru han förstör effekten av sitt goda antagande med ett hugskott om att uttrycket »androm bynom» skulle avse Östra Liderne, Norra Djurgården (se Hedenstiernas i föreg. not a. a., s. 50 f., och jfr s. 39 samt not 155 ovan).

Man kan måhända även tänka sig förekomsten av *en enda by Liderne,* vars västliga och östliga del kallats Övre resp. Nedre Liderne. Detta skulle kunna vara förklaringen till att Nedre Liderne aldrig betecknas som by; när det talas om byn Övre Liderne, skulle härmed kanske ha avsetts byn Lidernes övre del. Detta skulle ge en rimlig innebörd åt lydelsen i 1439 års brev, där det talas om Övre Liderne som den by i Solna, som låg närmast Stockholm. Hade det funnits två byar, borde ju Nedre Liderne har varit den närmast Stockholm liggande. Den svåraste stötestenen för en sådan tolkning ligger dock i att förklara, hur man

skall uppfatta den uttryckliga uppgiften i 1453 års donationsbrev om Övre Liderne som »*androm* bynom».

163. Angående frågan om den Själakoret vid Storkyrkan tillhöriga tegelhustomtens ev. övergång i Gråbrödraklostrets ägo, se nedan.
164. N. Ahnlund, Stockholms historia före Gustav Vasa, s. 480.
165. SsSkb 1460–1468, s. 230. Ett annat belägg återfinnes i borgmästaren Nils Perssons räkenskap för 1467, enligt vilken sju örtugar betalats till »Oleff schipmester vppen munkepram», som sannolikt svarat för ler- och tegeltransporterna (SsSkb 1460–1468, s. 286). – Om den förhållandevis stora del av hantverkarna – oftast i kunglig eller enskild tjänst – som ej bidragit till skottet, se. F. Lindberg, Hantverk och skråväsen under medeltid och äldre Vasatid, s. 42.
166. Om konventualernas starka ställning i Sverige, se t. ex. I. Collijn, Franciskanernas bibliotek på Gråmunkeholmen i Stockholm, NTBB 1917, s. 113.
167. Suppliken till påven (Sixtus IV) i K. H. Karlssons avskrifter av suppliker i Vatikanarkivet, 1441–1475, blad 198, RA. Suppliken har tidigare observerats av F. de Brun i Holmiana et alia, IV, s. 162 f.

    För hjälp med upplösning av de många förkortningarna och med översättningsfrågor står jag i tacksamhetsskuld till 1:e arkivarie S. Söderlind och docent Birgitta Fritz.
168. SRS, I, s. 78. Jfr I. Collijn, Franciskanernas bibliotek på Gråmunkeholmen i Stockholm, NTBB 1917, s. 106 f.
169. Provinsen Dacia bestod i Sverige av Linköpings och Stockholms custodier, vilka styrdes av en custos. Under Stockholms custodi sorterade konventen i Stockholm, Uppsala, Enköping, Arboga och Nyköping. – Jfr I. Collijns i föreg. not a. a., s. 111, not 2.
170. SsTb, 1474–1483, s. 340. Jfr N. Ahnlund, Stockholms historia före Gustav Vasa, s. 480.
171. Borgmästaren Henning Pinnows räkenskap (»Conputacio Pinnous») i SsSkb 1460–1468, s. 292.
172. Diarium Wazstense, SRS, I, s. 185.
173. En Swensk Cröneka af Olavus Petri, s. 220 f. Jfr H. Hansson, Stockholms stadsmurar, s. 120 f.

    Man får anta, att biskoparnas här stod omedelbart norr om staden, i trakten av Klara och Jakob, varifrån man genom stormning tog Gråmunke- och Helgeandsholmarna. Chronicon rhytmicum majus, SRS, I, s. 164, förlägger drabbningen mellan utbrytarstyrkan under Karl Knutsson och biskoparnas folk till isen utanför Gråmunkeholmen: »Ok skedde thet om Vinters tijd, / Thet the tilhopa förde strijd / oppa Ijsen vid Grabrödra Holm . . .» Detta tyder på att Karl Knutsson upptäckts under marschen *innan* han nått Västra Lidernes skyddande terräng. I och med detta nederlag kunde Karl Knutsson ej uppnå kontakt med de antågande bondeskarorna från Dalarna och Roden, vilka vid sin ankomst av biskoparna övertalades att återvända. Jfr C. C. Sjödén, Stockholms borgerskap under Sturetiden, s. 56.
174. En Swensk Cröneka af Olavus Petri, s. 230 f. SsSkb 1467, s. 284. Kämnärsräkenskaperna för 1467–1468 synes återspegla denna marina dust i en utgiftspost för öl »then tiid Otto Henrecsson war høuiszman vthi skeren» (SsSkb 1460–1468, s. 414). – Jfr N. Ahnlund, Stockholms historia före Gustav Vasa, s. 325.
175. En Swensk Cröneka af Olavus Petri, s. 241. – Jfr N. Ahnlunds i föreg. not a. a., s. 338.

Kapitel II

1. Peder Swart, Konung Gustaf I:s krönika, s. 35, 44, 48, 50, 58.
2. I föregående not a. a., s. 64. C.-F. Corin, Kampen om Stockholm 1521–1523, SSEÅ 1928, s. 158. N. Ahnlund, Stockholms historia före Gustav Vasa, s. 533.
3. Peder Swart, Konung Gustaf I:s krönika, s. 113, 120. Svenska riksdagsakter, I: 1, s. 74, 77.
4. Om Gråmunkeklostrets övergivande, se räntekammarbok 1527–28, RA (KA), och J. Messenius, Scondia illustrata, V, s. 40; jfr L. A. Anjou, Svenska kyrkoreformationens historia, II, s. 44. Gråbrödraklostrets omvandling till helgeandshus, G I reg., VII, s. 252 f.
5. Mats Ödgislasons och Ingeborg Gregersdotters övriga barn var: *Ödgisle,* omnämnd endast 1437 22/7 som sigillvittne vid en föräldrarnas donation till Strängnäs domkyrka (SMR, nr 603). *Anna,* nunna i Vårfruberga kloster 1442 15/6 (EÄ, IV, s. 662 ff.). *Ramborg,* g. 1) med Bo Knutsson (Grip), 2) med Eggert Krummedige. Ramborg avled omkring 1451. Hennes gravsten från detta år finnes fragmentariskt bevarad i Vadstena klosterkyrka. I graven ligger även en hennes son (sannolikt i 2 giftet) begraven (S. Gardell, Gravmonument, nr 432). *Klara,* död ogift före 1463 18/5 (pbr., RA). *Bengta,* g. med Erik Axelsson (Tott). Bengta var död 1452 (A. Skoglund, De yngre Axelssönernas förbindelser med Sverige, s. 36 f., not 1) och hade, såvitt känt är, inga barn.
6. Gregers Matssons dotter Marina var död 1459, då hon ärvdes av fadern. För henne och övriga här omnämnda ättlingar till Gregers Matsson, se EÄ, IV, s. 662 ff.

   För Gustaf Karlsson (Gumsehuvud), se Äsf, I, s. 63 f. Katarina Karlsdotters död och gravläggning skildras i Chronicon rhytmicum majus, SRS, I: 2, s. 136 f., och i Diarium Wazstenense, SRS, I: 1, s. 167.

   Birgitta Karlsdotters intagande i Vadstena kloster, se Diarium Wazstenense, SRS, I: 1, s. 132, jämte emendation av H. Gillingstam i Ätterna Oxenstierna och Vasa, s. 255, not 504. För Magdalena Karlsdotters gifte med Ivar Axelsson (Tott), jfr Alexandra Skoglund, De yngre Axelssönernas förbindelser med Sverige, s. 110, och Gillingstam, nyss a. a., s. 448. Margareta Karlsdotter fick 1457 15/3 tillsammans med systern Magdalena bl. a. Svartsjö i förläning (Perg., RA; jfr Gillingstam, a. a., s. 372).
7. A. Klockhoff, Danviks Hospital, I, s. 83.
8. Jfr ovan s. 20 ff.
9. Om Karl Knutssons dotter Magdalena som arvtagare till morbrodern Gustaf Karlsson, se Äsf, I, s. 63, och A. F. Liljeholm i PHT, 1955, s. 132.

   Gustav I:s förmåga att suveränt bortse från Västeråsrecessens tidsgräns 1454 för återbördning av kyrkogods har illustrerats av H. Gillingstam i Ätterna Oxenstierna och Vasa, s. 102 ff.

   Om Rasmus Ludvigsson, se t. ex. H. Rosman, Rasmus Ludvigsson som genealog s. 4 f., 12 f., 20 ff. och S. Bergh, Svenska riksarkivet 1618–1837, s. 4 f.
10. För Gustav I:s ansträngningar att förse sina medhjälpare med goda giften och torneringen mellan Staffan Sasse och Gudmund Persson, se Peder Swart, Konung Gustaf I:s krönika, s. 123 f., som dock felaktigt uppger Anna Bengtsdotter vara *Olof* Rynings efterleverska.

    1529 17/8 meddelade systrarna Katarina, Iliana och Ingeborg Ivarsdöttrar (Gren), att de föregående år varit närvarande vid sin släkting Anna Bengtsdotters

bröllop med Gudmund Persson på Tyresö. Se H. Gillingstam, Ätterna Oxenstierna och Vasa, s. 614.

Gudmund Persson har i litteraturen – från Gabriel Anreps ättartavlor och Gustaf I:s registratur på 1860- och 1870-talen till Johan Axel Almquists arbete om den civila lokalförvaltningen och Gustaf Elgenstiernas ättartavlor på 1920- och 1930-talen – genomgående identifierats med den småländske frälsemannen Gudmund Slatte, som förde en halvmåne och en stjärna i vapnet. Först på 1950-talet påpekade Herman Schück, att Gustav I:s fogde Gudmund Persson »Slatte» i själva verket var en sammanblandning av två personer: biskop Brasks och senare Gustav I:s troman Gudmund Persson, kallad Gudmund skrivare, och den småländske knapen Gudmund Slatte i »Berkia», senare till Gräsgärde i Arby socken (H. Schück, Olof Jonssons i Högsrum ättlingar – en öländsk frälsesläkt, PHT, 1955, s. 75, not 10 c och Ecclesia Lincopensis, s. 395, not 90).

Gudmund Slatte synes 1514 ha varit häradsdomhavande i Sevede, upptages 1506, 1526 och 1530 i rusttjänstlängderna och satt 1533 bland slottsloven på Kalmar slott. Han dödades vid midsommartiden 1542 på sin gård Gräsgärde av Nils Dackes folk, sedan han legat sjuk ett år (H. Schück, PHT 1955, s. 75, G I reg. XIV, s. 83, och Rasmus Ludvigssons krönika, HH 20, s. 63 f.).

Gudmund Persson skrivare var tidigast biskop Brasks fogde i Småland men trädde före oktober 1524 i konung Gustavs tjänst. Hans karriär kan tämligen noga följas i G I reg. Han synes ha tillhört det östgötska lågfrälset och var 1525–1526 konungens fogde »på Hov» i Göstrings härad, Östergötland. 1527–1530 fungerade han som befallningsman på Stockholms slott och var 1526–1530 häradshövding i Sollentuna och Danderyd. År 1528 ingick han äktenskap med Anna Bengtsdotter (Lillie) till Tyresö. Åren 1529–1532 var han åter verksam som kungl. ämbets- och tillsyningsman i Östergötland och satt 1526–1534 som domhavande på konungens vägnar i olika landsdelar. Han deltog i herremöten och riksdagar i Västerås, Strängnäs, Örebro och Uppsala 1525–1531. 1531 4/6 förlänades han med Hemmesta och Ingarö på Värmdön, vilka egendomar 1527 27/9 hade givits till hans hustru, Anna Bengtsdotter. 1532 14/10 (?) tilldömdes han på hustruns vägnar avraden från hennes i Stockholms blodbad avrättade farbrors, biskop Mathias Gregersson (Lillie), f.d. landbor. Denna avrad hade tidigare uppburits av biskop Mathias' halvsyster Birigitta Gregersdotter under den tid Gudmund Perssons hustru var fången i Danmark (efter blodbadet). Gudmund Persson har avlidit någon gång mellan fastlagstiden 1535, då han nämnes bland det östgötska frälset vid en vapensyn i Lund, och 1538 2/7, då salig Gudmund Perssons broder får bekräftelse på att ha erhållit en rekommendation till broderns styvson Nils Rynings fogde att få behålla en Gudmund Perssons skattegård i Eksjö, som inköpts redan när denne var biskop Brasks fogde i Småland.

11. Gustav I:s och Gudmund Perssons bytesbrev 1531 8/4 och 29/9 i G I reg., VII, s. 310 f. och 409 f.
12. Det kan här anmärkas, att Gråbrödraklostrets egendom på nuvarande Riddarholmen ej helt övertogs av kronan. Den tomt på norra delen av holmen, som t. ex. Ingeborg Gregersdotter fått 1443 och som – enligt vad tidigare antagits – senare disponerats av Birgitta Olofsdotter (Tott), återfinnes med stor sannolikhet hos ätten Ryning, Anna Bengtsdotters (Lillie) avkomlingar i första äktenskapet, som ägde mark här 1560, och ännu på 1620-talet återfinnes en Ryning som tomtägare här. Se härom kap. I, not 147. Det var Ryningarna, som på det från Katarina Erengisladotter ärvda, tidigare Hammerstaätten tillhöriga Tyresögodset förvarade handlingar rörande Lillieättens jordinnehav. Ett fragment härav

utgöres av den i KB förvarade Nils Rynings kopiebok från 1571 (Biographica R: I: r 17). I denna ingår bl. a. avskrifter av Ingeborg Gregersdotters brev 1454 u. d. (jfr ovan s. 39) och bytesbrevet med Gustav I 1531 8/4.

13. Bytesbrevet 1538 16/2 i Arf och eget. Afskrifter af Bytes-, Köpe-, Skänke-, Fastebref. 1400–1500-talen, fol. 351, RA (KA).—Tryckt i A. Klockhoff, Danviks Hospital, II, s. 53 ff., nr 11.

    För det ca 1540 skedda jordabytet, se Landskapshandlingar: Uppland, 1540: 13, s. 109, RA (KA).

14. För kungsladugården Vädlas tidigare utveckling, se ovan s. 11 f.

    Helgeandsledernes utbrytning från hospitalet som självständig gård tillsammans med Svartmunkelederne framgår av A. Klockhoff, Danviks Hospital, I, s. 140 f. Helgeandslederne redovisas som fristående gård i fogderäkenskaperna 1549–1551 men har senast 1554 införlivats med Nya Ladugården [Landskapshandlingar: Uppland, 1549: 10, fol. 14 v.; 1550: 12, fol. 44 och 46 v.; 1551: 7, fol. 37 f.; 1555: 4, hft 2, fol. 6, RA (KA).].

15. H. Schück har i Ecclesia Lincopensis, s. 395, påpekat, att man först efter 1540 kan spåra de administrativa nya grepp, som förenade kyrkogodsen och dessas inkomster med kronans. N. Ahnlund, Ladugårdslandet, s. 26.

16. Nya Ladugården omnämnes f. f. g. i fogderäkenskaperna för 1545 [Landskapshandlingar: Uppland, 1545: 5. ofol., s. 3 från vol.:s slut, RA (KA)].

    N. Ahnlund har i Svensk sägen och hävd, s. 169, identifierat Klara gärde med nuv. kvarteret Brunkhalsen mellan Karduansmakargatan, Malmtorgsgatan, Lilla Vattugatan och Drottninggatan.

    Om det äldsta belägget för namnet Hötorget, se J. Ahnlund, Norrmalms gatunamn t. o. m. 1740, s. 50. Stencil, SSA.

    Privilegiebrevet 1529 30/7, tryckt i Hildebrand–Bratt, nr 29, s. 45, punkt 25. Sandbergska samlingen, vol. FF: 3, s. 2610, RA (KA). J. Norberg, S. Claræ Minne, s. 3.

17. Angående de båda ladugårdarnas inriktning på animalier resp. spannmål, se N. Ahnlund, Ladugårdslandet, s. 27. För hästhagarna under ett tidigare skede jfr Birgitta Fritz, Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434, I, s. 54 f. med not 53.

18. Att höavverkningen omhänderhafts av bönder från Spånga, Solna, Järfälla och Bromma framgår flerstädes av fogderäkenskaperna, t. ex. i Landskapshandlingar: Uppland 1542: 14, fol. 189 r., f., RA (KA).

    Uppgiften om borglägerhästarnas utfodring 1542 med 1541–1542 års höskörd från Munklägret ibid., fol. 198 v., f. För sammandragningen av trupper 1542 och dessas inkvartering i Stockholm, se I. Peterzén, Studier rörande Stockholms historia under Gustav Vasa, s. 47 ff.

19. Sammanställning ur fogderäkenskaperna i serien Landskapshandlingar: Uppland, Sandbergska samlingen, RA (KA), och Handlingar rörande Stockholms slott 1555–1559, Sl.A.

    Som en jämförelse med dessa sifferuppgifter kan nämnas, att 44 oxar, 3 tjurar, 168 kor, 32 ungnöt, 24 kalvar och 186 får år 1555 utfodrades med 277 vinterlass hö (Landskapshandlingar: Uppland, 1555: 4, hft 2, fol. 16 v.), att den danska staden Vä's (Kristianstads föregångare) samlade ängsmark år 1613 avkastade 1 843 lass hö (Staden vid Helgeå, s. 111) och att höskörden från sammanlagt 12 byar/gårdar i Sollentuna år 1636 utgjordes av 770 lass hö, fördelade på 28 hemman (E. Forsell, Kulturlandskapets utveckling i Sollentuna från 1500-talet till början av 1900-talet, Ymer 1938, s. 305).

20. Boskapslängden i Sandbergska samlingen, vol. Y: 1, fol. 215, RA (KA). De i längden upptagna personerna omnämnes i huvudsak under 1550-talet i SsTb. Staffan Sasse, som inleder längden, har avlidit före 1563 7/12, då hans änka Emerentia omtalas i SsTb (s. 246). För Staffan Sasses styvdotter Gundhild, hennes man Johan Eriksson (Joen Ersson) och rådmannen Nils Andersson, se SRR, II, s. 145, 153. För Anders Målare se nedan s. 56 f. och not 23.
21. Tegelleveranserna från Munklägret 1502 och 1510: SsSkb 1501–1510, s. 76, 358 och H. Hansson, Stockholms stadsmurar, s. 130 f., 134.

    SsTb, 1519 4/6, 20/6, s. 225, 233; 1481 12/11, 28/11, s. 321, 323, SsJb 1481 28/11, s. 75, nr 955. Sannolikheten av identitet mellan hustru Margit 1481 och den 1519 som död omtalade kan i någon mån stärkas av den omständigheten, att den 1481 omnämnda Margit ägde fast egendom i Bredgränden och västanmur i Staden och att den 1519 omtalade, för vilken Jöns i Lederne var testamentsexekutor, hade givit fast egendom till såväl Gripsholms kloster som till Storkyrkan och Johannes kyrka, vilken sistnämnda var helt ny (invigningen skedde 1514).Landskapshandlingar: Uppland, 1543: 14, fol. 195 v., RA (KA), SsTb, 1553 14/8, s. 33.

    Handl. rörande Stockholms slott 1555–1559, Sl.A.

    Landskapshandlingar: Uppland, 1572: 10: 1, fol. 29, 1573: 18: 3, fol. 17 v., Sandbergska saml., vol FF: 3, fol. 2586 v., RA (KA).
22. Birgitta Lager har i Stockholms befolkning på Johan III:s tid, s. 56 f., beräknat Stadens och Riddarholmens husbestånd 1582 till 743 fastigheter, varav 543 sten- eller korsvirkeshus och 200 trähus, trästugor, gårdar och hus av ej angivet slag.

    För tegelleveranserna till de olika kyrkorna, se förf.: s uppsats Fastighetsforskning i stadsarkivet, SSAÅ 1968, s. 53 f., not 17.

    SsTb 1577 20/11, s. 326. SsÄb 1545–1581, s. 219.
23. RR 1573 26/3, fol. 58 r., f. Det är möjligt, att fiskdammen verkligen byggts och att ett år 1607 med Mats Tönnesson Dykare uppgjort kontrakt om en ruddamm på Munklägret [Sandbergska saml., vol. FF: 2, fol. 1818, RA (KA)] avser ett iståndsättande av en redan befintlig anläggning.

    En omständighet, som kan tala för existensen av en broförbindelse före Gamla Kungsholmsbrons färdigställande 1635, är en anteckning i Stockholms Norra Förstads tänkebok 1629, s. 210, vilken i samband med ett husköp talar om »Munkelägersbron». Det är dock svårt att avgöra, om härmed avses en bro i gängse bemärkelse eller endast en bryggliknande utbyggnad vid stranden eller helt enkelt strandskoning.

    Om Anders Målare, se Stockholms slotts historia, I, s. 92, 95 f., 103 f.
24. För Willem Boy, se SBL, V, s. 619 ff. och G. Hesselman, Historik över byggnadsyrket i Stockholm 1250–1950, s. 18. RR 1579 28/2, fol. 47 v.
25. RR 1587 13/2, fol. 39 v. Ang. Henrik van der Hufwen, jfr W. Pursche, Från timmermans- till byggmästarämbete. Ett Stockholmsskrås omvandling under 1600-talet, s. 10.
26. SsTb 1592 25/9, s. 89. Kongl. bref till magistraten, III: 1647 24/5,; tryckt i Hildebrand–Bratt, nr 125, s. 281 f.
27. Om arbetena vid tegelbruket 1618–1619, se T. O:son Nordberg, Gustav II Adolf som byggherre, Fornvännen 1931, s. 104.
28. Tvisten mellan Jacob Allertz och holländarna och den förres mellanhavande med Samuel och Isach Lott i koncepttänkeboken 1623 22/9 och tänkeboken 1624 7/7, fol. 74 v., ff., KaK registratur 1624 15/3.
29. För Kasper Panten, se t. ex. G. Axel-Nilsson, Dekorativ stenhuggarkonst i yngre vasastil, s. 46 ff.

Arrendet av tegelbruket och Munklägrets upplåtande till Panten har skildrats av T. O:son Nordberg i Gustav II Adolf som byggherre, Fornvännen 1931, s. 118, 123. Om tegelbruksföreståndaren 1627 17/4, se originalinstruktion i Sandbergska saml., vol. Y: 1, s. 251, RA (KA). Mårten Wewitzers arrende i KaK:s arrendebok 4, fol. 32 [jfr Sandbergska saml., vol. Y: 1, s. 258] RA (KA).

30. Av riksrådsprotokollet 1636 23/3 (SRP, VI, s. 130) framgår, att riksdrotsen undrat hur »Mårten Wewitzer måtte komma till sitt tegelbruk oppå Munkelägret. Referera de och, att regeringen intet haver givit Hennes Maj:t änkedrottningen något brev oppå Munkelägret, utan muntlig förtröstning och loven gjort Hennes Maj:t att upprätta där ett hus, dock androm opræjudicerligen.» – När detta framfördes, var dock Munklägret sedan en månad utarrenderat till Carl Carlsson Gyllenhielm.
31. Maria Eleonoras byggnadsprojekt, inklusive Munklägersslottet, skildras av S. Karling i Trädgårdskonstens historia i Sverige, s. 165 ff. Jfr även S. Bergh, Maria Eleonora och Kristinas förmyndarregering, HT 1902, s. 171 f. och G. Axel-Nilsson, Dekorativ stenhuggarkonst i yngre vasastil s. 156–159.
32. Charles Ogiers dagbok, s. 103 f.
33. Anställningsbrevet för Hubert Gilliusson de Besche i Kungl. arkiv, Maria Eleonora, koncept 1635 21/1, RA. För de Besche, jfr även G. Axel-Nilsson, Dekorativ stenhuggarkonst i yngre vasastil, s. 33. Elias Fleischmans antagning som »hårdstensbrännare» i Maria Eleonoras koncept 1635 3/2, RA.
34. För vindbron, »bryggehuset», arbetsfolket m. m., se Maria Eleonoras hovräkenskaper, kamreraren Johan Jakobssons kassaräkning 1634–1635, s. 187 ff., Sl.A. För den eventuella förekomsten av en bro 1629, se not 23 ovan. Den på Munkelägret byggda skärjebåten, Johan Jakobssons kassaräkning 1634–1635, s. 346, Sl.A. – Peter Sabel var major vid Dalregementet (EÄ, VI, s. 655).
35. Utbetalningen av löner till »grävarne» via Mathias Lacher, inköpet av en »hus sejere» och f. d. sergeanten, uppsyningsmannen Erik Eriksson omtalas i Johan Jakobssons kassaräkning 1634–1635, s. 25, 33, 352, Sl.A.
36. Kungl. arkiv, Maria Eleonora, koncept 1635 9/3, 7/4 och 1/7, RA.
37. SRP, VI, 1635 8/5, s. 65.
38. Kungl. arkiv, Maria Eleonora, koncept 1635 13/6, RA. – En elegant, vidimerad avskrift i Westinska saml., vol. 1188 (Solna socken), UUB.
39. SRP, V, 1635 10/9 och 9/10, s. 172 och 191.
40. Maria Eleonoras skulder var vid ingången av 1636 så stora, att de med användande av alla livgedingets räntor ej skulle kunna betalas på två år. Se härom S. Bergh, Maria Eleonora och Kristinas förmyndarregering, HT 1902, s. 191. Änkedrottningens avsikt att stoppa bygget på Munklägret i SRP, V, 1635 25/11, s. 347.

    Hantverksfläckar var speciella orter, som skulle samla upp lanthantverkarna i de häraden, där städer saknades. Dessa hantverkare skulle ha tillverkningsmonopol, tillåtas arbeta ute på gårdarna och vara fria från utskrivningar. – Se härom F. Lindberg, Hantverk och skråväsen under medeltid och äldre vasatid, s. 203–209.
41. Kontraktet med Carl Carlsson Gyllenhielm i Kungl. arkiv, Maria Eleonora, koncept 1636 22/2, RA. Gyllenhielms egenhändigt undertecknade exemplar av samma kontrakt i Sandbergska saml., vol. Y: 1, RA (KA).

    Gåvan till Mathias Lacher i Maria Eleonoras koncept, 1637 24/3, RA. För uppgifterna om Lachers verksamhet vid Strömsholm 1639, se S. Karling, Trädgårdskonstens historia i Sverige, s. 168 f.
42. Anteckningarna om inkomster och utgifter rörande Munklägret i Carl Carlsson

Gyllenhielms räkenskaper, RA, slutar med år 1639.–I juli 1640 skedde Maria Eleonoras bekanta »flykt» till Danmark. Se härom s. 69 och not 53.

43. Att Jacob Low ännu 1649 16/12 var i tjänst framgår av Allmänna Barnhusets huvudbok 1649, s. 355. I oktober 1651 säges han *tidigare* ha drivit tegelbruket (BK prot. 1651 1/10, s. 53), och 1653 28/6 beordrade kammarkollegiet, att en Johan Holm skulle »imitteras» tegelbruket [Sandbergska saml., vol. Y: 1, s. 225, RA (KA)].

Tegelproduktionen vid gamla tegelbruket i »Munckelegers Ziegel Rechnung» 1631–1634, 1637–1638, magistratens inneliggande handl. 1648 24/4, SSA, och i Carl Carlsson Gyllenhielms arkiv, vol. 10 a, huvudbok 1636, s. 132, RA. – För palatset »Makalös», se t.ex. M. A. Ohlsson, Stormaktstidens privatpalats i Stockholm, s. 80. En förteckning på tegelbrukets leveranser till olika personer 1636 finnes i Sandbergska saml., vol. Y: 1, s. 216 f., RA (KA).

Om gustavianska gravkorets uppförande 1633–1634, se M. Olsson, Riddarholmskyrkan, s. 169.

För uppgifterna om inkomster av mulbete och utsäde samt Mathias Lachers ersättning för trädgårdsskötsel, se Gyllenhielms nyssnämnda huvudbok 1636, s. 23 och 134, RA.

44. Avsnittet om huvudstadens modernisering bygger huvudsakligen på C.-F. Corins uppsats Överståthållaren Klas Fleming och Stockholms expansion 1634–1644 (Studier och handlingar rörande Stockholms historia, III).

45. För donationerna 1639–1647, se Hildebrand–Bratt, nr 108 och 110, s. 241 ff. och 245 ff.; nr 115, s. 261 f.; nr 117, s. 266 f.; nr 118, s. 268; nr 119, s. 269 f.; nr 122, s. 274; nr 123, s. 274 f.

46. Inkomster av tomtförsäljningar på Munklägret redovisas fr. o. m. 1646 i stadens huvudbok. Även BK prot. innehåller stundom prisuppgifter på försålda tomter.

Summorna av inkomster av sålda tomter har sammanställts ur följande källor: stadens huvudbok 1646, s. 60–66; 1647, s. 60–66; 1648, s. 62–68; 1649, s. 60–66; 1650, s. 64–66; 1651, s. 62; 1652, s. 62; 1653, s. 66–68; 1654, s. 182–184. BK prot. 1647, s. 7 ff.; 60 f., 114; 1648, s. 30; 1649, s. 45, 83; 1650, s. 122; 1651, s. 65; 1654, s. 26. Topographicasaml., Kungsholmen: 1654 12/11.

Inkomster av tomtören från Munklägret saknas före 1652 i stadens räkenskaper. För åren 1652–1654 har summorna hämtats från sammanställningar i stadens huvudbok 1652, s. 82; 1653, s. 88; 1654, s. 182–184.

47. Uppgifterna om uppförandet av en »brygga» för pråmarna i Borgmästare och råds arkiv före 1636, vol. 193, Byggningsräkenskaper 1637, s. 43. Om tvåvåningshusets uppförandet vid »nye hamnen» 1642, ibid., vol. 198, Byggningsräkenskaper 1642, s. 651. Överståthållarens agerande i byggnadsfrågan 1642 14/9 i prot. i stadens ensk. ärenden 1637–1643, s. 53. – Jfr C.-F. Corin, Överståthållaren Klas Fleming och Stockholms expansion 1634–1644, s. 93 f.

48. Kontraktet med Mickel Liwensson i BK:s inkomna handl. 1646, s. 308. För de vid varvet under 1643 bedrivna arbetena, se stadens huvudbok 1643, fol. 296.

49. Slottsboken 1645, s. 574, och 1646, s. 541 f., Sl.A. – Att Mickel Liwensson 1646 upptages under »Lilleholmen» kan måhända väcka visst tvivel om pråmvarvets belägenhet vid stranden mellan nuvarande Serafimerlasarettet och Kungsbron–förutsatt nämligen att Mickel Liwensson var bosatt på varvet. Härom vet vi dock intet.

50. Ang. förmyndarregeringens förstående inställning till stadens svårigheter med

ersättning till dem, som drabbats av gatureglering en, se C.-F. Corins i not 44 ovan a. a., s. 99 ff.

1639 och 1640 års kungl. brev angående Ladugårdslandet tryckta i Hildebrand–Bratt, nr 108 och 110, s. 241 ff. och 245 ff.

51. Odat. supplik i Axel Oxenstiernas brevsaml., Städer i Svealand, E 784, RA. Den »Samuel Låål», som här omtalas, är identisk med Samuel Lott, vilken tillsammans med Jacob Allertz drev ett tegelbruk på Munklägret och som 1623 säges ej längre vara tillstädes vid bruket. Jfr ovan s. 58 f. Byggmästaren Kasper Panten, död 1630, omtalas i suppliken som levande. Ang. Pantens död 1630, jfr S. Karling, Trädgårdskonstens historia i Sverige, s. 191.
52. SRP, IX, 1642 21/7, s. 332.
53. För Maria Eleonoras »flykt» från Sverige 1640 22/7, livgedingets indragande 1641 21/1 och hennes återkomst till Sverige 1648, se S. Bergh, Maria Eleonora och Kristinas förmyndarregering, HT 1902, s. 215, 222 och 240.

SRP, VI, s. 130. Förbudet 1641 29/3 ang. jakt och skogshygge i Årstrycket.

54. Donationsurkunden 1644 20/4 förvaras bland Privilegiebreven, SSA; tryckt i Hildebrand–Bratt, nr 117, s. 266 f.
55. Oxenstiernas för en ytterligare donation förmånliga ställningstagande i SRP, XI, s. 475, 1646 16/10.

Redan tidigt efter införandet av lilla tullen i november 1622 (Stiernman, I, s. 822) hade under Kasper Pantens ledning pålverk och bommar uppförts bl. a. mellan Munklägret och Långholmen. – Se härom T. O:son Nordberg, Gustav II Adolf som byggherre, Fornvännen 1931, s. 113 f.

Tullstugan omnämnes i Slottsboken 1645, fol. 178, Sl.A. Anslaget till tullstaketet i ÖÄ:s kanslis arkiv, stater, 1646–1651, s. 3. Dalkarlarnas arbete redovisat i stadens huv. bok 1647, fol. 93. – Det kan tilläggas, att soldater i maj 1653 uppfört 230 famnar gärdesgård runt Munklägret och därvid rivit gamla stängsel (ibid. 1653, fol. 59 f.).

56. Donationsurkunden 1647 27/3 förvaras bland Privilegiebreven, SSA; tryckt i Hildebrand–Bratt, nr 123, s. 274 ff. Skrivelsen till Knut Posse 1647 24/5 i Kongl. bref till magistraten, III; tryckt i Hildebrand–Bratt, nr 125, s. 281 f. – De personer, som »in particulari» innehade kungliga brev på tomter var: Melcher Påvelsson Jung (1644 17/2), Anders Henriksson Slorff (1645 23/6), Knut Posse (1645 17/11), Gustaf Horn (1646 20/6), Anders Gyldenklou (1647 30/1) och Lennart Torstenson (1647 20/3).

Stadens delaktighet i det västra tegelbruket kom i praktiken att bli lika med noll. Barnhuset njöt avkastningen från första början, utan att någon formell överenskommelse träffats. Jfr T. Petersson, Översikt över Allmänna Barnhusets historia, s. 20 f.

Det östra tegelbruket, mitt emot Rörstrand, vilket undantagits från donationen till staden 1647, gavs 1666 27/7 till Barnhuset som evärdelig egendom. Jfr T. Petersson, a. a., s. 31 f.

57. *Norrmalm:* 1288 17/9, DS II, 978; Hildebrand–Bratt, nr 29, s. 42 ff.; nr 40, s. 84 ff.; nr 65, s. 139 f.; nr 95, s. 208 f.
58. *Södermalm:* Holmbäck–Wessén, V, Bjärköarätten, kap. 13, s. 458, 480 f. Hildebrand–Bratt, nr 37, s. 64 ff.; nr 40, s. 84 ff.
59. *Helgeandsholmen:* Hildebrand–Bratt, nr 2, s. 2 ff.; nr 88, s. 189 ff.
60. *Ladugårdslandet, Beckholmen, Långholmen:* Hildebrand–Bratt, nr 108, s. 241 ff.; nr 110, s. 245 ff.; nr 123, s. 274 ff.; ovan s. 11 ff.; perg. 1288 17/9, DS II, 978;

Stiernman, I, s. 822; T. O:son Nordberg, Gustav II Adolf som byggherre, Fornvännen 1931, s. 113 f.

61. Birgitta Fritz, Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434, II, s. 14–21; ovan s. 11 ff., 43, 49 ff., 54; Hildebrand–Bratt, nr 35, s. 56 ff.

Borgmästare och råd i Stockholm tog 1482 15/4 (SsTb, s. 340) upp klagomål mot gråbröderna under Knut custos för att på Munklägret ha ägnat sig åt landsbrytning och tornej. Detta trots att anklagelsen riktats mot kyrkans män för gärning, som skulle ha utförts utom stadens jurisdiktion. 1592 25/9 (SsTb, s. 89) anklagade riksprofossen på Kungl. Maj:ts vägnar lanfiskaren Gregers Henriksson inför borgmästare och råd i Stockholm. Gregers Henriksson hade vid östra tegelbruket på Munklägret slagit den druckne källarsvennen Pelle Persson så hårt, att denne senare avlidit. Norra Förstadens rådsturätt lyssnade 1618 13/7 (SsTb, s. 289 f.) till framförda misstankar mot en Torsten Andersson att ha slaktat en annans ko på Munklägret. Det är ovisst, om den anklagade var bofast på Norrmalm. Hans »värdinna» säges vara Anna, hustru till Mats åkare, som enligt SsTb 1614–1615, s. 321 och passim, och 1616–1617, s. 271 bodde på Södermalm. Vid frikännandet av den anklagade åberopade rätten tjuvabalkens kapitel 5 och 7 i *landslagen,* tydligen i känsla av att ej vara laga forum rörande tilldragelser utanför jurisdiktionsområdet. SsTb 1592–1595, sakregistret s. 438 f. (B.I. b) innehåller en mängd exempel på mål inom »vidare domskrets än Stockholm».

62. Uppdraget till Olof Hansson Örnehufvud i SRP, VI, s. 565. Om Anders Torstenssons roll och hans tillträde till stadsingenjörstjänsten i Stockholm, se G. Eimer, Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich 1600–1715, s. 217, och förf.:s uppsats Fastighetsforskning i stadsarkivet, SSAÅ 1968, s. 54, not 21.

63. Nya ritningssamlingen, nr 37, stadsbyggnadskontorets kartor och ritningar: L 264 och M 59. Lantmäteristyrelsens karta A 184: 10, tryckt som plansch 7 i det av E. W. Dahlgren utgivna arbetet Stockholm. Sveriges hufvudstad, III.

64. G. Eimer betecknar nuvarande *Fleminggatan* och Hantverkargatan som Munklägrets huvudaxlar och anser tankegången bakom de båda gatornas sträckning vara »völlig ungewiss, auf die 1644 (sic!) gebaute Brücke nehmen sie kaum Bezug» (Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich 1600–1715, s. 266).

Det kan här vara på sin plats att en gång för alla fastslå, att den så ofta i litteraturen återkommande uppgiften om 1644 som året för Gamla Kungsholmsbrons färdigställande är felaktig och grundad på ett missförstånd. Som tidigare framgått uppfördes Gamla Kungsholmsbron mellan februari och oktober 1635 (jfr ovan s. 60 f., 63 och noterna 34 och 39). Vad som gjort 1644 till ett »märkesår» i brons historia är en anteckning i stadens huvudbok detta år, s. 462 f., där 1 144 daler säges »uti åtskillige tider» ha använts till »Munkelägrets broens byggning». Går man ett år tillbaka i huvudboken, får man reda på en mängd byggnadsaktiviteter i samband med uppförandet av stadens pråmvarv. Här talas om »Brobänkens byggning», »Munkelägres skeppsbyggning», »Munkelägers pråm hus» och »Munkelägrets byggning» (stadens huv.bok 1643, s. 1154, 1158 f., 1161). 1643 finnes samma post som 1644 upptagen under »Munkelägrets gårds och brobänkens byggning» och med nästan likadan formulering: »uti åtskillige tider äre använde på gårdens byggning . . .». Med ordet »broen» åsyftas 1644 utan någon som helst tvekan »brobänken», dvs. ett varvs förtöjnings- och kölhalningsplats eller en ut i vattnet eller längs stranden gående broliknande byggnad (jfr SAOB, V, art. »bro», 4, och »brobänk»). 1644 års byggnadsverksamhet har, liksom de föregående årens, avsett det 1637 påbörjade pråmvarvet, *ej* Gamla Kungsholmsbron. Sannolikt har även uppgiften i Melcher Jungs dona-

tionsbrev 1644 17/2 (jfr s. 80), som talar om »den nya bron», bidragit till missförståndet.

Vi återanknyter till Eimers uppfattning om Fleminggatan och Hantverkargatan som Munklägrets huvudleder och dessas förhållande till Gamla Kungsholmsbron. Hantverkargatan kan här helt lämnas åt sidan: en led på södra sidan av ön kan inte gärna ha mycket att göra med en bro på den norra. Fleminggatans tidigaste benämning torde ha varit Glasbruksgatan (Tb 1645 9/7, s. 152), efter Melcher Jungs glasbruk nere vid Gamla Kungsholmsbron. 1648 och 1658 kallas den »gatan som löper ut åt tegelbruket» (BK prot. 1648 7/9, s. 74, 1658 1/7, s. 79). Bron, som från Norrmalm gick i sydvästlig riktning mot Munklägret var–som man kan vänta sig–slagen över Klara sjös smalaste ställe via Blekholmen och mynnade i en mindre öppen plats alldeles vid glasbrukskvarterets som en pilspets formade östra hörn, där den linjerätt fortsattes av ett vägstycke omedelbart sydost om »spetsen», markerat av en heldragen linje på kartan L 264 och av en streckad linje hos Tillæus 1733. Detta vägstycke är antagligen identiskt med den Munklägersgränd, som 1646 låg vid Munklägersgatan (»Brända boken», 1646 26/9, s. 633). I ca 135° vinkel mot detta vägstycke tog så Kungsholmsgatan vid. Till Glasbruks- eller Tegelbruksgatan (Fleminggatan) ledde från bron en tämligen smal passage i 90° vinkel mot densamma. Att Munklägersgatan (»Brända boken» 1646 26/9, s. 633), den dåtida benämningen på Kungsholmsgatan, av samtiden uppfattats som den främsta förbindelseleden till och den direkta fortsättningen av bron framgår redan av namnet: Munkelägers(bro)gatan, Stora Kungsholms(bro)gatan (Tillæus, 1733), Gamla Kungsholms(bro)gatan, av vilken senare benämning ännu finnes en reminiscens i brons fortsättning på Norrmalmssidan, Gamla (Kungsholms)brogatan. Att det var Munklägers- eller Kungsholmsgatan och ej, som Eimer anser, »gatan som löper ut åt tegelbruket» (Fleminggatan), som var öns nordliga huvudled i öst–västlig riktning torde stå fullt klart.

65. Nunnegatan omtalas bl.a. 1647 26/6 i en designation av rådmannen Henrik Wulffs tomt (Stadsmätn. avd., Design. bok A, fol. 387 r.) och i fastebrev 1647 7/7 för densamme (Stadsmätn. avd., Dokumentbok B, s. 691).
66. Fastebrev för Mathias Herman, stadens registratur 1682 4/11, s. 669. D:o för Johannes Vultejus och Lars Bengtsson Bank, ibid., 1686 18/12, s. 319, resp. 1679 31/12, s. 596.

1. ÖÄ kanslis arkiv, EId:1, Kungl. Maj:ts stater för ÖÄ, 1646–1651, s. 2 f.
2. Se föreg. kap. s. 60 f. med not 34.
3. En uppgift i slottsboksmtl. 1646 om att den kontrakterade stadstimmermannen Mickel Liwensson då bodde på »Lilleholmen» (Vantmakeriholmen, ung. nuv. Ragnar Östbergsplan), gör lokaliseringen av pråmvarvet till östligaste udden – Gamla Kungsholmsbron en smula osäker. – Jfr föreg. kap. s. 67 f. med not 47. Se även C.-F. Corin, Klas Fleming och Stockholms expansion 1634–1644, Studier och handl. rör. Stockholms historia, III, s. 93 f.

   BK, Inkomna handl. 1646, s. 308.

   Om frihet för utskrivningar för tegeldrängarna, se överståth. Knut Posses skrivelse 1645 10/4, Allm. Barnhusets huvudbok 1649, s. 354 (F Ia, ser. 1). Förhållandet mellan olika hantverkarkategorier framgår av tabellen s. 153 f.
4. E. F. Heckscher, Sveriges ekon. historia, I: 2, s. 507. E. Söderlund, Hantverkarna, II, s. 10. P. Nyström, Stadsindustriens arbetare före 1800-talet, s. 80.
5. E. F. Heckscher, a. a., s. 509 f.; P. Nyström, a. a., s. 85; H. Rosman, Textilfabrikerna vid Barnängen, s. 18.
6. Hans Lefflers privilegium 1620 12/8 i avskrift i Hall- och Manufakturrättens arkiv, E III: 1, fol. 1 r., f. Jfr L. O. Berg, Hall- och Manufakturrätten i Stockholm. Anteckningar om dess bakgrund, historia och arkiv, SSAÅ 1967, s. 63. S. T. Kjellberg, Ull och ylle, s. 112–121. Jfr även nedan s. 121 med not 137.
7. För Jungs glasbruk jfr E. F. Heckscher, Sveriges ekon. historia, I: 2, s. 512 och P. Nyström, Stadsindustriens arbetare före 1800-talet, s. 88.

   Om Anders Slorff och Abraham van Eijck se nedan s. 83 ff. och 87 f. samt för den förstnämnde S. T. Kjellberg, Ull och ylle, s. 169 ff. »Loheska bruket» har behandlats av G. Sjöberg i Bidrag till den Svenska Sockerindustrins äldsta historia; maskinskrivet manus i Svenska Sockerfabriks AB:s arkiv. Ett utdrag ur detta har ställts till förf.:s förfogande av civilingenjör S. Lundin, Stockholm.
8. Den Leijonanckerska manufakturen har behandlats av H. Rosman, Textilfabrikerna vid Barnängen, s. 24 ff. och 28 ff. samt av S. T. Kjellberg, Ull och ylle, s. 169 ff. Se även C.-F. Corin, Självstyre och kunglig maktpolitik inom Stockholms stadsförvaltning 1668–1697, s. 137 med not 36.
9. Ang. Påvel Jung från Nyköping, se t. ex. Ss Tb 1616–1617, s. 37 och 52; Norra kämn. rättens prot. 1652 6/11, s. 371 ff. Jfr G. Bolin i Rig, 1934, s. 44 ff. och Chr. Öhman, Nyköping och hertigdömet 1568–1622 (Nyköpings stads historia, I) s. 175 och passim.

   För Melcher Jungs burskap, se Fraktkammarens (HK) prot. 1639 11/9. 1641 26/11 förhandlade kammarkollegiet med Jung om leverans av kommis till hovhållningen (KaK prot. 1640–41, 2, s. 368). – Om Melcher Jung och hans tillverkningar se E. Andrén, Melchior Jungs glasbruk i Stockholm 1641–1678, SSEÅ 1972/73.
10. SRP, VIII, 1640 18/11, s. 325; 1640 22/12, s. 374. RR 1641 1/3; SRP, IX, 1642 28/5, s. 278.
11. Om tullstaketet se ovan s. 69 med not 52.
12. SRP, IX, 1642 21/6, s. 300; Räntekammarbok 1643, fol. 96, RA (KA); SRP, X, 1643 21/2, s. 37; Stiernman, II, s. 344.
13. RR 1644 17/2.
14. Slottsboksmtl. 1645, s. 574; 1646, s. 541 f., S1.A.

Stiernman, II, s. 459. Jfr G. H. Stråle, Alingsås Manufakturverk. Ett bidrag till den svenska industriens historia under frihetstiden, s. XIX f.; RR 1648 20/3, s. 337 v., Stiernman, II, s. 501

15. BK prot. 1648 5/6, s. 43. Rådmannen Henrik Wulff beviljades 1647 7/7 fasta å en tomt mellan Trädgårds- och Nunnegatorna, Stadsmätn.avd.:s arkiv, E IIa, Dokumentbok B, s. 691. Wulffs tomt omfattade södra delen av nuvarande Rådhus- och Polishustomterna.
16. Jfr Stråle, a. a., s. XX ff. Om krögerirörelsen, se ÄK, Rullor 1648 och mtl. 1652, fol. 124 f.
17. RR 1649 28/4, fol. 883 v., 1649 31/7, fol. 335 v., 1650 23/2, fol. 263 r. Av ormbunkar, liksom av lövträd, vilka är rika på kaliumsalter, brännes pottaska eller kaliumkarbonat. »Den luttrade pottaskan brukas till Sudan-kristall jämte saltpeter, soda och stenmjöl; även till vitt glas, eller så kallat frita, jämte soda och kiselstens sand; dock mest till grönt glas, jämte soda och sjösand», anmärker Samuel Schultze i Tal om glasmakeriet samt om Kongsholms Glasbruk, 1762, s. 14.

    Om Jungs glasbruk under dess allra sista tid på Munklägret lämnar den i januari 1652 upprättade mantalslängden en del uppgifter. Förutom Jung själv och hans hustru fanns här 2 pigor, 1 skrivare, 1 husdräng, 2 mästersvenner, 10 glasbruksarbetare, 1 smed med hustru, den tidigare omtalade vinskänken Abraham Schleicher med hustru och 1 piga, och som övriga boende nämnes 1 beskyttare, 1 skruvmakare, 1 uppsyningsman och 1 mjölnare, samtliga med hustrur. Mjölnaren arrenderade sannolikt den väderkvarn – »Lilla Munkan» – på nuvarande Kungsklippan, som Jung uppfört sannolikt 1645, och på vilken han fick fastebrev i februari 1646 (Magistratens konc. registratur 1646 21/2).
18. Johan Ekeblads bref, 1, 1652 10/3, s. 121. Jfr G. Bolin i Rig 1934, s. 46.
19. Supplik till magistraten 1653 27/6, Handl. till Tb, 1653: III. Stråle, a. a., s. XXVIII ff.
20. Framställningen om Giacomo Scapitta och Kungsholms glasbruk bygger i allt väsentligt på S. Schultze, Tal om Glasmakeriet samt om Kongsholms Glasbruk (1762), s. 20 ff.

    Reinier, som var född i Jülich, adlades 1676 18/4 under namnet *de Hirschenfelt*. Se RR 1676, fol. 699, och Schlegel-Klingspor, Den ointr. sv. adelns ättartavlor, s. 125.
21. RR 1678 20/8, fol. 364 r.
22. Till magistraten ink. skrivelser från överståth., 1686 13/2, s. 170. RR 1687 12/4, fol. 427 r.
23. Stadens registratur 1666 19/5, s. 71. Just. rev. reg. 1688 8/10; 1693 21/1, fol. 389 v., RA.
24. S. Schultze, a. a., s. 40 f.
25. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, AIa: 1, s. 195 f.

    Med »materialist» avses en person som svarar för riktig sammansättning och proportionering av en råvara, i detta fall glasmassan.
26. Efterföljande skildring bygger till viss del på S. T. Kjellbergs framställning i arbetet Ull och ylle, s. 162–168.
27. Slorff omtalas som borgare 1643 14/6 i stadskonsistoriets protokoll, s. 61, då han säges vara fader till det oäkta barn, som en Maria Persdotter från Norrköping fött. Möjligen är han identisk med den Anders Hindersson, vilken enl. Tb 1641 3/3 vann burskap som köpsven.

Nikolai församlings kyrkoarkiv, C I a1: 3, s. 6. Jfr SRR, II, s. 174, nr 433.

28. RR 1645 23/6, fol. 1096. Det kan synas egendomligt, att kronan kunde förfoga över donationsjord här, sedan östra delen av Munklägret 1644 20/4 donerats till staden. Förklaringen ligger i att Slorff ännu tidigare tillåtits ta kronans mark i anspråk för sitt vantmakeri och uppfört flera byggnader, vilket ju också framhålles i hans donationsbrev.
29. Anders Biörn, Een kort Relation om Kongzholmen . . . s. 3 (avskrift, SSA). Den stora tomten upptages i Anders Torstenssons tomtbok 1663 under Slorffs efterträdare Anders Knauer: »Hans (!) Knogers Vantmakeriets plats till rammerna».
30. G. Upmark–A. Sjögren–G. Bolin–R. Josephson, Stockholmsbilder från fem århundraden, I, s. 16, 30. Bildtexten till den senare sidan uppger felaktigt, att *glasbruket* låg på Vantmakeriholmen. Nya glasbruket flyttade hit först 1688. Jfr ovan. s. 82 f.
31. RR 1646, fol. 361 v.; jfr B. Boëthius, Tyresöindustrierna på Maria Sofia de la Gardies tid (En bok om Tyresö), s. 90 ff.
32. KaK prot. 1649 25/8; Städers acta: Stockholms stads acta, 10 a, Fabriker: vantmakare, RA.
33. Mellan Ulrik von Brehmen och Slorffs änka Christina Brenner pågick under 1650-talet en långvarig process om von Brehmens rätt att räkna sig som participant i vantmakeriet. Magistraten konstaterade i sitt utslag 1655 17/12 (Tb s. 656), att von Brehmen ej vore att räkna som delägare, då han den 23/5 1649 uttagit sin andel i vantmakeriet.
34. Nikolai församlings kyrkoarkiv, L I a1: 16, s. 7.
    RR 1650, fol. 627 r.; KaK registratur 1651 21/2, 24/3.
35. Slottsboksmtl. 1646, s. 541 f., S1.A. – Till mästersvennerna får möjligen läggas ytterligare en överskärarmästersven, son till en av mästarna. Denne uppträder nämligen som självständig mästare i mtl. 1652.
36. Mtl. 1652, s. 125 f. – Vantmakare av holländsk eller tysk härkomst var Mickel Hansson (Möller), Lambert (Husum?). Josef (Maij?) Peter Frowin och färgaren Christian Hollander. De svenska textilhantverkarna var: Nils Nilsson, Johan Eriksson och Emanuel Jonsson, den senare omtalad som vantmakarson 1646 (jfr föreg. not).
37. Det odaterade privilegieförslaget i Städers acta: Stockholms stads acta, 10 a Fabriker: vantmakerier, RA. Denna inlaga torde kunna dateras till tiden före 1646 9/2, då participanterna anhåller om att formellt få Vättinge ström i Tyresö, som redan tagits i anspråk, överlåten på vantmakeriet. Som tidigare framhållits, utfärdades ett öppet brev på valkekvarnen i Vättinge 1646 9/2 (RR fol. 361 v.).
38. Odat. supplik i avskrift i Westinska saml., vol. 1717, »Handtvärkarne och deras privilegier», UUB.
39. Kungl. skrivelse till kammarkollegiet 1652 4/3, RR fol. 274 r.
40. MCP 1664 18/1, 1/2, 8/2, s. 5, 14 och 20. Privilegiet 1664 11/3 tryckt i Stiernman, III, s. 178.
    Stadens registratur 1666 19/5, fol. 71 ff.
41. Ang. Knauer och den stora vantmakeritomten, jfr not 29 ovan. BK prot. 1671 27/7, s. 93. För interimskyrkans invigning, se O. Gjöding, Kongsholms-Minne, s. 54 f. Om försäljningen till glasbruksintressenterna, se Just.rev.reg. 1688 8/10, RA. Jfr s. 82 f.
42. Se t. ex. G. Utterström, art. Abraham van Eijck, SBL, 12, s. 536; A. Munthe, Västra Södermalm intill mitten av 1800-talet, s. 100.
43. BK prot. 1647 18/8, s. 100; Stadsmätn. avd., A1a1, Designationsbok A, s. 412.

Kinnman-Sundberg, Äganderättshistoriska undersökningar rörande tomterna vid Norr Mälarstrand, s. 45 och bil. fig. II. Jfr G. Selling, Owenska huset, s. 1. f.

44. Suppliken 1646 5/10 i Handl. till Tb 1645–1646, III.
45. Privilegiet 1647 23/6 i Kungl. koncept, Kristina, RA.
46. Slottsbok 1650, s. 862; 1651, s. 378; 1652, s. 396; 1653, s. 653; 1654, s. 367, 422; 1655, s. 452, S1.A. Mtl. 1652, s. 234.

    För uppgifterna om van Eijck och Wassenberg i slottsböckernas mtl. 1650–1655 står jag i tacksamhetsskuld till den eminente kännaren av den svenska sockerfabrikationens historia, civilingenjör Sven Lundin, Stockholm. Även denne håller det för helt uteslutet, att ett sockerbruk någonsin etablerats på Munklägret.
47. Tb 1657 20/4, 27/4 och 4/5, s. 221, 244 och 258. Jfr Kinnman-Sundberg, a. a., s. 44.
48. Bertil Kröger kommer att behandlas även i senare sammanhang, s. 116 f. Om hans norrländska ursprung, se två odat. suppliker i Garvarämbetets konc. och ink. handl. 1637–1687, Westinska saml., vol. 370, UUB.

    MCP 1667 2/11, fol. 371 r. Saffiansprivilegiet föreligger endast i avskrift i magistratens civilakter, 93/1679. RR för jan.–april 1674 saknas.

    Kröger betecknas som saffiansmakare redan 1673 26/6 i en tomtavmätningshandling (Topographica: Kungsholmen).
49. Privilegiet för Gamoski 1663 8/10 i avskrift i civilakt 93/1679. Om den Gamoski anvisade tomten för saffiansverket, se odat., ej undertecknad skrivelse i Westinska saml., vol. 1085, s. 45, UUB.
50. Krögers inlaga till Norra kämnärsrätten 1678 22/8 ingår i civilakt 93/1679 Gamoskis privilegium stod enl. inlagan i pant hos handelsmannen Johan von Brehmen.
51. Suppliker till magistraten, 1677/862.
52. Inlagan 1678 1/10 ingår i civilakt 93/1679.
53. Jfr föreg. not. Det är möjligt, att Kröger har rätt i sitt anspråk på att vara den förste »engelsk-garvaren» i landet, men redan 1662 18/6 (Stiernman, III, s. 73 ff.) hade priv. på lädergarveri utfärdats för engelsmannen Charles Howard. Huruvida denne verkligen fått igång tillverkningen är mig obekant. Jfr G. H. Ståle, Alingsås manufakturverk, s. LV. Uppgiften hos Samuel Bring, S:t Eriks bryggeri på Kungsholmens, s. 20, om att Christopher Eichhorn, även han verksam på Kungsholmen, varit den förste saffiansberedaren i landet är felaktig. Sannolikt emanerar Brings uppgift från O. Gjöding, Kongsholms-Minne, s. 152.
54. Om den engelska garvningen, se K. H. Gustavson, Läder. Dess kemi, tillverkning och egenskaper, s. 17; E. Söderlund, Stockholms hantverkarklass 1720–1772, s. 209 f., not. 6.
55. Civilakt 93/1679.

    Gamoski avled 1679 24/5 enligt hans i Klara kyrka uppsatta vapen, beskrivet av J. A. Nordberg i S. Claræ Minne, s. 132.

    Garvarämb.:s besvär vid 1680 års riksdag i ämb.:s koncept och ink. handl. 1637–1687, Westinska saml., vol. 370, UUB.
56. För Krögers tvist med Jakob Krumhar, se t. ex. Topographicasaml.: Kungsholmen, 1691 7/5. Suppliker 1681 14/9, 1683 9/7; stadens verifikationer 1682: 2: 1, s. 3927, 1682: 2: 2, s. 4150, 1687: 2, s. 4583 och 1689: 2, s. 3958.
57. Om Firbrandts inrättning och Barnhuset, se S. T. Kjellberg, Ull och ylle, s. 154 ff.; P. Nyström, Stadsindustriens arbetare före 1800-talet, s. 87, 118 f., T.

Petersson, Översikt över Allmänna Barnhusets historia, s. 11 ff. och C.-F. Corin, Självstyre och kunglig maktpolitik inom Stockholms stadsförvaltning 1668–1697, s. 46 ff.

58. van Utenhofens sidenväveri behandlas av G. H. Stråle, Alingsås Manufakturverk, s. XXXVI och XLI, P. Nyström, a. a., s. 162 och C.-F. Corin, a. a., s. 350.
59. För lokaliseringen av Gamoskis saffiansverk till Årsta holmar, se odat., ej undertecknad skrivelse i Westinska saml., vol. 1085, s. 45, UUB.

    Vissa tecken tyder på att Gamoskis manufaktur åtminstone någon tid var i verksamhet på Kungsholmen. Sålunda säges i civ. akt 93/1679, att en av Gamoski införskriven arbetare visat prov på sitt kunnande i handelsmannen Johan von Brehmens gård på Kungsholmen. von Brehmen hade enl. samma källa Gamoskis manufakturprivilegium i pant. Det kan här också påpekas, att det för kungsholmsbon Bertil Kröger 1674 utfärdade saffiansprivilegiet till ordalydelsen är nästan identiskt med Gamoskis motsvarande privilegium från 1663 (båda privilegierna i avskrift i civ. akt 93/1679).
60. ÄK ämbetsbok 1636–1637, fol. 2 v.; tryckt i Löfgren, Det svenska tenngjutarehantverkets historia, I: 1, bil. 16.
61. Se t. ex. skinnareskrå 1622 1/3, KB, och Kristinas bekräftelse av dess art. 6 1652 23/8, tryckt i A. A. von Stiernman, II, s. 694 ff. E. Heckscher, Sveriges ekon. hist., I: 2, s. 521. Kungl. resolution för barberareämbetet 1680 10/7; tryckt i Stiernman, IV, s. 253 ff.
62. Jfr extrakt ur ÄK prot. 1671 3/5 rörande den från Sala inflyttade remsnidaren Chr. Rebhun (Raphon), f. ö. en av frimästarna på Kungsholmen. Han säger sig »för några år sedan» ha förklarats för mästare av remsnidareämbetet i Sthlm, varefter han bosatt sig i Sala. Sedan han återvänt till huvudstaden, har han på ämbetets anmaning förfärdigat sitt mästerstycke. Stockholms stads acta, vol. 25, Remsnidare, RA.
63. Se J. Brunius, Stockholms målarämbete intill 1700-talets mitt. Rig nr 3, 1965, s. 69.
64. B. Boalt, Burskapsbestämmelser, ämbeten och societeter i Stockholm – 1773, s. 13 f. Maskinskriven uppsats, SSA. P. Parsons, P. M. angående burskap i Norra Förstaden, s. 10 ff. Stencil, SSA.
65. Framställningen av skråförhållandena bygger till stora delar på E. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, I: 2, A. Löfgren, Det svenska tenngjutarehantverkets historia, I: 1, Stockholms kanngjutareskrå, och E. Söderlund, Hantverkarna, II. – För den »naturliga» regleringen av i städerna övertaliga hantverkare genom utflyttning till landsbygden se F. Lindberg, Hantverk och skråväsen under medeltid och äldre vasatid, s. 31. 1356 års stadga för Stockholms skräddare tryckt i PRF, I, nr 41.
66. PRF, II, nr 13 (p. 4); nr 42 (p. 4). Svenska riksdagsakter, I, nr 190 (p. 6).
67. Stiernman, I, s. 591 ff. (p. 12).
68. Stiernman, I, s. 781 ff. (p. 13). Söderlund, Hantverkarna, II, s. 159. Stiernman, III, s. 752 (art. 10, § 21).

    Birgitta Lager har i Stockholms befolkning på Johan III: s tid, s. 49, 52 f., påvisat, att hantverkarnas hushåll 1582 uppgick till 31,1 % av de största befolkningsgrupperna (varmed förstås hantverkare, köpmän, sjöfolk, ej yrkesbestämda, änkor, krigsfolk, sekreterare m. m. samt adel och div. mindre yrkesgrupper). De rent borgerliga hantverkarna utgjorde 10,1 %, stadens hantverkare 0,4 %, medan gruppen »Övriga», vari ingår hantverkare i konungens och adelns tjänst, omfattade inte mindre än 20,6 %.

69. Jfr t. ex. SRP, VI, s. 548. RAP, V: 2, s. 112 f.
70. SRP, III, s. 15; VI, s. 432; VIII, s. 102. Jfr E. Heckscher, Sveriges ekon. hist., I: 2, s. 378. Om den urspr. schlesiska sämskningen, se F. Lindberg, Hantverk och skråväsen under medeltid och äldre vasatid, s. 166, 169; E. Söderlund, Hantverkarna, II, s. 145. Ännu år 1717 åberopade svenska sämskmakare »tyska gewonheiter och keiserlige privilegier». Se härom MRA, ny följd, I: 4, s. 353.
71. E. Söderlund, Hantverkarna, II, s. 142 ff.
72. SRP, VI, s. 518.
73. SRP, VIII, s. 102. Jfr E. Heckscher, Sveriges ekon. hist., I: 2, s. 379.
74. RAP, V: 2, s. 113. Jfr E. Heckscher, Sveriges ekon. hist., I: 2, s. 379.
75. RAP, V: 2, s. 112 f. Jfr E. Heckscher, Sveriges ekon. hist., I: 2, s. 379.
76. Stiernman, III, s. 403.
77. Stiernman, III, s. 506. Jfr E. Söderlund, Stockholms hantverkarklass 1720–1772, s. 18, not 1.
78. Tryckt bl. a. i Stiernman, III, s. 733 ff.
79. Art. II, p. 3; art. X, p. 21, Stiernman, III, s. 736 och 752.

79 a. Riksrådets prot., G. Lillieflycht, 1672 15/2, fol. 6, RA.

80. Jfr Ingrid Hammarström, Stockholm i svensk ekonomi 1850–1914, s. 230–235.
81. A. Biörn, Een kort Relation om Kongzholmen . . . (avskr. SSA), s. 4 f. Garvarämbetets konceptprot. 1642–1697, Westinska saml., vol. 380, UUB. Tb 1643 1/3, s. 66, 1645 22/2, s. 33, 1648 6/5, s. 167. HK prot. 1643 27/2, fol. 89 v. Tyska församlingens kyrkoarkiv, C I: 1 A, s. 3, 6, 8.
82. C. Kinnman–H.G. F. Sundberg, Äganderättshist. undersökningar rörande tomterna vid Norr Mälarstrand, s. 44, 53, 79 ff., 96 f., 118 f. Garvarämb.:s prot., vol. 380, UUB.
83. Ålandsstugorna omnämnes i ett betänkande från ca 1679 över bl. a. frimästerskapsinstitutionen på Kungsholmen, Westinska saml., vol. 1075, s. 4, UUB. För uppgiften om ålandsstugans utseende under 1700-talet, se W. Pursche, Stockholms byggmästare och byggmästarämbete under 1700-talets första hälft, Byggnadsindustrien nr 10, 1964, s. 880.
84. Uppgifterna bygger på Slottsbokens mtl. 1645–1646, kontributionsspecialer i stadens huvudböcker 1648–1650 och stadens mtl. 1652 och 1676.
85. S. Karling, Trädgårdskonstens historia i Sverige, s. 276, 308, 310 ff.
86. Se härom W. Pursche, Från timmermans- till byggmästarämbete. Ett Stockholmsskrås omvandling under 1600-talet, s. 26 ff.
87. *Lars Jönsson,* bokbindare. Ej upptagen i mästarförteckningen i A. Hedberg, Stockholms bokbindare 1460–1880, I, s. 409 f.

Gunnar Eriksson, glasmästare. 1652 försvarskarl hos Claes Bielkenstierna (mtl. 1652, s. 127), upptages 1654 i en glasmästarämb.:s lista över bönhasar och är ej längre i någon adelsmans tjänst, då han klart separeras från dem, som är i adelns försvar (ÄK rulla 1654, s. 6). 1659 begärde han försoning med ämb. och pliktade för bönhaseri. Uppvisade s. å. sitt mästerstycke och erkändes som mästare (Glasmästarämb.:s prot. 1659. Nord. M.).

Jon (Börjesson), grytgjutare. Säges 1648 vara »ingen borgare och utan försvar, är en ung karl». (ÄK prot. 1648 28/4. Jfr Löfgren, Det svenska tenngj. hantverkets hist., I: 1, bil. 76, och I: 2, s. 88 f.).

Johan Sasse (Sass), guldsmed. Åberopade 1648 »fältherrens och greve Magni försvar» och stod då utanför ämb. Omkring 1644 har han dock varit sysselsatt med sitt mästerstycke, då han den 5 juni detta år i konsistoriet klagade över att

hans trolovade blivit bortgift med en annan, trots att hennes fader, herr Peder i Ytterselö, lovat Sasse att få henne, »när jag hade gjort mitt mästerstycke». (Stadskonsist. prot. 1644 5/6, s. 104).

Mathis, sadelmakare. Ej upptagen i ÄK rulla över sadelmakare 1655, s. 82.

Abraham Jönsson, skräddare, 1652 betecknad som »skräddare och lösman» (mtl. 1652, s. 128). Bodde i sekr. Jonas Matssons (adlad Palmgren) gård i kvarteret Göken.

Mårten (Pedersson), klensmed. Bodde 1652 i Melcher Jungs gård i Munkläger-ret. Nämnes 1655 som klensmedsbönhas hos Melcher Jung på Södermalm (mtl. 1652, s. 125; ÄK rulla 1655, s. 97). En Melcher Jungs smed betalade 1649 27/7 5 dlr smt böter för bönhaseri (stadens huvudbok 1649, s. 757).

Peter Frowin, vantmakare. Betecknas som bönhas 1655. (ÄK rulla 1655, s. 133).

88. ÄK, rullor och taxor 1661–1671; ÄBK rulla 1674.

88 a. E. Söderlund, Hantverkarna, II, s. 181 ff; dens., Stockholms hantverkarklass 1720–1772, s. 18.

88 b. Se nedan s. 149.

88 c. Stadens verif. 1680-IV-fol. 4131. Se i övrigt t. ex. verif. 1677-IV fol. 3374 r.; 1678-IV fol. 3895 v.; 1679-IV fol. 4945 v. och 4976; 1680-IV fol. 4033 v.

89. Det av KK åberopade kungl. brevet har ej kunnat återfinnas. KK prot. 1672 27/2, s. 32; registratur 1672 6/3; underd. skrivelser t. Kungl. Maj:t 1670–1672, vol. III, RA.

90. RR 1672 30/3, fol. 225 v., ff.; tr. i Stiernman, III, s. 899 ff.

91. Söderlund, Hantverkarna, II, s. 182, synes anse, att tanken på införande av något slags gillesorganisation uppkommit rel. sent och ser denna organisation som stridande mot »den fullständiga frihet, som *ursprungligen* (kurs. här) beviljats . . .». Gillesordningen föreslås dock redan i KK skrivelse till Kungl. Maj:t 1672 6/3, förebådas i kungl. plakatet 1672 30/3 och är under utarbetande de närmast följande åren för att i 1676 års konfirmationsbrev påskyndas av Kungl. Maj:t. Någon »fullständig frihet» i organisatoriskt avseende, utom att kungsholmsgillet inte skulle ha någon som helst gemenskap med övriga skån, har det överhuvud aldrig varit tal om.

92. Å. Meyerson, Befolkningen på Södermalm år 1676, SSEÅ 1943, s. 73 ff. B. Hedenstierna, Studier över Stockholms äldre kartverk, Ymer 1938, s. 159 f. N. Ahnlund, Ladugårdslandet, s. 48.

93. Ihrer Königl. Mayst. Verordnung und Freyheit Vor allerlei Handtwärcker welche sich auff dem Munckläger alhie bey der Residents-Stadt niedersetzen wollen. – Stockholm, tryckt hos Niclas Wankijf 1672.

94. A. A. von Stiernman, Samling utaf åtskilliga . . . utkomna Kongliga Stadgar, Bref och Förordningar Angående Religion, s. 141 ff. H. Levin, Den svenska kyrkans bekännelse i historisk belysning, s. 102 ff.

95. RR 1672 6/9, fol. 190 r. Gripenhielm fick sin tomt i kvarteret Pilträdet, nuv. Serafimerlasarettets område, genom två donationer från staden och genom köp (stadens registratur 1666, s. 104, 161; 1669, s. 17; 1671, s. 280). Horns gård var belägen inom kvarteret Göken och utgjorde det område, som Karl XI år 1684 tillhandlade sig för sitt planerade jaktvarv. Kvarteret betecknas i mtl. 1676 »Garvaren». Jfr C. Kinnman-H. G. F. Sundberg, Äganderättshistoriska undersökningar rörande tomterna vid Norr Mälarstrand, s. 186 ff.

96. Av överståthållarens skrivelse till Kungl. Maj:t 1678 25/9 (ÖÄ kansli, registratur 1676–1678, fol. 783 ff.) framgår, att Christer Horn och Edmund Gripenhielm

redan 1672 överfört den närmaste uppsikten över hantverkarna till församlingens »administratorer», dvs. Biörn och Bank.

97. Rålambs utnämning till överinspektor i RR 1675 24/3, fol. 522 r. Flemings och Gyllenstiernas mandat ibid. 1678 10/7, fol. 85 r. f. resp. 1679 5/7, fol. 322 r. Anders Biörn anhöll 1676 13/8 om befrielse från sin »administrationstjänst» vid kyrkobyggningen och meddelade, att han »nu sinnad är mig härifrån begiva» (Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 2 f., 1676 13/8).
98. Kungl. skrivelsen 1672 5/9 ingår i KK serie Kungl. brev 1669–1672, nr 542, RA. KK prot. 1673 21/11, s. 646, RA. E. Söderlund, Hantverkarna, II, s. 444, not 33: uppgiften om att »redan i december 1673 hade kommerskollegiet till K. M:t insänt ett förslag till gille och ordning för hantverkarna på Munklägret» torde vara en smula förhastad och bygger möjligen på det anförda prot. 1673 21/11, vari säges, att Schönfeldts gillesförslag efter korrektion och genomläsning skulle insändas till Kungl. Maj:t. Ett sådant förslag har dock ej anträffats vid en genomgång av KK skrivelser till Kungl. Maj:t 1673, KK prot. dec. 1673 och KK registratur nov.–dec. 1673, RA.
99. Originalet i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, O IV: 6, s. 29 f.; tryckt i Stiernman, IV, s. 153 f.
100. Stockholms stads acta, vol. 29: Hus och tomter å Munklägret m. m. RA. Suppliken torde bekräfta, att 1672 års frihetsplakat verkligen utnyttjats. Söderlund har i Stockholms hantverkarklass 1720–1772, s. 18, not 2, ställt sig skeptisk till bevisvärdet av 1676 års konfirmationsbrev i detta avseende. Ang. ett försök till datering av denna supplik, se nedan s. 127.
101. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 69, 1679 2/3.
102. KK prot. 1676 26/5, fol. 371; 1676 22/8, fol. 641 f.; 1676 11/9, fol. 739. RA.
103. KK prot. 1676 23/8, fol. 653 f.; 1677 24/1, 1677 26/1. RA. Angående Josef Månssons tomt, se L. Wikström, Piperska Muren. Omgivningar och ägare t. o. m. 1810, s. 23 och 27. Stencil, SSA.
104. KK prot. 1677 7/3. RA.
105. KK prot. 1677 26/3. RA. Om Michael Hansson Törne och Piperska Muren, se L. Wikström, Piperska Muren. Omgivningar och ägare t. o. m. 1810, s. 14 ff., Stencil, SSA. KK prot. 1677 27/3 och 29/3, RA. Beträffande Törnes mot frimästerskapen negativa hållning, se MCP 1683 5/10, fol. 770 v. f.; tryckt i Löfgren, Det svenska tenngj. hantverkets hist., I: 1, bil. 44.
106. KK ordning och gille för hantverkarna på Kungsholmen 1677 26/3, original i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, O. IV: 6, s. 39 ff.; tryckt i Studier och handlingar rörande Stockholms historia, III, s. 284 ff.
107. KK prot. 1677 12/4, RA.
108. Frimästerskapsordning 1677, art. 1; generalskrå 1669, art. 1, §§ 4 och 5.
109. Frimästerskapsordning 1677, art. 2, 6 och 9; generalskrå 1669, art. IV, § 1, art. VI, § 1.
110. Frimästerskapsordning 1677 art 3. Stadgandet om uppsyningsmännens skyldighet att anvisa tomtmark för bebyggelse går sannolikt tillbaka på en före gillesordningens utfärdande rådande praxis. Sålunda framgår av ÄBK prot., att t. ex. under maj och juni månader 1674 tomter utdelats till hantverkare genom Lars Bengtsson Banks och – i ett fall – rådmannen Peter Carlings »intercession» (ÄBK prot. 1674 7/5, s. 216, 220; 14/5, s. 232; 16/6, s. 281, 304).
111. Frimästerskapsordning 1677, art. 4.
112. Frimästerskapsordning 1677, art. 5; generalskrå 1669, art. 1, § 7.

113. Frimästerskapsordning 1677, art. 5; generalskrå 1669, art. VIII, § 12; art. VII, § 3; art. VII, § 2; art. VIII, § 7; art. X, §§ 6, 7 och 10.
114. Frimästerskapsordning 1677, art. 7; generalskrå 1669, art. X, § 24.
115. Frimästerskapsordning 1677, art. 8; generalskrå 1669, art. VI, § 6.
116. Frimästerskapsordning 1677, art. 10; generalskrå 1669, art. 1, § 2.
117. Frimästerskapsordning 1677, art. 11; generalskrå 1669, art. X, § 1.
118. Frimästerskapsordning 1677, art. 10; generalskrå 1669, art. IV, § 1.
119. Frimästerskapsordning 1677, art. 10; generalskrå 1669, art. VI, §§ 8 och 9.
120. Frimästerskapsordning 1677, art. 12; generalskrå 1669, art. VI, § 1, art. V, § 1.
121. Frimästerskapsordning 1677, art. 13; Stiernman, III, s. 272 ff.
122. Arboga stads rådstuguprot. 1679 4/7, fol. 840. Förekomsten av denna källa har påpekats för förf. av fil. dr C.-F. Corin.
123. KK prot. 1679 19/8. RA. Suppliker till magistraten, 1685 16/2; jfr supplik 1685 8/4. För suppliken 1685 16/2 jfr Söderlund, Hantverkarna, II, s. 445 not 35.
124. För identifiering av hantverkare och bestämning av vederbörandes hemmahörande under privilegierna för Kungsholmen har ett omfattande material genomgåtts; de tyngst vägande uppgifterna har hämtats från de längder och specialer av olika slag, som ingår i *stadens huvudböcker 1672–1675*, i *stadens verifikationer 1677–1689* och i *mantalslängden 1676*. Vidare har de i ÄBK arkiv ingående rullorna och förteckningarna över hantverkare 1673–1689 utnyttjats liksom MCP och serien suppliker till magistraten. KK prot. och supplik till konungen i Stockholms stads acta, vol. 29, RA, har lämnat värdefulla namn- och sakuppgifter, liksom garvarämb.:s prot., Westinska saml., UUB, och de i A. Löfgren, Det svenska tenngj. hantverkets hist., ingående mästarförteckningarna och biografierna. Vidare har följande arbeten använts: A. Hedberg, Stockholms bokbindare 1460–1880, I, tiden från 1460 till omkring 1700; Svenskt silversmide 1520–1850, IV, guld- och silverstämplar; G. Upmark, Guld- och silversmeder i Sverige 1520–1850.
125. ÄBK, rulla 1674.
125 a. Om Bertil Kröger som saffiansmanufakturist, se ovan s. 88 ff.
126. Suppliker till magistraten, huvudserien, 1667 8/7; MCP 1667 2/11, fol. 371 r.; garvarämb.:s koncept och inkomna handl. 1637–1687, Westinska saml., vol. 370; d:o prot. 1669 30/1, 2/2; 1670 25/6, Westinska saml., vol. 380, UUB.
Det kungl. brevet 1674 2/3 omnämnt i MCP 1675 22/1, fol. 17 r.; RR jan.–april 1674 saknas. Avskrift av Krögers privilegium finnes dock i civilakt 93/1679.
127. Garvarämb.:s koncept och inkomna handl. 1637–1687: 1669 17/5; garvarämb.:s riksdagsbesvär 1680, Westinska saml., vol. 370, UUB.
128. Garvarämb.:s prot. 1680 26/7, 1685 27/2, 1686 26/10; konceptprot. 1681 3/8, Westinska saml., vol. 380 och 381, UUB.
129. Mtl. 1676, fol. 189 r.; mtl. 1652, s. 76. ÄK rullor 1654, 1655; RR 1653 16/9, fol. 1770 (2 skrivelser).
130. Stadskonsistoriets prot. och acta 1682 8/2; suppliker till magistraten, huvudserien, 1683 31/1, 1689 8/4; bou. 1681: 687.
131. Suppliker till magistraten, huvudserien, 1684 11/10, 1685 4/2; Guld- och silversmeder i Sverige 1520–1850, I, s. 69. HK prot. 1693 21/3, s. 50.
132. Svenskt silversmide 1520–1850, IV, s. 77; stadens verifikationer 1689: II, fol. 4132 r.
133. ÄBK prot. 1678 15/1, s. 4 f.; 1679 11/11, s. 337. Om Herbst, som bedrivit glassnideriet parallellt med guldsmedsyrket och arbetat för änkedrottningen Hedvig Eleonora, se H. Seitz, Äldre svenskt glas med graverad dekor, s. 50. Seitz'

tvekan om identiteten mellan glassnidaren och guldsmeden Johan Herbst kan sägas vara undanröjd genom notisen i ÄBK prot. 1679.

134. ÖÄ kansli, registratur 1683 16/4, fol. 250; suppliker till magistraten, huvudserien, 1688 8/11. Stockholms slotts hist., II, s. 226; mtl. 1711, Ladugårdslandets nedre del, s. 28.

135. KK prot. 1679 19/8, RA.

Beteckningen »låda» syftar på skrå- eller ämbetskistan, som här står som en symbol för skråsamfälligheten som sådan.

Bendix Stolt var möjligen son till den Benedictus Stoltz, som 1629 var ålderman för dukmakarnas (vantmakarnas) gille i Jönköping. Se G. Rystad, Jönköpings stads historia, II, s. 91 f. och S. T. Kjellberg, Ull och ylle s. 126 f.

136. HK prot. 1678 10/12, s. 351 f. En vävare Anders Ryitter upptages i mtl. för Södermalm 1676, s. 454, som boende i stadshusvaktmästaren Per Johanssons gård i kvarteret Nybygget. Sannolikt är denne vävare identisk med klädmakaren Anders Richter. Angående vantmakaren Mickel Hansson Möllers hemvist på Kungsholmen, se t. ex. BK prot. 1661 9/7, s. 9; stadens huvudbok, verifikationer, 1665, s. 139; mtl. 1676, fol. 189 r.; Kungsholms församlings kyrkoarkiv, CI: 1, fol. 240 r. Möller var verksam hos Anders Slorffs änka Christina Brenner. Jfr ovan s. 86.

137. KK prot. 1679 4/8 och 2/10. RA. ÄBK prot. 1678 18/6, s. 200. För Hans Leffler jfr ovan s. 79 och not 6.

138. Om de la Vallées inställning till friare hantverksformer och hans gradvisa isolering under 1670-talet, se C.-F. Corin, Självstyre och kunglig maktpolitik inom Stockholms stadsförvaltning 1668–1697, s. 133–139, 317; Söderlund, Hantverkarna, II, s. 178 f., 182 f.

139. Om Rålamb och Gyllenstierna, se Corins i föreg. not a. a., s. 126 ff., 133 ff., 289 ff., 320 f. MCP 1683 5/10, fol. 770 v.

140. KK prot 1672 21/11, fol. 669, RA. Prot. i stadens ensk. ärenden 1674 4/8, s. 377. RR 1674 22/7, fol. 587 v.

141. Prot. i stadens ensk. ärenden 1674 23/1, s. 53; 1675 17/5, s. 158; 1675 18/6, s. 214; 1675 13/11, s. 372. För Thegners yttrande 1675 13/11, jfr C.-F. Corin, Självstyre och kunglig maktpolitik . . ., s. 139.

142. KK prot. 1676 23/8, s. 653; 1677 7/3, RA. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 24, 1677 19/2.

143. Suppliken till Fleming i Sävstaholmssaml., II, vol. 114: Handl. rörande släkten Fleming. Brev till Henrik Fleming d. y., RA. Suppliken bör ha tillkommit någon gång mellan 1678 10/7, då Fleming av Kungl. Maj:t anförtroddes överinseendet över Kungsholms församling, och 1680 8/4, då en av undertecknarna, skräddaren Jonas Make, begrovs i Kungsholms församling. Flemings odaterade inlaga återfinnes i Westinska saml., vol. 1075, pag. 3, UUB.

144. Kammar- och kommerskollegii brev till magistraten 1657–1680: KK till överståthållaren och magistraten 1680 8/7 med bilaga. ÄBK prot. 1676 20/1, s. 18.

145. Suppliker till magistraten, 1685 8/4. Stiernman, III, s. 744.

146. KK prot. 1677 7/3.

Om redovisningen från Biörn och Bank, se ÖÄ kansli, registratur 1676 18/8, s. 171 och 1677 3/4, s. 339. Tvisten mellan Bank och Lille: stadskonsistoriets acta 1678, nr 92, litt. A; d:o prot. 1678 12/6, s. 105 f. Striden om frimästarnas antagande: KK prot. 1677 16/3 och 26/3, RA.

147. ÖÄ kansli, registratur 1678 17/4, s. 652. Stadskonsistoriets acta 1678, nr 92, litt. A.

148. Församlingens inlaga till kommerskollegiet har ej återfunnits. Den omnämnes dock på flera ställen i källorna. Se t. ex. KK prot. 1677 16/3, 26/3 och KK registratur 1677 26/3. RA. Munks medgivande att han varit upphovsmannen till skrivelsen återfinnes i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1 s. 50 f., 1678 16/5. Jfr även ibid. s. 52, 1678 7/6.

149. »Memorial för de över Kongsholms inkvisition förordnade kommissarier.» ÖÄ kansli, registratur 1678 6/5, s. 689 ff.

150. Om 1675 års skråkommitterade, se t. ex. Corin, Självstyre och kunglig maktpolitik . . ., s. 138 f.

151. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 49 f., 1678 10/5.

152. ÖÄ kansli, registratur 1678 12/11, s. 820.

153. RR 1679 26/11, fol. 194 v.; 1680 20/1, fol. 96 v.

154. Kungl. brev till överståthållaren 1679 20/11, tryckt i O. Gjöding, Kongsholms-Minne, s. 67.

ÖÄ kansli, registratur 1682 16/2. 1678 års kungsholmskommittés fragmentariska betänkande i Westinska saml., vol. 1075, pag. 4. UUB.

155. Överståthållarens skrivelser till magistraten 1683 2/10, nr 58.

156. MCP 1683 5/10, fol. 770 v. ff.; tryckt i Löfgren, Det svenska tenngj. hantverkets hist., I: 1 bil. 44. E. Söderlund, Hantverkarna, II, s. 183, betraktar den i prot. omnämnda kontrollen av yrkesskickligheten som en nyhet. Gillesordningen av år 1677 stadgar dock i art. 7, att uppsyningsmännen skall »examinera vad var och en av hantverkarne som sig där nedsätta, för prov av deras konst göra kunna».

157. MCP 1683 9/11, fol. 844 v., f.

158. Supplik till magistraten, 1685 8/4; Stiernman, III, s. 744.

159. ÖÄ kansli, registratur 1689 27/3, s. 259.

160. G. Bolin-E. Wennberg, En Stockholmsskildring af Erik Dahlberg år 1662, SSEÅ 1925, s. 12. – Ordet »bekväm» har här innebörd snarast av »lätt tillgänglig», »väl belägen». Se SAOB, III, sp. 982.

161. Donationen till Gustaf Horn 1646 20/7, RR, fol. 1299 v. 1697 års avmätning i Reduktionskommissionens arkiv, avmätningshandlingar, RA. Donationen till Anders Gyldenklou 1647 30/1, RR, s. 137. Om vägen mellan Horns och Gyldenklous egendomar, se BK prot. 1648 3/2, s. 13, enl. vilket stadsbokhållaren Bengt Månsson fick en tomt nordost (»öster norr») om den »gata», som gick mellan de båda tomterna.

Enl. 1665 års plakat om mått och vikt var 1 aln=2 fot om 2,97 dm, dvs. 0,59 m (S. O. Jansson, Måttordbok, s. 5).

162. Rörande Hornsberg, se S. Karling, Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nôtre-stilens genombrott, s. 449 ff., och K. Malmsten, Hornsbergs kulturhistoria (Sv. Bryggareföreningens månadsblad 1, 1940).

Avlöningslistorna till timmermännen och trädgårdsmästarna i Gustaf Horns och h. h. Sigrid Bielkes arkiv, Bielkesaml., RA. Om tidpunkten för byggnadsarbetenas igångsättande, se T. O:son Nordberg, Rosenhaneska palatset på Riddarholmen, Rig 1931, s. 27. Kvarnen är utsatt på en karta från ca 1673 (Nya ritningssaml. nr 37: Stadsbyggn. kontorets kartor och ritningar, M 59.); däremot finnes ingen kvarn utsatt på Tillæi stora karta över Stockholm 1733.

163. Om värderingen av Hornsberg, se MCP, 1660 1/10, s. 184. Sigrid Bielkes inhägnande av en del av Stadshagen i ÄBK prot. 1674 19/5, s. 246. 1674 17/9 nekade magistraten Sigrid Bielke att genom köp utvidga Hornsbergs område. Man ville

vänta tills »på hela Kongsholmen göres någon dessein» (BK prot., s. 408). Jfr nedan not 166.

164. Ang. 1674 års värdering, se MCP 1674 6/3 och 5/6, s. 83 f. och 323. Jfr ÖÄ:s kanslis registratur 1674 30/5, s. 211 f. 1679 års värdering i d:o registratur 1679 19/12, ofol.
165. Stadens registratur 1687 23/5, s. 291 ff. Den omtalade relationen har ej anträffats.
166. MCP 1687 30/5, s. 702, 6/6 s. 771, 13/6, s. 805. Det kan anmärkas, att magistraten första uppbudsdagen gjorde en reservation: uppbudet skedde utan stadens »præjudice» vad beträffar sådan mark, som kunde vara intagen utan vederbörligt tillstånd (MCP, s. 705 f.). Jfr Sigrid Bielkes inhägnande av en del av Stadshagen, not 163 ovan. Mtl. Kungsholmen 1711, s. 56.
167. RR 1647 20/3. A. Biörn, Een kort Relation om Kongzholmen (avskr. SSA), s. 6. S. Karling, Trädgårdskonstens historia i Sverige, s. 266.
168. MCP 1683 18 och 25/6, 27/8, fol. 462, 500, 612; 1683 9/11, fol. 845 v.; 1687 20 och 27/6, 4/7, s. 865, 910, 933. Mtl. Kungsh. 1711, s. 56. För Anders Hellstens fång, se Westinska saml., vol. 1712, UUB. Stadens registratur 1750 31/3, s. 95 f.
169. RR 1645 17/11, fol. 1019 r.; Stadsmätn. avd:s arkiv, E II a, Dokumentbok B, »Brända boken», s. 689, och Dokumentbok A, s. 383.
170. Reduktionskommissionens arkiv, avmätningshandlingar, RA. Stadens registratur 1691 17/8, fol. 153 v. f. Här omnämnes en auktionskammarens kvittens av 1689 9/10.
171. RR 1652 4/6, fol. 862 v.
172. Framställningen bygger helt på Sten Karlings arbete Trädgårdskonstens historia i Sverige, s. 287, 303 ff.
173. ÖÄ kansli, registratur 1675 12/6, fol. 172 v., ff. MCP 1675 16/6, s. 328 f.; 1676 31/1, s. 25 f. Stadens registratur 1676 31/1, s. 30 f.
174. Köpebrev 1689 20/6 i Magistratens inneliggande handlingar. Stadens registratur 1689 16/9, s. 208. Jfr G. Selling, Kungsholmen s. 5, O. Gjöding, Kongsholms-Minne, s. 39.
    Städers acta: Stockholms stads acta, vol. 25: Repslagare 1718 22/1, RA.
    Topographica, Kungsholmen, 1718 25/2.
175. Hildebrand-Bratt, nr 123, s. 274 ff.
176. Hildebrand-Bratt, nr 125, s. 281 f.
177. Cit. efter originalutgåvan.
178. BK ink. handl., E, odat. skrivelse, 1647 nr 17; prot. 1651 29/10, s. 65.
    Rosenhanes och Gyllenanckers mödrar var systrar, döttrar till rikskammarrådet Schering Eriksson Arp.
179. Stadsmätn. avd., Torstenssons tomtbok; jfr MCP 1665, s. 86. MCP 1681, s. 1158; stadens registratur 1684 20/10. Sandbergska saml., YY, fol. 10038, RA (KA). Rör. Hovjaktvarvets upphörande, se Rikets ständers skrivelse 1848 24/5, nr 84, och L. O. Berg, Hovjaktvarvets farkoster 1800–1851, Forum Navale, nr 26, 1971, s. 54.
180. Gustaf Soops tomt: Tb 1656 30/7, s. 385; 1647, s. 211, 215, 218, 231.
    Seved Bååts tomt: BK prot. 1649 13/9, s. 83.
    Jonas Palmgrens tomt: Mtl. 1652; BK prot. 1657 12/5, s. 33; MCP 1664 27/2, s. 26.
181. Oxenstiernska tomten: Om Oxenstiernas innehav av Blekholmen, se SRP, IX, 1642 28/6, s. 306; Stadsmätn. avd:s arkiv, E II a, Dokumentbok B, »Brända boken», 1645 9/7, s. 577. »Inventarium widh Högwälborna fröken Christina

Oxenstiernas trägårdh på Munklägersholmen den 8 januari A:o 1663», Topographicasamlingen: Kungsholmen. Benämningen »Grev Tures äng» förekommer mig veterligen f. f. g. 1673, fyra år efter Ture Oxenstiernas död, på en i riksarkivet förvarad karta; jfr S. Berghs förteckning över kartor i SSEÅ 1909, s. 51, nr 3. Ännu 1770 förekommer namnet »Grev Tures äng» i en avmätningshandling av den 10 november för handelsmannen Hans Wilhelm Grubb, Topographicasamlingen: Tegelslagaren.

182. A. Biörn, Een kort Relation om Kongzholmen . . ., s. 6 (avskr. SSA). BK prot. 1646 2/6, s. 20, 13/8, s. 79, 28/10, s. 79; 1649 19/3, s. 31, 20/4, s. 41; 1649 5/7, s. 65.

183. Uppbudshandl. 1695/112.

184. Kempenskölds, Strömskölds, Ulfvenklous, Klöfverskölds och Utters tomter: Stadsmätn. avd.:s arkiv, E II a, Dokumentbok B, »Brända boken», s. 681, 685, 691; BK prot 1646 29/8, s. 80, 1651 6/2, s. 6.

185. A. Munthe, Västra Södermalm intill mitten av 1800-talet, s. 96 f. Mårten Pedersson Blixencrons almanacksanteckningar . . . utg. av H. J. Heyman, PHT 1929, s. 37 ff.: 1643 6/1, 7/2, 5/4; 1645 14/6; 1649 1/5, 2/7.

186. Fastebrev för Gripenhielm i stadens registratur 1666 6/7, s. 104 ff., 1666 22/12, s. 161 ff., 1669 17/2, s. 17 ff., 1671 9/12, s. 280 ff; MCP 1674 5/6, fol. 323 r., Westinska saml., vol. 1054, s. 261, 267. A. Wijkmans kopparstick, 1701, reproducerat i Stockholmsbilder från fem århundraden, s. 112, bild 131.
RR 1694 21/12, fol. 709 r. och 722 r., 1695 5/2, fol. 542 r.

187. Ålandsstugorna omnämnes i Biörns Relation, s. 37 (avskr. SSA), och i ett betänkande från ca 1679 över bl.a. frimästerskapsinstitutionen på Kungsholmen, Westinska saml., vol. 1075, s. 4, UUB. För uppgiften om ålandsstugans utseende under 1700-talet, se W. Pursche, Stockholms byggmästare och byggmästarämbete under 1700-talets första hälft, Byggnadsindustrien nr 10, 1964, s. 880.

Ang. borgarna Thomas Permans och Simon Meintz' präktiga stenhusbyggen, se kap. IV, not 26 och där anförd litteratur.

Att garvarna åtminstone under 1650-talet var välbärgade framgår av längd över vakt-, skott- och båtsmanshemkallspenningar 1652 och skottelängd 1655 (stadens huv.bok 1652, s. 478, 1655, s. 477), där Anders Schultz, Daniel Schiel och Anders Kunert påförts taxering till 13 dlr. 1655 debiterades Schiel, Schultz, Mickel Carel och Hans Krumhar 14 dlr smt. Som jämförelse kan nämnas, att glasmanufakturisten Melcher Jung 1652 taxerades till dryga 6 dlr smt.

188. Mtl. 1652 och 1676.

Josef Månsson hade 1654 12/11 inköpt sin tomt av murmästaren Hans Drisells arvingar (Topographicasamlingen: Kungsholmen). Uppgifter om trädgårdsmästare hos Michael Hanson Törne i mtl. över borgerskapets legofolk, stadens verif. 1687-II-4682 och 1688-II-5477.

189. Johan Johansson Nyman fick fasta på Schering Rosenhanes trädgårdsområde 1689 16/9 (stadens registratur, s. 208). Ang. repslagarbanan, jfr G. Selling, Kungsholmen, s. 5, och S. Bergh, Drag ur Kungsholmens historia, SSEÅ 1909, s. 37 f. Nyman uppsade 1690 25/2 arrendet av Barnhusets repslagarbana (ÄBK prot., s. 46). För Insulanders förvärv av Per Larsson Sparres mark, jfr ovan s. 138 och not 170.

190. För Kungsholms glasbruks personalstyrka under 1750-talets förra del, se O. Gjöding, Kongsholms-Minne, s. 147. – Kartor, utvisande den adliga och bor-

gerliga bebyggelsens utbredning jämte manufakturernas områden återfinnes som Bilaga VI: a–b.

191. G. Utterström, Stockholms folkmängd 1663–1763 (Hist. studier tillägnade Nils Ahnlund 1949), s. 239 ff.; N. Staf, Mantals- och taxeringslängder i stadsarkivet, SSAÅ 1932. Om värvarnas framfart på Kungsholmen under senare delen av 1670-talet, se KK prot. 1676 23/8, 1677 7/3, RA. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 24, 1677 19/2.
192. Manuskriptsaml. L 24, UUB. Jfr Å. Meyerson, Befolkningen på Södermalm år 1676, SSEÅ 1943, s. 75.
193. Om politikollegiet, se Förordningen om Stockholms stads styrelse av 1672 12/12 (i Årstrycket 1673). PK prot. 1675 19/1; jfr Å. Meyerson a. a., s. 77 f.

    Ang. barnen till Måns Eliasson och Mats Eriksson Lind, se Kungsholms församlings kyrkoarkiv, C I: 1, 1674 1/2, 1/5, 1675 11/6. Bou. 1677: 802 efter Johan Klemstadius.
194. J. Swensk, Stockholms första brandordning 1661, SSEÅ 1966, s. 70 ff. Stockholms Stadz Brand-Ordning, Ånyo öfwersedd och förbättrad . . . 1675 10/8. Tryckt i M. Lagerström, Stockholms stads ordinantier, påbud och publicationer, I.

    Rotmästarna Anders Håkansson och Anders Andersson omnämnes i stadens verifikationer 1677–II, s. 3484, och 1678-III, s. 3969, rotmästaren Olof Andersson i PK prot. 1675 4/2, s. 17.

    Supplik till magistraten 1675 30/1. Vissa drag i Plathers språkbruk och ortografi tyder på tyskt ursprung. Någon person, som kan identifieras med honom, förekommer ej tiden 1660–1680 i de tryckta matriklarna över studenter vid Uppsala, Lunds och Åbo universitet.

    Politikollegiet har varit medvetet om bristerna i mantalsskrivningen. Den 10 januari 1676 hade brand- och rotmästarna uppkallats i kollegiet och påmints om att inför den omedelbart förestående mantalsskrivningen omhänderha uppgiften »med större flit och nogare efterfrågan efter personer förrätta än tillförende skett, granneligen upptecknandes av vad condition och villkor var och en är, brukandes de den metod och förskrift som dem här i collegio nu bliver tillställt . . . och . . . så laga att de med sine längder kunna till i dag 14 dagar här i collegio inkomma . . .» (PK prot., 1676 10/1, fol. 1 v., f.).
195. För de olika taxeringslängderna, se N. Staf, Mantals- och taxeringslängder i stadsarkivet, SSAÅ 1932.
196. Tomtöreslängderna behandlas i förf.:s uppsats Fastighetsforskning i stadsarkivet, SSAÅ 1968, s. 9 f.
197. G. Utterström, Stockholms folkmängd 1663–1763, s. 241. E. F. Heckscher, Den ekonomiska innebörden av 1500- och 1600-talens svenska stadsgrundningar, HT 1923, s. 246 ff.
198. G. Utterström, a. a., s. 251, 254 ff.
199. Statistisk årsbok för Stockholms stad 1920, tab. 27, s. 63 ff. G. Utterström, a. a., s. 251.
200. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, dopböcker 1672–1700, C I: 1–2.
201. G. Utterström, a. a., s. 266.
202. G. Utterström, a. a., s. 272 f.
203. G. Utterström, a. a., s. 271, 275 f.

Kapitel IV

1. S. Brandel, Solna kyrka, Sveriges kyrkor, Uppland, I, Danderyds skeppslag, s. 251 f. Jfr B. Hedenstierna, Studier i Solna sockens äldre historia, s. 3.
2. Perg., 1370 8/9, RA (RPB 953). Jfr ovan s. 29 f.
3. Hildebrand–Bratt, nr 29, s. 45.
4. I. Simonsson, Storkyrkoförsamlingens historia, Sveriges kyrkor, Stockholm, I. S. Nikolai eller Storkyrkan, s. 141. Hildebrand–Bratt, nr 98, s. 221 (punkt 30).
5. Andreas Johannis' fullmakt i RR 1643 25/11, fol. 1209 v.
6. Om Anders Biörn, se. E. W. Dahlgren, Johan Mårtensson Aschaneus och Anders Biörn. Två levnadsbilder från 1600-talet. PHT 27, 1926.
7. Biörn fick fasta på gården i kv. Murmästaren 1664 19/9; originalfastebrevet i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, O IV: 1, fol. 1. För brobyggnaden, se Biörns Relation, s. 7 ff. (avskrift, SSA). RR 1668 3/7, fol. 653 r.

   Biörn hade för egen del 1669 2/4 tagit ett lån i banken på 300 specieriksdaler, löpande på ett kvarts år och med 8% i ränta med säkerhet i »mitt hus och gård, belägen på Munkelägret». Låneförbindelsen finnes i Topographicasamlingen: Kungsholmen. Jfr Biörns Relation, s. 29, 47.

   Brotullen beviljades i kungl. brev 1670 19/7, RR fol. 800 r.
8. Supplikerna 1670 7/11 och 1671 4/3 har ej kunnat återfinnas i saml. Skrivelser till konungen, Karl XI:s tid, RA. De omnämnes i Biörns Relation, s. 14 och 17.

   Om samtalet med Terserus, se samma källa, s. 18.
9. Originalet till fundationsbrevet 1671 22/3 i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, O IV: 6, s. 21 ff.

   Skrivelsen 1671 22/3 till överståthållaren i RR, fol. 226 v.
10. Om folkmängden på Kungsholmen under 1670-talet, se ovan s. 158.

    RR 1671 13/10, fol. 449 r. och 1668 6/3, fol. 127 v. Jfr I. Simonsson, Storkyrkoförsamlingens historia, s. 141.
11. Biörns Relation, s. 22.

    Kinnman-Sundberg, Äganderättshistoriska undersökningar rörande tomterna vid Norr Mälarstrand, s. 103 och tomtkartan fig. IV, s. 197. Rörande Christina Brahes malmgård, se ovan s. 142 ff.
12. Martin Slorff begärde 1671 27/7 å egna och medarvingarnas vägnar betalning »för tomten som staden . . . köpt haver» (BK prot., s. 93).

    Fastebrevet 1672 15/1 i stadens registratur, s. 4 ff.

12 a. Ang. kyrkolokalen och prästerskapets boningsrum, se Biörns Relation, s. 26 och 25. Från 1675 finnes två uppgifter om att kaplanen från 1674 varit inhyst i handelsmannen och kyrkovärden Simon Meintz' gård i kvarteret Bryggaren vid Hantverkargatan för en årlig hyra av 150 dlr kmt. Se Kungsholms församlings kyrkoarkiv, O V: 1, s. 32, 1675 13/3, och JK, F II f 2: 6, ej sidnumrerad, blad 3 från volymens början. Jfr nedan not 17.

13. Biörns Relation, s. 24, 37 f. Om ålandsstugorna, se ovan s. 146 med not 187. Tomtritn. 1695 av kyrkoherde Gallerius i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, O IV: 6, s. 465.
14. Jonas Lilles kyrkoherdefullmakt i RR 1672 29/2, fol. 49 r. Kyrkans invigning skildras utförligt i Biörns Relation, s. 25 ff. Invigningsmåltiden säges av Biörn ha intagits i Niclas Standerts trädgård. Denne hade emellertid avlidit redan 1655; gården tillhörde sedan 1671 borgmästaren Peter Trotzenfeldt och var belägen i kvarteret Bryggaren mellan Hantverkargatan och Mälaren.
15. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 105, 108; L I a: 1, s. 10.

16. För hantverksprivilegierna, se ovan s. 102 ff. Diskussionen om kyrkotakets höjande i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 106, 1679 3/8.

Relation om eldsvådan 1679 19–20/11 i magistratens skrivelse till överståthållaren 1679 22/11, stadens registratur, s. 543 f. Förteckning över genom branden förlorade inventarier i Biörns Relation, s. 44 ff. Stadskonsistoriets prot. 1679 21/11, 3/12, s. 449 och 470; 1680 4/2, 11/3, s. 55 och 122.

17. Stadskonsistoriets prot. 1679 21/11, s. 449.

Kinnman-Sundberg, Äganderättshistoriska undersökningar rörande tomterna vid Norr Mälarstrand, s. 57 f. och 63. Simon Meintz var enl. mantalslängden 1676 bosatt på Kungsholmen och hade före 1683 20/1 (supplik till magistraten) uppfört ett stort stenhus i kvarteret Bryggaren. Tomten friköptes 1683 30/1 (stadens registratur). Stenhuset, känt som det Owenska huset, revs 1929. Jfr nedan not 26. Om kaplanens inhysande i Meintz' egendom från 1674, se ovan not 12 a.

Westinska saml., vol. 1718, blad 9, UUB.

Uppgiften om kyrkoherdens bostad i kamreraren Jöran Blåmans gård ibid., vol. 1719, blad 458.

18. Reinhold von Liewen äktade 1680 friherrinnan Anna Rålamb, änka efter hovkanslern och riksrådet Edmund Gripenhielm. Se EÄ, IV, s. 641, tab. 28.

För uppgiften om kyrkoherdens bostad i f. d. Gripenhielmska malmgården, se Westinska saml., vol. 1719, blad 458, UUB.

Angående upplåtandet av kyrkolokal i von Liewens egendom redan ca 1680 finnes en anteckning som tyder på detta i de observationer över Kungsholms kyrkoräkenskaper 1680–1684 23/5, s. 8, som ingår i Justitiekollegiets arkiv, F II f 2: 6. Kyrkans egna räkenskaper saknas tiden 1680–1684 16/5. J. Nordberg, S. Claræ Minne, s. 180.

19. RR 1671 3/10, fol. 397 v. och 1672 31/10, fol. 550 v.
20. Det var framför allt under den nitiske, administrativt skicklige och allmänt dugliga Jonas Gallerius' kyrkoherdetid (1692–1704), som de till kyrkan anslagna bötespengarna verkligen kom densamma till godo. Gallerius spårade ivrigt upp fällda domar till Kungsholms kyrkas förmån, såg till att kopior av domarna utskrevs och förde en livlig korrespondens med landshövdingar och andra myndighetspersoner i landsorten med begäran om handräckning med böters indrivande. Se härom t. ex. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, s. 23 ff.

RAP, XI, s. 66. För det av adeln insamlade beloppets storlek se Biörns Relation, s. 49. PrP, 3, s. 105.

BPfF har för riksdagen 1672 genomgåtts utan att någon anteckning om frågan rörande hjälp till kyrkan anträffats.

Angående kollektböckerna och av Kungsholmsinvånare intill 1675 4/8 sammanskjutna medel, se Biörns Relation, s. 34 f. och 49 ff.

Leveransen av 48 000 murtegel i stadens huvudbok 1674, s. 208, 437, 1222.

21. L. W:son Munthe, Kungl. Fortifikationens historia, VI: 2, s. 333 f. Om de la Vallée, se t. ex. SRR, II, s. 45 f., och SBL, 11, s. 34 ff.
22. Angående Hornsberg och de la Vallée, se ovan s. 135 f.
23. Grundläggningen skildras i Biörns Relation, s. 33 f., där även Spielers färdigställda (arbets?)ritningar omtalas.

M. Olsson, Kungsholms kyrka, Sveriges kyrkor, Stockholms kyrkor, III, s. 39.

Stenhuggeriarbetena utfördes av stenhuggaränkan Maria Storm-Blumes verkstad och av hennes måg, stenhuggaren Anders Brokamp. Se härom Kungsholms församlings kyrkoarkiv, L I d 1: 1, s. 7 (ej löpande sidnumrering), där Maria

Blom får 100 dlr i avräkning, M. Olsson, sist a. a. och sida, samt G. Axel-Nilsson, Dekorativ stenhuggarkonst i yngre Vasastil, s. 389, 391 f.

24. M. Olsson, a. a. s. 42. Spielers fasadavritning, numera förvarad i kyrkans sakristia, finnes avbildad å s. 41 i Olssons arbete och torde ha legat till grund för Svecians stick, utfört av Johan van den Aveelen år 1703.

25. För Horns utnämning och Gripenhielms död, se EÄ, III, s. 687, Tab. 4, och 137.

Anders Biörns dimissionsansökan: Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 1, 1676 13/8, och Biörns Relation, s. 40 f.

Tvisten mellan kyrkoherde Lille och Lars Bengtsson Bank: Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 49–53, 1678 10/5–11/6, och stadskonsistoriets acta 1678, nr 92, litt. A, odat. skrivelse, insinuerad 1678 29/5.

26. M. Olsson, Kungsholms kyrka, bildtext s. 41.

Biörns Relation, s. 39 f.

För Spielers ritningar 1673, jfr ovan s. 166 och not 23. Stadskonsistoriets prot. 1687 27/4, s. 208.

Spieler har sannolikt utfört ritningarna till det stenhus, som perukmakaren och handelsmannen Simon Meintz 1674–1683 lät uppföra i kvarteret Bryggaren vid Hantverkargatan. Se S. Svensson, Den Permanska malmgården. Ett verk av Mathias Spieler, s. 4 f. och G. Selling, Owenska huset, s. 2 f.

Rådmannen Thomas Permans bekanta malmgård på västra sidan av nuvarande Kungsholms torg, uppförd mellan 1676 och 1680, är ett verk av Spieler. Se W. Pursche, Från timmermans- till byggmästarämbete. Ett Stockholmsskrås omvandling under 1600-talet, s. 36, och S. Svensson, a. a., s. 6 ff.

Sannolikt är Spieler även upphovsman till det stora stenhus på södra sidan av Garvargatan, kvarteret Vattuormen, som generalmajoren Henrik Fleming lät uppföra 1677–1680. S. Svensson, a. a., s. 2 f.

Ett gemensamt drag för dessa tvåvåningsbyggnader är den holländskinspirerade stilen med breda, genomgående pilastrar, frontoner över mittenpartierna (åtminstone vad beträffar de Meintzka och Permanska husen) och brutna tak.

De Meintzka och Flemingska husen skymtar till vänster resp. höger på Sveciaverkets stick över Kungsholms kyrka. G. Selling har rekonstruerat det förra i Owenska huset, s. 2. Henrik Flemings hus beskrives tämligen ingående i ett kontrakt från februari 1690 mellan Fleming och Kungsholms församling i Sävstaholmssaml. II, vol. 107, RA. För den Permanska malmgården föreligger en ritning från 1768 (BN:s ritningar, 1768: 58). En tillbyggnadsritning från 1823 och en bild av huset ca 1830 har publicerats av S. E. Bring i S:t Eriks bryggeri på Kungsholmen, s. 18 och 21.

Om Spielers långsamhet med inlämnande av »dessein» över kyrkogård och *kyrka*, se Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 48, 70 f., 73 ff., 83, *84* och 99; 1678 4/5, 1679 mars, 19/3, 6/5, *11/5* och 22/6.

Instruktionen för kyrkovärdarna i stadens registratur 1684 30/4, s. 137 ff.; tryckt i M. Lagerström, Stockholms stads ordinantier, 2, s. 32 ff.

O. Gjöding, Kongsholms-Minne, s. 112, jfrt med M. Olsson, sist a. a., s. 40 f.

27. Kopia av kontraktet med Mårten Hack 1685 6/5 i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, L I a: 4 (opag.). Angående Petter Berling, se avräkningar på hans kontrakt, ibid., L I a: 6, verif. 14, 17, 24, 37, 55 m. fl. – Jfr M. Olsson, Kungsholms kyrka, s. 39 f.

För kyrkans fönster, se M. Olsson, a. a., s. 34 ff. och E. J. Lundberg, Kungsholms kyrka restaureras, Stockholms stiftsbok 1956, s. 80 f., 85.

28. Stadens registratur 1686 7/6, fol. 132 r., ff.
29. Avskrift av kungl. brev 1687 23/4 i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, P I, s. 64 ff. Tryckt i O. Gjöding, Kongsholms-Minne, s. 69 ff. ÖÄ:s kanslis arkiv, registratur 1688 17/11. Gjödings avtryck, a. a., s. 72, och kyrkoarkivets avskrift, P I, s. 76 ff., har 19/11 som datum.
30. Om kyrkoinvigningen, se Biörns Relation s. 42 f.

Församlingens inbjudan till stadskonsistoriets medlemmar att övervara invigningen i konsistoriets prot. 1688 28/11, s. 395.

I samband med kyrkoinvigningen framhöll magistraten i skrivelse till överståthållaren 1688 23/11, att konungen vid sin färd till kyrkan ej borde begagna sig av Nya Kungsholmsbron, vars säkerhet magistraten ej kunde garantera, utan i stället Gamla Kungsholmsbron. I samband härmed framhölls, att Nya Kungsholmsbron borde avstängas, då magistraten under rådande förhållanden ej hade råd med reparation (Stadens registratur 1688 23/11, fol. 300 r., ff.).

Om måltiden efter invigningen, se Sävstaholmssaml., II, vol. 106, RA, där bland Henrik Fleming d. y.:s papper finnes ett koncept till kyrkoherden och kyrkovärdarna 1690 19/6, vari omtalas, att friherre Liewen till bekostande av »Kongl. måltiden» vid kyrkans invigning anslagit 300 dlr kmt, utgörande resterande hyra för 1688 för den provisoriska träkyrkan på Gripenhielms malmgård (jfr ovan s. 165 och not 18). Henrik Fleming anhöll nu, att beloppet skulle utbetalas, då han ansatts av bl. a. vinskänken Hans Hindrich Schmer och konditorn Leffler. Jfr Kungsholms församlings kyrkoarkiv, L I a: 7, verif. 188.
31. Horns och Gripenhielms förordnande i RR 1672 6/9, fol. 190 r.; överståthållarens mandat att biträda »överdirektörerna» i Ö. Ä.:s kanslis arkiv, Kungl. brev 1666–1672, nr 153. Förordnandet för Claes Rålamb att vara »överinspektör» för aktiviteterna på Kungsholmen i RR 1675 24/3, fol. 522 r.
32. Att de praktiska uppgifterna av Horn och Gripenhielm redan 1672 delegerats till Biörn, Bank och von Brehmen, något som även fortsatt efter Rålambs tillträde som »överdirektör», framgår bl. a. av överståthållarens skrivelse till K. Maj:t 1678 25/9 och av hans skrivelse till Bank och von Brehmen 1678 17/4, Ö. Ä.:s kanslis arkiv, registratur 1676–1678, fol. 783 ff. och 652 ff. I skrivelsen till Bank och von Brehmen, säges, att Rålamb för andra viktiga uppgifter »har måst låta bero vid Eder gode mäns inspection . . .».
33. Församlingens fundationsbrev 1671 22/3 i original i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, O IV: 6, s. 21 ff.

Kyrkans första bevarade protokoll, K III a: 1, tar sin början 1676 13/8.

Westinska saml., vol. 1719, s. 180, UUB. Tillkomsten av kopian av prot. 1673 13/4 kan dateras till maj–juni 1678, vid tiden för striden mellan Lille och Bank. Den är bestyrkt av protokollisten Andreas Palmerus, vilken antogs som notarie 1678 4/5 (jfr not 111 nedan). Lille hade av Bank beskyllts för oegentligheter vid bänkindelningen, framför allt mot fru Anna Rålamb, dotter till överståthållaren Claes Rålamb och gift med Edmund Gripenhielm. Som bevis på att bänkindelningen hade skett på riktigt sätt anfördes vid ett möte med församlingen 1678 7/6 (K III a:1, s. 52) just det här aktuella prot. 1673 13/4.
34. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 1 ff. Av de 15 närvarande var 2 handelsmän, 1 kamrerare, 2 kassörer, 1 klockgjutare, 5 garvare, 1 bagare, 2 trädgårdsmästare och 1 raskmakare.
35. Om inskränkningarna i frimästarnas privilegier, magistratens och skrånas angrepp och Banks anvisande av tomter, se ovan s. 112 med not 110, s. 122 ff. År 1678 3/6 anklagades Bank för att han »där i felat, att han somlige (fri-

mästare) givit sedlar som de voro gamle borgare, det dock aldrig sant varit.» (Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 52). I KK prot. 1677 26/3, RA, refereras en supplik från Bank, i vilken han själv säger sig ha angivit åtskilliga frimästare, som antagits utan hans vetskap, att som lösdrivare stoppas in i armén, något som knappast tyder på en för hantverkarna välvillig inställning utan snarare på en prestigebetonad hämndaktion.

Av KK:s remiss till Ö. Ä. 1677 26/3 (KK:s registratur, RA) framgår, att gillesordningen för frimästarna kommit att avstanna p. g. a. Christer Horns avfärd till Livland, Edmund Gripenhielms frånfälle och Anders Biörns avflyttning från Stockholm. Det borde då rimligen ha varit Banks – och även Johan von Brehmens – sak att driva fram den gillesordning, som konungen givit order om i 1676 års konfirmationsbrev.

36. Den förste klockaren, Erik Staffansson Sträng, har sannolikt anställts av Bank. Hans broder Anders Staffansson var kyrkoskrivare under Banks tid och sedan broskrivare vid Nya Kungsholmsbron. När han den 6 maj 1679 av församlingen begärde en instruktion för sin tjänst, fick han svaret, att då han antagits av Bank utan Henrik Flemings och kyrkans deputerades vetskap och man ej visste vad han uträttat i kyrkans tjänst, kunde han varken ges instruktion eller begärd ersättning (Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 83 f.).

Församlingens val av sexmän i K III a: 1, s. 18. Enligt samma källa, s. 52, 1678 7/6, hade den uteblivna kallelsen till Bank och von Brehmen att vara sexmän resulterat i, »att de sig aldrig snart sagt i församlingen te».

Henrik Fleming anklagade 1678 13/6 inspektorerna att helt ha negligerat installation av klockor, till vilka stora summor insamlats (stadskonsistoriets acta 1678, nr 150, bil. B). »Underdirektörernas» underlåtenhet att inlämna kyrkoräkningarna: Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 1, 19, 21 f., 55 och passim. Banks innehav av dokument: ibid., s. 59 och 98.

37. För stadens övertagande av Nya Kungsholmsbron 1673, se C.-F. Corin, Självstyre och kunglig maktpolitik inom Stockholms stadsförvaltning 1668–1697, s. 133 f.

Frimästarnas aktioner för att få kungl. konfirmation på 1672 års plakat och för att pressa fram gillesordningen har skildrats ovan s. 108 ff.

38. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 18.

39. Sockenstämmans och sexmannainstitutionens uppkomst och utveckling har behandlats av R. Gullstrand i Bidrag till den svenska sockensjälvstyrelsens historia under 1600-talet.

Om beteckningen »kyrkans föreståndare» för sexmännen, jfr Gullstrand s. 64 och not 1.

För sockenstämmans ovillighet att sammanträda alltför ofta, se Gullstrand, s. 27 f. och 89.

Johan III:s mandat om tionde 1572 27/9, jfr Gullstrand, s. 37.

40. Ö. Ä.:s kanslis arkiv, registratur 1676–1678, s. 652 ff. Banks och von Brehmens odaterade svar på överståthållarens skrivelse insinuerades 1678 29/5 i stadskonsistoriet och återfinnes bland dess acta 1678, nr 92, litt. A.

Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 52, 1678 7/6. För protokollet 1673 13/4 se not 33.

41. Lilles samtal med Fleming och dennes lojalitetsförklaring till församlingen omtalas i församlingens prot., K III a: 1, s. 53, 1678 11/6.

Tvisten med fru Anna Rålamb avspeglas i några skrivelser från henne och Kungsholms församling 1678 8/5–1679 20/7, Westinska saml., vol. 1719, s. 176 ff., UUB.

En kopia av Henrik Flemings skrivelse 1678 13/6 med försvar för pastor och sexmän insinuerades 1678 3/7 i stadskonsistoriet och återfinnes bland dess acta 1678, nr 150, litt. B.

Överståthållaren Rålambs redogörelse 1678 25/9 för utvecklingen på Kungsholmen i Ö. Ä.:s kanslis arkiv, registratur 1676–1678, s. 783 ff.

Henrik Flemings fullmakt som »överinspektör» för Kungsholmen i original i Westinska saml., vol. 1718, s. 183, UUB och i RR 1678 10/7, fol. 63 r., f.

42. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 37, 1677 7/5; s. 56, 1678 14/7.

43. Tolvmännens tillsättning: K III a: 1, s. 94, 1679 1/6.

Tillkomsten av tolvmännen kan möjligen ha influerats av det »collegium majus», som i Klara församling sedan 1600-talets mitt utgjorde en överbyggnad på kyrkorådet, »collegium ecclesiasticum». Jfr T. Höjer, Sockenstämmor och kommunalförvaltning i Stockholm fram till 1864, s. 34. Höjer har här i not 2 karakteriserat »de äldste» som en blandform mellan kyrkoråd och sockenstämma. Om »S:ta Clara kyrkas skrå», se D. Lindquist, Acta dioc. Holm., s. 90 ff. +Bil. VI. Önskemålet om Henrik Flemings närvaro i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 106, 1679 3/8.

44. Om gatuläggningsskyldigheten, se W. Pursche, Stockholms gatu- och renhållningsväsen. En översikt över organisationens utveckling, SSAÅ 1956, s. 23–29.

Församlingen hade av magistraten bemyndigats att lägga ut pengar till gatufyllnad för tredskande församlingsbor, vilka senare skulle krävas på utläggen jämte en rimlig ränta. Se härom förf.:s Piperska Muren. Omgivningar och ägare t. o. m. 1810, s. 25 ff., stencil, SSA.

För de olika gatuläggningsarbetena, se Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 19, 1676 17/12, K III a: 2, s. 20, 1692 29/9, s. 40, 1693 23/5, s. 59, 1694 3/7, s. 65, 1695 4/5, s. 66, 1696 sept. och s. 119, 1702 11/5.

45. Stadens registratur, 1683 20/6, s. 390 ff., och 1683 21/11, s. 711 ff. Ö.Ä.:s kanslis arkiv, registratur, 1683 3/12, s. 834 ff.

Ang. magistratens varning för Nya Kungsholmsbron inför kyrkans invigning, se stadens registratur, 1683 23/11, fol. 300 r., ff. Jfr ovan not 30.

Resolutionen 1688 4/12 på Gyllenskepps memorial i RR, fol. 405 r., punkt 8.

46. Konungens resolution 1692 15/2 på församlingens supplik i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, O IV: 6, s. 131. Tidpunkten för beslutet om Nya Kungsholmsbrons rivning har ej kunnat fixeras, då ÄBK:s prot. saknas för tiden 1693–1707.

De deputerades diskussioner i brofrågan: K III a: 2, s. 40 f., 1693 23/5, s. 80, 1697 24/8, s. 95, 1699 2/2, s. 109, 1700 12/3, 121 ff., 1702 30/11 och s. 173, 1707 22/9.

För brobygget 1709–1712, se stadens huv. bok 1709, fol. 980 ff., 1710, fol. 1052 f., 1711, fol. 1095 f., 1712, fol. 1222 ff.

Ang. de ryska krigsfångarna, se Kungl. brev till magistraten, vol. 7, 1713 12/3, fol. 144½.

Taxa hwarefter . . . wederbörande som wilja fara öfwer nya Kongs Holms Bron . . . komma at betala . . . Given Stockholms rådhus den 5 maj 1721. Stadens huv. bok 1721, fol. 337 v. redovisar inkomsterna av bropenningar fr. o. m. juni månad.

47. Den exakta tiden för Henrik Flemings avgång från befattningen som Kungsholmens överinspektor har ej kunnat fastställas. Magistratens skrivelse till överståthållaren 1688 24/11 (stadens registratur, fol. 305 ff.) ger dock en viss ledning. Här säges nämligen, att magistraten efter Flemings tillbakaträdande förordnat rådman Thomas Perman som föreståndare. Denne befriades 1683

28/5 (MCP, s. 692) från all borgerlig tuna, så länge han var föreståndare. Detta datum måste alltså vara terminus ante quem vad beträffar Flemings avgång.

För magistratens stora inflytande, speciellt över Storkyrkan, se I. Simonsson, Storkyrkans historia, s. 160 f., och C.-F. Corin, Självstyre och kunglig maktpolitik inom Stockholms stadsförvaltning 1668–1697, s. 293 ff. Styrelseförordningen 1672 12/12 i Årstrycket 1673.

48. Instruktionen för kyrkovärdarna 1684 30/4 i stadens registratur, s. 137 ff.; tryckt i M. Lagerström, Stockholms stads ordinantier, 2, s. 32 ff.

Kyrkovärdarna, som var oavlönade, garanterades frihet från borgerlig tunga, så länge de innehade sina uppdrag. Föreståndaren, rådman Thomas Perman, hade – som i föregående not anmärkts – fått samma förmån 1683.

49. Odaterat koncept till Permans, von Husums och Steffens skrivelse till konungen i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, O IV: 6, s. 89 ff.

»Observationerna» över von Husums och Steffens räkningar 1684 5/5–1688 17/9 och förklaringarna härtill i JK:s arkiv, F II f 2: 6.

De deputerades odaterade, till överståthållaren ställda memorial (Kungsholms församlings kyrkoarkiv, O IV: 6, s. 65 ff.) torde kunna tidsfästas till mellan 1688 8/10 och 1691, januari. I memorialet omtalas nämligen Nya glasbruket som »nyligast inrättat». Den 8 oktober 1688 hade Karl XI till glasbruksintressenterna överlämnat den gamla Vantmakeriholmen, och kyrkoherde Nils Anberg, som undertecknat memorialet, avled troligen i januari 1691 (jfr not 87 nedan).

50. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 18, 1676 17/12, s. 53, 1678 11/6, s. 72, 1679 16/3, s. 80, 1679 13/4.

Hans Fredrik Hoffs död 1678 9/1: bou. 1678–I: 351.

Nils Jönssons död 1679, mars: Kungsholms församlings kyrkoarkiv, C I: 1, fol. 221 r.

Lars Malörts död 1679, mars: bou. 1690: 16.

Clement Mennerlings död omkr. 1679, mars: bou. 1683: 957.

Ännu under 1700-talet utsågs ledamöterna till stockholmsförsamlingarnas kyrkoråd genom kooptation. Se härom T. Höjer, Sockenstämmor och kommunalförvaltning i Stockholm fram till 1864, s. 35.

51. Såväl Henrik Fleming som Carl Gyllencreutz önskade vid kyrkoföreståndarnas sammanträde 1692 11/6 lämna sina befattningar. Fleming kvarstod dock ännu 1693. Den 23 maj detta år meddelades, att han skriftligt framfört sitt önskemål, men att pastor svarat honom, att det ej tillkom församlingen att avgöra denna sak, då Fleming ursprungligen (1678) tillsatts av Kungl. Maj:t. Gyllencreutz' önskan att få träda tillbaka har tydligen återtagits: han var verksam i kyrkoföreståndarnas krets ännu i början av 1716 (Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, s. 4, 39 och 191).

Om Jöran Blåman, 1705 adlad Blomhielm, se B. Schlegel – C. A. Klingspor, Den ointroducerade svenska adelns ättartavlor, s. 23.

Förslaget 1692 11/6 om nya kyrkoföreståndare i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, s. 4 f.

52. Ang. förkärleken för högre statstjänstemän vid återbesättande av kyrkorådsposter, se T. Höjer, Stockenstämmor och kommunalförvaltning i Stockholm fram till 1864, s. 35.

Herdhielms kallande till kyrkoföreståndare och diskussionen härom i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, s. 101.

53. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, s. 80 f., 1697 24/8. Den föreslagne Urban Hiärne förestod det sedan 1694 i Edmund Gripenhielms malmgård i kvarteret Pilträdet belägna »Laboratorium chemicum» (RR 1694 21/12, fol. 709 r. och 722 r.). Här inrättades även en medicinalträdgård och 1697 ett »Laboratorium mecanicum», detta senare under Christopher Polhammars ledning (RR 1695 5/2, fol. 542 r., 1696 15/12, fol. 460 r. och 1697 20/4, fol. 600 r.).

Schoutbynacht var en från holländskan lånad, under 1600- och 1700-talen brukad titel för innehavaren av den lägsta flaggmansgraden inom örlogsflottan. Schoutbynacht torde i stort ha motsvarat konteramiralsgraden. Se A. Zettersten, Svenska flottans historia 1635–1680, s. 44 och 591. Anders Appelbom var sedan 1690 chef för det på Kungsholmen belägna hovjaktvarvet och blev schoutbynacht 1691. Se EÄ, I, s. 151.

54. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, s. 101, 1699 20/11, s. 113 f., 1702 11/5.

Beslutet att låta församlingen yttra sig över de föreslagna är exempel på att man för en gångs skull skjutit den rena kooptationsprincipen åt sidan.

55. För handelsmannen Dahlströms inval, se Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, s. 178, 1708 3/5.

En sammanställning över församlingens deputerade och föreståndare 1676–1679, 1688–1709, över tolvmännen 1679 samt kyrkovärdarna 1676–1705 återfinnes som Bilaga VII.

56. Försöket till ett återupplivande av »församlingens äldste» som en speciell grupp kan studeras i kyrkoprotokollen för 1707 16/4, 28/4 och 22/9, Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, s. 165, 169 och 172. »De äldste» som tillfälliga ersättare av kyrkoföreståndarna, ibid. 1711 26/11, s. 185.

57. Om sockenstämmoinstitutionens allmänna bakgrund och utveckling, se R. Gullstrand, Bidrag till den svenska sockensjälvstyrelsens historia under 1600-talet, s. 22 ff.

58. T. Höjer har i Sockenstämmor och kommunalförvaltning i Stockholm fram till 1864, s. 35, framhållit den obetydliga roll som ännu under 1700-talet spelades av sockenstämmorna i huvudstaden.

Sockenstämmans sammankomster 1676–1679 och 1692–1704 i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 1, 1676 13/8; s. 19, 1676 17/12; s. 25, 1677 25/3; s. 49, 1678 5/5; s. 52, 1678 3/6; s. 52, 1678 7/6; s. 58, 1678 18/10; s. 59, 1678 24/10; s. 60, 1678 24/11; s. 86, 1679 18/5; K III a: 2, s. 3, 1692 11/6; s. 15, 1692 4/9; s. 38, 1693 23/5; s. 75, 1697 1/8.

59. Diskussionen om kallelser till de gårds- och tomtägare, som hade sin hemvist utom församlingen i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 67 och 69, 1679 23/2 och 2/3.

60. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, s. 15, 1692 4/9, och s. 101, 1699 20/11.

61. H. Spegel, Thet Öpna Paradiset, s. 15.

62. Fullmakten för Jonas Lille i RR 1672 29/2, fol. 49 r.

63. Riksrådsprot., G. Lillieflycht, 1672 18/4, fol. 138 f., RA.

64. För de biografiska uppgifterna om prästerna hänvisas här generellt till G. Hellström, Stockholms stads herdaminne, s. 585–587, 597 f. Uppsala universitets matrikel 1595–1700, s. 152. E. Hamnström, Södermanland-Nerikes nations historia, s. 14 ff. För citatet ur Strängnäs domkapitels prot. 1667 9/1, se G. Hellströms excerptsamling till Stockholms stads herdaminne, SSA. EÄ, III, s. 687, och VII, s. 375.

G. Tilander, Nyköpingsstudenten Johannes Julinus dagböcker 1659–1664 och hans bedrifter i Uppsala, Åbo och Strängnäs, s. 16, 18 f., 22 f., 25–30, 115.

65. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K IIIa: 1, s. 65, 1678 7/6.
66. Med redkyrka (ridkyrka) avses enl. SAOB en från huvudkyrkan avlägset liggande, mindre kyrka utan prästgård eller vid kyrkan bosatt präst, till vilken kyrka prästen måste färdas ridande; annexkyrka. – De la Gardies uttalande har här närmast innebörd av oro för styvmoderlig behandling av Solna församling.

J. E. Fant–A. Th. Låstbom, Uppsala ärkestifts herdaminne, II, s. 259. Stadskonsistoriets prot. 1675 28/7, s. 55; 1676 28/6, s. 67, 5/7, s. 71, 25/10, s. 131.

Ett bevis bland många för Lilles bristande intresse och nonchalans gentemot annexet Solna är den anklagelse för att aldrig ha hållit sockenstämma här, som Solnas kyrkovärdar 1679 9/10 riktade mot honom i konsistoriet (stadskonsistoriets prot., s. 362).

67. Om Eurenius' kallelse till kaplanstjänsten, se Biörns Relation, s. 35 f., som dock tagit fel på år: här uppges kallelsen ha skett 1674 11/7, medan Eurenius i en skrivelse till ärkebiskopen 1678 13/10, tryckt i ÅSU, 50, s. 16 ff., uppger sig ha kallats till tjänsten 1673 och prästvigts 7/8 s. å. Ärkebiskopens konfirmation av hans kallelse är daterad 1673 3/9 (avskrift i stadskonsistoriets acta 1676, nr 63 b).
68. Flera av de biografiska uppgifterna har hämtats från Eurenius' nyssnämnda skrivelse till ärkebiskopen och domkapitlet i Uppsala 1678 13/10; tryckt i ÅSU, 50, s. 16 ff.
69. Biörns Relation, s. 36 f. Här uppges Andreas Luderhoffs prästvigning ha skett 1674 20/8, medan G. Hellström, Stockholms stads herdaminne, s. 230, förlägger denna akt till 23/10 s. å.
70. Stadskonsistoriets prot. 1674 16/9, s. 5, 1675 14/7, s. 51, 1676 2/6, s. 43 ff.
71. Stadskonsistoriets prot. 1678 23/10, s. 248 f., 1679 12/3, s. 65.
72. För Eurenius' skrivelse 1678 13/10, jfr not 67 ovan.

G. Hellström, Stockholms stads herdaminne, s. 230.

Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 86 och 96, 1679 18/5 och 5/6.

73. Tiden för Eurenius' uppbrott från Kungsholmen kan bestämmas något så när genom församlingens ministerialbok. Den 17 maj 1680 hade Eurenius sin sista förrättning, en vigsel, och den 6 juni hade hans efterträdare sin första, ett dop (Kungsholms församlings kyrkoarkiv, C I:1, fol. 121 r. och 59 v.). Förutom sin ovan omtalade supplik till ärkebiskopen 1678 13/10 har Eurenius tydligen personligen bearbetat vederbörande: den 13 juli 1679 påpekades av församlingens deputerade, att Eurenius före sin resa till Uppsala skulle tillse, att hans tjänst ej blev lidande (Kungsholms församlings kyrkoarkiv K III a: 1, s. 102 f.).
74. Ärkebiskopens rekommendation för Högman till kaplanstjänsten av 1680 30/4 finnes i avskrift i stadskonsistoriets acta 1683, nr 44. Högman antogs av församlingen till kaplan 1680 17/5 (extrakt av kyrkoprotokollet i supplik till mag. 1689 2/11; originalprot. sept. 1679 till juni 1692 saknas).

G. Hellström, Stockholms stads herdaminne, s. 598.

75. Biörns Relation, s. 36 f.
76. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 53 f., 1678 11/6, s. 73 ff., 1679 19/3.
77. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, s. 96, 1679 5/6 (jfr ibid., s. 86, 1679 18/5).
78. För Högmans kallelse jfr not 74 ovan.

Stadskonsistoriets prot. 1680 7/7, s. 441 f., 1680 14/7, s. 490 ff., 1680 8/12, s. 814 f., 1680 22/12, s. 854 ff. För Högmans protokollerade löfte 1680 17/5 att sköta aftonsångerna, se supplik till mag. 1689 2/11 och jfr not 74.

79. Högmans uppgifter om storleken av sina kollekter i stadskonsistoriets prot. 1681 30/3, s. 158 ff.
80. Angående Lilles resa till Livland, Anbergs vikariat och Högmans aktivitet under denna tid, se stadskonsistoriets prot. 1681 23/11, s. 546 ff. och 1682 8/2, s. 26.
81. Stadskonsistoriets prot. 1683 19/9, s. 429, 1683 26/9, s. 450 ff., 1683 3/10, s. 464 ff.
82. Angående striden om kyrkoherdens stol, se Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, 1678 2/6–11/6, s. 51 ff., 7/6, s. 65; stadskonsistoriets prot. 1678 29/5, s. 228, och 12/6, s. 105 f.; stadskonsistoriets acta 1678, nr 92.

   För 1678 års Kungsholmskommitterade och hithörande frågor hänvisas till s. 127–131.
83. Kyrkoherde Lilles skildring av sin situation i suppliker till magistraten 1683 18/12, 1684 14/3 och 1/8.
84. Jonas Lilles död: hans sista kyrkliga förrättning, en jordfästning, ägde rum 1684 12/8 (Kungholms församlings kyrkoarkiv, C I: 1, fol. 238 v.); 1684 2/9 ringdes själaringning för Lille i Klara (Klara församlings kyrkoarkiv, L I a 2: 5, s. 25). Av stadskonsistoriets prot. 1684 26/11, s. 339 f., framgår, att Lars Gahm var nådeårspräst och vice pastor. Han utförde sin första förrättning, en vigsel, 1684 12/10 och sin sista, ett dop, 1685 12/2 (Kungsholms församlings kyrkoarkiv, C I: 1, fol. 133 r och fol. 82 v.). Om Lars Gahm, se i övrigt J. E. Fant–A. Th. Låstbom, Upsala ärkestifts herdaminne, III, s. 27, och EÄ, III, s. 189.

   Magistratens supplik till Kungl. Maj:t om Anbergs utnämning i stadens registratur 1684 13/9, s. 428 f. Överståthållarens skrivelse till Kungl. Maj:t med förord för Anberg är daterad 1685 20/9, således några dagar efter fullmaktens utfärdande (ÖÄ:s kanslis arkiv, registratur 1684 20/9, s. 581).

   Nils Anbergs fullmakt i RR 1684 17/9, fol. 313 v., ff. Lilles änka avled före 1685 14/1 (stadskonsistoriets prot., s. 2 f.), och 1685 11/2 meddelades i konsistoriet, att hennes mor förklarat sig beredd att ackordera med Anberg (ibid., s. 60). Anberg förrättade 1685 7/3 en jordfästning i församlingen; han hade dock redan 1685 25/1 officierat vid jordfästning (Kungsholms församlings kyrkoarkiv, C I: 1, fol. 239 v.).
85. Stadskonsistoriets prot. 1685 13/7, s. 181 ff.
86. Om tiden för Anbergs bosättning på Kungsholmen, se Westinska saml., vol. 1719, s. 458, UUB. Det för studiet av Flemings hus synnerligen intressanta och detaljrika kontraktet från februari 1690 finnes i Sävstaholmssaml., II, vol. 107, RA.

   Enligt ovan anförda ställe i Westinska saml. bodde kyrkoherde Gallerius 1694 i kamreraren Jonas Brehmskölds gård i kvarteret Tegelslagaren.
87. Anbergs sista förrättning, en jordfästning, utfördes 1691 15/1 (Kungsholms församlings kyrkoarkiv, F I: 2, s. 27).

   Lars Drake omtalas som nådeårspräst 1692 13/1 (stadskonsistoriets prot., s. 6) och utförde kyrkliga förrättningar vid församlingen 1691 7/4–1692 24/3 (Kungsholms församlings kyrkoarkiv, C I: 2, s. 57–70). Hans antagande till skolmästare i stadskonsistoriets prot. 1692 6/4, s. 62. Udde Mackei har endast antecknats för en enda förrättning, 1691 17/6 (I: 2, s. 60). Han blev senare kyrkoherde i Veckholm. Om Drake och Mackei, se J. E. Fant–A. Th. Låstbom, Upsala ärkestifts herdaminne, II, s. 68, och III, s. 361.

Gallerius' fullmakt i RR 1691 19/2.

88. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, s. 3.
89. En berättelse av Gallerius om dokumentinsamlingen finnes i sist anförda arkiv, K III a: 2, s. 23–34, 38 f. Resultatet av Gallerius' arbete föreligger i vol. P: 1 i församlingens arkiv.
90. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, P: 1, s. 191 f.
91. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, 1692 11/6, s. 3 ff., och 1693 23/5, s. 38 ff.

    För 1691 års skolstat, se F. Sleman, Stockholmsskolornas statliga spannmålslöner 1652–1874, SSAÅ 1940, s. 11 f.
92. För här nämnda aktiviteter hänvisas till Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, t. ex. s. 3 ff., 34 ff., 38 ff., 56, 59, 65 f., 73 f., 82.
93. Gallerius var vid sin död en tämligen välbärgad man. Hans boupptecknin av 1704 12/11 (Bou. 1704: 2: 1098) visar en behållning på 32 496 dlr. Hans arvingar sålde 1719 17/9 ett stenhus i kv. Gropen vid Rännarbanan för 24 000 dlr kmt till majoren, greve Carl Gabrielsson Oxenstierna, för vilken fastebrev utfärdades 1719 19/12 (stadens registratur, fol. 290–293).
94. Avskrift av Gallerius' odaterade supplik till konungen i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, P: 1, s. 121 ff. Kungl. Maj:ts resolution 1694 14/11 i avskrift ibid., s. 123 ff.
95. Avskrift av Gallerius' odaterade supplik om kvarblivande vid konsistorienotariatet i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, P: 1, s. 126 ff. Den kungliga resolutionen på denna supplik, daterad 1695 13/11, i avskrift ibid., s. 125 f.

    För Gallerius' avsägelse av votum i konsistoriet så länge han tjänstgjorde som notarie, se stadskonsistoriets prot. 1695 13/3, s. 52.
96. ÖÄ:s kanslis arkiv, registratur, 1698 20/7, s. 599 ff.
97. För Piperska Muren, se förf.:s uppsats Piperska Muren. Omgivningar och ägare t. o. m. 1810, stencil, SSA, s. 24 ff.

    Avskrift av kungl. resolutionen 1698 27/7 i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, O IV: 1, nr 57.
98. Den inledande, översiktliga framställningen av Stockholms skolväsen bygger på V. Rendahl, Undervisningsväsendet i Stockholm 1649–1724. En översikt (i: Studier och handlingar rörande Stockholms historia, III).
99. Biörns Relation, s. 36 f.
100. Stadskonsistoriets prot. 1676 2/6, s. 43 ff., 21/6, s. 62 f., och acta 1676, nr 63 och 64.
101. För Eurenius' skrivelse till ärkebiskopen 1678, se not 68. Stadskonsistoriets prot. 1675 31/3, s. 22, och 13/5, s. 34 f. Likgången, dvs. sång och musik vid likprocessioner och begravningar, var ofta föremål för tvister mellan de olika församlingarna. Se härom V. Rendahl, Undervisningsväsendet i Stockholm 1649–1724. En översikt, s. 190 med not 7.
102. ÅSU 50, s. 17. Stadskonsistoriets acta 1676, nr 64 och 63.
103. Stadskonsistoriets acta 1676, nr 64. Biörns Relation, s. 37.
104. Dessa intyg, ingående i stadskonsistoriets acta 1676, nr 63, och alla daterade i maj 1676, har vissa slående, gemensamma formuleringar, som måhända kan bero på att de dikterats av Lille och av denne förelagts vederbörande för underskrift. Tillsammans med uppgifter ur konsistoriets acta nr 65 kan de utgöra grund för en partiell rekonstruktion av skolans matrikel åren 1674–1676:

    Anders Larssons, trädgårdsmästare, son
    Per Jönssons, skräddare (?), son

Lisbet Gabrielsdotters söner, antalet ovisst
Brita Andersdotters söner, antalet ovisst
Mickel Hansson Möllers, vantmakarålderman, son Hildebrand
[Denne Hildebrand sattes vid skolschismen i Klara skola; omnämnes i bou. efter fadern (1685: 906) som båtsman.]
Anders Anderssons, trädgårdsmästare, son
Jöns Eriksson Rahms, garvare, söner [Erik och Johan(?). I bou. efter fadern (1685: 495) omtalas sönerna Erik, garvargesäll, och Johan, garvarlärling.]
Daniel Eriksson Rahms, garvare, 2 söner
Anders Håkanssons, trädgårdsmästare, 2 söner
M:r Jörans, (hovslagare ?) i Permans gård, son
Svens (Falk), kock, son
Lorens' (Andersson Ross, hattmakare?), son

Minimisumman av dessa elever är 17, ett antal som stämmer väl överens med Biörns uppgift i Relationen (s. 36), att 20 skolgossar intagits vid skolstarten och Eurenius' antal, »10 pojkar vid pass» (stadskonsistoriets acta 1676, nr 64).

105. Konsistoriets resolution i tvisten mellan Eurenius och Luderhoff i dess prot. 1676 21/6, s. 62 f.

Frågan var dock ingalunda avgjord med detta: Eurenius hade i mars 1678 tillskrivit Lille om att han i kyrkan måtte lysas som kaplan och skolmästare, Luderhoff däremot som collega. Jämnt ett år senare krävde Eurenius – med stöd av skrivelser från konsistorienotarien, Lars Bengtsson Bank och Johan von Brehmen – att få titel av såväl kaplan som skolmästare. Häremot invände kyrkoherde Lille, att Eurenius kallats till församlingen som skolmästare men ej skött sysslan på tillbörligt sätt, varför Luderhoff ordinerats. Båda skulle dock, menade Lille, vara lika delaktiga »uti den deputat som av församlingen colligeras» (Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, 1678 24/3, s. 46 och 1679 19/3, s. 73 ff.

För anmärkningarna mot Luderhoff för hård aga, se K III a: 1, 1679 18/5, s. 88 f.

106. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 1, 1679 18/5, s. 86, och 1679 5/6, s. 96.

G. Hellström har i Stockholms stads herdaminne, s. 585, en uppgift att Kungsholms skola skall ha inrättats 1679 av ärkebiskop Svebilius och kyrkoherde Lille. Av Hellströms i stadsarkivet förvarade excerpter till arbetet framgår, att han härvidlag stöder sig på en anteckning i K III a: 1, 1679 19/5, s. 91, där pastor och Svebilius väl säges ha inrättat skolan, men ingenting säges om tiden för detta. Att Hellströms påstående – förutom att det till en del ej har stöd av den begagnade källan – är helt felaktigt torde visas av de i detta sammanhang framförda beläggen för skolans tillvaro redan 1673–1674.

107. För Högmans kallelse till kaplans- och skolmästartjänsten vid Kungsholms församling, jfr ovan not 74.

Stadskonsistoriets prot., 1680 8/12, s. 814 f.

108. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, 1692 11/6, s. 3 ff. och 1693 23/5, s. 38 ff.

Jfr V. Rendahl, Undervisningsväsendet i Stockholm 1649–1724. En översikt, s. 203 och 208.

109. Lars Drakes antagande till skolmästarbefattningen i stadskonsistoriets prot. 1692 6/4, s. 62.

V. Rendahl, a. a., s. 208 f.

Extrakt av 1691 års lönestat i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, O IV: 6, s. 213 f.

110. Lars Drakes »kontrakt» i Kungsholms församlings kyrkoarkiv, O IV: 6, s. 217 f.

111. F. Sleman, Stockholmsskolornas statliga spannmålslöner 1652–1874, s. 18. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, 1692 11/6, s. 13, 1693 23/5, s. 49 ff. och 1697 26/5, s. 72.

Lars Drake hade redan den 11 juni 1692 tillfälligt tjänstgjort som protokollförare. 1692 4/9 meddelade Gallerius, att han vidtalat en Sven Engelbrecht att tjänstgöra som protokollist m. m. Under tiden 1693 5/11–1697 8/2 förde kyrkoherde Gallerius pennan. Fr. o. m. 1697 26/5 t. o. m. 1702 29/4 fördes protokollet av Drake, dvs. ända fram till dennes död detta år (K III a: 2, 1692 11/6, s. 3–14, 1692 4/9, s. 15 ff., 1693 5/11–1697 8/2, s. 52–69 och 1697 26/5–1702 29/4, s. 71–112.

– Det kan i detta sammanhang påpekas, att vi från kyrkoherde Lilles ämbetstid känner namnet på två protokollister. Den 4 maj 1678 antogs Lilles informator Andreas Palmerus mot en lön av 25 dlr kmt per halvår. Organisten Daniel Leyman anmodades i februari 1679 att åtaga sig notariesysslan i församlingen; han hade emellertid förhinder men lovade skaffa »en ung student Johannes Lavelius be:d som skall vara en åldermansson för linvävare ämbetet här i staden» [Johannes Jacobi Lavelius, Holm., inskrevs 1676 27/4 vid Uppsala universitet (Uppsala universitets matrikel 1595–1700, s. 241)]. Till lön för protokollisten föreslog Henrik Fleming 1679 7/2 en summa på 50 dlr (K III a: 1, 1678 4/5, s. 48 och 1679 2/2 och 7/2, s. 63, 65.

112. Ärkebiskopens fullmakt 1703 21/1 för Per Ahlberg att vara skolmästare upplästes inför kyrkorådet s. å. 5/4, Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, s. 151. Om Ahlberg som nådeårspräst, se K III a: 2, 1704 30/4, s. 155. – Jfr O. J. Gjöding, Kongsholms-Minne, s. 119, 132. J. E. Fant–A. Th. Låstbom, Upsala ärkestifts herdaminne, III, s. 51.

113. Angående kantors och spögubbens arbetsuppgifter och inkomstförhållanden, se Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, 1692 11/6, 21/12 och 1694 3/6, s. 12, 35 f., s. 58.

114. För kantorerna Geting och Ljungberg, se Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, 1695, juni, s. 66 och 1697 26/9, s. 84.

Att kantorsbefattningen efter Getings död 1696 ej var förenad med klockartjänsten framgår av K III a: 2, 1697 1/8, s. 75 f., där det omtalas, att Johan Olofsson, som 1697 1/5 antagits som klockare, avlidit och att Gallerius' dräng Hans Matsson, »en skicklig dräng», utsetts till ny klockare. – Jfr även O. J. Gjöding, Kongsholms-Minne, s. 126 f., 136.

115. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, 1692 2/6, s. 12.

116. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, 1699 2/2, s. 95 ff., 1697 26/5, s. 71 och 1697 13/6, s. 74.

117. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, 1697 26/11, s. 83, 1702 11/5, s. 116 f., 1717 7/9, s. 202.

Om Johan Nymans försäljning av sitt etablissemang, se Stockholms stads acta, vol. 25, Repslagare, RA, och Topographicasamlingen: Kungsholmen.

118. För reparationen av skolhuset och skolmästarens bostadsrum, se Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, 1697 26/9, s. 82 och 1697 30/11, s. 90.

119. Kungsholms församlings kyrkoarkiv, K III a: 2, 1702 30/11, s. 122 och 124. För Per Ahlberg, jfr ovan s. 206 och not 112.

Otryckta källor

Riksarkivet

Pergamentsbrevsamlingen.
Pappersbrevsamlingen.
Kopieböcker från senare tid:
  B 19
  B 31
K. H. Karlssons avskrifter från Vatikanarkivet.
Riksarkivets ämbetsarkiv:
  Regesta diplomatica medii ævi.
Rådsprotokoll, G. Lillieflycht.
Riksregistratur.
Kungliga arkiv:
  Maria Eleonora, koncept.
  Kristina, koncept.
  Karl XI, koncept.
Danica:
  Danska konungahusets originalbrev 1529–1675.
Skrivelser till konungen, Karl XI:s tid.
Kommerskollegiet:
  Protokoll.
  Registratur.
  Skrivelser till Kungl. Maj:t.
  Kungliga brev.
Reduktionskommissionen:
  C. Örnhielms register över kyrko- och klostergods, Uppsala stift.
  Avmätningshandlingar
Justitierevisionen:
  Registratur.
Inrikes civilexpeditionen:
  Registratur.
Enskilda arkiv:
  Bielkesamlingen.
  Ericsbergs arkiv.
  C. C:son Gyllenhielms samling, räkenskaper.
  Axel Oxenstiernas samling, Städer i Svealand.
  Sävstaholmssamlingen, II, handlingar rörande släkten Fleming.
Vitterhetsakademiens diplomatariekommitté:
  Pergamentsbrev.

Erik Erikssons kopiebok.
Nils Rynings kopiebok från 1571, KB, i fotostat.
Margareta Grips bok, LSB, i fotostat.
Städers acta:
Stockholms stads acta.
Industri:
Hantverk och skrån, I.
Kartsamlingen.

Riksarkivet (Kammararkivet)

Räntekammarböcker.
Landskapshandlingar: Uppland 1542–1573.
Arv och eget:
Uppland.
Avskrifter av bytes-, köpe-, skänke- och fastebrev, 1400- och 1500-talen.
Kontraktsböcker.
Sandbergska samlingen.

Kammarkollegiets arkiv

Protokoll.
Registratur.
Arrendebok 4.

Slottsarkivet

Handlingar rörande Stockholms slott.
Maria Eleonoras hovräkenskaper:
Kassaräkning 1634–1635.
»Slottsboken» 1645–1646, 1650–1655.

Krigsarkivet

Stads- och fästningsplaner:
Stockholm nr 239.

Stockholms stadsarkiv

Pergamentsbreven.
Överståthållarämbetets kansli:
Registratur.
Kungliga brev.
Kungl. Maj:ts stater för överståthållarämbetet.
Överståthållarämbetet för uppbördsärenden:
Mantalslängder.
Magistraten:
Borgmästare och råd före 1636:

Tänkeböcker, stadens.
Koncepttänkeböcker, stadens.
Tänkeböcker, Norra Förstadens
Byggnadsräkenskaper.
Tänkeböcker (fr. o. m. 1637).
Civilprotokoll.
Protokoll i stadens enskilda ärenden.
Stadens registratur, sekreteraren.
Konceptregistratur.
Ämbetsboken.
Kungliga brev.
Diverse konungabref 1528–1776.
Överståthållarens brev.
Kammar- och kommerskollegiets brev.
Handlingar till tänkeboken.
Civilakter.
Uppbudshandlingar.
Inneliggande handlingar (ej ordnade).
Suppliker, huvudserien.
Norrmalms kämnärsrätt:
Protokoll.
Hall- och Manufakturrätten:
Privilegiebok.
Justitiekollegiet:
Boupptecknings.
Handlingar rörande revision av Kungsholms kyrkas räkenskaper.
Handelskollegiet:
Protokoll.
Ämbetskollegiet:
Protokoll.
Ämbetsbok 1636–1637.
Rullor och taxor.
Byggningskollegiet:
Protokoll.
Inkomna handlingar.
Ämbets- och byggningskollegiet:
Protokoll.
Rullor och taxor.
Politikollegiet:
Protokoll.
Stadskamreraren:
Stadens huvudböcker.
Stadens verifikationer.
Stockholms stads konsistorium (Domkapitlet):
Protokoll.
Acta.

Nikolai församling:
Födelse- och dopböcker.
Lysnings- och vigselböcker.
Död- och begravningsböcker.
Räkenskaper.
Klara församling:
Räkenskaper.
Jakobs församling:
Räkenskaper.
Tyska församlingen:
Födelse- och dopböcker.
Lysnings- och vigselböcker.
Räkenskaper.
Kungsholms (Ulrica Eleonora) församling:
Husförhörslängder.
Födelse- och dopböcker.
Lysnings- och vigselböcker.
Död- och begravningsböcker.
Kyrkoråds- och sockenstämmoprotokoll.
Räkenskaper.
Byggnadsräkenskaper.
Stamböcker.
Handlingar rörande kyrkans och församlingens historia.
Stadsbyggnadskontoret:
Stadsmätningsavdelningen (f. d. stadsingenjörskontoret):
Dokumentbok A.
Dokumentbok B, »Brända boken».
Anders Torstenssons tomtbok.
Johan Cortmans tomtavmätningsbok.
Designationsbok A.
Byggnadslovshandlingar (»Byggnadsnämndens ritningar»).
Kart- och ritningssamlingen (SSA:s Nya ritningssamling, nr 37), M 59, M 178, L 264.
Topographicasamlingen.
Allmänna Barnhuset:
Huvudbok.
G. Hellströms excerptsamling till Stockholms stads herdaminne.
J. Swensks deposition: Excerpter rörande Kungsholmen.
Anders Biörn, Een Kort Relation om Kongzholmen, huru han tillförene waret nämbd, sedan uthdeelt, häfdat och populerat, och när han detta Nambnet fått hafwer. – 1689. Avskrift av original i Ericsbergs arkiv, RA.

Gatukontoret

Stockholm. Grundförhållanden för inre staden. Odaterad karta, 1950-talet.

Nordiska Museet

Skråarkiven:

Glasmästarämbetets protokoll och listor över bönhasar.

Uppsala universitetsbibliotek

Westinska samlingen:

Vol. 370, 380, 381, 1054, 1075, 1085, 1188, 1712, 1717, 1718, 1719, 1720.

Manuskriptsamlingen:

L 24.

Landsarkivet i Uppsala

Arboga stadsarkiv:

Rådstuguprotokoll.

Ortnamnsarkivet i Uppsala

Medeltidsregistrets excerpter av ortnamnet *Liderne* 1421–1520.

Tryckta källor

Acta till Hudiksvalls läroverks historia. Utg. av B. Rud. Hall. ÅSU, 50. Lund 1937.

Acta till Stockholms större latinläroverks historia 1419–1840 Utg. av B. Rud. Hall. ÅSU, 58. Lund 1939.

Bergbo, Skogekär, Wenerid för mehr än trettio åhr sedan skrifwin. Sthlm 1680.

Blixencrons, Måns Pedersson, almanacksanteckningar i Uppsala universitetsbibliotek, utg. av H. J. Heyman, PHT 1929.

Borgarståndets protokoll före frihetstiden, utg. av Stadshistoriska institutet. Sthlm 1933.

Danmarks Breve fra Middelalderen, Fortegnelse over, V, utg. ved W. Christensen. Khavn 1933.

Diplomatarium svecanum II–VIII. Utg. genom J. G. Liljegren, B. E. Hildebrand, E. Hildebrand, E. Nygren och Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens diplomatariekommitté samt Riksarkivet. Sthlm 1837–1966.

Ekeblads, Johan, brev, utg. af N. Sjöberg, 1–2. Sthlm 1911–1915.

En Swensk Cröneka af Olaus Petri utg. af Jöran Sahlgren (Saml. skr. af Olaus Petri, IV). Upps. 1917.

Erikskrönikan, utg. av R. Pipping (Samlingar utg. av Svenska fornskriftsällskapet). Upps. 1921.

Finlands medeltidsurkunder, samlade och utg. genom R. Hausen. III. Hfors 1921.

Från Sveriges storhetstid. Franske legationssekreteraren Charles Ogiers dagbok under ambassaden i Sverige 1634–1635. Övers. fr. latinet med inledning och noter utg. av S. Hallberg. Sthlm 1914.

Gjöding, O. J., Kongsholms-Minne eller Beskrifning om Kongsholmen, Den Wästra

Förstaden af Kongl. Residence Staden Stockholm Dess forna och nu warande Tilstånd . . . Sthlm 1754.
Gustaf den förstes registratur, Konung (Handl. rör. Sveriges historia. Första serien). IV, VII, VIII, XIII. Sthlm 1877–1883.
Ihrer Königl. Mayst. Verordnung und Freyheit Vor allerlei Handtwärcker welche sich auff dem Munckläger alhie bey der Residentz-Stadt niedersetzen wollen. – Stockholm, Niclas Wankijf, 1672.
Kammarkollegiets protokoll med bilagor. II. Utg. genom S. Hedar. Sthlm 1940.
Lagerström, M., Stockholms stads ordinantier, påbud och publicationer. 1–2. Sthlm 1731–1734.
Lunds universitets matrikel. 1–2. 1667–1720. Lund 1926–1927.
Mantalsförteckning öfver Staden mellan broarna från 1620-talet. (Tryckt som bihang till Samfundet S:t Eriks årsbok 1905).
Messenius, J., Scondia illustrata. V. Sthlm 1701.
Nordberg, J. A., S. Claræ Minne Eller Berättelse om Det Gamla S. Claræ Closter så wäl som den nu warande Kyrkan . . . Sthlm 1727.
Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer. I, 1251–1523; II, 1523–1560. Utg. av N. Herlitz och E. Nygren. Sthlm 1927, 1932.
Processus seu negotium canonizacionis B. Katerine de Vadstenis. Utg. av I. Collijn (SFS 2: III). Upps. 1945.
Prästeståndets riksdagsprotokoll. 3. 1668–1678. På riksgäldskontorets uppdrag utg. av S. Olsson. Sthlm 1956.
Rasmus Ludvigssons krönika om k. Gustaf I. Efter originalhandskrifter i Kungl. Biblioteket i Stockholm (Hist. handl. 20). Sthlm 1905.
Registrum Ecclesiæ Aboensis eller Åbo domkyrkas svartbok. Utg. genom R. Hausen. Hfors 1890.
Samling af Kongl. Bref, Stadgar och Förordningar rörande Sveriges Rikes Commerce, Politie och Œconomi . . . utg. af A. A. von Stiernman. I–IV. Sthlm 1747–1760 (cit. Stiernman).
Samling af Sveriges gamla lagar (Corpus iuris sueo-gothorum antiqui), utg. af C. J. Schlyter. X. Magnus Erikssons landslag. Lund 1862.
Samling utaf åtskillige . . . utkomna Kongliga Stadgar, Bref och Förordningar Angående Religion, utg. av A. A. von Stiernman. Sthlm 1744.
Sciptores rerum svecicarum medii ævi. I.Edidit E. M. Fant. Upps. 1818.
Spegel, H., Åtskilliga Poetiska Skrifter, bestående uti Guds Werck och Hwila, Thet Öpna, Tilslutna, och Återwundna Paradiset Jämte Salomons Wishet och Härlighet . . . Uplagdt och tryckt af C. F. Broocman. Norrk. 1745.
Statistisk årsbok för Stockholms stad. 1920. Årg. LI. Ny följd 15. Utarb. av Stockholms stads statistiska kontor. Sthlm 1920.
Stockholms stads och Norrmalms stads tänkeböcker från år 1592. IX. 1616–1617. Red. av N. Staf. Sthlm 1968.
Stockholms stads privilegiebrev 1423–1700. Utg. genom K. Hildebrand och A. Bratt. Upps. 1900–1913 (cit. Hildebrand-Bratt).
Stockholms tänkeböcker från år 1592. X. 1618. Red. av L. Wikström. Sthlm 1973.
Stockholms äldre stadsböcker. II: 1–5. Stockholms stads tänkeböcker 1474–1520. Utg. genom E. Hildebrand, G. Carlsson och J. A. Almquist. Sthlm 1917–1944.

Stockholms äldre stadsböcker. II. Ny följd, 1–8. Stockholms stads tänkeböcker 1544–1591. Utg. genom J. A. Almquist. Sthlm 1936–1948.
Stockholms äldre stadsböcker. III: 1–3. Stockholms stads skottebok 1460–1525. Utg. genom H. Hildebrand och J. A. Almquist. Sthlm 1889–1935.
Stockholms äldre stadsböcker. IV: 1. Stockholms stads ämbetsbok 1419–1544. Utg. genom J. A. Almquist. Sthlm 1927.
Swart, Peder, Konung Gustaf I:s krönika med inledning och ordförklaringar utg. af N. Edén. Sthlm 1912.
Svenska medeltidsregester. Förteckning över urkunder till Sveriges historia 1434–1441, utg. av S. Tunberg. Sthlm 1937.
Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll. V: 2, IX, XI. Red. av B. Taube och S. Bergh. Sthlm 1875–1894.
Svenska riksarkivets pergamentsbref från och med år 1351. Förtecknade . . . af N. A. Kullberg. I–III. Sthlm 1866–1872.
Svenska riksdagsakter. I: 1, 1521–1544. Utg. af E. Hildebrand och O. Alin. Sthlm 1887.
Svenska riksrådets protokoll. III, V–XI. Utg. genom N. A. Kullberg och S. Bergh. Sthlm 1885–1906.
Svenskt diplomatarium I–III. Utg. genom C. Silfverstolpe. Sthlm 1875–1902.
Sveriges traktater med främmande magter jemte andra dit hörande handlingar. I–II. Utg. af O. S. Rydberg. Sthlm 1877.
Sveriges äldre stadsböcker. 1–2. Stockholms stads jordebok 1420–1498. Utg. genom H. Hildebrand. Sthlm 1876–1914.
Taxa hwarefter . . . wederbörande som wilja fara öfwer nya Kongs Holms Bron . . . komma at betala . . .; given Stockholms rådhus den 5 maj 1721.
Uppsala universitets matrikel. I. 1595–1700. Utg. af A. Andersson, A. B. Carlsson och J. Sandström. Upps. 1900–1911.
Åbo Akademis matrikel. Å nyo upprättad af V. Lagus. 1. 1640–1740. Hfors 1891.
Årstrycket 1641, 1673.

Tryckta kartor

von Rosenfeldt, W., Karta över Stockholm. 1701.
Tillæus, P., General Charta öfwer Stockholm med malmarne. 1733.

Bearbetningar

Ahnlund, H., Spångas bebyggelsehistoria [i: Spånga sockens historia (Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning, 28)]. Sthlm 1966.
Ahnlund, J. O., Norrmalms gatunamn t. o. m. 1740. Nordiska proseminariet vid Stockholms Högskola, h.-t. 1958. Stencil, SSA.
Ahnlund, N., Svensk sägen och hävd. Kulturbilder. Sthlm 1928.
— Ladugårdslandet (i: Ladugårdslandet. Till Hedvig Eleonora kyrkas 200-årsminne 1737–1937). Sthlm 1937.
— Stockholms historia före Gustav Vasa (Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning, 15). Sthlm 1953.

Almquist, J. A., Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1560 med särskild hänsyn till den kamerala indelningen. I–IV. Sthlm 1917–1923.
Ambrosiani, S., Ekeby och Stockholm. SSEÅ 1931.
Andersson, I., Källstudier till Sveriges historia 1230–1436. Inhemska berättande källor jämte Libellus Magnipolensis. Lund 1928.
— »Folkresningen» i Sverige 1371. En studie till Kalmarunionens svensk-norska förutsättningar. Scandia, II, 1929.
Andrén, E., Melchior Jungs glasbruk i Stockholm 1641–1678. SSEÅ 1972/73.
Anjou, L. A., Svenska kyrkoreformationens historia. I–III. Upps. 1850–1851.
Anrep, G., Svenska Adelns Ättar-Taflor. IV. Sthlm 1864.
Axel-Nilsson, G., Dekorativ stenhuggarkonst i yngre vasastil (Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning, 9). Lund 1950.
Axelsson, S., Sverige i utländsk annalistik 900–1400. Sthlm 1955.
Beckman, B., Matts Kättilmundsson och hans tid. I–II. (VHAAH 84, 85). Uddevalla 1953–1954.
Berg, L. O., Hall- och Manufakturrätten i Stockholm. Anteckningar om dess bakgrund, historia och arkiv. SSAÅ 1967.
— Hovjaktvarvets farkoster 1800–1851. En tabellarisk framställning. Forum Navale nr 26, 1971.
Bergh, S., Maria Eleonora och Kristinas förmyndarregering. HT 1902.
— Drag ur Kungsholmens historia. SSEÅ 1909.
— Svenska riksarkivet 1618–1837 (Meddelanden fr. svenska riksarkivet. NF. II: 5). Sthlm 1916.
Boalt, B., Burskapsbestämmelser, ämbeten och societeter i Stockholm – 1773. Maskinskrift, SSA.
Boëthius, B., Samlingen av handlingar rörande skrån och hantverkerier 1717–18 i kommerskollegiets arkiv (Meddelanden fr. svenska riksarkivet. NF. I: 4). Sthlm 1914.
— Tyresöindustrierna på Maria Sofia de la Gardies tid (i: En bok om Tyresö). Sthlm 1933.
Bolin, G. – Wennberg, E., En Stockholmsskildring af Erik Dahlberg år 1662. SSEÅ 1925.
Bolin, G. – Östman, N. – Hedberg, T., Djurgården förr och nu. Sthlm 1925.
Bolin, G., Stockholms uppkomst. Studier och undersökningar rörande Stockholms förhistoria. Upps. 1933.
— Rec. av H. Seitz, Glaset förr och nu. Rig 1934.
Brandel, S., Solna kyrka (Sveriges kyrkor, Uppland, I, Danderyds skeppslag). Sthlm 1928.
Brilioth, Y., Svensk kyrka, kungadöme och påvemakt 1363–1414. Upps. 1925.
— Svenska kyrkans historia. II. Den senare medeltiden 1274–1521. Sthlm 1941.
Bring, S. E., S:t Eriks bryggeri på Kungsholmen. Bidrag till Stockholms bryggeriers historia. VII. Sthlm 1964.
Brunius, J., Stockholms målarämbete intill 1700-talets mitt. Rig 1965.
Bååth, L. M., Handritade kartor öfver Stockholm från 1600-talet. SSEÅ 1909.
— Helgeandsholmen och Norrström. Från äldsta tid till våra dagar. I. Tiden till 1718. Upps. 1916.

Carlsson, E., Landskapsrätt och myndighetsålder. Några rättshistoriska problem. HT 1948.
Collijn, I., Franciskanernas bibliotek på Gråmunkeholmen i Stockholm. Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen, IV, 1917. Upps. & Sthlm 1917.
Corin, C.-F., Kampen om Stockholm 1521–1523. SSEÅ 1928.
— Självstyre och kunglig maktpolitik inom Stockholms stadsförvaltning 1668–1697 (Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning, 21). Upps. 1958.
— Överståthållaren Klas Fleming och Stockholms expansion 1634–1644 (i: Studier och handlingar rörande Stockholms historia, III). Sthlm 1966.
Dahlbäck, G. – Jansson, B. – Westin, G. T., Norra Roden (Det medeltida Sverige, I, Uppland). Sthlm 1972.
Dahlgren, E. W., Johan Mårtensson Aschaneus och Anders Biörn. Två levnadsbilder från 1600-talet. PHT 1926.
Dansk biografisk Leksikon.
de Brun, F., Holmiana et alia. I–VI. Dupl. upplaga. Sthlm 1922–1925, SSA.
De Geer, G., Stockholmstraktens geologi (i: Stockholm. Sveriges hufvudstad I. Utg. af E. W. Dahlgren). Sthlm 1897.
Eimer, G., Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich 1600–1715. Lund 1961.
Elers, J., Stockholm. II, III. Sthlm 1800–1801.
Elgenstierna, G., Den introducerade svenska adelns ättartavlor, I, III–IV, VI–VII. Sthlm 1925–1932.
Engström, S., Landsförvisningen av de svenska oppositionsledarna 1362–63. HT 1929.
— Bo Jonsson, I. Till 1375. Upps. 1935.
Falkman, L. B., Om mått och vigt i Sverige. I–II. Sthlm 1884–1885.
Fant, J. E. – Låstbom, A. Th., Upsala ärkestifts herdaminne, II, III. Upps. 1843–1845.
Fritz, Birgitta, Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434, I–II. Sthlm 1972–1973 (Stockholm Studies in History, 16).
Gardell, S., Gravmonument från Sveriges medeltid. Typologi och kronologi. I. Gbg 1937.
Gillingstam, H., Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden. Släkthistoriska studier. Sthlm 1952.
Granlund, E., De geografiska betingelserna för Stockholms uppkomst. Ymer 1930.
Gullstrand, R., Bidrag till den svenska sockensjälvstyrelsens historia under 1600-talet. Sthlm 1923.
Gustavsson, K. H., Läder. Dess kemi, tillverkning och egenskaper. Sthlm 1944.
Hafström, G., Ledung och marklandsindelning. Upps. 1949.
Hagström, K. A., Strängnäs stifts herdaminne, I. Strängnäs 1897.
Hamnström, E., Södermanland – Nerikes nations historia. Upps. 1905.
Hammarström, Ingrid, Stockholm i svensk ekonomi 1850–1914 (Stockholms utveckling under de senaste hundra åren. Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning, 22: II). Sthlm (tr. i Upps.) 1970.
Hansson, H., Stockholms stadsmurar (Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning, 18). Sthlm 1956.

Heckscher, E. F., Den ekonomiska innebörden av 1500- och 1600-talens svenska stadsgrundningar. HT 1923.
— Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. I: 2. Sthlm 1936.
Hedberg, G., Stockholms bokbindare 1460–1880. I. Sthlm 1949.
Hedenstierna, B., Studier över Stockholms äldre kartverk och sambandet mellan topografi och stadsplan. Ymer 1938.
— Studier i Solna sockens äldre historia (Solna Hembygdsförenings årsskrift nr 10). Sthlm 1941.
— Laurell, E., Stockholmstraktens topografiska huvuddrag. Ymer 1938.
Hellquist, E., Lidingöns ortnamn (i: Lidingön och dess natur). Sthlm 1927.
— Svensk etymologisk ordbok. Lund 1939.
Hellström, G., Stockholms stads herdaminne från reformationen intill tillkomsten av Stockholms stift. Biografisk matrikel (Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning, 11). Sthlm 1951.
Hesselman, G., Historik över byggnadsyrket i Stockholm 1250–1950. Sthlm 1950.
Hildebrand, B. E., Svenska sigiller från medeltiden. Sthlm 1862–1867.
Hjärne, E., Roden. Upphovet och namnet. Området och jarlen. Namn och Bygd 1947.
Holmbäck, Å. – Wessén, E., Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar, I, Östgötalagen och Upplandslagen. Upps. 1933; II, Dalalagen och Västmannalagen. Upps. 1936; III, Södermannalagen och Hälsingelagen. Upps. 1940; V, Västgötalagarna, Smålandslagen och Bjärköarätten. Upps. 1946 (cit. Holmbäck-Wessén).
Höjer, T., Sockenstämmor och kommunalförvaltning i Stockholm fram till 1864 (Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning, 29). Sthlm 1967.
Jansson, S. O., Måttordbok. Svenska måttstermer före metersystemet. Sthlm 1950.
— artikeln *Famn* i KLNM, 4.
Jägerstad, H., Hovdag och råd under äldre medeltid. Lund 1948.
Jönköpings stads historia. II. Från stadens brand 1612 till kommunalreformen 1862. Av G. Rystad, B. Sallnäs och L. Wessman. Värnamo 1965.
Karling, S., Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nôtre-stilens genombrott. Sthlm 1931.
Karlsson, K. H., Svenska Bjelke-slägten under Medeltiden. Svenska ättartal, 5. Sthlm 1889.
Kinnman, C. – Sundberg, H. G. F., Äganderättshistoriska undersökningar rörande tomterna vid Norrmälarstrand (Stadskollegiets utl. och mem. 1928 nr 15). Sthlm 1928.
Kjellberg, S. T., Ull och ylle. Bidrag till den svenska yllemanufakturens historia. Lund 1943.
Klockhoff, A., Danviks hospital. Dess rättsliga ställning. I–II. Upps. 1935.
Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.
Kumlien, K., Karl Knutssons politiska verksamhet 1434–1448. Sthlm 1933.
— Magnus Ladulås' jordfästning och det s. k. tredje korståget till Finland. HT 1955.
Körner, S., Artikeln *Gränsläggning* i KLNM, 5.
Lager, Birgitta, Stockholms befolkning på Johan III: s tid (Skrifter utg. av Stadshistoriska institutet). Sthlm 1962.

Larsson, L.-O., Det medeltida Värend. Studier i det småländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt (Bibl. hist. Lundensis, XII). Lund 1964.
Levin, H., Den svenska kyrkans bekännelse i historisk belysning. Sthlm 1897.
Liljeholm, A. F., Medeltida arvslagar och släktskapsbestämning. Studier i Svenskt Diplomatarium. PHT 1950.
— Rec. av H. Gillingstam, Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden. PHT 1955.
Lindberg, F., Hantverk och skråväsen under medeltid och äldre vasatid. Halmstad 1964.
Lindquist, D., Acta diocesis Holmiensis. Till belysning av kyrko- och församlingsstyrelsen i Stockholm (Lunds universitets årsskr., N. F., Bd 44, nr 2). Lund 1947.
Lindroth, Hj., En omdebatterad önamnsgrupp. Fornvännen 1914.
Lundberg, E. J., Kungsholms kyrka restaureras. Stockholms stiftsbok 1956. Malung 1956.
Lundholm, K. G., Sten Sture den äldre och stormännen (Bibl. hist. Lundensis, III). Lund 1956.
Löfgren, A., Det svenska tenngjutarehantverkets historia. I: 1–2. Sthlm 1925–1933.
Löfqvist, K. E., Om riddarväsen och frälse i nordisk medeltid. Studier rörande adelsståndets uppkomst och tidigare utformning. Lund 1935.
Malmsten, K., Hornsbergs kulturhistoria. Sv. Bryggarefören. månadsblad nr 1, 1940.
Meyerson, Å., Befolkningen på Södermalm år 1676. SSEÅ 1943.
Munthe, A., Västra Södermalm intill mitten av 1800-talet. En stadsdel och dess kyrkliga liv. Historisk skildring utarbetad på uppdrag av Sancta Maria Magdalena och Högalids församlingar. Sthlm 1959.
Munthe, L. W:son, Kungl. Fortifikationens historia. VI: 2. Sthlm 1919.
Nordberg, T. O:son, Gustav II Adolf som byggherre. Fornvännen 1931.
— Rosenhaneska palatset på Riddarholmen. Rig 1931.
Nordström, Elsa, Eka-ätten. Gustaf Vasas mödernesläkt. PHT 1941–1942.
Nyköpings stads historia. I. Medeltid och Vasatid intill 1622. Under red. av S. Dahlgren. Nyköping 1973.
Nyström, P., Stadsindustriens arbetare före 1800-talet. Bidrag till kännedomen om den svenska manufakturindustrien och dess sociala förhållanden. Sthlm 1955.
Ohlsson, M. A., Stormaktstidens privatpalats i Stockholm. Sthlm 1951.
Olsson, M., Kungsholms kyrka (Sveriges kyrkor, Stockholm, III). Sthlm 1915.
— Riddarholmskyrkan (Sveriges kyrkor, Stockholm, II). Sthlm 1937.
— Studier i Djurgårdsområdets invid Stockholm historia före år 1700. VHAA. Antikv. arkiv 31. Upps. 1973.
Parsons, P., P. M. angående burskap i Norra Förstaden. Stencil, SSA.
Petersson, T., Översikt över Allmänna Barnhusets historia. Sthlm 1927.
Peterzén, I., Studier rörande Stockholms historia under Gustav Vasa (Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning, 4). Sthlm 1945.
Pipping, R., Kommentar till Erikskrönikan (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland). Hfors 1926.
Pursche, W., Stockholms gatu- och renhållningsväsen. En översikt över organisationens utveckling. SSAÅ 1956.

— Från timmermans- till byggmästarämbete. Ett Stockholmsskrås omvandling under 1600-talet (Stockholms Byggmästarförening 1889–1964). Sthlm 1964.
— Stockholms byggmästare och byggmästarämbete under 1700-talets första hälft. Byggnadsindustrin nr 10, 1964.
Rasmussen, P., artikeln *Alen* (aln) i KLNM, 1.
Rendahl, V., Undervisningsväsendet i Stockholm 1649–1724. En översikt (i: Studier och handlingar rörande Stockholms historia, III). Sthlm 1966.
Rietschel, S., Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis. Leipzig 1897.
Rosén, J., Drottning Margaretas svenska räfst. Scandia, XX, 1950.
— Studier i Stockholms gråbrödraklosters diarium. VSLÅ 1940.
Rosman, H., Bjärka-Säby och dess ägare. Biografiska skildringar kring en gårds historia. I. Sthlm 1923.
— Textilfabrikerna vid Barnängen. Bilder ur Stockholms industrihistoria. Sthlm 1929.
Rüdling, J. G., Supplement Til thet i Flor stående Stockholm. Sthlm 1740.
Sahlgren, J., Ordlängdsbalansen i svenskan. Namn och Bygd 1930.
— Från Morasten till Håga. Namn och Bygd 1953.
Schlegel, B. – Klingspor, C. A., Den ointroducerade svenska adelns ättartavlor. Sthlm 1875.
Schultze, S., Tal om glasmakeriet, samt om Kongsholms Glasbruk, hållit för Kongl. Vetenskaps Academien. Vid Præstidii nedläggande, Den 4 Augusti 1762. Sthlm 1762.
Schück, H., Olof Jonssons i Högsrum ättlingar – en öländsk frälsesläkt. PHT 1955.
— Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa (Stockholm Studies in History, 4). Sthlm 1959.
Seitz, H., Äldre svenska glas med graverad dekor. En undersökning av det bevarade 1700-talsbeståndet (Nordiska Museets Handlingar, 5). Sthlm 1936.
Selling, G., Owenska huset (Avtryck ur myntdirektörens årsberättelse för år 1926). Sthlm 1927.
— Kungsholmen. Sthlm 1926.
Simonsson, I., Storkykoförsamlingens historia (Sveriges kyrkor, Stockholm, I. S. Nikolai eller Storkyrkan). Sthlm 1928.
Sjöberg, G., Bidrag till den svenska sockerindustrins äldsta historia. Maskinskrivet. manus i Svenska Sockerfabriks AB:s arkiv.
Sjödin, L., Kanslistilar och medeltida arkiv, I. MRA 1939.
Skoglund, Alexandra, De yngre Axelssönernas förbindelser med Sverige 1441–1487. Upps. 1903.
Sleman, F., Stockholmsskolornas statliga spannmålslöner 1652–1874. SSAÅ 1940.
Staden vid Helgeå. En bok i anledning av Kristianstads 350-årsjubileum under red. av A. Kroon, N. G. Hagander och A. B. Andersson. Kristianstad 1964.
Staf, N., Mantals- och taxeringslängder i stadsarkivet. SSAÅ 1932.
Stockholms rådhus och råd, II. Matrikel öfver borgmästare och rådmän samt stads- och magistratssekreterare i Stockholms stad och Norra Förstaden af G. Elgenstierna och N. Östman under medverkan af Frans de Brun och Ivar Simonsson. Sthlm 1915–1918.

Stockholms slotts historia, I–II. Sthlm 1940–1941.
Stockholmstraktens natur- och kulturminnen. Utg. av Rådet till skydd för Stockholms skönhet genom R. Sernander, E. Granlund, K. A. Gustawsson och G. Selling. Sthlm 1935.
Stråle, G. H., Alingsås Manufakturverk. Ett bidrag till den svenska industrins historia under frihetstiden. Sthlm 1884.
Styffe, C. G., Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver . . ., 1–5. Sthlm 1859–84.
— Skandinavien under unionstiden. 3 uppl. Sthlm 1911.
Swensk, J., Stockholms första brandordning 1661. SSEÅ 1966.
Svenska Akademiens ordbok.
Svenskt biografiskt lexikon.
Svenskt silversmide 1520–1850. IV. Guld- och silverstämplar. Sthlm 1963.
Svensson, S., Den Permanska malmgården. Ett verk av Mathias Spieler. Konsthistoriska seminariet vid Stockholms Universitet, h.-t. 1966. Stencil, SSA.
Söderlund, E., Stockholms hantverkarklass 1720–1772 (Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning, 3). Sthlm 1943.
— Hantverkarna. II (Den svenska arbetarklassens historia). Sthlm 1949.
Söderwall, K. F., Ordbok öfver svenska medeltidsspråket, I, Lund 1884–1918; II: 1, Lund 1891–1900.
Tilander, G., Nyköpingsstudenten Johannes Julinus dagböcker 1659–1664 och hans bedrifter i Uppsala, Åbo och Strängnäs. Skara (tr. i Karlshamn) 1968.
Torbrand, Dagny, Klara kloster – ett exempel på agrar stordrift under medeltiden. (Geogr. annaler utg. av Svenska sällsk. för antropologi och geografi. Vol 50 B, nr 1, 1968).
Tunberg, S., Rod och roslag i det gamla Svearíket (Det levande förflutna, 11.) Upps. 1947.
af Ugglas, C. R., Från Bernt Notkes Stockholmsår. Fornvännen 1940.
Upmark, G. – Sjögren, A. – Bolin, G. – Josephson, R., Stockholmsbilder från fem århundraden. Stockholm 1523–1923. Sthlm 1923.
Upmark, G., Guld- och silversmeder i Sverige 1520–1850. Sthlm 1925.
Utredningar rörande statens mark och tomter i Stockholm. Verkställda genom riksarkivet. I. Riddarholmen av E. Hildebrand. Sthlm 1910.
Utterström, G., artikeln *Abraham van Eijck* i SBL, 12.
— Stockholms folkmängd 1663–1763 (i: Hist. studier tillägnade Nils Ahnlund 1949). Sthlm 1949.
Welinder, N. J., Series Pastorum efter reformationen (Sveriges kyrkor, Stockholm, I. S. Nikolai eller Storkyrkan). Sthlm 1928.
Westman, K. B., artikeln *Anund Jonsson* i SBL, 2.
Westman, K. G., Svenska rådets historia till år 1306. Upps. 1904.
Wikström, L., Piperska Muren och dess omgivningar. En vandring genom seklerna (Ur Coldinu Ordens krönika). Sthlm 1965. – Föreligger även i något annorlunda utformning och med vetenskaplig apparat i Piperska Muren. Omgivningar och ägare t. o. m. 1810. Historiska proseminariet vid Stockholms Universitet, h.-t. 1965. Stencil, SSA.

— Fastighetsforskning i stadsarkivet. En översikt av källmaterialet intill 1850. SSAÅ 1968.
Zettersten, A., Svenska flottans historia 1635–1680. Norrtälje 1903.
Äldre svenska frälsesläkter. Ättartavlor utg. av Riddarhusdirektionen genom F. Wernstedt. I: 1–2. Sthlm 1957–1965.

SUMMARY

Kungsholmen to 1700; Studies in the Prehistory, Origin and Earliest Development of a Town District is a history of the present-day district of Kungsholmen in central Stockholm and deals with the period before its incorporation into the city during the 1640s, as well as with its first years as part of the capital. Kungsholmen is an island in Mälaren (Lake Mälar) just to the west of the old town center. The present study describes how this relatively rugged and isolated island, which incidently lacked bridge connections with the city until the 1630s, was settled, and how it increasingly attracted the attention of both Crown and town, especially during the period of Stockholm's general expansion and increasing importance as the nation's capital in the first bloom of Sweden's Age of Greatness. Although Kungsholmen did not lack parallels in seventeenth-century Stockholm, this district is especially interesting in light of the mercantilist experiment in the organization of handicraft industries that was conducted here. The limitation of the investigation in time and room has made it possible to conduct an intensive study, but the various difficulties encountered in the sources available for studying the period in question have somewhat counteracted this possibility.

In short, Kungsholmen's history is as follows. When the island first appears in the sources around the year 1300 by its medieval name, *Liderne* (hills, slopes), most of it belonged to a small number of families of the higher nobility. Later on in the Middle Ages, this land—the extent of which is unclear—was transferred to Stockholm's Franciscan monastery, from which the corruption of the name Liderne to *Munklägret* derives. At the time of the Reformation, the monastery's holdings were taken over by the King and the Crown. There had been a brickyard on the island already during the Middle Ages, and a second was founded toward the end of the sixteenth century. Vast quantities of bricks were required for public and private building in the old town,

in addition to which the island's hay deliveries were important for the city's inhabitants. In the 1630s, the island was endowed to the widow of King Gustavus Adolphus, who then initiated the construction of a bridge, as well as that of a palace and a church, the last two of which were never completed for lack of funds. Somewhat later in the same decade, the island was conferred upon the Admiral of the Realm, Carl Carlsson Gyllenhielm.

This short survey brings us up to an especially expansive period in Stockholm's history. The city required both land and incomes in order to be in a position to carry out far-reaching changes in administration and city planning. Thus arose the question of incorporating Munkläg-ret and other land adjacent to the town. The island was donated to the city by means of two royal deeds of gift in 1644 and 1647, respectively. A certain amount of municipal exploitation had occurred even earlier. Among other things, the city had constructed a dockyard for barges and a loading wharf on the island. After incorporation, a linear street plan was laid out in accordance with the ideals of baroque town-planning, and lots were sold off with some success.

Because of the lack of space, but also in light of the risk of fire and the unpleasantries of certain odors, it was often necessary to locate certain workshops away from the more densely populated areas. Both for these reasons and in order to satisfy their need for great quantities of water, gloveries and tanneries were among the handicraft industries placed on Munklägret from an early date. It is especially noteworthy that the so-called English tanning process, which shortened the long tanning procedure considerably, was introduced in Sweden here. These enterprises were classified as manufactories, but in some cases they were barely larger than craftsmen's workshops.

As mentioned above, it is in the field of handicrafts that *Kungsholmen,* by which name the island has been known since 1672, assumes a prominent position. That very year witnessed the initiation of an experiment designed to break the monopolistic tendencies of the powerful guilds and to stimulate the handicraft industries of the island and thus of the city as a whole. As so-called "free masters", the craftsmen of Kungsholmen were independent of the local guild organizations and the Guild Regulations. Instead, they were legally responsible directly to the city magistrates.

It is not clear how many craftsmen were attracted to Kungsholmen by the promises of tax reliefs. It has been possible to identify positively

fifty-four free masters for the period 1672–1689, but their true number must have been much higher. However, the experiment was doomed to fail. The free masters, who had obtained their own guild regulations in 1677, not only had to contend with the openly hostile craft guilds, but also had difficulty in gaining any measure of understanding from the municipal authorities. As late as 1689, Kungsholmen's free masters cited the Free Mastership Statute in defense of their rights. A partially preserved report filed by a committee appointed by the governor of Stockholm in 1678 to investigate, among other things, the effects of the Free Mastership Statute, provides some idea of the reasons for the failure. To a great extent, for example, the men who had taken advantage of the liberties granted by the Statute were unqualified workers. On the other hand, the authorities had not fulfilled all the promises they had originally guaranteed.

The nature of the preserved sources makes it difficult to assess the population of Kungsholmen during the last quarter of the seventeenth century. However, with the help of various calculations it is possible to conclude that Kungsholmen parish, founded in 1671, had a population of some 1 000, thus making it one of Stockholm's smallest.

In church matters, Kungsholmen had a varied history behind it by the time the efforts of certain private individuals led to its separation from St. Clara parish and its establishment as a parish in its own right, named officially in honor of Queen Ulrica Eleonora. A pastor was installed in 1672 in connection with the dedication of the parish's first temporary church. Construction of a permanent house of worship was commenced at approximately the same time, but it was soon discontinued for want of funds and as a result of sharp disagreements within the congregation. The present church was not taken into service until 1688, and even then it was barely half completed.

The sources enable us to obtain incisive insights regarding the congregation's earliest history. The first years were plagued by disputes that soon developed between those individuals who had initiated the formation of a separate parish and the construction of a church, on the other hand, and the pastor and his congregation, on the other. The latter group strove to broaden the membership of the congregation's governing board, which at that time concerned itself not only with church matters, but also with questions concerning things such as bridges and streets.

One aspect of the congregation's history that is as interesting as it is

sad concerns its school system. A "children's school" was founded in 1673, but its activities were often interrupted in the beginning due to the lack of funds. School conditions can be said to have been miserable, but in that respect Kungsholmen's school hardly differed from other comparable schools in late seventeenth–century Stockholm.

ILLUSTRATIONSFÖRTECKNING

Klara sjö och Gamla Kungsholmsbron från nuv. Kungsklippan. Utsnitt ur kopparstick av Johan Sasse ca 1650. Foto, Stadsmuseum 61

Nedre Kungsholmen ca 1650. Utsnitt ur kopparstick av Sigismund von Vogel. Foto, Stadsmuseum 85

Hornsberg. Kopparstick av J. le Pautre ca 1670. Foto, Stadsmuseum 136

Utsikt mot Blekholmen och Gamla Kungsholmsbron. Utsnitt ur kopparstick av Adam Perelle 1669 efter teckning av Erik Dahlberg 1665. Foto, Stadsmuseum 142

Gripenhielmska malmgården. Oljemålning av S. v. d. Meulen ca 1689. Foto, Stadsmuseum 145

Nya Kungsholmsbrons invigning 1672. Kopparstick av G. Chr. Eimert efter teckning av Ehrenstrahl. Foto, Stadsmuseum . . 163

Ulrica Eleonora kyrka vid 1680-talets slut. Utsnitt ur kopparstick av W. Swidde efter teckning av Erik Dahlberg ca 1688. Foto, Stadsmuseum 169

Ulrica Eleonora kyrka från norr. Kopparstick av Johan van den Aveelen 1703. Foto, Stadsmuseum 169

Bokbindaren och frimästaren Bengt Höök. Utsnitt ur epitafium från 1703 i Kungsholms kyrka. Foto, ATA 184

Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning

1. *William-Olsson, W.*, Stockholms framtida utveckling. Sthlm 1941.
2. *Boëthius, B.*, Magistraten och borgerskapet i Stockholm 1719–1815. Sthlm 1943.
3. *Söderlund, E.*, Stockholms hantverkarklass 1720–1772. Sociala och ekonomiska förhållanden. Sthlm 1943.
4. *Peterzén, I.*, Studier rörande Stockholms historia under Gustav Vasa. Sthlm 1945.
5. *Setterwall, Å.*, Erik Palmstedt 1741–1803. En studie i gustaviansk arkitektur och stadsbyggnadskonst. Sthlm 1945.
6. *Wester, N.*, Kungliga politi- och brandkommissionen. Studier rörande Stockholms stads polisväsen under 1700-talet. Sthlm 1946.
7. *Boalt, G.*, Skolutbildning och skolresultat för barn ur olika samhällsgrupper i Stockholm. Sthlm 1947.
8. *Sjödén, C. C.*, Stockholms borgerskap under Sturetiden med särskild hänsyn till dess politiska ställning. En studie i Stockholms stads historia. Sthlm 1950.
9. *Axel-Nilsson, G.*, Dekorativ stenhuggarkonst i yngre Vasastil. Lund 1950.
10. *Staf, N.*, Polisväsendet i Stockholm 1776–1850. Upps. 1950.
11. *Hellström, G.*, Stockholms stads herdaminne från reformationen intill tillkomsten av Stockholms stift. Biografisk matrikel. Västerås 1951.
12. *Dahlström, E.*, Trivsel i söderort. Sociologisk undersökning i Hägerstensåsen och Hökmossen 1949–1950. A community study for social planning. With an English summary. Sthlm 1951.
13. *Ahlberg, G.*, Befolkningsutvecklingen och urbaniseringen i Sverige 1911–50. Sthlm 1953.
14. *Höjer, T.*, Stockholms stads drätselkommission 1814–1864 och Börs-, bro- och hamnbyggnadskommitterade 1815–1846. Sthlm 1953.
15. *Ahnlund, N.*, Stockholms historia före Gustav Vasa. Sthlm 1953.
16. *Gejvall, Birgit*, 1800-talets stockholmsbostad. En studie över den borgerliga bostadens planlösning i hyreshusen. Upps. 1954.
17. *Tegen, M.*, Musiklivet i Stockholm 1890–1910. Sthlm 1955.
18. *Hansson, H.*, Stockholms stadsmurar. Västerås 1956.
19. *Tunberg, S.*, Stockholms högskolas historia före 1950. Sthlm 1957.
20. *Fogelmarck, S.*, Carl Fredrik Adelcrantz. Arkitekt. Sthlm 1957.
21. *Corin, C.-F.*, Självstyre och kunglig maktpolitik inom Stockholms stadsförvaltning 1668–1697. Upps. 1958.

22: I. *Ahlberg, G.*, Stockholms befolkningsutveckling efter 1850. Sthlm 1958.
22: II. *Hammarström, Ingrid*, Stockholm i svensk ekonomi 1850–1914. Sthlm 1970.
22: IV 2. *Larsson, Y.*, På marsch mot demokratin. Från hundragradig skala till allmän rösträtt. Sthlm 1967.
22: V 1. *Selling, G.*, Esplanadsystemet och Albert Lindhagen. Stadsplanering i Stockholm åren 1857–1887. Sthlm 1970.

23. *Paulsson, Th.*, Den glömda staden. Sthlm 1959.
24. *Inghe, G.*, Fattiga i Folkhemmet. Sthlm 1960.
25. *Lagerstedt, S.*, Drömmaren från Norrlandsgatan. En studie i Henning Bergers liv och författarskap. Sthlm 1963.
26. *Jonsson, G.* och *Kälvesten, A.-L.*, 222 Stockholmspojkar. Sthlm 1964.
27. *Elert, C.-C.*, Phonologic Studies of Quantity in Swedish. Based on Material from Stockholm Speakers. Sthlm 1964.
28. Spånga sockens historia. Sthlm 1966.
29. *Höjer, T.*, Sockenstämmor och kommunalförvaltning i Stockholm fram till 1864. Sthlm 1967.
30. *Berglind, H.*, Valet mellan hem och yrke. En sociologisk analys av en valsituation med tillämpning på gifta sjuksköterskor. Sthlm 1968.
31. *Nilsson, F.*, Emigrationen från Stockholm till Nordamerika 1880–1893. En studie i urban utvandring. Sthlm 1970.
32. *Zacke, Brita*, Koleraepidemien i Stockholm 1834. En socialhistorisk studie. Sthlm 1971.
33. *Kälvesten, A.-L.* och *Meldahl, G.*, 217 Stockholmsfamiljer. Psykodynamisk bearbetning av ett intervjumaterial. Sthlm 1972.
34. *Bohman, M.*, Adoptivbarn och deras familjer. En undersökning av adoptivbarn, deras bakgrund, miljö och anpassning. Sthlm 1973.
35. *Nordberg, T. Oxson*, Gamla stan i Stockholm. Kulturhistorisk beskrivning hus för hus. I. Sthlm 1975.
36. *Wikström, L.*, Kungsholmen intill 1700-talets början. Studier i en stadsdels förhistoria, uppkomst och tidigaste utveckling. Sthlm 1975.

Omslagsbild
Detalj ur Adam Perelles panorama över Stockholm från Kungsholmen 1669

Formgivning Kerstin Bring

Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 36